

БОРОДЕНКО О. А.

Олена Бороденко

**ШЛЮБ І РОДИНА ПРАВОСЛАВНОГО
НАСЕЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ –
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТЬ:
СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ**

Монографія

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

УДК 314.5/.6:281.9(=161.2)(477.5)“17-18”
Б83

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка
(протокол № 1 від 28 серпня 2020 р.)*

Рецензенти:

Петренко І. М., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук (Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»);

Тригуб О. П., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики (Чорноморський національний університет імені Петра Могили);

Шаравара Т. О., доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи і перспективного розвитку (Полтавський державний аграрний університет)

Науковий редактор:

Васильчук Г. М., доктор історичних наук, професор, проректор з наукової роботи (Запорізький національний університет)

Olena Borodenko

**MARRIAGE AND FAMILY
OF THE ORTHODOX POPULATION
OF LEFT BANK UKRAINE
IN THE SECOND HALF OF THE 18th –
THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURIES:
SOCIO-DEMOGRAPHIC ASPECT**

Бороденко О. А.

Б83 Шлюб і родина православного населення Лівобережної України другої половини XVIII – першої половини XIX століть: соціально-демографічний аспект : монографія / О. А. Бороденко. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. – 622 с.

ISBN 978-966-992-364-6

Монографія являє собою історичну реконструкцію обставин функціонування шлюбно-сімейного інституту в середовищі селян та міщан православного віросповідання на теренах Лівобережної України II пол. XVIII – I пол. XIX ст. На підставі опрацювання представницького комплексу джерел – архівних та опублікованих, актової і статистичної документації, мемуаристики та періодики, фольклорних і етнографічних матеріалів, авторкою було досліджено різноманітні аспекти шлюбності. Ретельного аналізу зазнали законодавча регламентація шлюбу з боку держави та церкви, шлюбні стратегії та відносини всередині українського соціуму, статеві та сезонні особливості укладених шлюбів, проблема «норми» в шлюбній поведінці та різноманітні статеві відхилення від неї.

Для фахівців з різних галузей гуманітаристики – істориків, демографів, соціологів, правознавців, етнологів.

УДК 314.5/.6:281.9(=161.2)(477.5)“17-18”

ISBN 978-966-992-364-6

© Олена Бороденко, 2020

Monograph

Publishing house
“Helvetica”
2020

UDC 314.5/.6:281.9(=161.2)(477.5)“17-18”
B78

*Recommended for printing by the Academic Board
of Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University
(protocol No. 1 dated August 28, 2020)*

Рецензенти:

Petrenko I. M., Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Pedagogy and Social Sciences (Higher Educational Establishment of Ukoopspilka “Poltava University of Economics and Trade”);

Tryhub O. P., Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of International Relations and Foreign Policy (Petro Mohyla Black Sea National University);

Sharavara T. O., Doctor of Historical Sciences, Professor, Vice Rector for Scientific and Pedagogical work, and Prospective Development (Poltava State Agrarian University)

Scientific editor:

Vasylchuk H. M., Doctor of Historical Sciences, Professor, Vice Rector for Research (Zaporizhzhia National University)

Borodenko O. A.

B78

Marriage and family of the orthodox population of left bank Ukraine in the second half of the 18th – the first half of the 19th centuries: socio-demographic aspect : monograph / O. A. Borodenko. – Odesa : Publishing house “Helvetica”, 2020. – 622 p.

ISBN 978-966-992-364-6

The monograph represents a historical reconstruction of the events of functioning a marriage and family institution among peasants and petty bourgeoisie of the Orthodox faith on the territory of the Left Bank Ukraine in the second half of the 18th and the first half of the 19th centuries. Based on the processing of a representative complex of sources – archival and published, act and statistical documentation, memoirs and periodicals, folklore and ethnographic materials, the author investigated various aspects of marriage. The legislative regulation of marriage by the state and the church, marriage strategies and relations within the Ukrainian society, gender, age and seasonal characteristics of married marriages, the problem of “norms” in marriage behaviour and various sexual deviations from it were thoroughly analysed.

For specialists from various fields of humanities – historians, demographers, sociologists, legal scholars, ethnologists.

UDC 314.5/.6:281.9(=161.2)(477.5)“17-18”

ISBN 978-966-992-364-6

© Olena Borodenko, 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	9
ВСТУП	10
I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	15
1.1. Історіографія проблеми	15
1.2. Огляд джерел	28
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	52
II. ЗАКОНОДАВЧО-ДОКУМЕНТАЦІЙНА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ШЛЮБНОЇ СФЕРИ ЦИВІЛЬНИМИ ТА ЦЕРКОВНИМИ ВІДОМСТВАМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ	62
2.1. Дозвільна документація на шлюб	62
2.2. Оформлення акту шлюбу в метричних записах	89
III. ШЛЮБ ЯК СТАНДАРТНА ЖИТТЄВА СТРАТЕГІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО НАСЕЛЕННЯ	118
3.1. Шлюб як моральний імператив і реальна життєва необхідність	118
3.2. Православні парафіяльні громади як осередки контролю за шлюбною мобільністю	137
3.3. Батьківський дозвіл на сімейний союз	154
3.4. Незаконні шлюби	165
3.5. Родинні зв'язки та віросповідання наречених	195
3.6. Шлюбозрозлучні умови	220
IV. ШЛЮБНІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНСЬКОГО СІЛЬСЬКОГО СОЦІУМУ	237
4.1. Шлюбна локація	237

4.2.	Матримоніальна когорта	250
4.3.	Шлюбний ринок: особливості формування	257
4.4.	Станові відмінності наречених	276
4.5.	Шлюбно-станова мобільність	288
V.	СТАТЕВОВІКОВІ ТА СЕЗОННІ ОСОБЛИВОСТІ ШЛЮБНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ	302
5.1.	Першошлюбність: вікові особливості молодих	302
5.2.	Ранньовікові шлюби	328
5.3.	Повторні одруження у вікових показниках шлюбних партнерів	342
5.4.	Статевікові особливості повторно вінчаних осіб	358
5.5.	Сезонна динаміка матримоніальних союзів	370
VI.	ВІДХИЛЕННЯ ВІД СТАНДАРТНОЇ МОДЕЛІ ШЛЮБУ ТА ДЕВІАЦІЇ	382
6.1.	«Божя вдова» як релігійна модель ідеальної поведінки самотньої жінки	382
6.2.	Історико-демографічний портрет черниць	397
6.3.	Пияцтво та його руйнівний вплив на поведінкові стратегії	416
6.4.	Прояви девіантності шлюбної поведінки та статеві перверсії	433
	ВИСНОВКИ	452
	ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	461
	ДОДАТКИ	554

CONTENTS

LIST OF NOTATIONS	9
INTRODUCTION	10
I. HISTORIOGRAPHY, SOURCE BASE AND RESEARCH METHODOLOGY	15
1.1. Historiography of the problem	15
1.2. Overview of the sources	28
1.3. Theoretical and methodological research fundamentals	52
II. LEGISLATIVE DOCUMENTS REGULATING THE MARRIAGE SPHERE BY CIVIL AND ECCLESIASTICAL DEPARTMENTS OF THE RUSSIAN EMPIRE	62
2.1. Permit documentation for marriage	62
2.2. Registration of the marriage certificate in vital records	89
III. MARRIAGE AS A STANDARD LIFE STRATEGY OF THE UKRAINIAN ORTHODOX POPULATION	118
3.1. Marriage as a moral imperative and a real vital necessity	118
3.2. Orthodox parishes as centers of control over marital mobility	137
3.3. Parental consent for a marriage	154
3.4. Illegal marriages	165
3.5. Family ties and religion of a groom and a bride	195
3.6. Divorce conditions	220
IV. MARITAL RELATIONS OF THE UKRAINIAN RURAL SOCIETY	237
4.1. Marriage location	237
4.2. Matrimonial cohort	250
4.3. Marriage market: features of formation	257

4.4.	Status differences of a groom and a bride	276
4.5.	Marital and social mobility	288
V. GENDER, AGE AND SEASONAL FEATURES OF MARRIAGE OF THE POPULATION OF THE LEFT BANK OF UKRAINE 302		
5.1.	First marriage: age characteristics of newlyweds	302
5.2.	Early marriages	328
5.3.	Remarriage and the age indicators of marriage partners	342
5.4.	Gender and age characteristics of remarried persons	358
5.5.	Seasonal dynamics of matrimonial unions	370
VI. DEVIATIONS FROM THE STANDARD MODEL OF MARRIAGE 382		
6.1.	“Widow of God” as a religious model of the ideal behaviour of a single woman	382
6.2.	Historical and demographic portraits of nuns	397
6.3.	Alcoholism and its destructive influence on behavioural strategies	416
6.4.	Manifestations of deviant marital behaviour and sexual perversions	433
CONCLUSIONS		452
REFERENCES		461
APPENDICES		554

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДАВО	Державний архів Вінницької області
ДАКО	Державний архів Київської області
ДАПО	Державний архів Полтавської області
ДАСО	Державний архів Сумської області
ДАТО	Державний архів Тернопільської області
ДАХО	Державний архів Харківської області
ДАХМО	Державний архів Хмельницької області
ДАЧО	Державний архів Чернігівської області
ІР НБУ	Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ПСЗРИ	Полное собрание законов Российской империи
ЦДІАУК	Центральний державний історичний архів України у м. Києві

ВСТУП

Природне відтворення людності на землях Лівобережної України було зумовлене взаємодією трьох соціально значущих складників: по-перше, споконвічною, майже такою ж давньою, як сам рід людський, процедурою фізичного шлюбу, який розпочинав і водночас узаконював сексуально-емоційний і господарсько-побутовий союз осіб протилежних статей; по-друге, давніми традиціями українського народу й базованим на них звичаєвому праві, які довершилися суперстратними комплексами християнських православних церковних обрядів і релігійних канонів; по-третє ж, взяттям під свій контроль адміністративними інституціями (з офіційною церквою включно) державних утворень Нового часу, процесів фіскального обліку населення та сприянням якомога більшому прирощенню кількості підданців як запоруки власної могутності.

Здійснена в межах дослідження історична реконструкція життєвого шляху конкретних людей, стандартних і супротивних родинних ситуацій, мікроісторичного простору цілих парафіяльних громад, сприяла формуванню загального уявлення про основні демографічні процеси, що мали місце серед православного населення, зокрема, функціонування інституту сім'ї, специфіку матримоніальних відносин, й переконливо засвідчила патріархально-патерналістські настрої суспільства другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Оскільки саме в той час відбувалася інтеграція зазначеного українського регіону до складу Російської імперії, значний дослідницький інтерес викликала й можливість вивчити процес уніфікації діловодства державно-церковного спрямування, насамперед документації шлюбного характеру, згідно із загальноімперськими нормами.

Заявлена проблематика виявилася вельми перспективною, оскільки реалізована шляхом здійснення комплексного дослідження демографічних механізмів шлюбності в історичному контексті. Вивчення названого вектору розвитку православного українського населення передбачало опрацювання широкого спектру матеріалів: актової документації, нарративних текстів, джерел особового походження, періодики, пам'яток усної народної творчості тощо. Завдяки актуалізації потужного інформативного потенціалу джерел нами було порушено низку складних, іноді суперечливих проблем функціонування інституту сім'ї того часу, які поки що не досліджувалися на вітчизняному матеріалі. Використання матеріалів метричних, шлюбно-обшукових і сповідних книг дозволило розкрити повновартісну й масштабну картину сімейно-шлюбних реалій історичних регіонів Гетьманщини та Слобожанщини в посткозацьку добу їх історії. Це не дивно, оскільки саме вони містять широкий спектр генеалогічних, антропонімічних, квантитативних та інших даних про населення, та тим самим створюють нові перспективні поля для міждисциплінарних досліджень у руслі історичної антропології з упровадженням інноваційних технологій та окремих конкретно-проблемних, історико-демографічних методик.

Об'єктом дослідження є шлюб і родина сільського та міського православного українського населення Лівобережної України другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

Предметом дослідження є особливості та специфіка шлюбно-родинних відносин, статусів партнерів, процеси оформлення шлюбності в колі православних парафіяльних громад Лівобережної України в окреслений проміжок часу, як демографічного механізму та соціокультурного феномену.

Мета дослідження полягає у здійсненні комплексного історичного аналізу матримоніальних, соціокультурних, законодавчо-регламентаційних, релігійних і демографічних чинників, які визначали шлюбність населення досліджуваного регіону другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

Досягнення мети передбачає розв'язання таких *дослідницьких завдань*: визначити стан розробки окресленої проблеми в українській та зарубіжній історіографії; розкрити інформаційний потенціал джерел і продемонструвати застосовані інноваційні підходи в методології дослідження; проаналізувати шлюбну документацію, передусім церковно-облікові та дозвільні документи засвідчувального напрямку; розкрити особливості законодавчого декларування матримоніальних вимог та їх дотримання українським населенням; з'ясувати роль і місце шлюбу в житті тогочасної людини загалом та жінки зокрема; схарактеризувати місце православних парафіяльних громад як контролювального середовища за шлюбною мобільністю мирян; визначити стандартний перелік шлюбнорозлучних умов; окреслити незаконні з точки зору правової культури, церковної, чи то народної, традицій сімейні поєднання осіб протилежних статей; здійснити мікроісторичне дослідження сімейно-шлюбних відносин на прикладі конкретного населеного пункту, схарактеризувавши шлюбно-локаційні типи родин, станові відмінності наречених, особливості матримоніальної когорти, шлюбно-станової мобільності та шлюбно-ринкових відносин; обрахувати середній шлюбний вік, середні вікові значення першої та повторної шлюбності наречених обох статей; дослідити проблему ранньовікових шлюбів; показати статевовікові відмінності контрагентів перших і повторних шлюбів у вікових фокус-групах; визначити сезонні особливості шлюбності православного населення Лівобережної України за матеріалами метричних книг і церковних обшуків у межах вибірок; показати варіативність девіантних проявів і статевих відхилень від загальноприйнятих норм шлюбної поведінки.

Хронологічні рамки дослідження окреслено другою половиною XVIII – першою половиною XIX ст. Такі часові рамки сповна узгоджуються не тільки загальною логікою історичних і соціально-демографічних процесів, які мали місце в середовищі людності Лівобережної України в процесі її повної інкорпорації

у загальноімперський простір, але й специфікою формування джерельної бази, на якій, власне, базується здійснене дослідження. У першому випадку саме в часи інтеграційних процесів, викликаних поглинанням козацьких регіонів централізованою державою, інститут шлюбу та сім'ї зазнає еволюційних змін, змінюються уявлення про законність чи незаконність шлюбних відносин, відбувається певна емансипація статевовікових груп молоді, жіноцтва зокрема тощо. По-друге ж, саме тоді остаточно відбувається уніфікація систем церковної і цивільної документації згідно з вимогами діловодства в Російській імперії. Як наслідок, з кінця XVIII ст. зростає інформативний потенціал джерел церковного обліку і цивільної статистики, передусім метричних книг, шлюбних обшуків, щорічних звітів до місцевих і державних адміністративних установ, таких необхідних для проведення різнопланових вивчень шлюбності.

Територіальні межі наукової роботи охоплюють історичний регіон Лівобережної України тобто землі колишніх козацьких полків Гетьманщини та Слобожанщини, які після серії адміністративно-територіальних перетворень першої половини XIX ст. зосередилися у межах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Враховуючи те, що робота почасти ґрунтується на засадах компаративістики, окремі сюжети включають також матеріали губерній Правобережної України після їх входження до складу Російської імперії.

Комплекс використаних джерел репрезентований матеріалами 410 справ із 73 фондів десяти архівних установ: державних архівів Вінницької, Київської, Полтавської, Сумської, Тернопільської, Харківської, Хмельницької та Чернігівської областей, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Центрального державного історичного архіву України у м. Києві.

Також у монографії використано матеріали фондів відділів рідкісних і цінних видань: Вінницької обласної універсальної бібліотеки імені К. А. Тімірязєва, Полтавської обласної

Олена Бороденко. Шлюб і родина православного населення Лівобережної України другої половини XVIII – першої половини XIX століть: соціально-демографічний аспект

універсальної бібліотеки імені І. П. Котляревського та Бібліотеки імені М. А. Жовтобрюха Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Робота над текстом монографії була значно пришвидшена завдяки безкорисливій допомозі, цінним науковим консультаціям і порадам колег, друзів і рідних, що позитивно вплинуло на створення творчої атмосфери. Авторка висловлює щире вдячність доктору історичних наук, професору Геннадію Васильчуку, доктору історичних наук, професору Юрію Каганову, кандидату історичних наук, доценту Віталію Тучинському, кандидату історичних наук В'ячеславу Оліцькому, заступнику директора ДАХМО Олександрі Войтовичу, досліднику-генеалогу Веніаміну Цибці, подрузі Олені Щербаченко, співробітникам читальних зал: ЦДІАК України – Ніні Джамбас, ДАСО – Інні Кузьменко, ДАПО – Вячеславу Сушко.

Книгу присвячую найріднішим: мамі Валентині, брату Роману та донечці Марійці.

І. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

❖ 1.1. Історіографія проблеми

У сучасному історіописанні все помітніші теми, які порушують питання родинного життя українства, адже сім'я – це найнижча ланка суспільства, з якої починається конструювання великого загалу – держави. Актуальність досліджень про людину та родинні відносини стала зростати з другої половини XIX – на початку XX ст. На шпальтах періодичних видань, збірників наукових праць, монографій простежувалися нові методологічні підходи у вивченні історичного минулого власного народу. З'явилися розвідки історико-демографічного, етнографічного, географічного напрямку, які описували особливості природи, історії, побутового життя людей, народні звичаї та обряди, соціально-економічні умови розвитку, представляли багатий статистичний матеріал про демографічні процеси людності окремих регіонів українських земель і тим самим підкреслювали взаємозалежність названих чинників та їхні впливи на сімейні відносини. Започатковані історичною антропологією нові підходи досліджень набули розвитку в кінці XX – на початку XXI ст. Заявлена тема монографії вимагала звернення до праць різних тематичних напрямів.

Увесь історіографічний доробок досліджуваної проблеми нами було умовно класифіковано на три групи: 1) підсумково-узагальнювальні концептуальні дослідження; 2) роботи, присвячені вузловим аспектам досліджуваної авторкою проблеми; 3) розвідки про конкретні сюжети в межах окресленої теми¹.

Стосовно **першої** з історіографічних підгруп зауважимо, що до *підсумково-узагальнювальних концептуальних праць* варто віднести декілька фундаментальних досліджень із «жіночої історії»,

¹ Яковенко Н. Вступ до історії. Київ : Критика, 2007. С. 317.

історичної демографії та історії шлюбного права. Однією з перших засадничих праць, у якій було розглянуто роль жінки у шлюбі та суспільстві, стала робота С. Шашкова (1872 р.), у центрі уваги якої опинився розгляд історичної долі жінок, а також таких девіацій від стандартної поведінки, як дітозгубство та проституція. Монографію побудовано на принципі статевого протистояння та здобутті жінкою повноправних прав на рівні з чоловіками. Окремо описано появу жіночого чернецтва. Оскільки ці сюжети розглядаються і в нашій монографії, значення цієї праці є позасумнівним².

До когорти фундаментальних гендерних досліджень нами було віднесено п'ятитомне видання під загальною редакцією французів Ж. Дюбі та М. Перро. Третій том цього видання, який упорядковано Н. Земон Девіс та А. Фарж, присвячено історії жінок на Заході в ранньомодерну епоху³. У працях вказаних зарубіжних авторів порушено нагальні проблеми жіноцтва в різних сферах життя та подружнього партнерства. Зокрема, було підкреслено фемінну значущість у загальному історичному розвитку суспільства: праці, сім'ї, ремісництві тощо. Схарактеризовано фемінне виховання дівчат, роль жіночої зовнішності та сексуальності. Значну увагу присвячено девіантним поведінковим стратегіям жіноцтва, які набули проявів у проституції або, навпаки, у збереженні цнотливості на все життя та відмові від виконання головної фемінної функції – материнства. Цінними для нашого дослідження виявилися наукові дискурси, у котрих описано торгівлю жіночим тілом (К. Норберг), цнотливість, кохання та материнство (Е. Шульте ван Кессель), долі незаміжніх жінок, шлюб, трудову діяльність та вдівство (О. Хафтон), відьомство (Салман Жан-Мишель)⁴.

² Шашков С. С. Историческая судьба женщины, детоубийство и проституция. С.-Петербургъ : Въ тип-и Ф.С. Сущинскаго, 1872. 580 с.

³ История женщин на Западе: в 5 т. Т. III : Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения. [Под общ. ред. Ж. Деби и М. Перро; под ред. Н. Земон Дэвис и А. Фарж]. Пер. с англ; науч. ред. перевода Н. Л. Пушкарева. Санкт-Петербург : Алетей, 2008. 560 с.

⁴ Норберг К. Проститутки. *История женщин на Западе*: в 5 т. Т. III. ... С. 475-492; Элиша Шульте ван Кессель. Девственницы и матери между

Правовому регулюванню шлюбних відносин у період з IX і до початку XX ст. присвячено працю російської дослідниці Н. Нижник. У тому числі в монографії було проаналізовано шлюбне право періоду Російської імперії. Автором було описано умови утворення сімейних союзів, дошлюбний акт заручення та таїнство вінчання як форму укладання шлюбу. Крім цього, схарактеризовано особливості особистих і майнових відносин між подружжям, батьками та дітьми, звернуто увагу на права та обов'язки вінчаних осіб у сімейному союзі, вказано на шлюбборозлучні умови. На додаток у праці представлено прислів'я та приказки про матримоніальні⁵ взаємини, більша частина з яких має загальноруський (східнослов'янський характер)⁶.

Своєрідною вершиною цього широкого дослідницького поля виявилися ті історико-демографічні праці, джерельну базу яких становлять матеріали церковно-облікової та фіскальної документації достатистичного і статистичного періодів: метричні книги, сповідні розписи, шлюбні обшуки, переписи населення тощо. Шляхом обрахування та систематизації кількісної інформації у них проаналізовано такі соціальні складники демографії, як одруження, народження, смертність, темпи приросту населення, типологію та населеність домогосподарств й інше⁷.

Із-поміж підсумково-узагальнювальних концептуальних праць історико-демографічного напрямку відзначимо фундаментальне дослідження поляка Ц. Кукля «Demografia Rzeczypospolitej

небом и землей. *История женщин на Западе*: в 5 т. Т. III ... С. 146-180; Хафтон О. Женщины, труд и семья. *История женщин на Западе*: в 5 т. Т. III. ... С. 26-58; Салман Жан-Мишель. Ведьмы. *История женщин на Западе*: в 5 т. Т. III ... С. 460-474.

⁵ Матримоніальний – пов'язаний з одруженням, подружнім життям; шлюбний. Словник української мови: у 11 т. [АН УРСР. Інститут мовознавства. За ред. І. К. Білодіда]. Київ : Наук. думка, 1973. Т. 4. (І-М). С. 652.

⁶ Нижник Н. С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории. Санкт-Петербург : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. 172 с.

⁷ Яковенко Н. Вступ до історії ... С. 206.

przedrozbiorowej)». У праці окреслено предмет, методологічні засади допоміжної історичної дисципліни – історичної демографії. Автором схарактеризовано основну документацію обліково-статистичного напрямку, різні фіскальні та церковні реєстри, які були поширені на польських землях, із-поміж яких особно виокремлено метричні книги. Також ученим було обґрунтовано методи дослідження міграційних рухів, статевовікової, сімейної та станової структури людності, описано цикл життя родини, представлено типологію домогосподарств і методи їх дослідження. У контексті вивчення домових спільнот було показано взаємини між людьми, відмінності між сільськими та міськими мешканцями, процеси урбанізації. Окремо вказано на просторову мобільність населення та можливі демографічні кризи. Особливе місце у роботі приділено головним демографічним процесам: народжуваності, шлюбності, смертності. Їхні історико-демографічні відмінності розкрито у тісному взаємозв'язку з обрядовістю. Помітно виокремлено розділ, присвячений шлюбності. Розкрито особливості таїнства шлюбу в середовищах, пов'язаних із «аврамічними» релігіями – християнському та єврейському. Проаналізовано матримоніальні вимоги, критерії вибору шлюбного партнера, сезонні коливання вінчань, вікові відмінності першовінчаних осіб, повторношлюбників тощо. Розглянуто життя сім'ї, роль дружини та дітей у внутрішньосімейних відносинах⁸.

До окресленої на початку параграфу першої підгрупи нами віднесено й дослідження росіянина Б. Миронова, яке вважається першим узагальнювальним, фундаментальним у світовій історіографії та присвячене соціальній історії Росії періоду імперії. У монографії з-поміж великого загалу питань проаналізовано й ті аспекти, які стали предметом обговорення у нашій праці, а саме: демографічні проблеми та перехід від традиційної до сучасної моделі відтворення населення, менталітет православних людей, різні проблеми шлюбності, розвиток

⁸ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Warszawa : Wydawnictwo DiGSp. J., 2009. 521 s.

малої родини, демократизація внутрішньосімейних відносин, соціальна структура та соціальна мобільність людності тощо⁹.

Другу із задекларованих нами історіографічних підгруп склали роботи, присвячені *вузловим аспектам досліджуваної проблеми*, які охоплюють праці XIX–XXI ст. Докладні нотатки авторів XIX – початку XX ст. про природу, історію, народонаселення, обрядовість, особливості соціально-економічного розвитку та інше у межах Полтавської губернії представлено М. Арндаренком у 1846 р., пам'ятну книгу Полтавського краю – П. Бодянським у 1865 р., історичну хронологію визначальних подій у житті Харківської губернії – К. Щелковим у 1882 р.¹⁰ Ґрунтовні розвідки статистичного огляду, антропомічних особливостей, історії українського народу та його мови вміщено у збірнику 1916 р. за редакцією професорів та академіків Ф. Волкова, М. Грушевського, М. Ковалевського, Ф. Корша, А. Кримського, М. Туган-Барановського, О. Шахматова¹¹.

⁹ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В двух томах. Т. I. Санкт-Петербург : Изд-во «Дмитрий Буланин», 1999. 339 с.

¹⁰ Арндаренко Н. Записки о Полтавской губернии, Николая Арндаренка, составленные в 1846 году. В трех частях. Ч. II. Полтава : В типографии Губернского Правления, 1849. 393 с; Щелков К. П. Историческая хронология Харьковской губернии. Харьков : В Университетской Типографии, 1882. 380 с; Памятная книга Полтавской губернии, за 1865 годъ, изданная Полтавскимъ губерскимъ статистическимъ комитетомъ, составлена членом-секретаремъ комитета Павломъ Бодянскимъ. Полтава, 1865. Отделъ IV. 1375 с.

¹¹ Русов А. Статистика украинскаго населенія Европейской Россіи. *Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ*. [Под ред. проф. Ф.К. Волкова, проф. М.С. Грушевскаго, проф. М.М. Ковалевскаго, акад. Ф.Е. Корша, проф. А.Е. Крымскаго, М.И. Туганъ-Барановскаго и акад. А.А. Шахматова]. Петроградъ: Типографія т-ва «Общественная Польза», Б. Подъяческая, 39, 1916. Т. 2. С. 381–406; Ефименко Т. Обычное право украинскаго народа. *Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ*; [под ред. проф. Ф.К. Волкова, проф. М.С. Грушевскаго, проф. М.М. Ковалевскаго, акад. Ф.Е. Корша, проф. А.Е. Крымскаго, М.И. Туганъ-Барановскаго и акад. А.А. Шахматова]. Петроградъ: Типографія т-ва «Общественная Польза», Б. Подъяческая, 39, 1916. Т. 2. С. 648–663; Волков Ф. Этнографическіе особенности украинскаго народа. *Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ*; [под ред. проф. Ф.К. Волкова, проф. М.С. Грушевскаго,

У науковому виданні «Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права» 1920-х рр. за редакцією голови комісії академіка Української академії наук М. Василенка, представлено різні дослідження з історії України, частина з яких відповідає окресленому нами періоду та заявленій проблемі студювання. Зокрема, М. Тищенком схарактеризовано право ґуральне та шинкування горілкою в Лівобережній Україні XVIII ст., включно із нотатками про їх вплив на приватно-сімейну сферу, а П. Сосенком продемонстровано значення метричних записів для право-історичного розвитку¹².

Французькими фахівцями Л. Анрі та Л. Блюмом у спільній монографії, присвяченій методиці аналізу в історичній демографії, було запропоновано окремі методики використання реєстраційних документів у вивченні природного руху населення, народжуваності, шлюбності, смертності, структури сімей, визначення цивільного стану без використання методу відтворення історії сімей та за відсутності переписних листів з уживанням цієї методики, порівняння послідовної реєстраційної документації тощо¹³. До числа таких праць зараховано збірник статей за редакцією А. Вишневського та І. Кона¹⁴. Завдяки одній

проф. М.М. Ковалевського, акад. Ф.Е. Корша, проф. А.Е. Крымського, М.И. Тугань-Барановського и акад. А.А. Шахматова]. Петроградъ: Типографія т-ва «Общественная Польза», Б. Подъяческая, 39, 1916. Т. 2. С. 455–647.

¹² Тищенко М. Ґуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII ст. *Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права*. № 12. Випуск третій. За редакцією Голови Комісії академіка Н. П. Василенка. Київ : друкарня Української Академії Наук, 1927. С. 150–202; Сосенко П. Право-історичний розвиток людських імен та назв і значення метричних книг для історії права. *Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права*. № 18. Випуск шостий. За редакцією Голови Комісії академіка Н. П. Василенка. Київ : друкарня Української Академії Наук, 1929. 527 с.

¹³ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. [Пер. с фр. С. Хока и Ю. Егоровой]. Москва : РГГУ, 1997. 207 с.

¹⁴ Коул Энсли Дж. Снижение рождаемости в Европе со времен Французской революции до второй мировой войны. *Брачность, рождаемость, семья за три века: сб. статей*. [Под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона]. Москва : Статистика, 1979. С. 71–98; Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический

із наукових робіт Дж. Гаджнала про європейський тип шлюбності було визначено методологічні засади та проведено обрахунки ставовікових особливостей шлюбності українського соціуму¹⁵.

До другої групи досліджень включено й працю італійця М. Ліві Баччі з демографічної історії Європи, яка представила загальні демографічні процеси та чинники, які визначали генезу європейського населення. Особливо цінними стали статистичні відомості з різних регіонів Європи про шлюбність, міграційні процеси, вплив інфекційних захворювань, неврожайності / урожайності та економіко-географічного становища на демографічні зміни людності тощо¹⁶.

Третя з історіографічних підгруп – *розвідки про конкретні сюжети* в межах окресленої теми – більш багатогранні за змістом і особливо численні. Вивченню окремих аспектів метричних книг, які, щоправда, не торкалися проблеми шлюбності, присвячено праці польських та українських дослідників: І. Гейшторової¹⁷, С. Гузенкова¹⁸, Ю. Легуна¹⁹, В. Левченка²⁰,

подход. *Брачность, рождаемость, семья за три века: сб. статей*. [Под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона]. Москва : Статистика, 1979. С. 132–158.

¹⁵ Хаджнал Д. Европейский тип брачности в ретроспективе. *Брачность, рождаемость, семья за три века: сб. статей*. [Под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона]. Москва : Статистика, 1979. С. 14–71.

¹⁶ Ливи Баччи Массимо. Демографическая история Европы. Серия «Становление Европы». [Пер. с итал. А. Миролубовой]. Санкт-Петербург : «Александрия», 2010. 304 с.

¹⁷ Gieysztorowa I. Niebepiczeństwa metodyczne polskich badań metrykalnych XVII–XVIII wieku. *Kwartalnik historii kultury materialnej*. Warszawa, 1971. S. 557–603.

¹⁸ Гузенков С. Г. Метричні книги як джерело з історичної демографії Південної України другої половини XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Запоріжжя, 2005. 17 с; Гузенков С. Метричні книги православних церков Південної України другої половини XIX ст. : джерелознавчий нарис. Київ, 2011. 124 с.

¹⁹ Легун Ю. Класифікація джерел з генеалогії селянства: історіографія питання. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Зб. наук. пр. Київ. 2006. № 13. Ч. I. С. 144–177.

²⁰ Левченко В. В. Одеса і Новоросійський університет в метричних книгах: історико-джерелознавчий аспект. *Вісник ХНУ серія «історія»*. 2016. Вип. 52. С. 65–72.

Н. Лобко²¹, В. Мордвінцева²², І. Скочиляса²³, М. Філіпової²⁴ та інших. На противагу метрикам шлюбні обшуки, окрім Ю. Легуна, С. Гузенкова, вкрай рідко потрапляли у сферу дослідницьких інтересів українських науковців, чим власне й зацікавили авторку. Сповідні розписи набули більш глибокого вивчення у колі значної когорти вітчизняних дослідників: Ю. Волошина²⁵, Л. Гісцової²⁶, В. Мордвінцева²⁷, О. Сакала²⁸, О. Романової²⁹, та ін.

²¹ Лобко Н. В. Інформаційний потенціал українських генеалогічних джерел та його використання : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2008. 17 с.

²² Мордвінцев В. М. Метричні книги. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: Історія*. 1999. Вип. 41. С. 13–19.

²³ Скочиляс І. Метричні книги в Галичині першої половини XVIII ст. *Знак*. 1997. Ч. 14. С. 4–5.

²⁴ Філіпова М. П. Болгари у структурі «задунайських колоністів» Бессарабії: особливості соціально-демографічного розвитку: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Одеса, 2011. 241 с.

²⁵ Волошин Ю. Статевो-вікова та шлюбна структура населення міста Полтава в другій половині XVIII століття. *Історична пам'ять*. 2011. № 1. С. 5–24.

²⁶ Гісцова Л. З. Сповідна книга Старокодацької Запорізької христової намістії 1766 року як джерело до вивчення історії поселень вольностей військових. *Січесьлавський альманах: Зб. наук. праць з історії українського козацтва*. Вип. 2. Дніпропетровськ, 2006. С. 2–26.

²⁷ Мордвінцев В. Сповідальні книги. *Київська старовина*. 1995. № 3. С. 84–87; Мордвінцев В. М. Церковно-статистическая документация как исторический источник по изучению социального развития городов и сел Левобережной Украины в XVIII веке. Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. Тезисы докладов V Всесоюзной конференции 30 мая – 1 июня 1990 г. К. : Киевский Ордена Ленина и Ордена Октябрьской революции Государственный университет им. Т. Г. Шевченко, 1990. С. 79–81.

²⁸ Сакала О. Є. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Полтава, 2011. 253 с.

²⁹ Романова О. Образ «грішника» за матеріалами сповідних розписів Київської митрополії 1730–1760-х рр. *Український історичний журнал*. 2012. № 1. С. 46–66; Романова О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян. *Український історичний журнал*. 2008. № 4. С. 122–148; Романова О. Сповідь у житті православних мирян Лівобережної України (30–70-і рр. XVIII ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2009. 368 с.

Досліджуючи проблему шлюбно-родинних відносин у православних українських громадах, з окремих питань авторка зверталася до праць таких фахівців, як: американки М. Маррезе – щодо юридичного становища дворянок імперської Росії³⁰; італійця М. Ліві Баччі – міграційних процесів у Європі³¹; поляка М. Вижгі – сільської родини в парафії Раціборовиці під Краковом³²; полячки К. Сулей – дошлюбних відносин польських магнатських родин XVI–XVIII ст.³³; українки І. Петренко – шлюбних відносин у повсякденному житті мирян XVIII ст.³⁴; розвідок вже згаданих вище росіян Б. Миронова³⁵, Н. Нижник³⁶ та М. Цатурової³⁷ – шлюбнорозлучних умов, правових регуляторів шлюбної поведінки на землях Російської імперії. Питання повсякденного життя, шлюбної, маргінальної, асоціальної поведінки населення Волині в XVI – першій половині XVII ст. обговорено українками Н. Старченко³⁸

³⁰ Маррезе М. Л. Бабье царство: Дворянки и владение имуществом в России (1700–1861). Авторизованный перевод с англ. Н. Лукецкой. Москва : Новое литературное обозрение. 2009. 364 с.

³¹ Ливи Баччи Массимо. Демографическая история Европы ... 304 с.

³² Wyżga M. Rodzina chłopska w parafii Raciborowice pod Krakowem w XVII–XVIII wieku. *Spółeczeństwo staropolskie. Seria nowa*. Т. III. [Pod redakcją M. Kopczyński, in.]. War-wa : Wydawnictwo DIG, 2009. S. 245–278.

³³ Sulej K. Mariaże magnackie w XVI–XVIII wieku na podstawie intercyz przedślubnych. *Spółeczeństwo staropolskie*. Т. III. [Pod redakcją M. Kopczyński, in.]. Warwa : Wydawnictwo DIG, 2009. S. 63–97.

³⁴ Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст. : монографія в 2 ч. Полтава : РВВ ПУЕТ, 2010. 581 с.

³⁵ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи... 339 с.

³⁶ Нижник Н.С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории ... 172 с.

³⁷ Цатурова М.К. Русское семейное право XVI–XVIII вв. Москва : «Юридическая литература», 1991. 111 с.

³⁸ Старченко Н. Звинувачення дружин у вбивстві чоловіків: жіноча жорстокість, чоловічі фобії чи матеріальний розрахунок родичів (Волинь останньої третини XVI ст. – першої половини XVII ст.). *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2017. Вип. 13–14. С. 81–112; Старченко Н. Справи про згвалтування в шляхетському середовищі Волині (остання третина XVI). *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2015. Вип. 11–12. С. 104–134.

та І. Ворончук³⁹. За матеріалами епістолярного жанру О. Дзюбою проаналізовано приватне життя козацької старшини у XVIII ст., що має пряме відношення до досліджуваного нами регіону⁴⁰

У вивченні питань обрядовості, звичаїв, сімейного побуту й соціокультурного простору українського населення та жінки послуговувалися дослідженнями В. Борисенко, О. Кісь та О. Кравець⁴¹. Родини, жінці, сексуальній етиці в православній культурі людності, суспільному ставленню до вдів присвячено окрему розвідку Н. Пушкарьової⁴². Дотримання норм сексуальної моралі в польських сільських спільнотах XVII–XVIII ст. розкрито в дослідженні М. Корзо⁴³. Дуалістичне ставлення до вдів, дві протилежні поведінкові стратегії самотньої жінки було відтворено І. Пугачевич⁴⁴. Відомості, що походять з польських територій, поза всяким сумнівом, становлять інтерес в контексті компаративістики. У цьому ж текстуальному дискурсі було виокремлено «мирських отшельниць» С. Горським⁴⁵,

³⁹ Ворончук І.О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники : монографія. Київ, 2012. 712 с.

⁴⁰ Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). [Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України]. Київ : Інститут історії України, 2012. 347 с.

⁴¹ Борисенко В. К. Українське весілля: Традиції і сучасність. К. : ВД «Стилос», 2010. 136 с; Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – поч. XX ст.). Львів : Інститут народознавства НАН України, 2008. 229 с; Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу: історико-етнографічний нарис. Київ : «Наукова думка», 1966. 198 с.

⁴² Пушкарева Н. Л. Семья, женщина, сексуальная этика в православии и католицизме: перспективы сравнительного подхода. *Этнографическое обозрение*. 1995. № 3. С. 55–69.

⁴³ Корзо М. Контроль за соблюдением норм сексуальной морали в польской деревне XVII–XVIII вв. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2003. Вип. 2. С. 165–182.

⁴⁴ Puqacewicz I. Wizerunek dobrej wdowy w opiniach Ojców Kościoła i moralistów w epoce wczesnonowoczesnej. *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku: struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*. [Pod redakcją C. Kuklo]. War-wa : Wydawnictwo DIG, 2008. S. 247–260.

⁴⁵ Горский С. Русская женщина XVIII века. Москва : Книгоиздательство «Дело», 1912. 96 с.

або ж досліджено відмінності девіантної поведінки, випадки сімейного насильства та дітозгубництва нашим сучасником В. Маслійчуком⁴⁶.

Окрема група досліджень виявилася важливою у висвітленні регіональних особливостей шлюбного ринку сільської громади с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії. Вивчення означеного питання потребувало певних географічних знань і володіння специфічною демографічною термінологією, яку представлено у словниках російських укладачів Л. Рыбаковського та Д. Валантея⁴⁷. Цінними у проведенні дослідження виявилися праці з упровадження геоінформаційних технологій, комп'ютерних, статистичних та історико-демографічних методик у вивченні різних періодів історичного минулого російськими науковцями Б. Мироновим⁴⁸, Є. Мішиною⁴⁹, А. Акашевою⁵⁰ та польськими – М. Шолтисеком⁵¹,

⁴⁶ Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80–90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва). *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2005. Вип. 5. С. 197–207; Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. Київ, Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2008. 128 с; Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2007. Вип. 7. С. 243–263.

⁴⁷ Рыбаковский Л. Л. Демографический понятийный словарь. Москва : ЦСП, 2003. 352 с; Демографический энциклопедический словарь. [Гл. редактор Д.И. Валентей]. Москва : Советская энциклопедия, 1985. URL: <http://demography.academic.ru/1428:Брачность>.

⁴⁸ Миронов Б. Н. История в цифрах. Математика в исторических исследованиях. Ленинград : «Наука», 1991. 180 с.

⁴⁹ Мишина Е. М. Опыт применения статистических методов и ГИС-технологий в исследовании политических репрессий. *Исторический курьер*. 2019. № 1 (3). Стаття 10. URL: <http://istkurier.ru/data/2019/ISTKURIER-2019-1-10.pdf>

⁵⁰ Акашева А. А. Пространственный анализ данных в исторических науках. Применение геоинформационных технологий : учебно-методическое пособие. Нижний Новгород : Нижегородский госуниверситет, 2011. 79 с.

⁵¹ Szołtysek M. Komputerowa mikrosymulacja sieci krewniaczej a wzorce współmieszkania: rzecz o demograficznych uwarunkowaniach rodziny chłopskiej w okresie staropolskim. *Przeszłość Demograficzna Polski*. 2015. Volume 37. S. 107–161.

І. Гейшторовою⁵². Історико-демографічним аспектам шлюбного ринку на польських землях XVII ст. присвячено розвідку польської дослідниці М. Сероцької-Пошпех⁵³.

Проблему статевікових особливостей наречених Лівобережжя України виявилось неможливим розв'язати виключно на локальному рівні, тому апелювано до загально-цивілізаційного порівняльного підходу, адже компаративний аналіз передбачає зіставлення цифрових даних, одержаних на матеріалах вітчизняних джерел, з аналогічними показниками з різних регіонів Європи та навіть Азії. Відповідна мотивація дослідження зумовила вивчення низки праць відомих фахівців, у працях яких порушувалися питання першошлюбності населення XVIII–XIX ст, а саме: вже знаного нам англійця Дж. Гаджнала⁵⁴, французів Л. Анрі та Л. Блюма⁵⁵, італійця М. Ліві Баччі⁵⁶, польських авторів Т. Віжліча⁵⁷, М. Вижги⁵⁸, Ц. Кукля⁵⁹, П. Квапулінської⁶⁰,

⁵² Gieysztorowa I. Niebypiczeństwa metodyczne polskich badań metrykalnych XVII–XVIII wieku ... S. 557–603.

⁵³ Sierocka-Pośpiech M. „Rynek małżeński” w Starej Warszawie w XVII wieku na podstawie rejestracji ślubów w parafii św. Jana. *Spółeczność staropolskie*. Warszawa. 2009. T. III S. 211–224.

⁵⁴ Хаджнал Д. Европейский тип брачности в ретроспективе ... С. 14–71.

⁵⁵ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии ... 207 с.

⁵⁶ Ливи Баччи Массимо. Демографическая история Европы ... 304 с.

⁵⁷ Wiślich T. Upodobanie małżeństwo i związki nitformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku. Wyobrażenia społeczne i jednostkowe doświadczenia Wrocław : W-wo chromcon, 2012. 244 s; Wyżga M. Rodzina chłopska w parafii Raciborowice pod Krakowem w XVII–XVIII wieku ... S. 245–278.

⁵⁸ Wyżga M. Rodzina chłopska w parafii Raciborowice pod Krakowem w XVII–XVIII wieku ... S. 245–278.

⁵⁹ Kuklo C. Badan demograficznych nad staropolska rodzina mieszczańska w XVIII wieku. *Studia nad gospodarka, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej*. [Pod red. J. Topolskiego]. Lublin : Wydawnictwo Lubelske, 1987. S. 343–355; Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej ... 521 s.

⁶⁰ Kwapulińska P. Rodzina w parafii kochłowieckiej w XIX wieku. *Śląskie studia demograficzne*. Rodzina. [Pod redakcją Zbigniewa Kwaśnego]. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2001. T. 5. S. 111–155.

Г. Куровської⁶¹, південнокорейського дослідника Кім Куен-Те⁶², російського науковця Б. Миронова⁶³ та ін.

Укладаючи історико-демографічну характеристику повторних шлюбів наречених XVIII – першої половини XIX ст. та враховуючи методологічні засади цивілізаційного й компаративного підходів, було вивчено праці відомих польських дослідників: К. Гурної⁶⁴, Дж. Кухти⁶⁵, М. Сурдацького⁶⁶ та ін. Завдяки працям інших дослідників сусідньої слов'янської країни було продемонстровано особливості патріархального суспільства, гендерної нерівності, історії родини, структури домогосподарств – йдеться про роботи М. Копчинського⁶⁷, К. Ржемінецького⁶⁸; визначено вікові межі дитинства – М. Деліматю⁶⁹.

⁶¹ Kurowska H. Gubin i jego mieszykańcy. *Studium demograficzne XVII–XIX w*. Warszawa : Biblioteka Uniwersytecka, 2010. 298 s.

⁶² Kim Kuen-Tae. Eighteenth-century Korean marriage customs: the Tanso ng census registers. *Continuity and Change* 20 (2). *Cambridge University Press*. 2005. P. 193–209.

⁶³ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи ... 339 с.

⁶⁴ Górna K. Śmierć «ze starości» – o ludziach starych i długowiecznych na podstawie wybranych metryk śląskich z XVIII i pierwszej połowy XIX wieku. *Przeszłość demograficzna Polski. Materiały i studia*. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2010. № 29. S. 69–98.

⁶⁵ Kuchta I. Pozycja majątkowa z wdów rodów szlacheckich w XVII–XVIII wieku. *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku: struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*. [Pod redakcją C. Kuklo]. War-wa : Wydawnictwo DIG, 2008. S. 261–294.

⁶⁶ Surdacki M. Urzędów w XVII i XVIII wieku. Miasto – społeczeństwo – życie codzienne. Lublin : Towarzystwo naukowe kul Katolicki uniwersytet lubelski Jana Pawła II, 2007. 656 s.

⁶⁷ Kopczyński M. Ludzie starzy w chłopskich i szlacheckich gospodarstwach domowych w Koronie u schyłku XVIII wieku. *Kwartalnik historii kultury materialnej*. Warszawa, 2010. S. 111–119; Kopczyński M. Starość nie radość? Ludzie starzy na wsi kujawskiej schyłku XVIII stulecia. *Zapiski historyczne. Poświęcone historii pomorza i krajów bałtyckich*. Toruń, 1996. S. 45–63; Kopczyński M. Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku Warszawa : Wydawnictwo Krupski i S-ka, 1998. 203 s.

⁶⁸ Rzemieniecki K. Rodzina i gospodarstwo chłopskie w ziemi wieluńskiej i powiecie ostrzeszowskim w końcu XVIII wieku. *Przeszłość demograficzna Polski. Materiały i studia*. Wrocław : Wydawnictwo Historyczne Poznań – Wrocław, 2010. № 29. S. 29–68.

⁶⁹ Delimata M. Dzeicko w Polsce średniowiecznej. Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2004. 259 s.

На завершення відзначимо те, що монографію побудовано на принципах комплексного міждисциплінарного підходу з врахуванням досліджень вітчизняних і зарубіжних авторів XIX–XXI ст. із різних тематичних напрямів історичної антропології, передусім історії шлюбу та сім'ї, історичної демографії, історії правових відносин, історії повсякдення, етнографії. Аналіз наукового доробку попередників засвідчив відсутність узагальнювальної праці з вказаним тематичним окресленням, виконаної на матеріалах Лівобережної України в межах задекларованих хронологічних меж. Тож пропонуваною науковою розвідкою авторка прагне заповнити наявну лаку уявлень про приватно-родинну сферу життя українства цього регіону, особливо стосовно його шлюбних практик.

❖ 1.2. Огляд джерел

Джерельна база наукової роботи зумовлена специфікою поставленої проблеми. Уживані джерела розподілено на дві групи: писемні та усні.

До писемних відносимо передусім актову та обліково-статистичну документацію, наративи, джерела особового походження та періодику. Із-поміж різних конструкцій систематизованих писемних актових документів було обрано класифікацію актів, яка найбільш повно описує їх сукупність принагідно до імперського періоду історії Лівобережної України (див. рис. 1). Зважаючи на подану класифікацію, у дослідженні використано різні акти офіційно-службової групи, як державних, так і церковних установ. Доволі значущими у дослідженні виявилися дві її похідні лінії: урядово-адміністративної та процесуально-юридичної документації. Деяко менше репрезентовано приватні документи.

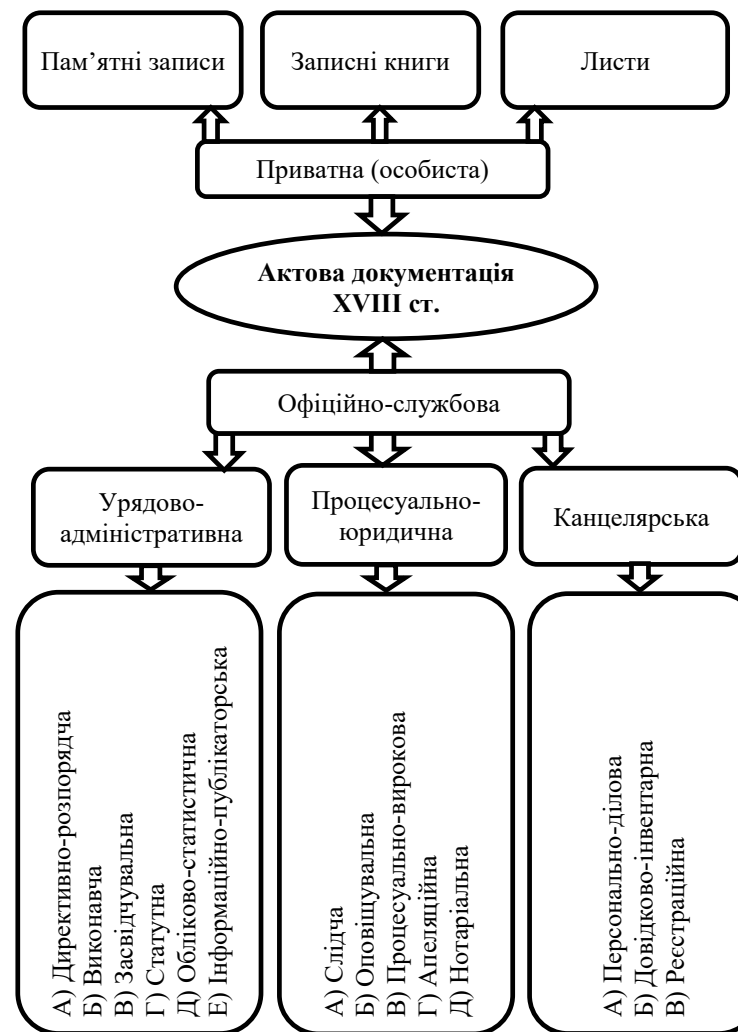

Рисунок 1 – Актова документація XVIII ст.⁷⁰

⁷⁰ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : зб. документів. 1993. АН України. Ін-т укр. археографії та ін. Упоряд., автор передмови та комент. В. Й. Горобець. Відп. ред. Л. А. Дубровіна. Київ : Наук. думка. С. 32.

Урядово-адміністративний напрямок представлено писемними джерелами директивно-розпорядчого змісту. Таку документацію компактно вміщено у Повному зібранні законів Російської імперії. Нами було використано два зібрання опублікованих актів – 1649–1825 та 1825–1881 рр. Документацію такого типу репрезентовано універсалами, грамотами, синодськими та сенатськими указами, маніфестами, інструкціями, резолюціями тощо. Деякі з них представлено копіями, які виявлено в окремих архівних зібраннях. Зокрема, було опрацьовано рукописний збірник копій указів та інших документів за 1714–1753 рр., підшивку грамот Єлизавети Петрівни, універсалів гетьмана Кирила Розумовського 1754 р., указів імператора Олександра I⁷¹. Вивчено також указ Київської консисторії 1777 р. в Лубенську протопопію про реєстр церковних книг⁷².

До цієї ж категорії джерел відносимо циркуляри про набір рекрутів⁷³, укази духовних консисторій у духовні правління про розшук біглих осіб і деякі інші документи директивно-розпорядчого змісту. Із-поміж них також виокремлено резолюції губернських правлень щодо виконання сенатського указу про дотримання розлучних прав солдаток⁷⁴, інструкції (роз'яснення) Харківської духовної консисторії про необхідність віспрививання населення, адресовані в Охтирське духовне правління 1812 р. тощо⁷⁵.

Було опрацьовано й статті Литовських статутів 1566 та 1588 рр. та «Права, за якими судиться малоросійський народ»⁷⁶.

⁷¹ ДАПО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 461. Арк. 1–46; Ф. 801. Оп. 1. Спр. 2013. Арк. 1–85; ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 1030. Арк. 1–864.

⁷² ДАПО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 499. Арк. 1–2.

⁷³ ЦДІАУК. Ф. 193. Оп. 1. Спр. 603. Арк. 1–49.

⁷⁴ ДАСО. Ф. 630. Оп. 2. Спр. 48. Арк. 1–15.

⁷⁵ ДАСО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 404. Арк. 1–25.

⁷⁶ ІР НБУ. Ф. 1. Спр. 235. Арк. 1–969; Права, за якими судиться малоросійський народ, Высочайшим всепресветлейшия, державнейшия Великия Государыни Императрицы Елизаветы Петровны, Самодержицы Всероссийския,

Хоча останній кодекс законів, який уперше був виданий у 1879 р. О. Кістяківським, так і не набув чинності, він систематизував та увіковічнив суперечливі правові норми доби Гетьманщини. Окремо використано «*Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи*» 1762–1772 рр., цивільні, станові закони 1832, 1857, 1900 рр., «*Уложение о Наказаниях Уголовных и Исправительных*» від 15 серпня 1845 р.⁷⁷

Інформацію виконавчого характеру зосереджено в документації урядово-адміністративного напряму, а саме: у рапортах, ордерах, донесеннях тощо. Документи з виконавчим змістом інформації створювали й священники. В цих матеріалах позначено факти про зібрані кошти з пожертвувань, порушення дисципліни, матримоніальних норм парафіянами. Подібну документацію духовні правління подавали в духовну консисторію.

Ея императорского священнейшего Величества повелением из трех книг, а именно: Статута Литовского, Зерцала Саксонского и приложенных при том двух прав, також из книги Порядка, по переводе из польского и латинского языков на российский диалект в едину книгу сведенных, в граде Глухове, лета от Рождества Христова 1743 года. Изданные под ред. и с приложением исследования о сем свде и о законах, действовавших в Малороссии, проф. А. Ф. Кистяковского. К., 1879. 844 с.

⁷⁷ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. Царствование государыни императрицы Екатерины Второй. Санктпетербургъ : Синодальная типографія, 1910. Т. I. 1762–1772 гг. 803 с.; ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XX. Ч. I. С. 598; Сводъ законовъ гражданскихъ и межевыхъ. Законы Гражданские. Санктпетербургъ. Печатано въ Типографіи II Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи. 1832. Т. X. Ч. I. 1225 с.; Сводъ законовъ Российской имперіи, изданія 1857 года. Законы о состояніяхъ. Санктпетербургъ. Печатано въ Типографіи II Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1857. Т. IX. 572 с.; Сводъ законовъ Российской имперіи, изданія 1857 года. Законы Гражданские. Санктпетербургъ. Печатано въ Типографіи II Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи. 1857. Т. X. Ч. I. 604 с.; Сводъ законовъ Российской имперіи. Всѣ 16 томовъ со всѣми относящимися къ нимъ продолженіями въ одной книгѣ. Подъ редакціей Ф. Волкова, Ю. Д. Филипова. Третье пересмотренное и дополненное издание. С-Петербургъ. Изданіе товарищества «Общественная польза». 1900. Т. X. 2830 с.

Іноді й звичайні люди повідомляли про виявлені правопорушення у відповідні духовні інстанції. Ордери або ж рапорти вивчено в листуванні Роменського духовного правління щодо опублікованих указів консисторії, які перенаправлялися у церкви Роменського повіту з обов'язковою вимогою про ознайомлення з їх змістом та візуванням підписами представників парафіяльного кліру. Аналогічна інформація міститься і в указах консисторії, адресованих священникам, про заборону незаконних вінчань неповнолітніх або осіб, пов'язаних різними ступенями родинних зв'язків⁷⁸.

Засвідчувальні документи урядово-адміністративного характеру здебільшого об'єднані загальною назвою «свідоцтва». Таку засвідчувальну документацію представлено виписками-довідками з метричних, шлюбно-обшукових і сповідальних книг про акти народження, вінчання або смертність. Персоніфіковані відомості такого змісту містили паспорти внутрішнього та зовнішнього користування тощо. Із-поміж документації статутного характеру вживано «Устав» Духовної колегії (адміністративна установа – попередниця Святійшого Синоду) від 25 січня 1721 р., травневий додаток до нього 1722 р. та Устав духовних консисторій від 27 березня 1841 р.⁷⁹

Обліково-статистичну документацію фіскального та церковного напрямку представлено відомостями, розписками, різними квитанціями тощо. Більшість історико-демографічних досліджень здійснено саме за матеріалами документів цієї групи. Особливо значущими при вивченні природного руху населення є метрики, які впродовж всієї історії свого існування значно змінилися у змісті записів. Так, римо-католицькі костьоли Європи вели метричні книги ще в першій половині XIV ст.⁸⁰ У Польщі

⁷⁸ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1435. Арк. 1–143; ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 1374. Арк. 1–44; ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1474. Арк. 1–8.

⁷⁹ ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. VI. С. 314, 699; ПСЗРИ. Собраніе второе. Т. XVI. Ч. I. С. 221.

⁸⁰ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej ... S. 91.

метричні описи було впроваджено в XVI ст. Процес просувався із заходу на схід: на українських землях метричні книги було введено постановою Київського собору 1646 р., коли митрополит П. Могила подав наприкінці 1-ої частини великого «Евхологіону» приписи щодо їхнього поширення. У Галичині подібно до цього Синод замойський 1720 р., а згодом і львівський 1821 р. наказали провадити: 1) книги народжених і миропомазаних, 2) книги вінчаних, 3) книги померлих і похованих, 4) ключ до всіх книг. Метрики по селах (*status animarum*) визначалися за числом будинків, а в містах (*index animarum*) складалися за описом в абетковому порядку⁸¹.

Перша постанова на землях Московщини щодо використання в церковному діловодстві в парафіях книг для запису актів хрещень, шлюбів і поховань була прийнята Собором 1666 р. Проте їх масове впровадження розтяглося надовго: попри указ Петра I (14 квітня 1702 р.), загального поширення ця практика почала набувати з 1722 р. відповідно до норм «*Прибавления к Духовному Регламенту*», а саму форму записів книг було встановлено 20 лютого 1724 р.⁸² Форма документів такого типу коригувалися й указами від 23 листопада 1779 р. та 7 травня 1806 р., а остаточно оформилися вимоги до записів лише синодальними постановами 28 лютого 1831 р. та 7 лютого 1838 р. Відтоді метричні книги містили обліково-статистичну інформацію церковного спрямування, укладену за роками, і реєстрували осіб у трьох розділах: народжених, вінчаних і померлих⁸³.

⁸¹ Сосенко П. Право-історичний розвиток людських імен та назв і значення метричальних книг для історії права ... С. 498.

⁸² Сосенко П. Право-історичний розвиток людських імен та назв і значення метричальних книг для історії права ... С. 497–498; ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. IV. С. 192; ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. VI. С. 707; ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. VII. С. 266–267.

⁸³ ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. VII. С. 266–267; ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. XX. С. 883–884; ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. XXIX. С. 254–255; ПСЗРИ. Собраніе второе. Т. VI. Ч. I. С. 203–204, 817; ПСЗРИ. Собраніе второе. Т. XIII. Ч. I. С. 91–92.

Відносно поширення практик регулярного ведення записів на українських землях можемо сказати про те, що найдавніші метричні записи, знайдені нами з-поміж правобережних парафіяльних громад, належать церкві Різдва Пресвятої Богородиці с. Гордіївка Подільської губернії за 1700–1709 рр. Реєстрації представлені скорописом початку XVIII ст., латиницею та доволі дрібними почерками укладачів-парохів, що ускладнює читання тексту. Записи цієї метричної книги, які вміщують лише реєстрацію вінчаних осіб, було доведено до 1811 р. Шлюбів у цій парафії укладалося обмаль, усього один-три на рік. До того ж за 20–50, 70–80 роки XVIII ст. таких записів узагалі немає, що вказує на можливу відсутність храму в певні десятиліття⁸⁴.

Найстаріші ж метрики на землях Лівобережжя України, знайдені нами, датуються 40–50-ми роками XVIII ст. Це метричні книги п'ятих парафій: Георгіївської церкви с. Галка Роменської протопопії 1748–1810, 1842 рр.⁸⁵; Успенської церкви с. Талалаївка Роменської протопопії 1748–1784, 1804–1806, 1842, 1848 рр.⁸⁶; церкви Різдва Богородиці м. Красний Колядин Прилуцького полку за 1751–1783 рр.⁸⁷; Миколаївської церкви м. Красний Колядин Прилуцького полку за 1754–1783 рр.⁸⁸; Троїцької церкви с. Дмитрівка Роменського повіту Чернігівської губернії за 1754–1784 рр.⁸⁹; Відомості цих книг розмежовані у три позиції: народжених, вінчаних і померлих.

На основі вивчених 70 метричних книг православних парафій Київської, Подільської, Полтавської, Слобідсько-Української (пізніше – Харківської), Чернігівської губерній та з метою проведення історико-демографічних досліджень використано ті,

⁸⁴ ДАВО. Ф. 800. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 1–31.

⁸⁵ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 537. Арк. 1–356.

⁸⁶ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 591. Арк. 1–366.

⁸⁷ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 615. Арк. 1–56.

⁸⁸ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 616. Арк. 1–60.

⁸⁹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 613. Арк. 1–56.

які містили показники статевовікової та станової належності, територіального походження осіб, що брали шлюб. Основні статевовікові обрахунки проведено за матеріалами метричних книг п'ятнадцяти парафій із двох губерній Лівобережної України, які охоплюють період 1783–1820 та 1838–1856 рр., а саме: церкви Різдва Богородиці м. Вороньків Переяславського повіту Полтавської губернії за 1798–1802, 1838, 1839 рр.⁹⁰; Георгіївської церкви с. Галки Роменського повіту Полтавської губернії за 1842–1844, 1849 рр.⁹¹; Покровської церкви с. Калинівка Роменського повіту Полтавської губернії за 1842–1843, 1848 рр.⁹²; Успенської церкви с. Краснопілля Охтирського повіту Харківської губернії за 1783–1799 рр.⁹³; Покровської церкви с. Новицької слободи Роменського повіту Полтавської губернії за 1842, 1843, 1848, 1849, 1853 рр.⁹⁴; Петропавлівської церкви с. Процівка Роменського повіту Полтавської губернії за 1842, 1843, 1848–1856 рр.⁹⁵; Миколаївської, Петропавлівської церков м. Охтирка Охтирського повіту Харківської губернії за 1794–1809, 1849–1850 рр.⁹⁶; Вознесенської церкви м. Ромни Роменського повіту Полтавської губернії за 1842 р.⁹⁷; Георгіївської церкви с. Рогінці Роменського повіту Полтавської губернії за 1848 р.⁹⁸; церкви Іоанна Воїна с. Рогізне Сумського повіту Слобідсько-Української (пізніше – Харківської) губернії за 1790–1805, 1808–1820 рр.⁹⁹; Успенської церкви м. Сорочинці

⁹⁰ ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 6. 175; Спр. 195. Арк. 1–338.

⁹¹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 537. Арк. 1–356.

⁹² ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 546. Арк. 1–106.

⁹³ ДАСО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–194.

⁹⁴ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 571. Арк. 1–160.

⁹⁵ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 575. Арк. 1–152; Спр. 576. Арк. 1–98.

⁹⁶ ДАСО. Ф. 745. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 1–180; Спр. 39. Арк. 1–69; Спр. 42. Арк. 1–252; Спр. 48. Арк. 1–464.

⁹⁷ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 582. Арк. 1–113.

⁹⁸ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 581. Арк. 1–365.

⁹⁹ ДАСО. Ф. 94. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–482.

Миргородського повіту Полтавської губернії за 1838, 1845–1848 рр.¹⁰⁰; Успенської церкви с. Талалаївка Роменського повіту Полтавської губернії за 1853 р.¹⁰¹; Катерининської церкви с. Хоружівка Роменського повіту Полтавської губернії за 1842, 1843, 1848, 1849 рр.¹⁰²; Собору святого архистратига Христова Михаїла с. Єрківці (Юрковець) Переяславського повіту Полтавської губернії за 1799 р.¹⁰³

Для проведення історико-порівняльного аналізу показників віку наречених обох статей нами також було використано матеріали окремих метричних книг Правобережжя України, з-поміж них – церковні книги 72 парафій Подільської губернії, окремих церков Брацлавської єпархії Вінницької протопопії за 1797 р.¹⁰⁴; церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Гордіївка Подільської губернії за 1803–1809 рр.¹⁰⁵.

Хоча в окремих з виявлених нами метричних книг відсутні позначення віку наречених, їхнє вивчення все одно є важливим з метою виявлення відмінностей у записах вінчаних і народжених осіб упродовж другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Такими є метрики певних парафій: церкви Іоакима та Анни с. Андріївка Роменського повіту Полтавської губернії за 1804–1808 рр.¹⁰⁶; Покровської церкви с. Білоусівка Золотоніського повіту Полтавської губернії за 1787–1818 рр.¹⁰⁷; Миколаївської церкви с. Войтове Переяславського повіту Полтавської губернії за 1813–1833 рр.¹⁰⁸; Різдва-Богородичної церкви м. Вороньків Переяславського повіту Полтавської губернії за

1807–1815, 1817–1828 рр.¹⁰⁹; Михайлівської церкви м. Вороньків Переяславського повіту Полтавської губернії за 1822–1827 рр.¹¹⁰; Георгіївської церкви с. Галки Роменського повіту Полтавської губернії за 1780–1796 рр.¹¹¹; Києво-Печерської форштадтської церкви Святого благочестивого князя Володимира за 1776, 1778, 1780, 1786, 1795, 1796 рр.¹¹²; церкви Різдва Христової с. Лук'янівка Переяславського повіту Полтавської губернії за 1761–1806 рр.¹¹³; Преображенської церкви с. Недря Переяславського повіту Полтавської губернії за 1803–1826 рр.¹¹⁴; Покровської церкви с. Плоске Переяславського (Остерського) повіту Чернігівської губернії за 1769–1809 рр.¹¹⁵; Вознесенської церкви м. Ромни Роменського повіту Полтавської губернії за 1784–1824 рр.¹¹⁶; Троїцької церкви м. Семиполки Козелецького повіту Чернігівської губернії за 1806–1815 рр.¹¹⁷; Преображенської церкви с. Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії за 1800 р.¹¹⁸; Миколаївської церкви с. Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії за 1828–1836 рр.¹¹⁹; Хрестовоздвиженської церкви с. Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії за 1788–1816 рр.¹²⁰; Успенської церкви с. Спаське Кролевецького повіту Чернігівської губернії за 1774–1793 рр.¹²¹; Покровської

¹⁰⁹ ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 66. 175; Спр. 111. Арк. 1–205.

¹¹⁰ ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 134. Арк. 1–205.

¹¹¹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 529. Арк. 1–126.

¹¹² ІР НБУ. Ф. 160. Спр. 1091. Арк. 1–16; Спр. 1092. Арк. 1–13; Спр. 1093. Арк. 1–12; Спр. 1094. Арк. 1–17; Спр. 1095. Арк. 1–16; Спр. 1096. Арк. 1–18.

¹¹³ ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 5. Арк. 1–105.

¹¹⁴ ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 39. Арк. 1–294.

¹¹⁵ ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 1–86.

¹¹⁶ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 583. Арк. 1–524.

¹¹⁷ ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 60. Арк. 1–138.

¹¹⁸ ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 1–142.

¹¹⁹ ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 1–90.

¹²⁰ ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 1–190; Спр. 139. Арк. 1–72.

¹²¹ ДАСО. Ф. 839. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 1–86.

¹⁰⁰ ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 1–214; Спр. 180. Арк. 1–145.

¹⁰¹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 591. Арк. 1–366.

¹⁰² ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 594. Арк. 1–273.

¹⁰³ ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 112. Арк. 1–4.

¹⁰⁴ ДАВО. Ф. 799. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 1–380.

¹⁰⁵ ДАВО. Ф. 800. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 1–31.

¹⁰⁶ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 516. Арк. 1–17.

¹⁰⁷ ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 1–194.

¹⁰⁸ ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 94. Арк. 1–265.

церкви с. Требухів Переяславського повіту Полтавської губернії за 1799–1818 рр.¹²²; Благовіщенської церкви с. Тухів Миргородського повіту Полтавської губернії за 1780–1829 рр.¹²³; Троїцької церкви с. Усівка Переяславського повіту Полтавської губернії за 1807–1815 рр.¹²⁴; Покровської церкви м. Хмелів Роменського повіту Полтавської губернії за 1785–1849 рр.¹²⁵; Михайлівської церкви с. Хоружівка Роменського повіту Полтавської губернії за 1785–1849 рр.¹²⁶; Михайловської церкви с. Юрківка Ямпільського повіту Подільської губернії за 1800 р.¹²⁷; церкви Різдва с. Яреськи Миргородського повіту Полтавської губернії за 1781–1816 рр.¹²⁸; Хрестовоздвиженської церкви с. Яреськи Миргородського повіту Полтавської губернії за 1776–1780, 1798–1811 рр.¹²⁹

Для порівняння метричних записів православних церков було використано екземпляр метрики греко-католицького храму Благовіщення Пречистої Діви Марії парафії Червоногради Станіславської єпархії, що дало змогу окреслити важливість вивчення записів народжених дітей для розкриття кровно-духовних зв'язків і майбутнього одруження.

Мало вивченими на сьогодні все ще залишаються церковно-обшукові книги. Ще в «Требнику» П. Могили 1646 р. наголошувалося на тому, що хлопець і дівчина, які хотіли б поєднатися шлюбом, спочатку оголошували цю новину людям. Обов'язком священника було перевірити відсутність перешкод до такого союзу¹³⁰. Ця вимога була актуальною впродовж

¹²² ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 13. Арк. 1–93.

¹²³ ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 1–586.

¹²⁴ ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 65. Арк. 1–114.

¹²⁵ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 597. Арк. 1–341.

¹²⁶ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 595. Арк. 1–273.

¹²⁷ ДАВО. Ф. 800. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–10.

¹²⁸ ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 159. Арк. 1–67; Спр. 161. Арк. 1–87.

¹²⁹ ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 1–27; Спр. 160. Арк. 1–142.

¹³⁰ Требник митрополита Петра Могили. Київ 1646. Київ : Інформаційно-видавничий центр Української православної церкви, 1996. С. 383.

XVIII ст., а потім набула відображення і у цивільній частині Зводів Законів Російської імперії 1832, 1857 рр. та включно до 1900 р.: «згідно з цим повідомленням відбувається в церкві оголошення ... а потім складається обшук, який призначений церковним начальством...»¹³¹.

Шлюбні обшуки походили від т. зв. «вечерних пам'ятей», які були введені в церковне діловодство навіть дещо раніше за метричні книги «Інструкцією старостам поповським» № 1612 від 26 грудня 1697 р. У документі зазначалося, що священники мають дізнаватися всю правду про наречених, аби ті не були ані родичами, ані кумами, не мали живих чоловіків чи жінок, правду про яких приховували, не мали критичної різниці у віці, не були біглими селянами поміщиків і т. ін. І про все це мало зазначатись у документі¹³². Саме так було означено головні умови для проведення обряду вінчання та впроваджено згадані вище «пам'яті».

Вищі державні та церковні інституції Російської імперії постійно висловлювали стурбованість незаконним поєднанням людей у шлюбах і прагнули виробити єдині регулятори попередження порушень матримоніальних вимог, визначених православним віровченням. Зокрема, Уставом Духовної колегії від 25 січня 1721 р. вимагалася перевірка сумнівних претендентів на шлюб, а іменний указ 15 серпня 1728 р. вказував на необхідності проведення публічного оголошення про майбутнє вінчання щонайменше за два-три тижні¹³³.

¹³¹ Указатель алфавитный къ Своду законов Россійской Имперіи. Санктпетербургъ : Въ Типографіи Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Вѣличества Канцеляріи, 1834. С. 52; Сводъ законовъ гражданскихъ и межевыхъ. Законы Гражданскіе ... Т. X. Ч. I. С. 19; Сводъ законовъ Россійской имперіи, изданія 1857 года. Законы Гражданскіе ... Т. X. Ч. I. С. 5; Сводъ законовъ Россійской имперіи. Всѣ 16 томовъ со всѣми относящимися къ нимъ продолженіями въ одной книгѣ ... Т. X. С. 2.

¹³² ПСЗРИ. Собрание первое. Т. III. С. 422.

¹³³ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VI. С. 343; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VIII. С. 74.

Всі ці дійства оформлювалися документально й поступово цю ж практику було впроваджено на Лівобережній Україні. Зокрема, під назвою «обыскных книг» подібну документацію поширено з 14 липня 1765 р., оскільки в метричних книгах було виявлено чимало неправдивої інформації про наречених. Згідно зі змістом директивно-розпорядчого акту «венечные памяти» було ліквідовано та наголошено на обов'язковості проведення «обшуку» за новою формою церковних книг¹³⁴, які й стали йменуватися «обыскными книгами» або церковними / шлюбними обшуками. Іншим указом Синоду – від 30 листопада 1837 р., було запроваджено нову форму шлюбних обшуків, потужна інформативність яких, власне, й створила можливості для широких історико-демографічних досліджень¹³⁵.

Шлюбні обшуки підтверджували наявність законних умов для проведення таїнства вінчання. Вони відображали дещо розширені, у порівнянні з метричними книгами, персоніфіковані відомості про людей, які вирішили поєднатися шлюбом. У них визначалася попередня дата вінчання, реєструвалися свідчення особового характеру про кожного учасника шлюбного процесу. Удосконалення формулярів церковно-обшукових книг сприяло накопиченню широкого спектру даних: антропонімії, інформації щодо віросповідання, віку, наявності / відсутності родинної та духовної спорідненості, сімейної належності, надання згоди на шлюб від родичів або опікунів нареченого та нареченої, додаткових документів, які дозволяли проводити обряд вінчання тощо¹³⁶. В окремій графі зазначався вік наречених. У деяких книгах указувалися вікові відомості вінчаних осіб ще починаючи із 1836 р., а з 1838 р. репрезентації віку набули масового поширення. Така структурованість джерел створила можливості для обрахунку та виокремлення статевовікових відмінностей наречених середини XIX ст.

¹³⁴ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. III. С. 422; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XVII. С. 189.

¹³⁵ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XII. Ч. II. С. 947–948.

¹³⁶ ПСЗРИ Собрание второе. Т. XII. С. 947–948.

Усього нами було опрацьовано матеріали 25 одиниць шлюбно-обшукових документів Київської, Подільської, Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній. Щоправда, показники віку із трьох губерній Лівобережної України було обраховано за матеріалами церковних обшуків восьми парафій за період 1836–1860 рр.: Хрестовоздвиженської церкви с. Вовківці Роменського повіту Полтавської губернії за 1838–1847 рр.; Варваринської церкви м. Кролевець Кролевецького повіту Чернігівської губернії за 1836–1857 рр.; Покровської церкви м. Кролевець Кролевецького повіту Чернігівської губернії за 1839–1853 рр.; Михайлівської церкви с. Мельня Кролевецького повіту Чернігівської губернії за 1846–1860 рр.; Різдово-Богородичної церкви с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії за 1838–1841 рр. та 1854–1858 рр.; Покровської церкви с. Реутинці Кролевецького повіту Чернігівської губернії за 1836–1854 рр.; Іллінської церкви м. Суми Сумського повіту Харківської губернії за 1843–1849 рр.; Хрестовоздвиженської церкви с. Хижки Конотопського повіту Чернігівської губернії за 1840–1857 рр.¹³⁷

Наведені дані були використанні для проведення історико-порівняльного аналізу вікових особливостей осіб обох статей, які були обраховані за метричними книгами. Отже, загалом дослідження про статевовікові особливості наречених ґрунтується на вивченні 31 архівної справи – масивних фоліантів різного обсягу (переважно від 100 до 500 арк.), що містять в собі метричні та обшукові записи із 23 парафій Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній.

У межах компаративного аналізу отримані дані з Лівобережжя були зіставлені з аналогічними показниками віку вінчаних осіб, обрахованими за матеріалами церковно-обшукових

¹³⁷ ДАСО. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–90; Ф. 834. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 1–53; Спр. 4. Арк. 1–108; Ф. 844. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–83; Спр. 6. Арк. 1–73; Ф. 855. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 1–91; Ф. 865. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1–136; Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–118; Спр. 27. Арк. 1–26; Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–121; Ф. 1187. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1–180.

книг Київської та Подільської губерній: Параскеївської церкви с. Баламутівка Сквирського повіту Київської губернії за 1847–1855 рр.¹³⁸; Покровської церкви с. Войтовець Сквирського повіту Київської губернії за 1838–1855 рр.¹³⁹; Свято-Михайлівської церкви с. Сорокотяженці Брацлавського повіту Подільської губернії за 1853–1863 рр.¹⁴⁰

З метою розкриття особливостей записів про наречених також було вивчено церковно-обшукові книги п'яти парафій: Різдво-Богородичної церкви м. Вороньків Переяславського повіту Полтавської губернії за 1823–1837 рр.¹⁴¹; Миколаївської церкви м. Ромни Роменського повіту Полтавської губернії за 1816–1836 рр.¹⁴²; Успенської церкви с. Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії за 1816–1837 рр.¹⁴³; Іллінської церкви м. Суми Сумського повіту Харківської губернії за 1818–1837 рр.¹⁴⁴ Найдавнішою за віком із-поміж виявлених нами стала церковно-обшукова книга Преображенської церкви с. Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії за 1803–1824 рр.¹⁴⁵.

Також для розкриття окремих історико-демографічних характеристик родин побіжно використовувались матеріали сповідних розписів. У церковний обіг на українських теренах вони впроваджувалися трьома хвилями. Перша спроба їх імплементації відбулася ще наприкінці XVII ст., друга здійснювалась Петром I у 1716, 1718 та 1722 рр., однак лише за імператриці Анни Іоанівни у 1737 р., уже втретє, імперському уряду вдалося добитись більш-менш регулярного ведення сповідальної документації, яка б фіксувала відвідування парафіянами церкви для

проведення таїнств сповіді та євхаристії (причастя) у дні Святої Чотиридесятниці¹⁴⁶.

Серед задіяних нами сповідальних книг особливо вражають уяву своєю масштабністю збірки сповідальної документації, фоліанти церков Роменської протопопії 1749 р, 1847 р., Полтавської протопопії 1775 р., Кам'янецького повіту Подільської губернії 1801, 1819, 1842, 1843, 1868, 1875 рр., які містять від 1000 до майже 2000 аркушів¹⁴⁷. Для пошуку та визначення локаційних переміщень новоутворених сімей, шлюби яких було укладено у с. Миколаївка (саме на його ґрунті нами проведено мікроісторичне дослідження з соціальної демографії), було використано сповідальні відомості сусідніх поселень Роменського повіту Полтавської губернії: Покровської церкви с. Калинівка 1805–1854 рр.¹⁴⁸; Петропавловської церкви с. Процівка 1755–1859 рр.¹⁴⁹; Георгіївської церкви с. Рогінці 1799–1811, 1814–1859 рр.¹⁵⁰ Для здійснення порівнянь нами було вивчено сповідальні записи Різдво-Богородичної церкви м. Вороньків Переяславського повіту Полтавської губернії за 1800–1801, 1806–1807 рр.¹⁵¹, Володимирської церкви Києво-Печерського монастиря за 1818–1821 рр.¹⁵², Свято-Михайлівської

¹⁴⁶ Бороденко О. А. Самотня жінка в сільському соціумі Гетьманщини другої половини XVIII ст. ... С. 26; Залыский А. Когда и по какому поводу начали вести исповедные ведомости ... С. 171–178.

¹⁴⁷ ЦДІАУК. Ф. 127. Оп. 1052. Спр. 15. Арк. 1–818; Ф. 990. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 1–1327; ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1–1780; ДАХМО. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 6795. Арк. 1–1254; Спр. 7059. Арк. 1–1202; Спр. 7599. Арк. 1–1121; Спр. 7652. Арк. 1–1062; Спр. 8817. Арк. 1–1165; Спр. 11908. Арк. 1–1177.

¹⁴⁸ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 125. Арк. 1–317; Спр. 126. Арк. 1–290.

¹⁴⁹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 225. Арк. 1–288; Спр. 226. Арк. 1–287; Спр. 228. Арк. 1–235; Спр. 229. Арк. 1–226.

¹⁵⁰ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 272. Арк. 1–455; Спр. 273. Арк. 1–529; Спр. 274. Арк. 1–435; Спр. 275. Арк. 1–381.

¹⁵¹ ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 16. Арк. 1–55; Спр. 24. Арк. 1–121; Спр. 58. Арк. 1–48; Спр. 64. Арк. 1–92.

¹⁵² ІР НБУ. Ф. 160. Спр. 1098. Арк. 1–8; Спр. 1099. Арк. 1–24; Спр. 1100. Арк. 1–24.

¹³⁸ ДАКО. Ф. 1455. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 1–69.

¹³⁹ ДАКО. Ф. 1455. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 1–94.

¹⁴⁰ ДАВО. Ф. 92. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–101.

¹⁴¹ ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 66. Арк. 1–175; Спр. 111. Арк. 1–205.

¹⁴² ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1–43.

¹⁴³ ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 178. Арк. 1–158.

¹⁴⁴ ДАСО. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–91.

¹⁴⁵ ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 1–142.

церкви с. Копожинці Брацлавського повіту Подільської губернії за 1827 р.¹⁵³

Метричні та шлюбно-обшуківі книги можна вважати документами, які засвідчували на базовому рівні реєстрацію актів цивільного стану в Російській імперії та були чинними з початку XVIII ст. й до 1920 р.¹⁵⁴ За їх відсутності довести акт шлюбу можливо було випискою зі сповідальної документації, де також відзначався факт шлюбу. Введення в обіг, остаточне визначення формулярів та широкий ужиток трьох різновидів книг церковно-облікового характеру: метричних книг, сповідних розписів і шлюбних обшуків розтяглися на ціле XVIII ст., а їх регламентація та удосконалення зайняли ще й першу половину XIX ст.

Серед церковно-облікової документації слід згадати про монастирські реєстри. Зазвичай вони репрезентували короткі історії монастирів разом із описом їх земельних володінь та чернечих підданих. Їх прикладами можуть слугувати реєстри Новомлинського дівочого монастиря за 1761 р. або відомість про послушниць і монахинь дівочого Ладинського Свято-Покровського монастиря за 1771 р.¹⁵⁵ Зустрічалися також відомості про грошові надходження та витрати чернечих обителів, а також зведення за певні проміжки часу від настоятелів монастирів, адресовані у духовні правління, про наявність у чернечих осередках колодників, психічнохворих, блудників тощо¹⁵⁶.

Використану при написанні монографії обліково-статистичну документацію фіскального спрямування представлено матеріалами Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр., чи т. зв. «Румянцевського», від прізвища його ініціатора, президента Другої Малоросійської колегії

¹⁵³ ДАВО. Ф. 92. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1–45.

¹⁵⁴ Рыбаковский Л. Л. Демографический понятийный словарь ... С. 169.

¹⁵⁵ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 798. Арк. 1–16; Ф. 140. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 1–33.

¹⁵⁶ ЦДІАУК. Ф. 127. Оп. 1043. Спр. 118. Арк. 1–25; Оп. 152. Спр. 10. Арк. 1–4.

П. Румянцева. Відомості з реєстрів «Опису» виявилися важливими при з'ясуванні особливостей шлюбних стратегій окремих родин. Побіжно було використано й дані про осіб чоловічої статі Миколаївської громади Роменського повіту Полтавської губернії, які вміщено в «ревізських казках» про кріпосних селян поміщиків Роменського повіту за 1811–1833 рр.¹⁵⁷

Інформаційно-публікаторську групу джерел урядово-адміністративного спрямування в дослідженні представлено виданнями географічного, статистичного, краєзнавчого характеру про землі Полтавської та Харківської губерній або ж про Україну загалом, які опубліковано в кінці XVIII – початку XX ст.¹⁵⁸ Роз'яснення церковних установ з окремих питань шлюбності було задіяно нами з матеріалів, опублікованих на сторінках «Полтавських єпархіальних відомостей». Документи цієї групи іноді позначалися як «известия» або «промеморії» духовних правлінь¹⁵⁹.

¹⁵⁷ ДАСО. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1–751; Спр. 12. Арк. 1–898; Спр. 13. Арк. 1–794; Спр. 14. Арк. 1–1025; Спр. 15. Арк. 1–634.

¹⁵⁸ Арендаренко Н. Записки о Полтавской губернии ... С. 393; Памятная книга Полтавской губернии, за 1865 годъ ... 1375 с.; Топографическое описание Харьковскаго намѣстничества съ историческимъ предувѣдомленьемъ о бывшихъ въ сей странѣ съ древнихъ временъ перемѣнахъ, взятымъ Къ объясненью Дѣянній и Хронологій. Москва : въ Типографіи Компаніи Типографической, съ Указнаго дозволенія, 1788. 171 с.; Военно-статистическое обозрѣніе Россійской имперіи. Издаваемое по Высочайшему повеленію при 1-мъ отдѣленіи Департамента Генеральнаго Штаба. Т. XII. Ч. I. Харьковская губернія. Санктпетербургъ : Въ типографіи Департамента Генеральнаго Штаба, 1850. 178 с.; Харьковская губернія. Списокъ населенныхъ мѣстъ по свѣдѣніямъ 1864 года. Изданъ Центральнымъ статистическимъ комитетомъ Министерства внутреннихъ делъ. Санктпетербургъ : 1869. 210 с.; Россія. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русскихъ людей. [Подъ ред. В.П. Семенова и В.И. Ламанскаго]. С.Петербургъ: Изд. А.Ф. Девріена, 1908. Т. VII 518 с.; Русов А. Статистика украинскаго населенія Европейской Россіи ... С. 381–406.

¹⁵⁹ Въ какіе дни не вѣнчаются браки. *Полтавскія єпархіальныя вѣдомости*. Часть офіціальная. 1871. № 24. 15 декабря. С. 935–936; Залысский А. Когда и по какому поводу начали вестись исповедные ведомости. *Полтавскія єпархіальныя вѣдомости*. 1886. № 5. С. 171–178; Можно ли венчать

Другу категорію процесуально-юридичних актів представлено в монографії використаною нотаріальною документацією. Зазвичай це збірки нотаріальних документів, у яких вміщені копії заповітів, боргових зобов'язань, грошових розписок, шлюбних контрактів, листи куплі-продажу кріпосних людей¹⁶⁰.

Третю групу офіційно-службових джерел репрезентовано канцелярськими актами персонально-ділового, довідково-інвентарного та реєстраційного напрямів. Виокремлено матеріали довідково-інвентарного змісту. Із-поміж них виявлено журнали реєстрацій або протоколів судових засідань, журнал протоколів Полтавського совісного суду за 1806–1808 рр.¹⁶¹, описи майна дівочого Благовіщенського Золотоноського монастиря¹⁶², церкви Печерської Святого благочестивого та рівноапостольного князя Володимира¹⁶³, різні виписки. До матеріалів реєстраційних книг відносимо, як приклад, кріпосні книги, збірники-реєстри

дітей безъ дозволенія родителей. *Полтавскія епархіальныя вѣдомости*. Часть офіційальная. 1871. № 17. 1 сентября. С. 656–657; Несколко словъ о метрическихъ выписяхъ, требуемыхъ уставомъ о всеобщей воинской повинности. *Полтавскія епархіальныя вѣдомости*. Часть офіційальная. 1880. № 10, 15 мая. С. 460–468; Новый классъ незаконнорожденныхъ. *Полтавскія епархіальныя вѣдомости*. Часть неофіційальная. 1878. № 24, 15 декабры. С. 1143–1144; О венчаніи вдовъ нижнихъ чиновъ. *Полтавскія епархіальныя вѣдомости*. Часть офіційальная. 1878. № 5, 1 марта. С. 268–270; О венчаніи вдовыхъ солдаток. *Полтавскія епархіальныя вѣдомости*. Часть неофіційальная. 1872. № 20, 15 октября. С. 737; О невоспрещеніи вступать въ бракъ подвершимся церковной эпитимии. *Полтавскія епархіальныя вѣдомости*. Часть офіційальная. 1880. № 9, 1 мая. С. 417; По вопросу: могут ли быть поручителями брачующихся родители ихъ и лица женского пола. *Полтавскія епархіальныя вѣдомости*. Часть офіційальная. 1872. № 5, 1 марта. С. 204; По предмету венчанія вдовыхъ солдаток. *Полтавскія епархіальныя вѣдомости*. Часть офіційальная. 1872. № 11, 1 июня. С. 413–414; Рѣшеніе одного изъ вопросовъ относительно правильного веденія метрическихъ книгъ. *Полтавскія епархіальныя вѣдомости*. Часть офіційальная. 1881. № 18, 15 сентября. С. 897–902.

¹⁶⁰ ДАВО. Ф. 222. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 1–389.

¹⁶¹ ДАПО. Ф. 76. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–242; Спр. 2. Арк. 1–364.

¹⁶² ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 803. Арк. 1–48.

¹⁶³ ІР НБУ. Ф. 160. Спр. 1097. Арк. 1–21.

церковних книг, реєстр речей, викрадених в домі вдови протопопа Євстафії з м. Старі Млини 1777 р., тощо¹⁶⁴.

Заявлена тема дослідження вимагала звернення й до другої великої групи писемних джерел – оповідних, або наративних.

З огляду на майже тотальний контроль за матримоніальною сферою з боку офіційної православної церкви непересічне значення для нашого дослідження мають тексти релігійні, християнські. З-поміж них виокремлено агіографічні, есхатологічні та канонічні літературні пам'ятки. Агіографічні твори з-під пера святих отців (патристів) християнського віровчення Григорія Богослова, Іоанна Златоуста, Василя Великого дали змогу з'ясувати християнські настанови щодо умов укладання першої та повторної шлюбності, ставлення церкви до вдовиць та інші питання¹⁶⁵.

Значне місце серед творів української агіографії XVII–XVIII ст. належить «Життям святих», які було укладено українським мислителем і філософом, одним із найвизначніших духовних отців православної церкви та культури Дмитром Тупталом (Ростовським). Для нас цінність його творів полягає в наявності нравовчень, покликаних навертати вірян до християнської поведінки в шлюбі¹⁶⁶.

¹⁶⁴ ДАВО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 1–79; ДАПО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 500. Арк. 1–2.

¹⁶⁵ Григорий Богослов. Собрание творений: в 2 томах. Т. 2. Минск : Харвест, Москва : АСТ, 2000. 688 с; Святитель Василий Великий. Беседы. [Библиотека Святых отцов и Учителей Церкви]. Беседа 1. О посте 1-я. Нравственные правила. Правило 74. URL: http://azbyka.ru/otechnik/Vasilij_Velikij/beseda_01.shtml; Творения Святого отца нашего Иоанна Златоуста архиепископа Константинопольского. Т. 3. Кн. 1. Беседа 30. URL: http://www.ispovednik.ru/zlatoust/Z03_1/t03_1.htm

¹⁶⁶ Туптало Дмитро. У той таки день житіє преподобної матері нашої Параскеви. «Житія святих». [Пер. В. Шевчука]. Львів : Видавництво «Свічадо», 2007. Т. II. С. 99–101; Туптало Дмитро. У той самий день пам'ять святої мучениці Єфросинії-девиці. «Житія святих». [Пер. В. Шевчука]. Львів : Видавництво «Свічадо», 2007. Т. V. С. 177–178; Туптало Дмитро. У той самий день житіє преподобної матері нашої Марії, в чоловічому образі перейменованої Марином, і батька її – Євгенія преподобного. «Житія святих». [Пер. В. Шевчука]. Львів : Видавництво «Свічадо», 2007. Т. VI. С. 75–78.

Особливості відбування головних християнських таїнств і покарання за недбале їх невиконання також вміщено у есхатологічному апокрифі «Хожденіє Богородиці по мукам», поширеному на українських землях у XIV–XVIII ст.¹⁶⁷ Простежено поблажливе ставлення згідно із настановами християнського віровчення до вдів і сиріт у творах канонічної літератури, релігійно-політичних та філософських трактатах доби Київської Русі. З-поміж них використано уривки з релігійно-політичного трактату «Слово про закон та благодать» митрополита Іларіона та відомого твору філософського спрямування «Повчання дітям» Володимира Мономаха¹⁶⁸. Основним джерелом канонічної літератури з вивчення християнських норм поведінки людей залишається беззаперечно «Біблія або книги святого письма Старого й Нового Заповіту»¹⁶⁹. «Требник» 1646 р. митрополита П. Могили містить тексти богослужінь і молитов. У ньому визначено матримоніальні вимоги щодо укладання сімейних союзів, розкрито особливості проведення обрядів покаяння, шлюбу, причастя та інших¹⁷⁰. Для дослідження більш широкого контекстуального дискурсу було використано також Кормчу книгу¹⁷¹.

Неможливо оминати увагою й прояви побутового життя людей, закарбовані в художньо-літературних пам'ятках, які є невід'ємним складником історії народу. Відтворюючи минуле в яскравих художніх образах, митці слова загалом неупереджено, іноді невимушено, відображали сутність історичних

¹⁶⁷ Хожденіє Богородиці по мукам. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби. [Упоряд. Т. Гошко]. Львів : Вид-во Укр-го Католиц. університету, 2011. С. 497–501.

¹⁶⁸ Повчання [Володимира Мономаха за Лаврентіївським списком] Ізборник. URL <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar09.htm>

¹⁶⁹ Біблія або книги святого письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. Українське біблійне тов-во. UKRAINIAN BIBLE United Bible Societies, 1992. 1254 с.

¹⁷⁰ Требник митрополита Петра Могили ... 860 с.

¹⁷¹ ІР НБУ. Ф. 301. Спр. 375. Арк. 1–266.

процесів, що створило можливості для поглибленого вивчення відповідної епохи, настроїв, смаків, поглядів її представників тощо¹⁷². Багатий матеріал соціокультурного змісту вміщено у ранньобарокових поезіях, зокрема у «Віршах. Приповістях посполитих» авторства ченця Климентія Зіновіїва¹⁷³.

У творі «Замисел на попа» І. Некрашевича відображено певні особливості дотримання традицій посту українцями та взаємин між парафіянами із панотцями. Невідомим поетом Григорієм створено художні ілюстрації міжстанових відносин між особами, які хотіли побратися шлюбом¹⁷⁴. Особливе місце ми відводимо І. Котляревському як митцю, який увіковічнив у поетичних рядках епоху. Саме він вражає читача вельми пікантними сюжетами сімейного життя у бурлескно-травестійній поемі «Енеїда» 1798 р.¹⁷⁵ Полтавець за походженням, він був добре ознайомлений із звичаями, традиціями та повсякденним життям людей кінця XVIII ст. І. Котляревським майже документально було змальовано в його героях змаргіналізованих чоловіків та вказано на можливі покарання у потойбічному світі, показано долю овдовілих жінок, існування нерівноцінних вікових матримоніальних союзів тощо.

Наступну групу писемних оповідальних джерел (наративів) становлять матеріали особового походження, як іноземного, так вітчизняного. Серед них залучено подорожні нотатки французького інженера та воєнного картографа XVII ст. Гійома

¹⁷² Історичне джерелознавство : підруч. для студентів іст. спец. вищ. навч. закл. [Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін.]. Київ : Либідь, 2002. С. 430, 435.

¹⁷³ Климентій Зіновіїв. Вірші. Приповісті посполиті. Київ : «Наукова думка», 1971. 391 с.

¹⁷⁴ Кістяківська Н. Твори Івана Некрашевича, українського письменника XVIII ст. (Розвідка й тексти). Київ : Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. 32 с.; Українська література XVIII ст. [Укл. О. В. Мишанич]. Київ : Наукова думка, 1983. 694 с.

¹⁷⁵ Котляревський І. Енеїда. Наталка Полтавка. Москаль-чарівник. Київ : Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1987. 365 с.

Левассера де Боплана. Зокрема, у нашій праці було використано уривки з його «Опису України», де змальовано святкові звичаї українських селян і відмінності в традиції сватання українських дівчат порівняно з іншими народами¹⁷⁶. Французьким військовим, автором історичних записок про Україну XVII ст. П'єром Шевальє в «Історії війни козаків проти Польщі» подано етнографічні замальовки щодо дотримання посту українцями та описано раціон харчування сільського населення у ці дні¹⁷⁷. Використано було й матеріали робочих нотаток президента Другої Малоросійської колегії П. Румянцева, опублікованих В. Авсеєнком¹⁷⁸, етнографічні описи селян Київської губернії, укладені Домініком П'єром де ля Флізом¹⁷⁹.

Окрему групу являють собою фольклорно-етнографічні джерела, які, поза сумнівом, безпосередньо супроводжували буденне й святкове життя українства на Лівобережжі в досліджуваний час. Як зауважував В. Мільчев, «те, що дійшло до нас – не більше як уривки, фрагменти, які перейшли до писемної традиції»¹⁸⁰. Пори це, інтерес до них вже два століття поспіль був об'єктом пильної уваги етнографів, фольклористів, які активно збирали, досліджували й публікували фольклорно-етнографічний матеріал¹⁸¹. У другій половині XIX ст. було опубліковано багатотомне видання «Труды этнографическо-статистической экспедиции

¹⁷⁶ Боплан, Гійом Левассер де. Опис України. Українські козаки та їхні останні гетьмани. П. Меріме. Богдан Хмельницький. [Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця]. Львів : Каменярь, 1990. 301 с.

¹⁷⁷ Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію. *Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби*. Упоряд. Т. Гошко. Львів : Вид-во Укр-го Католиц. університету, 2011. С. 492–493.

¹⁷⁸ Авсеєнко В. Г. Малоросія в 1767 году. Епізод изъ історіи XVIII столетія. По неизвѣстным источникам. Київ : Въ университетской типографіи, 1864. 152 с.

¹⁷⁹ ІР НБУ. Ф. 301. Спр. 206. Арк. 1–154.

¹⁸⁰ Мільчев В. І. Джерела з соціальної історії запорізького козацтва XVIII століття : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Запоріжжя, 2011. С. 193.

¹⁸¹ Історичне джерелознавство ... С. 296.

в Западно-русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел»¹⁸². Із-поміж періодичних видань XIX ст., на сторінках яких публікувалися зібрані фольклорні пам'ятки та етнографічні спостереження за побутом населення Лівобережжя, особливо варто вирізнити часопис «Киевская старина». Саме у публікаціях окремих авторів певною мірою розкрито сюжети приватного українського життя XVIII–XIX ст.¹⁸³.

Особливий інтерес для нас становлять любовні, сімейні, побутові та жартівливі пісні, зібрані П. Чубинським. В їхніх поетичних візерунках опосередковано зображено особливості непростого соціального статусу вдови, вчинки самотньої жінки та труднощі господарського життя селянства загалом. Цінний фольклорний матеріал про шлюбну поведінку осіб обох статей містять прислів'я та приказки¹⁸⁴.

У науковій роботі також було використано писемні джерела приватного характеру. Цікавими у вивченні виявилися джерела епістолярного жанру, зокрема колекція листів Андрія Войцеховича до своїх синів і доньки за 1772–1820 рр.¹⁸⁵

Отже, розкриття предмета дослідження було б неможливе без використання широкого спектра джерельної бази. Основу вивчення заявленої проблеми склала актова документація. Інформативне наповнення обліково-статистичних джерел, метричних, шлюбно-обшукових, сповідальних книг,

¹⁸² Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русский край, снаряженной императорским русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отделъ. Материалы и изследования, собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ. Т. V: Песни любовные, семейныя, бытовая и шуточные. Санкт-Петербург, 1874.

¹⁸³ Сумцов Н. Малорусскія фамильныя прозванія. *Кіевская Старина*. Февраль, 1885. С. 215–228; Ефименко П. Суд над відьмами. *Кіевская Старина*. Киев, 1883. Т. 7. С. 374–401; Еф. П. Попытка околдовать волостной судъ. *Кіевская Старина*. Мартъ, 1884. С. 508–509.

¹⁸⁴ Українські народні прислів'я та приказки. [Упоряд. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут]. Київ : Держ. вид-во худ. літератури, 1963. 792 с.

¹⁸⁵ ІР НБУ. Ф. VIII. Спр. 270–527. Арк. 1–426.

дало змогу провести історико-демографічні дослідження. Тож разом із документами-дозволами на шлюб із засвідчувальної групи, обліково-статистичні джерела можна вважати основою джерельної бази нашого дослідження. Правове регулювання шлюбно-родинних відносин було вивчено завдяки документації директивно-розпорядчого, виконавчого, статутного, інформаційно-публікаторського змісту.

Оповідні джерела оприявлено творами різних літературних напрямів: агіографічного, есхатологічного, канонічного, художнього. Авторка не оминула увагою матеріали особового походження, усної народної творчості та періодичні видання XIX ст. Загалом комплексний підхід до залучення різних видів джерел забезпечив виконання поставлених завдань і досягнення визначеної мети дослідження.

❖ 1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Методологія інтелектуального продукту в гуманітаристичному дискурсі завжди ґрунтується на міждисциплінарних дослідницьких стратегіях «науки про людину». Їхня різноплановість породжує такі студії, які неможливо розвивати в межах лише одного чи двох історико-антропологічних векторів, адже дослідження людини у всіх проявах вже апіорі особливі та охоплюють різні сфери її життєдіяльності. Специфіка такого роду досліджень має враховувати широкий спектр політичних, соціально-економічних, історико-демографічних, релігійних, психологічних, культурних та інших чинників впливу на життя людини, родини і суспільства загалом на певному етапі історичного розвитку.

Засадничі принципи нашого дослідження полягають в поєднанні методів *соціальної антропології*, оскільки вивчаються питання нормативної й девіантної поведінки, звичаїв та права.

Поведінкові стратегії людності неможливо обійти без акцентування на окремих аспектах соціорелігійної історії, передусім, релігійному дисциплінуванні суспільства, формах і проявах побожності населення загалом і жіноцтва зокрема.

Основний же дослідницький вектор був спрямований на пізнання соціокультурного середовища православної шлюбної когорти. З огляду на мультикультурний характер тогочасного суспільства, коли поряд співіснували представники різних християнських конфесій та інших віросповідань, православне населення не було позбавлене культурних, релігійно-етичних запозичень і впливів. Тому авторка, аналізуючи окремі аспекти шлюбної поведінки людей різних віросповідань, указувала на їх соціокультурні зв'язки.

Конструювання гіпотетичного, але історично достовірного портрету православних парафіяльних громад Лівобережної України дало нам змогу розкрити болючі суспільні проблеми того часу, значна частина яких залишається актуальною й нині. В основу подібної реконструкції минувшини було покладено дворівневий принцип отримання нового знання. Зокрема, у межах раціонального рівня пізнання відбувалося опрацювання джерел, виявлення такого фактологічного матеріалу, який би створив умови для визначеного поля інтерпретацій і висновків. Інший, чуттєвий рівень, дав змогу нам уявити особливості побутового життя представників різних верств населення, критично сприймати людські пороки, з'ясувати значущість молитви для населення, показати окремі родинні колізії, відчути атмосферу богослужінь на прикладі однієї з церков м. Чернівців тощо.

У той же час важливим рушійним мотивом для нас, як дослідниці, було не загубитися у раціонально-чуттєвому вимірі пізнання та наслідувати головні положення принципу історизму та об'єктивності, тобто розглядати історичні факти, явища та події відповідно до конкретно-історичних обставин, максимально уникати авторських, світоглядних переконань¹⁸⁶.

¹⁸⁶ Яковенко Н. Вступ до історії ... С. 206.

Індивідуальні дискурси розглядалися через призму *історії повсякдення*, адже названа спеціальна історична дисципліна відкривала завіси потаємного приватного життя людини й родини. Вивчення особистісної сфери взаємопов'язане з історіями емоцій, хвороб, сексуальної поведінки та т. і. При цьому дослідницький акцент переміщувався від «жіночої історії» до гендерних студій, концептуальною основою яких є людська ідентичність як «гендер» (рід, родина, стать). Вибір методологічних стратегій мотивував нас упродовж усього вивчення провадити історико-порівняльний аналіз представників обох статей, іноді навіть аналізуючи відмінності їх психоемоційної та фізіологічної сфери тощо.

Із-поміж інших методологічних засад, на яких ґрунтується наша робота, було визначено локальну *соціальну історію* та *історичну демографію*. Методологічний інструментарій цих спеціальних історичних дисциплін у контексті науково-технічного прогресу зазнав впливу новітніх комп'ютерних технологій. Зокрема, квантитативний матеріал, отриманий із обліково-статистичних писемних джерел, було швидко і якісно оброблено та обраховано математичними формулами допоміжної програми Excel з пакету Microsoft (MS) Office. Саме так розкриття особливостей історико-демографічних характеристик зазначеної громади с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії на локальному мікрорівні сприяло обґрунтуванню причинно-наслідкових чинників демографічних процесів, явищ і зв'язків у межах ширшого регіонального соціуму (Лівобережної України) та в окремих аспектах на макроісторичному рівні.

Числові показники вимагали візуальних представлень у вигляді таблиць, графіків і структурних рисунків, відповідно до сервісних можливостей текстових редакторів MS Word, MS Excel та ін. Отже, використання методик вивчення історичного минулого відбувалося шляхом поєднання різнопланових напрямів: від історичної антропології до математичних методів.

Подекуди потреби історичного дослідження, яке здійснювалось нами, вимагали перефокусування з україноцентричного до цивілізаційного та мультикультурного підходів, від макроісторичного до мікроісторичного рівнів і навпаки. Принагідно до цього, в окремих частинах монографії авторка вказувала на поєднання або переміщення дослідницької векторності.

Задіяна класифікаційна схема, запропонована свого часу І. Ковальченком¹⁸⁷, дала змогу виокремити сукупність загальнонаукових і спеціально-історичних методів, якими послуговувалася дослідниця. Значне коло загальнонаукових методів представлено аналізом і синтезом, виміром та описом, абстрагуванням та конкретизацією, верифікацією, логічним методом тощо. Методи аналізу та синтезу стали засадничими при вирішенні поставлених дослідницьких завдань, оскільки актуалізований масив джерел вимагав їх зовнішньої та внутрішньої критики, виокремлення з них необхідної інформації та подальшої систематизації. В процесі синтезу отримані квантитативні результати групувалися в сумарні показники, які потім підлягали аналізу. Так відбувався перехід кількісної інформації в якісну. Методи виміру та опису було застосовано нами для вилучення з джерел масового церковно-облікового характеру необхідних числових значень, на основі яких потім формувалися загальні демографічні характеристики та висновки.

Використаний формально-логічний метод, що лежить в основі способу мислення, дав змогу пізнавати об'єкт дослідження, розбудовувати власні інтерпретації переважно у двох формах: міркуванні та доведенні. У конструюванні тексту монографії загалом послуговувалися міркуванням, коли вживали послідовний перелік положень і доказів, які підводили нас до висновків та умовиводів.

¹⁸⁷ Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. Москва : Наука, 2003. С. 138–194.

Подібного роду інтерпретації історичного минулого формувалися завдяки методу верифікації, адже джерела постійно спонукали нас замислюватися над тим, чи наведену тезу, вірогідний факт або твердження можна вважати істинними. Істинність умовиводу прагнули доводити наведенням хоча б одного-двох доказів або аргументів, а інколи підтверджувати вказівками у багаточисленних сюжетах.

За допомогою методу абстрагування виділяли істинні властивості явищ і виокремлювали їх із-поміж неістотних, другорядних. Зокрема, така методологія уможливила здійснення переходів від мікроісторичного аналізу шлюбно-ринкових відносин всередині конкретної сільської громади до макроісторичного рівня – виокремлення загальних функцій шлюбного ринку суспільства загалом. Із метою «олюднення» історичного матеріалу нами було наведено приклади життєвих сімейних історій пересічних мешканців Лівобережної України досліджуваного часу. А метод конкретизації дав змогу вивчати особу різнобічно, але розуміючи в той же час, що її життя завжди обмежувалося певними умовами історичного розвитку. Так, у виборі шлюбного партнера особа була залежною від сукупності впливових чинників, передусім соціально-економічних умов існування родини, громади, соціокультурних зв'язків і ментальних настанов.

Авторкою вживано широкий спектр спеціально-історичних методів: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний. Історико-генетичний методологічний інструментарій дав змогу розкрити зв'язки та відмінності між статевіковими показниками серед вінчаних представників обох статей, загальною чисельністю перших і повторних шлюбів, регіональною кількістю населення. Так, було виокремлено взаємозалежність коливань даних середнього шлюбного віку та вікових показників першовінчаних і повторно одружених наречених тощо.

Вагоме значення в науковій роботі набув компаративний або історико-порівняльний підхід, на якому передусім ґрунтується

історична демографія. Відповідно до його основних засад зіставлялися: маскулінні та фемінні поведінкові стратегії; асоціальні, девіантні та нормативні прояви поведінки; законні та незаконні вінчання; кількісні показники шлюбів за двома церковними реєстрами: метричними та церковними книгами; записи про вінчаних осіб у різній церковно-статистичній документації; обраховані чоловічі та жіночі статевовікові, станові коефіцієнти вінчаних осіб; демографічні показники міських і сільських наречених; квантитативні значення шлюбності української спільноти із західноєвропейськими, східноєвропейськими і навіть азіатськими даними, насамперед польського, російського, південнокорейського регіонів. Компаративний підхід було поєднано із селективним принципом добору об'єктів для порівняння, адже порівнювалися такі показники, відомості джерел, поведінкові стратегії, які є «функціонально порівнювальними»¹⁸⁸.

За типовими показниками рис, структур та явищ згідно з критеріями відповідних класифікацій був уживаний історико-типологічний метод. Для проведення аналізу історико-демографічних показників використано типологію домових спільнот, розроблену П. Ласлеттом¹⁸⁹; класифікації людських груп згідно з економічним і популяційним поділом, окресленими Л. Анрі та А. Блюмом¹⁹⁰; типології шлюбного ринку, локаційності подружніх пар, сімейних союзів відповідно до територіального походження наречених тощо. Наведена в монографії класифікація актових документів XVIII ст. дозволила систематизувати та проаналізувати документацію шлюбного характеру досліджуваного періоду.

¹⁸⁸ Яковенко Н. Вступ до історії ... С. 253.

¹⁸⁹ Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход ... С. 136–139, 150–152; Семья, дом и узы родства в истории. [Под ред. Т. Зоколла, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбама]. Санкт-Петербург: Европейский университет Алетейя, 2004. С. 9, 16, 270–271.

¹⁹⁰ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии ... С. 23.

Доволі значущими виявилися методи конкретно-проблемної групи. Перевагу надано квантитативним методам з використанням математичних обрахунків, систематизацією та узагальненням локальних цифрових даних у сумарні показники. Для прикладу, обрахування річних середньовікових показників першошлюбників здійснено за методикою Дж. Гаджнала¹⁹¹. Отримані дані зіставлено з середньовіковими маскулінно-фемінними показниками першовінчаних осіб, обрахованими нами за формулою, запропонованою французами Л. Анрі та Л. Блюмом, відповідно до матеріалів сповідних розписів 1775 р. козацько-селянського та міщанського середовища Полтавського полку¹⁹². Кількісні показники зумовили необхідність застосування методу візуалізації у вигляді умовно-графічних демонстрацій: таблиць, структурних рисунків, діаграм і графіків. За сприяння наочних зображень продемонстровано особливості сімейного стану черниць дівочого Свято-Покровського Ладинського монастиря, коливань показників сезонної, першої та повторної шлюбності, соціального походження, просторової та часової віддаленості чоловіків-наречених, які одружилися на жінках із с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії.

Доведення спиралися на квантитативний і компаративний аналіз, які сприяли виявленню історико-демографічних особливостей шлюбно-придатних спільнот окремих населених пунктів, статевовікових відмінностей першовінчаних і повторно вінчаних наречених лівобережного регіону, кровно-родинної

¹⁹¹ Хаджнал Д. Европейский тип брачности в ретроспективе ... С. 26.

¹⁹² Бороденко О. А. Самотня жінка в сільському соціумі Гетьманщини другої половини XVIII ст.: історико-демографічний аналіз (на прикладі Полтавського полку) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя : 2014. С. 64–78; Бороденко О. А. Шлюбність та шлюбний вік у селах Полтавського полку другої половини XVIII століття. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. Т. 25. С. 245–257.

спорідненості впродовж сторічної історії у межах одного поселення, вікових показників наречених обох статей за матеріалами церковно-обшукових та метричних реєстрів тощо.

Церковна документація, укладена представниками парафіяльного кліру з різним освітнім рівнем, уподобаннями, ставленням до виконання професійних обов'язків, зумовила застосування методу критичного аналізу. За допомогою методу деконструкції з текстів писемних джерел виокремлено важливу для розкриття поставленої проблеми інформацію, яка сприяла систематизації відомостей, інтерпретаціям і формулюванню висновків. Було виявлено усталені цивільним законодавством, суспільною думкою шлюбні норми поведінки та індивідуальні риси правопорушників. В окремих сюжетах розкрито випадки незаконних сімейних поєднань, явища бігамії та їхніх причинно-наслідкових зв'язків, виокремлено особливості церковно-статистичної документації масового характеру в контексті уніфікації ділових паперів у межах імперії, утворення та існування сімейних союзів тощо.

Використання методу просопографічного аналізу сприяло вивченню означеної проблеми шляхом виокремлення законних і незаконних шлюбних відносин, праведної та асоціальної поведінкових стратегій людей, реконструюванню та складанню загального образу православних парафіяльних громад тощо¹⁹³. Аналіз і трактування інформації актів цивільного законодавства та его-документів, передусім судових справ духовних відомств, як лівобережних, так і правобережних губерній сприяли формуванню певних інтерпретацій і висновків. Основні засади семіотичного аналізу допомагали розумінню тодішніх соціокультурних практик, способу мислення осіб обох статей, шлюбних критеріїв вибору наречених, матримоніальних мотивацій, причинно-наслідкових зв'язків поведінкових проявів тощо. Описи життєвих колізій окремих осіб чи то

¹⁹³ Словарь историка. [Под ред. Н. Оффенштадта при участии Г. Дюфо и Э. Мазюреля] ; пер. с фр. Л.А. Пименовой. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. С. 143–144.

родин демонстрували вживання мікроісторичного аналізу. Застосування історичної герменевтики допомогло на підставі непрямих згадок і випадкових обмовок писемних джерел відтворити погляди громади на конкретних її членів, виокремити девіантні поведінкові демонстрації населення, показати переживання, страждання, певні життєві пошуки окремих осіб, передусім жінок у прийнятті рішень щодо зречення мирського життя, уникнення чоловічого насилля в родинному колі тощо.

Вивчення шлюбного ринку ґрунтувалося на історико-демографічній методиці визначення місць проживання наречених, розробленій фахівцями Л. Анрі та А. Блюмом. Відповідно до змісту цієї методики у матеріалах переписних документів виокремлено інформацію про дошлюбні помешкання осіб, які вінчалися, та визначено відстань між парафіями¹⁹⁴. Такий аналіз розкривав процеси формування шлюбного ринку окресленої шлюбно-придатної спільноти, різні форми сімейних союзів, міграційні рухи тощо. Загалом «модель Анрі», яка долучала істориків до обробки та дослідження даних про цивільний стан людей, що дійшли з минулих століть, була стандартизованим методом. Він дав змогу на основі церковнопарафіяльних книг реконструювати сімейні зв'язки та вивчити демографічні процеси минулого¹⁹⁵. Дослідження, побудоване на мікроісторичному аналізі невеликих українських громад, дало можливість побачити соціокультурні практики минулої епохи інакше, ніж це притаманно макроісторичним роботам¹⁹⁶.

Із-поміж інноваційних технологій нами використано методи ГІС-картографування. Опції Google Maps дали змогу виміряти відстань і часову досяжність пішим ходом між окремими населеними пунктами. Мова йде про сільське населення, яке у близько віддалені парафії переважно рухалося пішою дорогою, оскільки

¹⁹⁴ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии ... С. 74–76.

¹⁹⁵ Словарь историка ... С. 64–65.

¹⁹⁶ Словарь историка ... С. 101.

не всі були тягловими, тобто мали коней, або не завжди їх використовували. Вважаємо, що така опція якнайкраще демонструвала побутове життя та епізодичні переміщення простого люду, позаяк кінні подорожі дозволяли собі переважно титуловані особи або заможні селяни.

На прикладі окремих домових спільнот с. Миколаївка та сусідніх населених пунктів Роменського повіту Полтавської губернії першої половини XIX ст. в монографії зображено історію створення родин різних шлюбно-локаційних типів. Певні історико-демографічні характеристики на мікроісторичному рівні виявлено в результаті аналізу генеалогічних відомостей родини Бартошів. Тим самим випробувано загальні положення методу відтворення історій сімей, розробленого Л. Анрі¹⁹⁷, та реконструйовано трипоколінні зміни згаданої родини, указано на окремі демографічні внутрішньо сімейні коливання за 110 років.

Актуальність поєднання антропологічного, міждисциплінарного, квантитативного, цивілізаційного та україноцентричного підходів зумовили застосування різних методик, які в сукупності склали методологічний інструментарій дослідження. Наукову роботу вибудовано на використанні загальнонаукових, спеціально-історичних, конкретно-проблемних груп методів. Задіяно раціональний і чуттєвий рівні пізнання, не порушуючи при цьому засадничих принципів історизму, об'єктивності, системно-логічного зв'язку викладу результатів дослідження, конструювання реконструкцій минулого, виголошення інтерпретацій і висновків. Збалансованість квантитативних та якісних методів була зумовлена об'ємним масивом джерел і значним колом опрацьованих наукових дискурсів. Результатом стала поява комплексного аналітико-синтетичного дослідження з проблем сім'ї та шлюбності православного населення Лівобережної України другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

¹⁹⁷ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии ... С. 82, 122; Ливи Баччи, Массимо. Демографическая история Европы ... С. 29.

II. ЗАКОНОДАВЧО-ДОКУМЕНТАЦІЙНА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ШЛЮБНОЇ СФЕРИ ЦИВІЛЬНИМИ ТА ЦЕРКОВНИМИ ВІДОМСТВАМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Розділ II. Законодавчо-документаційна регламентація шлюбної сфери цивільними та церковними відомствами Російської імперії

❖ 2.1. Дозвільна документація на шлюб

Розвиток діловодства у XVIII ст. був спричинений обмеженням автономії Гетьманщини та Слобожанщини, яке конкретизувалося запровадженням на українських землях адміністративно-територіального управління Російської імперії. Ці процеси на практиці позначилися появою розмаїтої ділової документації. Вже з середини XVIII ст. широкоживаним в управлінській сфері регіону Лівобережної України стає вислів «*по форме*», тобто згідно з офіційною діловодною регламентацією. З метою уніфікації формулярів усіх ділових документів спеціальними указами російських імператорів, Правлячого Сенату та центральних адміністративних органів – колегій вводилися зміни в діловодство¹⁹⁸. Більша частина документів повинна була створюватися саме за певними формами, які удосконалювалися й змінювалися з роками.

Процеси уніфікації та формуляризації діловодства другої половини XVIII ст. – першої половини XIX ст. торкнулися всіх сфер життя суспільства. Не залишалася осторонь і релігійна документація, яка передусім фіксувала чітке дотримання основних православних таїнств населенням.

Ще за петровської доби у резолюції від 12 квітня 1722 р. між синодальним і світським судами були розмежовані судові справи, які торкалися особистого життя людності. Такими діями владні структури, напевно, прагнули регламентувати родинну сферу. Потреба у веденні такої судової документації була викликана частими порушеннями населенням християнсько-етичних

норм поведінки у сімейно-шлюбних відносинах. Із-поміж питань, які мали регулюватися церковними судовими інстанціями були такі: т. зв. «*недоуменные браки*», які через незнання було взято за родинною спорідненістю, розлучення з різних причин; перелюби; зґвалтування; викрадення дівчат та укладання з ними шлюбних стосунків; прижиття байстрюків; одруження дітей без згоди батьків тощо¹⁹⁹.

Російська імператриця Катерина II, намагаючись впровадити просвітницьку модель управління імперією, бажала вдосконалити інститут шлюбу та сім'ї, оскільки саме він є основою суспільства, своєрідною сходинкою в розбудові міцної держави. Реформа найменшої ланки могла й мала змінити суспільство загалом. Першочергово передбачалося припинити незаконні статеві зв'язки між особами протилежної статі та позашлюбне дітонародження й тим самим підкреслити важливість законного шлюбу²⁰⁰.

Як відомо, у православ'ї з догматичним віровченням тісно пов'язана система культових дій, основу яких складають сім головних обрядів – таїнств²⁰¹. Головним актом до визнання суспільством законності статевих взаємовідносин у межах родини залишалось таїнство вінчання, яке реєструвалося у відповідних церковних книгах. Поєднання шлюбом за церковним обрядом на українських землях XVIII – першої половини XIX ст. передбачало підготовчий етап, здійснення самого таїнства та його документальне оформлення. Усі ці дії парафіяльного духовенства регламентувалися низкою актової, правочинної та обліково-засвідчувальної документації тієї епохи.

Тож спробуємо дослідити, проаналізувати та розмежувати в окремі групи документацію директивно-розпорядчого (укази,

¹⁹⁹ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VII. С. 650.

²⁰⁰ Шоню П. Цивілізація Просвещения. [Пер. с фр. И. Иткина, М. Гистер]. Екатеринбург : У-Фактория; Москва : АСТ МОСКВА. 2008. С. 230.

²⁰¹ Кислюк К. В., Кучер О. М. Релігієзнавство : навч. посібник для студентів вузів. Київ : Кондор, 2004. С. 274, 286.

¹⁹⁸ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. ... С. 27.

інструкції тощо), виконавчого (рапорти, донесення), засвідчуваного (паспорти (білети), свідоцтва), статутного (зобов'язання, правила), обліково-статистичного (розписки, відомості, серед яких також церковні обшуки, метричні книги, сповідні розписи) та процесуально-вирокового (присяги) характеру.

Для цього проаналізуємо змістове наповнення, особливості написання, найменування, значущість документів-дозволів на шлюб тощо. Визначимо типові обов'язки представників парафіяльного духовенства у підготовці проведення обряду вінчання. Побіжно будемо апелювати до канцелярської документації окремих установ та інформаційно-публікаторських видань, які були важливими у вирішенні шлюбної долі овдовілих людей.

До матеріалів парафіяльної документації можна віднести церковно-обшукові книги, які були введені сенатським указом 14 липня 1765 р.²⁰² Предтечею цих відомостей були т. зв. «*венечные памяти*», які велися в Московській державі з часів пізнього середньовіччя²⁰³. Відповідно до пунктів згаданого вище указу вони скасовувалися, так само як і грошовий збір із вінчальних церемоній. Остання новація приживалась в церковному середовищі насилу: винагороду за таїнство шлюбу продовжували брати, а розміри треб, які загалом визначалися громадою, різнилися в окремих місцевостях. Часто-густо зустрічалися й просто недобропорядні священники, яких парафіяни звинувачували у здирництві, тобто збиранні надмірної платні за треби²⁰⁴. На Лівобережжі сума збору коливалася впродовж усього XVIII ст.: в 1712 р. за вінчальну церемонію сплачували лише 5 копійок, тоді як у 1761 р. – 20 копійок, а 1789 р. – 10 копійок²⁰⁵.

²⁰² ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XVII. С. 189–190.

²⁰³ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. XXIа. Нэшвилль – Опацкий. 1897. С. 643. URL: https://ru.wikisource.org/w/index.php?title=%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Encyclopedicheskii_slovar_tom_21_a.djvu&page=182#filehistory

²⁰⁴ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 782. Арк. 1–6; Спр. 804. Арк. 1–2.

²⁰⁵ Діанинъ А. Малороссийское духовенство во второй половине XVIII века (по пунктамъ малоросійського духовенства, представленнымъ

Звісно ж, що коригувальним чинником цього могли бути інфляція / дефляція, грошові реформи і т. п.

Отже, за умови сплати грошового збору проведення таїнства вінчання ставало можливим. Попередньо представник духовенства здійснював обшук на предмет відсутності різних перепон, насамперед, родинної спорідненості, а після проведення християнського обряду доповнював метричні книги відповідними приписами. Далі – рахував кількість укладених шлюбів за рік, фіксував такий облік в окремих відомостях, які відображали лише дані шлюбності та за змістом представляли дещо розширені записи другої частини метричних книг «*О бракосочетавшихся*»²⁰⁶.

Документацію нового типу стали називати «шлюбними» або «церковними» обшуками («*обыскными книгами*»). Це були спеціальні книги, які укладалися священником парафіяльної церкви напередодні кожного обряду вінчання та підтверджували наявність необхідних умов, визначених законом, для здійснення процедури шлюбу²⁰⁷. Зі змісту окремих промеморій можемо зрозуміти, що церковні обшуки з декількох парафій могли надсилатися в одну, а звідти – у вищі духовні інстанції. Так, ічанський протопоп Петро Полтавський у квітні 1763 р. наказував ієрею с. Галок пересилати вінчальні відомості з Ічанського духовного правління в м. Красний Колядин, яке переходило у підпорядкування Роменського духовного правління²⁰⁸.

въ екатерининскую комиссию для составления новаго уложения). Киевъ : Тип. И.И. Горбунова, 1904. С. 87; Договоры прихожанъ съ священниками въ Старой Малороссии. По поводу договорнаго акта 1789 г. Оттискъ изъ журнала «Кіевская Старина». Киевъ : Типографія Императорскаго Университета Св. Владимира Н.Т. Корчакъ-Новицкаго, 1901. С. 5.

²⁰⁶ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XVII. С. 189–190.

²⁰⁷ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. XXIа. Нэшвилль – Опацкий. 1897. С. 643. URL: https://ru.wikisource.org/w/index.php?title=%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Encyclopedicheskii_slovar_tom_21_a.djvu&page=182#filehistory

²⁰⁸ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 670. Арк. 1–2.

Упродовж XIX ст. практики використання та архівування такої документації змінювалися. Чисті, незаповнені церковні книги парафіяльні «отці» отримували від духовних відомств, передусім духовної консисторії. Одночасно парохи вели окремі зошити-копії, заповнюючи які, згідно з указами духовних консисторій, наприклад, Харківської від 12 вересня 1840 р., направляли їх на збереження в духовне правління, як-от Сумське, а потім окремо – в консисторський архів²⁰⁹.

Як виглядала та наскільки інформативною була (та й є нині) вказана церковна документація? Ззовні такі книги були доволі об'ємними, мали товсту малоламку обкладинку. Листи церковних обшуків здебільшого шнурувалися. Міцність і товщина їхнього паперу помітно слабшали з розвитком паперової галузі, від другої половини XVIII ст. й до середини XIX ст.

Усі книги шлюбних обшуків починалися з преамбули, у якій зазначалося майже однакове змістове написання, наприклад: «Книга данная из роменского Духовного Правления, роменского Повета Села Николаевки в Рождество Богородичную церковь для записки в оную По сему Указу Святейшего Правительствующаго Синода 1802 Года мая 16-го дня составленою, во всей исправности бываемых пред венчанием лиц обысков с Поручителями 1818 Года Января 25 дня. Протоиерей Андриевский» (з огляду на важливість текстового складника формулярів – т. зв. «нарації» – тут і далі наводимо їх повністю та мовою оригіналу)²¹⁰.

В екземплярах, які відносяться до середини XIX ст., формулювання дещо спрощувалося: «Книга выданная из Роменского Духовного Правления в Николаевскую Рождество-Богородичную Церковь для записей обысков о бракосочетавшихся»²¹¹.

На обкладинці або першій сторінці поруч з преамбулою укаzuвався обліковий час, як-от: «розпочато 16 січня 1816 р. та

закінчено 29 січня 1822 р.»²¹². Хронологічні межі церковно-обшуків книг, виявлені нами, різнилися: від 4–5 до 33 років. Так, особливо тривалою та розтягнутою в часі виявилася книга для запису шлюбних обшуків Покровської церкви с. Реутинці, яка включала період від 16 травня 1812 р. до 11 лютого 1845 р.²¹³. Хронологічні межі цих джерел передусім залежали від кількості матримоніальних союзів, укладених у парафіяльній церкві за роками, а чисельність вінчань – від числа парафіян, економічної ситуації в регіоні, масштабів шлюбного ринку, міграційних процесів тощо. Окрім цього, звернімо увагу на те, що майже всі книги могли розпочинатися та закінчуватися різними місяцями, тобто початкові та кінцеві роки такої документації здебільшого можна вважати недооблікованими. На завершення шлюбні обшуки позначалися стверджувальним записом на кшталт: «В сей Книге за шнуром, и печатью шнурованных, и ускрепленных листов 91. Проторерей Павел Проценко». Далі ставилася воскова чи сургучна печатка парафіяльної церкви зі шнуром, зав'язаним вузлом²¹⁴.

З плином часу дещо змінювалася й форма подачі інформації. Спочатку обшуківі книги здебільшого представлені в рукописному вигляді. Записи кожної шлюбної пари в церковних документах певних населених пунктів різнилися за змістом. Проте будь-який шлюбний обшук обов'язково позначався днем, місяцем і роком вінчальної церемонії, а далі подавався опис майбутньої сімейної пари. Для прикладу, один із записів про подружжя повідомляв усіх про те, що 9 лютого 1812 р. поміщика Федора Забіли селянин-кріпак Вакула Маличко засватав свого рідного племінника за дівчину того ж села Марину – доньку Андрія Прильюна, про що в місцевій Святопокровській церкві с. Реутинці впродовж поточного місяця лютого було здійснено

²⁰⁹ ДАСО. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1.

²¹⁰ ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1.

²¹¹ ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1.

²¹² ДАСО. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.

²¹³ ДАСО. Ф. 844. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–83.

²¹⁴ ДАСО. Ф. 844. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 91 зв.

трикратний обшук, і причин, які б перешкождали шлюбу, не виявлено. Далі перелічувалися двійко-трійко свідків і ставився підпис священника²¹⁵.

В іншому ж записі інформація подавалася дещо по-іншому. У ньому йшлося про те, що 18 травня 1819 р. священником Іллінської церкви м. Суми Яковом Левандовським було вчинено обшук двох осіб, які бажають укласти шлюб – Миколи, сина покійного священника Архангельської церкви с. Малого Лебединського повіту Петра Михайлова, та Марії, дочки покійного диякона Олексія Філіпова, та ніяких перешкод для цього не було виявлено²¹⁶.

Як бачимо, змістові частини записів дещо різнилися, однак вони створюють можливості для дослідження певного кола питань: обрахунку кількості сімейних союзів за рік, сезонності, аналізу антропомічних даних, сімейного стану, територіального походження обох наречених, особливостей шлюбного ринку, відсутності перепон до проведення таїнства вінчання, наявності свідків, топонімічних відмінностей тощо.

Деякі шлюбні книги на початку містили перелік актових документів, якими впроваджувалася в церковнопарафіяльний обіг документація такого зразка, та окремо подавалася форма присяги²¹⁷. Суттєві зміни у веденні шлюбних обшуків відбулися після синодального указу від 30 листопада 1837 р. Актовий документ упроваджував нову, чітку форму церковно-обшукової документації, яка, власне, й розширює дослідницькі можливості²¹⁸. Щоправда, про змінені вимоги парафіяльні священники дізнавалися із запізненням. Так, парох Хрестовоздвиженської церкви с. Вовківці отримав форму нового шлюбного обшуку 19 січня 1838 р., а Різдово-Богородицької церкви с. Миколаївка – лише

²¹⁵ ДАСО. Ф. 844. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–3.

²¹⁶ ДАСО. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–7.

²¹⁷ ДАСО. Ф. 834. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–1 зв.

²¹⁸ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XII. Ч. II. С. 947–948.

27 квітня того ж року²¹⁹. Оновлені інструкції обов'язково переписувалася як зразки до виконання в шлюбно-обшукові книги, а наступні записи подружніх пар виконувалися вже за ними²²⁰.

З роками як зовнішня форма, так і внутрішня структура подачі інформації зазнавали змін. Уже в 50-х роках XIX ст. зустрічалися «обыскные книги» з друкованими листами-шаблонами. Кожен аркуш був призначений особній подружній парі. У друкованих шаблонах містилися рядки з пропусками, які потребували заповнення священником персоніфікованої інформації стосовно тих осіб, які виявили бажання одружитися.

Загалом у церковній книзі слідчі дії репрезентувалися десятьма пунктами. По-перше, визначалася попередня дата вінчання, указувалася єпархія, відповідний повіт, населений пункт і назва парафіяльної церкви, у якій робився відповідний запис, і планувалося проведення таїнства шлюбу. По-друге, реєструвалися свідчення особового характеру про кожного учасника шлюбного процесу. «Жених» та «Невеста» представлялися переважно, ім'ям по батькові, прізвищем, указувалося місце народження, належність до певної парафії, віросповідання, вік, сімейний стан. Майбутню дружину переважно записували за батьком, наприклад: «*умершого козака Димитрия Федорова Ягна девица Анастасия*»²²¹. Окремими положеннями церковного обшуку визначався вік осіб, наголошувалося на досягненні ними повноліття та здоровому розумовому стані в момент прийняття рішення про одруження. Обов'язково повідомлялося про відсутність духовної та кровної спорідненості. Сімейний стан визначався: «*холост / девица*» чи «*вдов / вдова*». Шостий пункт документа демонстрував взаємозгоду, добровільність, безпримусовість майбутнього подружжя у виконанні обряду вінчання. Підтверджувалось це приписом-згодою на

²¹⁹ ДАСО. Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 2–3 зв; Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 103 зв.

²²⁰ ДАСО. Ф. 855. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 1.

²²¹ ДАСО. Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 2–2а.

шлюб у більшості випадків від своїх батьків, родичів, власників (для поміщицьких селян) або ж сукупно – батьків і панів. Для кріпосних додавався лист-згода поміщика на матримоніальний союз, або ж навіть сам власник виступав опікуном, свідком зі сторони одного чи обох наречених. На підтвердження погодженості довіреною особою зрідка ставився підпис.

У наступних пунктах обшуку визначався факт трикратного оголошення про бажання наречених одружитися та тим самим підтверджувалася відсутність перепон до проведення таїнства вінчання. У кінці аркушу-обшуку позначався день, місяць, рік вінчальної церемонії, наявність свідків від обох сторін шлюбної процесії. На завершення ставився підпис священника. Офіційне оформлення укладеного шлюбу закінчувалося обрядом вінчання та реєстраційними записами в обшукових і метричних книгах. У метриках відповідної парафіяльної церкви робився запис такого змісту: «по учиненні указанного обыска обвенчан...»²²².

З метою компаративного аналізу нами було співставлено церковно-обшукові книги Лівобережжя та Правобережжя України. Зокрема, виявлено шлюбні обшуки з друкованими шаблонами для внесення відомостей про наречених Свято-Михайлівської церкви с. Сорочотяжинці Брацлавського повіту Подільської губернії 1863–1880 рр. та Свято-Михайлівської церкви с. Сербінець Литинського повіту Подільської губернії 1894–1903 рр.²²³

Зауважимо, що, працюючи з шлюбними обшуками, не потрібно забувати про те, що це історичні джерела масового характеру, які хоча й містять статистичну, квантитативну інформацію не у всьому є такими вже докладними та об'єктивними²²⁴. Вони несуть в собі певну долю суб'єктивізму, оскільки створювалися

²²² ДАСО. Ф. 865. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 31.

²²³ ДАВО. Ф. 92. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–220; Ф. 116. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 1–108.

²²⁴ Яковенко Н. Вступ до історії ... С. 246.

людьми, які мали різні рівні освіченості та виконавської дисципліни, допускали пропуски в інформації, помилки в оформленні та написанні. Тому дослідник вже завчасно приречений на те, що буде натрапляти на подібні лакуни. З іншого боку, аналіз змісту дає змогу виявити спільні риси різних історичних явищ, простежити в них ту чи ту закономірність, тенденції розвитку, процесів шлюбності²²⁵.

Згідно з новим формуляром від 30 листопада 1837 р. у восьмій частині церковно-обшукових книг за необхідності перелічувалися та додавалися дозвільні документи на шлюб від наречених²²⁶. Залежно від кількості парафіян додаткові листи-дозволи на вінчання зберігалися в окремих зошитах або підшивалися до книг церковних обшуків. За приклад може слугувати книга Троїцької церкви м. Лебедина Лебединського повіту Харківської губернії за період із 27 січня 1804 р. до 11 листопада 1839 р., у якій зібрано заручні листи, свідоцтва, білети, присяги, довідки тощо²²⁷. Різні форми дозвільних документів виявлено в обшукових книгах Роменського повіту Полтавської губернії: Різдово-Богородицької церкви с. Миколаївка за 1854–1858 рр.²²⁸, Варваринської церкви м. Кролевець за 1839–1857 рр.²²⁹, Воздвиженської церкви с. Вовківці за 1838–1847 рр.²³⁰ та інших.

Значну частину дозвільної за змістом документації можна віднести до засвідчувальної групи. Зокрема, у книгах нам зустрічалися присяжні посвідчення, листи-дозволи на шлюб від власників кріпосних селян, їхніх опікунів, старост або

²²⁵ Дмитрієнко М. Ф. Джерела історичні. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2004. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Dzherela_istorychni

²²⁶ ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–26.

²²⁷ ДАСО. Ф. 537. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1–137.

²²⁸ ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–26.

²²⁹ ДАСО. Ф. 834. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 1–108.

²³⁰ ДАСО. Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–121.

ж мешканців сільських громад, листи-свідчення парафіяльних священників (у разі наявності наречених-мігрантів²³¹), довідки від навчальних закладів, військових частин, які підтверджували право «молодиків» на вінчання, розписки-свідоцтва односельців, «билети» як посвідчення про відпустку або звільнення зі служби з правом переїзду на обране місце проживання, розшукові листи тощо. Засвідчувальні документи на шлюб різнилися за структурою поданої у них інформації й головне мотивацією написання, адже вказувалися не тільки особні дані про суб'єктів майбутнього вінчання, а й передусім розкривалися ті особистісні нюанси життя людини, які б могли завадити проведенню цього таїнства. Наприклад, у 1807 р. було відмовлено у вінчанні Силі Степаненку з с. Кочурівка, оскільки за свідоцтвом від місцевого пароха хлопець не досягнув дозволеного шлюбного віку²³².

Із-поміж значної кількості ділових паперів цієї групи виокремлювалися присяжні листи. Їх можна також класифікувати як документи процесуально-юридичного спрямування, що мали певний процесуально-вироковий зміст, оскільки особи, які у храмі клятвено свідчили про головних учасників вінчальної церемонії, несли відповідальність за правдивість своїх тверджень перед Всевишнім і цивільним законодавством.

Очевидно, учасники вінчальної церемонії, передусім батьки, родичі або опікуни осіб, які вінчалися, ознайомлювалися, а можливо, навіть повторювали зміст цієї присяги напередодні або в день проведення таїнства. Така форма обітниць була введена ще 5 січня 1724 р. з тією метою, щоб не дати змоги одружувати без їх бажання батькам – дітей, а поміщикам – кріпаків. За встановленою формою присяжні листи закінчувалися фразою обітниць невхильного дотримання та усвідомлення того, що в разі її порушення підписанта чекатиме церковне та

²³¹ Мігрантами умовно називаємо наречених, які в пошуках нареченої здійснювали епізодичні поїздки в різні населені пункти.

²³² ДАЧО. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 363. Арк. 1–47.

цивільне покарання, у чому він і розписувався або якимось інакше засвідчував свою особу²³³.

У церковно-обшукових книгах першої половини XIX ст. присяжні листи наявні під різними найменуваннями: присяги, «клятвені обіцянки» або свідоцтва. Під загрозою покарання та штрафів наречені не повинні були примушуватися до шлюбу, а укласти сімейний союз виключно добровільно, про що засвідчували їхні рідні, а за слуг і кріпаків – господарі²³⁴.

Присяжні листи були різних змістових форм, зокрема стосувалися одного учасника вінчання або порізно обох. Для прикладу, при укладанні 11 листопада 1839 р. шлюбу свого сина, студента Харківського колегіуму Єфрема Яковлева Харшикова, батько присягався у добровільності його волевиявлення. Хлопець обрав собі нареченою Параскеву, дівчину не з парафії Лебединської Вознесенської церкви, а з іншої – Покровської церкви с. Пригородок Кам'яний Лебединського повіту, доньку священника Олексія Некулишова²³⁵. Ще один приклад: «присяга» з боку нареченої для «обшуку», за № 10 від 1836 р. Лебединської церковної книги, показувала «клятвені обіцянки» від дядька щодо своєї небоги – дівчини Феколи, доньки покійного міщанина Дем'яна Таранца, яка висловила бажання утворити сімейний союз із тамтешнім мешканцем Ісаакієм Антоновим. Подібного ж змісту додавався й документ з боку нареченого – від дядька щодо племінника²³⁶. Як бачимо, присяжні листи на обох дійових осіб новостворюваної родини укладалися родичами або батьками.

Загалом такі документи укладалися різними особами, які б засвідчували безпримусовість волевиявлення, територіальне походження, сімейний стан, родинні зв'язки наречених

²³³ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VII. С. 198.

²³⁴ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VII. С. 197–198.

²³⁵ ДАСО. Ф. 537. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 137.

²³⁶ ДАСО. Ф. 537. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 89–90.

тощо. Так, у 1839 р. в «присяге о женихе» рядового Лебединської інвалідної команди Григорія Силенка, який засватав собі в дружини обивательку з м. Лебедина Мотрону Єрофієву доньку Бобокову, свідчили рядові солдати Іван Колго та Сергій Стрильцов²³⁷. В окремих випадках надавалися розписка та свідоцтва від жителів сіл із проханням повінчати односельців, з якими здавна знайомі²³⁸. Отже, присяги, розписки укладалися не тільки від імені батьків, родичів, а й сторонніх людей, насамперед земляків, колег із роботи або військової служби.

До общукових аркушів окремих подружніх пар поряд із «клятвеними обіцянками» додавалося свідоцтво від парохів. Такі документи демонстрували інформацію виписану з метричних книг або сповідних розписів. Здебільшого такі документи надавалися тим особам, вінчання яких передбачалося в нерідних церквах. Наприклад, довідка-виписка з метричної книги була представлена з далекого м. Казань, у якому народилася наречена, і підтверджувалася підписом чотирьох осіб парафіяльного кліру. Вінчання ж відбулося в Харківській губернії²³⁹.

Схожим був документ від священника П'ятницької церкви с. Бережок Лебединського повіту Олексія Закрицького та диякона Афанасія Ярочинського від 31 травня 1839 р. про казенного селянина Андрія Степановича Чередниченка, 30-літнього вдівця за першим шлюбом. Чоловік засватав «девицу», казенну селянку, парафіянку Троїцької церкви м. Лебедина, Марину Кіндратівну Костенко. Отже, немісцевий чоловік подав свідоцтво від священника рідної парафіяльної громади, а наречена як місцева – ні, оскільки вінчання передбачалося в місцевій церкві²⁴⁰. Така матримоніальна вимога була актуальною і у XVIII ст., і принаймні до середини XIX ст.

²³⁷ ДАСО. Ф. 537. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 125.

²³⁸ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 1206. Арк. 1.

²³⁹ ДАСО. Ф. 537. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 126.

²⁴⁰ ДАСО. Ф. 537. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 128.

Відомо, що обов'язковою вимогою у церковному діловодстві було ведення парохами оригінальних метричних, общукових книг, сповідних розписів та їхніх копій. Оригінали направлялися на збереження в консисторські архіви, а другі екземпляри залишалися в церкві²⁴¹. Так, у повідомленнях Роменського повітового суду за 1784 р. збереглася низка клопотань від населення про видачу довідок-виписок із метричних книг²⁴².

Нами було виявлено один із таких листів-«доношений», адресований Роменському духовному правлінню від козака Костянтинівської сотні Андрія Грицяя від 28 жовтня 1779 р.: чоловік просив довести його вдовий статус, адже хотів одружитися вдруге. Окрім донесення, додавалися й інші документи. Перший – «виписка» довідкового характеру з журналу духовного правління від 12 лютого 1780 р. про слухання справи. Другим документом було рішення-дозвіл від духовної інстанції на укладання повторного шлюбу, який очевидно надійшов до заявника значно пізніше²⁴³. Справа розглядалася більше трьох місяців. Як бачимо, листування між консисторією, духовним правлінням і доповідачем було достатньо довготривалим процесом. Загалом людям було зручніше та швидше шукати підтвердження дотримання ними матримоніальних вимог у парафіяльних документах. До вищих духовних інституцій майбутні наречені, мабуть, зверталися лише тоді, коли церковні книги через пожежу або інші подібні обставини не збереглися.

Інші історії з життя окремих людей указували важливість використання даних церковно-статистичних книг для укладання дозвільних свідоцтв на шлюб із позначенням віку або станової належності. Наприклад, у Миколаївську церкву м. Охтирка надійшов запит від 25 лютого 1825 р. про з'ясування кількості прожитих років місцевої жительки Софії,

²⁴¹ Сводъ законовъ Россійской имперіи. Всѣ 16 томовъ со всѣми относящимися къ нимъ продолженіями въ одной книгѣ ... Т. X. С. 78.

²⁴² ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 1563. Арк. 1–14.

²⁴³ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 1414. Арк. 1.

доньки померлого охтирського мешканця Марка Черняєва, яка за наявним чоловіком звалася Яковичевою, за минулим – Остапенковою. Відповідь священника Захара Котляревського була такою: оскільки за метричними даними час народження жінки встановити не вдалося, тому приблизний вік можливо визначити за сповідними розписами Успенської церкви 1823 р., де Софія записана 41-річною, або за віковими даними її дітей. Син Павло, за метричними даними, був народжений 10 серпня 1806 р., а донька Неоніла – 31 жовтня 1809 р.²⁴⁴ Тож, як бачимо, що за відсутності метричних даних про вік особи, представники парафіяльного кліру намагалися встановити кількість прожитих років жінки за часом народження дітей або випискою зі сповідних розписів.

Подібні витяги з метрик першої половини XIX ст. набули деякої регламентації. Відповідно до сенатського указу від 7 лютого 1838 р., населення могло отримувати виписки з церковно-облікових книг слово до слова, згідно з фоною метричної книги, без жодних змін та пропусків, за підписами всіх членів церковного причту та під печаткою. Указом роз'яснювалось, що такі документи є допоміжними, а повну силу мають лише листи-витяги з метричних книг, які зберігалися в консисторії²⁴⁵, духовному закладі з церковно-адміністративними й судовими функціями, що підлягав епархіальному архієреєві²⁴⁶.

Щоправда, численні документи доводять, що подібні довідки-роз'яснення або дозволи на шлюб могли давати не тільки центральні (консисторія), а й місцеві управлінські органи – духовні правління. Статті «Уставу духовних консисторій» від 27 березня 1841 р. з цього питання дещо суперечливі. В одній, за номером 107, наголошувалося на тому, що парафіяни могли отримувати від парохів свідоцтво з метричних книг про народження, шлюб або

поховання. Натомість стаття 273 указувала на те, що метричні свідоцтва повинні видаватися тільки з консисторій²⁴⁷.

Траплялися випадки, коли метричними довідками обґрунтовували належність до дворянства. Зокрема, в матеріалах Чернігівської духовної консисторії нами було знайдено рапорт протоієрея Миколи Щербацького з м. Конотоп від 16 травня 1849 р. на запит «дівиці» Анни, доньки підпоручика Михайла Адамовича, про доведення її дворянського статусу метричними виписками з дня народження та хрещення²⁴⁸. Однак, у «Законах о состояниях» 1857 р. декларувалося те, що метрики про хрещення та ревізькі казки не є доказом належності особи до благородного стану²⁴⁹.

Наступний випадок, який проаналізуємо, стосується свідоцтва про смерть одного з членів подружньої пари. Як правило, при повторному вінчанні священники вимагали від наречених, що прийшли з інших парафій, довідки-підтвердження вдівства. Із проханням про надання таких засвідчувальних листів наречені могли звертатися до пароха з вимогою відповідних виписок із метричних книг або сповідних розписів. У разі не збереженості таких документів у церкві, особи зверталися з прохальними листами у вищі духовні інституції. Зокрема, подібне донесення від 10 жовтня 1777 р., адресоване у Роменське духовне правління, було надіслано Меланією Черноглазовою. З метою укладення другого шлюбу жінка просила надати довідку про смерть її першого чоловіка Кирила²⁵⁰.

Засвідчувальні документи такого змісту, які видавалися представниками парафіяльного кліру, загалом писалися за схожою формою. Наведемо як приклад свідоцтво про смерть дружини з лебединської книги: «*Явитель сего капустинский*

²⁴⁷ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XVI. Ч. I. 1842: 235, 254

²⁴⁸ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 4801. Арк. 1–6.

²⁴⁹ Сводъ законовъ Россійской имперіи, изданія 1857 года. Законы о состоянияхъ ... Т. IX. С. 16.

²⁵⁰ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2, Спр. 1245, Арк. 1.

²⁴⁴ ДАХО. Ф. 40. Оп. 15. Спр. 126. Арк. 1–6.

²⁴⁵ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XIII. Ч. I. 1838. С. 91.

²⁴⁶ Словник української мови ... Т. 4. (І–М). С. 264.

житель из дворян Михаил Осипов сын Волюков Вербицкий не имеет никакого препятствия к вступлению в законный брак, в поведении честен и добропорядочен. Жена его сего 1821 года Февраля 17 дня скончалась и погребена, в чем свидетельствует села Капустиново, церкви Вознесенской приходский Священник Иоанн Брейловский. Документ датовано 4 травня 1821 р.²⁵¹ Звернімо увагу на те, що з часу смерті дружини титулованої особи пройшло лише декілька місяців. Очевидним фактом є недотримання піврічного траурного терміну чоловіком і швидке нове одруження.

Значно складніше було солдатським удовам. Попри те, що з 60-х років XVIII ст. полкові командири були зобов'язані направляти повідомлення про смерть солдатів їхнім дружинам, умови таких розпоряджень не завжди виконувалися²⁵². До того ж у цей час поштове сполучення тільки-но було започатковане й ще не встигло розвинути²⁵³. За таких обставин жінки, які не підтвердили свій овдовілий статус, не могли наново вінчатися²⁵⁴. Для підтвердження вдовства таких жінок у духовні правління надходили відповідні витяги з канцелярської реєстрової документації окремих військових підрозділів. Зокрема, 14 січня 1783 р. у Роменське духовне правління було надіслано відомість про смертельні випадки 1782 р. серед солдат Суздальського піхотного полку із зазначенням місць проживання їхніх дружин. Додатково на підтвердження даних про померлих додавався рапорт полкового священника²⁵⁵. Далі вже духовні особи відповідного відомства, напевно, через свідоцтва про смерть військових повідомляли солдаток.

У першій половині XIX ст. спостерігалось поступове впровадження практики друку повідомлень про смерть у місцевих

²⁵¹ ДАСО. Ф. 537. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 29.

²⁵² Щербинин П. Жизнь русской солдатки в XVIII–XIX веках. *Вопросы истории*. 2005. № 1. С. 80.

²⁵³ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XVII. С. 187.

²⁵⁴ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XIX. С. 954.

²⁵⁵ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 1539. Арк. 1–3.

губернських і міських відомостях, а з 1852 р. набула поширення триразова публікація «жалобних листів» щодо загиблих військових у регіональних інформаційних виданнях²⁵⁶. Довідки про смерть чоловіків, які перебували на цивільній або військовій службі, були також важливими і для вирішення подальшого матеріального забезпечення овдовілих жінок та їхніх дітей. Адже окремими указами призначалися жалування / пенсії вдовицям, до того ж їхні розміри визначалися кількістю років, відпрацьованих чоловіком на державній службі²⁵⁷. Отже, завдяки документам про смерть одного з членів попередньої подружньої пари створювалися умови для повторного одруження. Укласти новий шлюб могли також за пред'явлення розлучних листів, довідок, що вказували на заслання чоловіків / дружин у Сибір або дозволів іновірцям, виданих місцевим духовним начальством²⁵⁸.

Названі вище документи засвідчувальної групи, які різнилися за формою подачі інформації про наречених, доволі часто використовувалися під загальною назвою – «свідчення». Останню можна вважати узагальненим номінативом цілого роду посвідкових документів, якими підтверджувалося право осіб на шлюб. З появою запозичень ще в XVIII ст. спостерігалось витіснення цієї назви більш конкретними серед співвідносних слів, які вже вказані вище, а також іншою формою написання – «пашпортом» або «билетом». Останній названий документ побутував як посвідчення про увільнення зі служби з правом переїзду на обране місце проживання в 70–90-х роках XVIII ст. у військовій²⁵⁹, а на початку XIX ст. став помітним і в освітній сфері у студентів передусім духовних навчальних закладів. Також мав місце у разі

²⁵⁶ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XXVII. Ч. I. С. 6–7.

²⁵⁷ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XVII. С. 248; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXXIII. С. 475; ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XII. Ч. II. С. 883.

²⁵⁸ Сводъ законовъ гражданскихъ и межевыхъ. Законы Гражданские ... Т. X. Ч. I. С. 25; ПСЗРИ. Собрание второе. Т. VI. Ч. I. Приложения. С. 817.

²⁵⁹ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. ... С. 39.

зміни місця духовної служби священників²⁶⁰. Зміни сімейного статусу, народження у володарів цих документів дітей, перш за все чоловічої статі, дитяча смертність, повинні були позначатися відповідними відмітками²⁶¹.

Своєрідне посвідчення студента, яке зустрілося в обшуковій книзі с. Вовківці Роменського повіту Полтавської губернії, починалося так: «*Явителю сего окончившему курс в Харьковском Коллеиуме Богословскаго учения воспитаннику Андрею Вербицкому...*». Документ засвідчував його особу, добровільність у виборі нареченої та указував на дозвіл від керівництва установи в особі єпископа на шлюб²⁶². Із проханням про видачу білета на шлюб у 1825 р. до Преосвященного Павла єпископа Слобідського Українського та Харківського звернувся паламар с. Бочкова Різдво-Богородицької церкви Василь Огульков. Дев'ятнадцятирічний духовний служитель просив дозволу одружитися на дівчині з родини «духовного звання». Після наведення довідок про вік, службові досягнення, вихованість хлопця такий дозвіл було надано²⁶³. Загалом потрібно зауважити, що цивільне законодавство забороняло військовим або службовцям одружуватися без дозволу керівників установи, у якій вони працювали або вчилися. Очільники підтверджували дозвіл на вінчання письмовою згодою²⁶⁴.

Ускладненими за формою написання та подачею інформації були паспорти для дійсних або відставних військових. У сенатському указі № 20.309 від 1802 р. представлено різні форми-зразки в написанні такого роду документів. Їхня інформативна наповнюваність залежала від роду військ, кількості відпрацьованих років, участі в різних воєнних кампаніях,

²⁶⁰ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1385. Арк. 1–4.

²⁶¹ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. IX. Ч. 1. С. 421.

²⁶² ДАСО. Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 54.

²⁶³ ДАХО. Ф. 40. Оп. 15. Спр. 949. Арк. 1–4.

²⁶⁴ Сводъ законовъ Россійской имперіи, изданія 1857 года. Законы Гражданскіе ... Т. X. Ч. I. С. 2.

сімейного стану та інших деталей про служилих осіб²⁶⁵. Одне з посвідчень рядового Тульського єгерського полку Федора Михайлова Токаря, датоване 16 квітням 1839 р., побудоване за такою структурою: солдату – 38 років, віросповідання «грекоросійського», описано зовнішній вигляд, сімейний стан – неодружений, чин – рядовий, вислуга – 15 років, позначено підписи підполковника, командира бригади, полкового ад'ютанта. Усього ж цей рядовий солдат у «билете» представлений на одному аркуші²⁶⁶.

В іншому документі військовий офіцерського звання був удостоєний опису на 3,5 аркушах. Старший музикант унтер-офіцерського звання Вітебського єгерського полку 37-річний холостий Антін Григор'єв Мачунський одружився 23 квітня 1841 р. у Варваринській церкві м. Кролевець із 30-літньою місцевою мешканкою, вдовою за другим чоловіком Параскевою Федоровою Щербань. До церковно-обшукового аркушу подружньої пари № 23 додавалося посвідчення про згаданого «молодика», яке відрізнялося інформативною частиною від наведеного вище документа рядового солдата. У ньому офіцер представлений доволі скрупульозно. «*Билет*» починався з опису мундира, на лівому рукаві якого малися нашивки в два ряди за бездоганну службу, визначався сімейний стан – «*холост*», жалування в три рублі сімдесят п'ять копійок сріблом у рік, віросповідання від народження православне, зріст 5 аршин 1/8 вершків, лице чисте, волосся середнє довжиною, на голові та бровах темнорусе, очі сірі та не знають «*раскоска никакаго*» тощо. Далі йшов докладний опис «служилих років»²⁶⁷. Подібно описаний й інший унтер-офіцер Костромського єгерського полку Яків Дмитрієв Діденко, який мав дещо інші відмінності: польський знак за військову гідність п'ятого ступеня та річне жалування в 4 рублі 5 копійок тощо²⁶⁸.

²⁶⁵ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXVII. С. 170–173.

²⁶⁶ ДАСО. Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 20–21.

²⁶⁷ ДАСО. Ф. 834. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 32–34.

²⁶⁸ ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 187. Арк. 38 зв. – 39.

Загалом паспорти, білети та документи на «отлучку» виокремлювалися в першій половині XIX ст. у дві групи: внутрішні та закордонні²⁶⁹. У них позначалися зміни сімейного стану та чисельність одружень²⁷⁰. Так прагнули уникнути чотиришлюбності.

Іншим поширеним засвідчувальним документом-дозволом на шлюб можна вважати «отпускное» / «заручное» / «выводное письмо» або «верующий» лист від поміщика на кріпосного або дворового селянина. Доволі часто такі документи також позначалися поширеною назвою тодішньої ділової документації – вже згадуваним «свидетельством».

«Отпускные письма» були запроваджені ще іменним указом російського царя Петра I від 6 квітня 1722 р. Відповідно до його положень, шлюбні відносини поміщицьких селян мали базуватися на тому, щоб при заміжжі котроїсь із кріпачок поміщики засвідчували факт їхньої згоди саме цими документами. «Відпуски» мали постійно зберігатися у нового власника, тобто у того, кому належав чоловік кріпачки. У разі відсутності такого листа попередній господар мав право забрати назад не тільки жінку, але й дітей, народжених у цьому шлюбі. До того ж обмін поміщицькими селянами між різними власниками вирішувався не просто письмовою згодою на шлюб, а й ще відшкодуванням у грошовому еквіваленті: «...платить за них как за мужеска, так и женска пола по 10 рублей»²⁷¹.

Порівнюючи з названими вище документами подібної ж назви, лише за їхнім змістовим наповненням виокремлюємо дозвольний документ від пана на шлюб залежній особі. Зокрема, одне з таких «заручных писем» датоване 12 січня 1830 р. від поміщиці, вдови майора Костянтина Джинковського, з с. Пристайлове

²⁶⁹ Указатель алфавитный къ Своду законов Россійской Имперіи ... С. 566.

²⁷⁰ Сводъ законовъ Россійской имперіи, изданія 1857 года. Законы Гражданскіе ... Т. X. Ч. I. С. 2

²⁷¹ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VI. С. 638–639.

Слобідсько-Української губернії на підвладного їй 22-річного дворового селянина Никифора Ігнатова Остапенка. Хлопець вирішив укласти законний шлюб із цеховою, лебединською жителькою Єфросинією Ігнатовою Гантовою. Лист був адресований парафіяльному кліру Троїцької церкви м. Лебедина. Окремо до заручного листа поміщиці додавалося «свидетельство о женихе» від ієрея Успенської церкви с. Пристайлове Олександра Прокоповича, диякона Василя Бабина та дячка Харлампія Єрофалова²⁷². У подібних листах господарі селян, як зазвичай, указували на безпримусовість у прийнятті рішення кріпосними про одруження і тим самим дозволяли вінчатися.

Напевно, укладання шлюбів між поміщицькими селянами одного власника було більш спрощене. Натомість, у випадку вінчання наречених-кріпосних різних господарів або із особисто вільними священникам надавалися відпускні листи від поміщика. Очевидним фактом було довготривале використання в церковному діловодстві поміщицьких дозвільних документів на шлюб для кріпосних селян, які діяли впродовж XVIII ст. й до селянської реформи 1861 р.²⁷³

Із-поміж процесуально-юридичної групи актових документів слідчого спрямування представники парафіяльного кліру брали до уваги «розшукові листи». Парохи в цьому випадку виконували своєрідні контролювальні, правоохоронні функції у парафіяльній спільноті, оскільки були одними з небагатьох освічених членів громад, і, зважаючи на відсутність у більшості населених пунктів поліцейських органів, саме вони слідували за правопорушеннями та дотриманням визначених православним віровченням норм християнської моралі.

Приклади листів-розшуків зустрічалися в церковно-обшуківих книгах. Вони переважно орієнтовані на біглих кріпосних селян, військових, дружин або чоловіків, священників,

²⁷² ДАСО. Ф. 537. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 30–31.

²⁷³ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XXXVI. Ч. I. 1863. С. 143–144, 170.

розкольників, монахів або монахинь. У поміщицьких маєтках поміщики видавали своєрідні накази своїм старостам про розшук і повернення біглих селян²⁷⁴. У межах імперії поширювалися й публікації про біглих рекрутів²⁷⁵. У таких документах подавався детальний опис зовнішнього вигляду людини з позначенням рис обличчя та особливих ознак. Консistorії надсилали укази про розшуки втікачів у духовні правління, а ті – в парафії. Зокрема, Київська духовна консistorія 1758 р. направила ряд указів імператриці Єлизавети Петрівни в Лубенську протопопію про розшук людей²⁷⁶. Можливо, що такі листи-розшуки надходили у парафії не на всіх «блудників» (тобто – непевних осіб), а лише на окремих з них. Це було пов'язано з умовами публікації про біглих кріпосних, які були визначені ще 6 квітня 1722 р.²⁷⁷

Зокрема, 1848 р. перебував у розшуку, мабуть, як дезертир, боцман 39-го флотського екіпажу Йосиф Дем'янів Косенко²⁷⁸. У другій розшуковій публікації 1796 р. значилася 25-річна Марфа Тереповська з Суразького повіту, яка зникла ще в 1786 р., будучи дружиною козака Осипа Монака²⁷⁹. Біглими у 1784 р. та 1771 р. виявилися дружини козаків з с. Макіївка та з с. Лазорки²⁸⁰. З приводу таких жінок, які тікали від своїх чоловіків, поет-чернець кінця XVII – початку XVIII ст. Климентій Зіновійв написав староукраїнською літературною мовою такі рядки: *«Хоч то правда на світі мало то буваєт / же з добра-миру жона от мужа втекает. / Що ж бы то уже была тому за причина / Подобно для того жеб на лучшей житъ воле / ведлуг самої тилко злой свояволе»*²⁸¹.

²⁷⁴ ДАПО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 642. Арк. 1.

²⁷⁵ ІР НБУ. Ф. ІХ. Спр. 19221–19244. Арк. 1–37.

²⁷⁶ ДАПО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 495. Арк. 1–32.

²⁷⁷ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VI. С. 640.

²⁷⁸ ДАСО. Ф. 834. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 44 зв. – 45 зв.

²⁷⁹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2, Спр. 1245. Арк. 1.

²⁸⁰ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1725, Арк. 1–4; ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 301. Арк. 1–4.

²⁸¹ Климентій Зіновійв. Вірші ... С. 107.

Подібно тікали від своїх дружин і чоловіки – селяни чи козаки, та навіть представники білого та чорного духовенства²⁸². У 1758 р. біглим рахувався священник Захарій Григорович²⁸³. У випадку 1766 р. утік із-під арешту Микита Шкляр, якого обвинувачували у двоєженстві²⁸⁴. У наступній розшуковій ситуації 1774 р. проявила себе монахиня Пелагія дівочого Золотоніського Благовіщенського монастиря²⁸⁵. Інша черниця Пелагія тієї ж обителі втекла та звернулася з ходатайством 1778 р. про прийняття її до Києво-Іорданського монастиря²⁸⁶. Схожим учинком в 1780 р. позначився чернець Веніамін Золотоніського монастиря²⁸⁷. Вочевидь, представники чорного духовенства виокремлювалися у втечах із духовних обителей, адже зустрілися розшукові зведені відомості за 1773 р. біглих монахів Чернігівської та Переяславсько-Бориспільської єпархій²⁸⁸.

Причиною може бути доволі складний мікроклімат у самих духовних обителях, марно тоді їх називали в'язницями. До того ж виникали конфлікти з різного роду кривдами між особами чорного духовенства обох статей. Так, у 1743 р. зафіксований прецедент про порушення кордонів і вирішення спірних питань у маєтках Кутейня під Оршою і Піддубцями між ченцями Кутейнського чоловічого монастиря та черницями сусіднього жіночого. До речі, документ складений латиницею²⁸⁹. Визначали біглих осіб за докладним портретом, представленим у документації такого змісту.

²⁸² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1625. Арк. 1–7.

²⁸³ ДАПО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 495. Арк. 1–3.

²⁸⁴ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 570. Арк. 1–12.

²⁸⁵ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1014. Арк. 1–18.

²⁸⁶ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1259. Арк. 1–24.

²⁸⁷ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1421. Арк. 1–7.

²⁸⁸ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 938, Арк. 1–7.

²⁸⁹ ЦДІАУК. Ф. 2227. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 1.

Розуміючи всю складність виокремлення за описами зовнішнього вигляду біглих серед прибулих осіб, відзначимо, що, очевидно, це було можливим хіба що у разі наявності якихось особливих прикмет. Так, у розшуковому листі 1796 р. описувалася бігла дружина Агафія Осіповна Гордія Щербатенка з д. Остапівка Короповського повіту, яка мала на чорній правій брові шрам²⁹⁰. У шлюбних обшуках Варваринської церкви м. Кролевець виявлено документ слідчого характеру за 1826 р. на біглого селянина з Подільської губернії. У кріпосного Івана Витовського був «*между бровами знак от разбития*»²⁹¹. Завдяки таким прикметним особливостям можливо було впізнати біглу людину і тим самим не здійснити помилки, не допустити укладання незаконного шлюбу.

Бували випадки, коли напередодні вінчання наречені сповідувалися і розкривали таємниці свого біглого життя. Так, у 1761 р. покаялася у гріхопадінні Євпраксія, колишня черниця Коробовського монастиря, яка втекла з обителі та хотіла повінчатися з сином військового товариша Андрієм Богдановичем²⁹². Отже, бігли особи були не рідкістю. Завданням духовних інституцій і поміщиків було інформувати представників парафіяльного кліру, які виконували певні правоохоронні функції в громадах, могли виявляти підозрілих осіб і повідомляти контролюючі, судові або духовні органи, а головне – попереджати незаконні одруження. Загалом у більшості судів того часу справи про бродяжництво були звичним і доволі поширеним явищем²⁹³.

Іноді парохі зверталися до місцевих правоохоронних органів у проведенні слідчих дій щодо сумнівних наречених. Результатом одного розслідування був лист від 16 травня 1839 р. за № 518 із лебединської «*градской полиции*» до священника Троїцької церкви м. Лебедин Федора Веселовського. Зі змісту

²⁹⁰ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1265. Арк. 13.

²⁹¹ ДАСО. Ф. 834. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 23 зв.

²⁹² ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 362. Арк. 12.

²⁹³ ДАСО. Ф. 746. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 1–32.

документа дізнаємося про справу 48-річного рядового солдата Єгора Львова, татарина за походженням (очевидно, перехреста). У висновках слідчих записів було ухвалено рішення щодо можливого шлюбу про те, що з боку поліції жодних перешкод не виявлено²⁹⁴. Як бачимо, поліційні органи надавали допомогу духовним особам у розкритті особистих нюансів життя людей і виносили свій вердикт щодо утворення нового сімейного союзу. У випадку наявних сумнівів щодо порушення матримоніальних вимог нареченими деякі священники відмовлялися проводити обряди вінчання²⁹⁵.

Після вінчальної церемонії наречені могли вимагати від парохів видачі свідоцтва про шлюб. Щоправда, їх вимагали переважно шляхетні особи – представники дворянства. Так, Любарським конвентом було видано засвідчувальний шлюбний документ Жолкевському Каєтону та Пшилуській Богомилі від 22 травня 1771 р., написаний латинською мовою²⁹⁶. Так, дворянин Богдановський 19 лютого 1779 р. вимагав видати свідоцтво про шлюб²⁹⁷.

Отже, напередодні проведення таїнства шлюбу парохі повинні були провести церковно-слідчі дії щодо дотримання нареченими матримоніальних вимог. За новою формою 1837 р. шлюбно-обшукові відомості фіксувалися у десятих пунктах. У випадку сумнівних моментів особистого життя вимагалися додаткові документи для здійснення вінчання, які підшивалися до церковно-обшукової книги та позначалися у восьмому пункті обшукового аркуша подружньої пари. Серед виявлених документів звернуто увагу на укази, інструкції, рапорти, донесення, свідоцтва, статутні зобов'язання, розписки, присяги, церковні обшуки тощо. Найпоширенішими виявилися засвідчувальні документи, які переважно зустрічалися під назвою свідоцтв, присяжних, відпускних листів.

²⁹⁴ ДАСО. Ф. 537. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 132–133.

²⁹⁵ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 482. Арк. 1–3.

²⁹⁶ ІР НБУ. Ф. XXIV. Спр. 2262. Арк. 1.

²⁹⁷ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 1024. Арк. 1–3.

Для осіб, які перебували на цивільній або військовій службі, обов'язково необхідні були паспорт і дозвіл від керівників їхніх установ. Укладаючи повторні шлюби, визначали законність вінчання довідки-підтвердження вдівства, розлучні листи, документи про засланих чоловіків / жінок у Сибір тощо. Додаткові документи загалом вимагалися від наречених-мігрантів. Священниками враховувалися розшукові листи про біглих осіб, донесення, результати розслідувань від правоохоронних органів тощо. Про учасників вінчання могли свідчити батьки, родичі, знайомі, односельці.

Важливим було територіальне походження наречених, адже додаткові документи загалом вимагалися від наречених-мігрантів. У свідоцтвах від парохів декларувалися персоніфіковані дані з метричних книг або сповідних розписів. Для кріпосних селян додавалися також відпускні листи від поміщиків. За умови незбереженості облікових документів у церковному архіві подавалися запити до консисторії з проханням надання довідок необхідного змісту. Аналіз указаної актової, правочинної та облікової документації дав змогу простежити доволі протяжний у часі (XVIII – першої половини XIX ст.) процес уніфікації діловодства. З метою упередження незаконних вінчань цивільним законодавством унормовувалася єдина дозвільна документація у проведенні таїнства шлюбу. Спеціальні укази та статутні зобов'язання були покликані формулювати церковну документацію шлюбного спрямування.

Наведені вище приклади документів, які бралися до уваги священниками напередодні проведення обряду вінчання, указували на значний ступінь відповідальності представників парафіяльного кліру перед центральною владою Російської імперії та Православної церкви. Вони як одні з небагатьох освічених людей в колі місцевих громад повинні були не тільки дотримуватися догматів православного віровчення у проведенні таїнства шлюбу, але й слідкувати за правопорядком всередині підвідомчої спільноти, бути обізнаними у законодавчих змінах, які регламентували вінчальний процес.

2.2. Оформлення акту шлюбу в метричних записах

Упродовж другої половини XVIII – першої половини XIX ст. головним офіційним доказом укладення сімейного союзу вважалися записи в метричних книгах. У випадку сумнівів щодо достовірності метричних записів подія таїнства вінчання доводилася відомостями з обшукових або сповідних книг, показаннями священно- та церковнослужителів, які здійснювали обряд, а також очевидців, які свідчили під присягою. Отже, підтвердити або спростувати матримоніальний статус можна було шляхом проведення слідства²⁹⁸. Указані матеріали церковного діловодства виокремлено нами в обліково-статистичну групу офіційно-службового напрямку актової документації²⁹⁹. Як відомо, джерела, які характеризуються певною повторюваністю, типовістю та однотипністю вміщеної в них інформації, стали називати масовими³⁰⁰. Проте, проблематика визначення масових історичних джерел і дотепер залишається доволі дискусійним питанням³⁰¹.

Названі церковні документи мали важливе значення не тільки з точки зору констатації шлюбу, але й для визначення та систематизації даних про головні демографічні процеси, що відбувалися в українському суспільстві: дітонародження, шлюбності³⁰² та смертності. Разом із фіскальними джерелами

²⁹⁸ Указатель алфавитный къ Своду законов Российской Империи ... С. 52; ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XVI. Ч. 1. С. 253; Сводъ законовъ Российской имперіи, изданія 1857 года. Законы Гражданскіе ... Т. X. Ч. I. С. 7.

²⁹⁹ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. ... С. 32.

³⁰⁰ Дмитрієнко М. Ф. Джерела історичні. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2004. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Dzherela_istorychni

³⁰¹ Легун Ю. Класифікація джерел з генеалогії селянства: історіографія питання ... С. 144–177.

³⁰² Шлюбність – у вузькому змісті процес створення сімейних союзів, ширшому – сукупність процесів укладання шлюбів або припинення їхньої

(компутами, ревізіями, Генеральним описом Лівобережної України 1765–1769 рр. тощо), які вели облік населення, метричні книги містять цінний інформаційний матеріал для вивчення демографічних пульсацій українського соціуму другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Можемо, отже, констатувати факт багатofункціональності метричних книг як документальних джерел щодо виконуваних ними культової, статистико-демографічної, правової та фіскальної функцій³⁰³.

На всій території Російської імперії, у тому числі й на Лівобережжі, починаючи з 1722 р. на священників покладался обов'язок повідомляти кожні чотири місяці про кількість народжених і померлих до Архієрейського приказу³⁰⁴. Додатковим указом Синоду від 20 лютого 1724 р. наголошувалося про важливість фіксації демографічних показників у матеріалах метричних книг. Святійший Синод мотивував уведення в церковне діловодство метричних книг необхідністю знати точні цифри щодо руху населення в межах держави. За актовим документом такі «записки» щорічно подавалися архієреям³⁰⁵.

Важливість таких завдань, покладених на церковний облік населення, очевидно пропагувалась упродовж усього досліджуваного періоду. Так, актова документація 1801–1802 рр. наголошувала на важливості проведення щорічних переписів і ревізій «зі всією можливою точністю»³⁰⁶. Вочевидь, такий порядок зберігався й у першій половині XIX ст., оскільки схожу вимогу зустрічаємо в «Уставі духовних консисторій» від 27 березня 1841 р.³⁰⁷

дії через розлучення або смертність одного з подружжя. Рыбаковский Л. Л. Демографический понятийный словарь ... С. 24.

³⁰³ Гузенков С. Метричні книги православних церков Південної України другої половини XIX ст. ... С. 26.

³⁰⁴ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VI. С. 707–708; Гузенков С. Метричні книги православних церков Південної України другої половини XIX ст. ... С. 26.

³⁰⁵ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VII. С. 266.

³⁰⁶ Щелковъ К. П. Историческая хронологія Харьковской губерні ... С. 157.

³⁰⁷ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XVI. Ч. 1. С. 235.

Церковно-облікова та фіскальна документація містили статистичні відомості про головні демографічні процеси населення, які систематизувалися та обраховувалися. З 60-х років XVIII ст. статистична функція метричних книг набула наукового значення, адже з'явилися екстракти – вторинні статистичні документи, складені на основі метричних книг, що містили сумарні щорічні дані про народжених, одружених і померлих у їх статевовіковій структурі на рівнях парафії, повіту, єпархії³⁰⁸.

Упорядкування відомостей щодо демографічних показників на землях Лівобережної України розпочалися з 80-х років XVIII ст., коли почали виходити друком описи їх намісництва. Ці видання включали в себе квантитативні показники про населення за матеріалами певних регіонів. Зокрема, у 1788 р. було опубліковане «Топографическое описание Харьковскаго намѣстничества»³⁰⁹. До середини XIX ст. вийшли друком й ґрунтовні праці про Полтавську та Харківську губернії, передусім записки, військово-статистичні огляди тощо³¹⁰.

Із 1834 р. у Російській імперії було створено губернські статистичні комітети. Указом Міністерства внутрішніх справ 1852 р. губернатори мали посылати чиновників статистичних комітетів до консисторій для отримання з метричних документів даних про народжених, одружених і померлих. У 1865 р. було затверджено порядок складання та повідомлення губернським комітетам статистичних відомостей з церковних актів і книг. Згідно з ним, парафіяльне духовенство щорічно мало доставляти за встановленими Центральним статистичним комітетом формами цифрові відомості до губернських статистичних

³⁰⁸ Гузенков С. Метричні книги православних церков Південної України другої половини XIX ст. ... С. 26–27.

³⁰⁹ Топографическое описание Харьковскаго намѣстничества ... С. 142–168.

³¹⁰ Арендаренко, Н. Записки о Полтавской губерні ... 393 с; Военно-статистическое обозрение Российской имперіи ... Т. XII. Ч. I. Харьковская губернія ... 178 с.

комітетів³¹¹. З 1866 р. парафіяльне духовенство щорічно представляло в губернські статистичні комітети відомості про рух православного населення імперії, передусім, таблиці за визначеними формами: про народжених, померлих і тих людей, які одружилися³¹².

Річні показники основних демографічних процесів, станом на 60-і роки XIX ст. обраховувалися та висвітлювалися в окремих публікаціях. Здебільшого вони зібрані у пам'ятних книгах окремих губерній, що видавалися губернськими статистичними комітетами або Центрально-статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ Російської імперії³¹³.

Відтак, метричні книги були важливим джерелом для збору демографічної інформації про рух людності за окремі роки. Метричні свідоцтва про вік наречених, уже проведені обряди вінчання, хрещення або відспівування померлого, який був одним із подружжя, обов'язково враховувалися священниками, що проводили церковно-обшукові дії щодо майбутніх учасників таїнства шлюбу. Такі довідки доводили непорушність матримоніальних православних вимог у проведенні вінчання та дозволяли нареченим утворити сімейний союз.

Метричні книги також були джерелом видачі свідоцтв про вік молодих чоловіків, які поповнювали ряди рекрутів³¹⁴. Подібні ж «вікові» виписки представлялися у судові інстанції стосовно «справжніх років злочинців, які намагалися видати себе за малолітніх»³¹⁵, адже злочинець, який не досягнув сімнадцятиріччя, уникав

³¹¹ Гузенков С. Метричні книги православних церков Південної України другої половини XIX ст. ... С. 27–28.

³¹² Рѣшеніе одного изъ вопросовъ относительно правильнаго веденія метрическихъ книгъ ... С. 898.

³¹³ Харьковская губернія. Списокъ населенныхъ мѣстъ по свѣдѣніямъ 1864 года ... 210 с.

³¹⁴ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XIX. Ч. 1. С. 144; Сводъ законовъ Россійской имперіи, изданія 1857 года. Законы о состояніяхъ ... Т. IX. С. 307.

³¹⁵ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XVII. С. 317.

тяжких покарань, зокрема смертної кари³¹⁶. Отже, метричні книги фактично мали характер документа, що був «дозволом» на життя в певній громаді: свідоцтва, вилучені з них, дозволяли вінчатися, виконували адвокатські функції, визначали, йти до війська чи ні.

У процесі систематизації статистичних даних завжди робився наголос на формуляризації поданих відомостей із метричних книг до Синоду. У пункті № 29 «Додатка до Духовного Регламенту» за 1722 р. декларувалися основні положення укладення метричних книг³¹⁷. Зразок ведення церковної документації «за роками» було продемонстровано в указі Синоду від 20 лютого 1724 р. У ньому чітко окреслювалися три частини метрик: народжених, вінчаних і померлих. Частина друга – «О бракосочетавшихся» – була оформлена чотирма стовпцями у вигляді таблиці. Вони обліковували вінчаних людей: номером подружньої пари, позначенням осіб, «кто именно венчаны», датуванням вінчального обряду із зазначеними днем, місяцем, роком і визначеними свідками («поручителями или поезжаниемыми»). За наведеною формою фіксувалися імена священників, які проводили таїнство вінчання³¹⁸.

Заведені порядки залишалися незмінними впродовж майже століття, аж поки 25 серпня 1802 р. сенатський указ наголосив на тому, що парафіяльні священники повинні виокремлювати з метричних книг осібні відомості про народжених, померлих, вінчаних осіб і подавати їх у міську та сільську поліцію. Із метою «вірного исчисленія народа» запроваджувався контроль держави і церковних органів за дотриманням записів про хрещення дітей, таїнства шлюбу та похованих людей. Дані про них перевірялися, а також заохочувалися свідчення людей «стосовно сумніву в правдивості обрядів чийогось народження, вінчання чи то смерті»³¹⁹.

³¹⁶ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XI. С. 641; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XII. С. 174–175; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XVI. С. 375.

³¹⁷ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VI. С. 707.

³¹⁸ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VII. С. 266–267.

³¹⁹ ПСЗРИ Собрание первое. Т. XXVII. С. 230–231.

Подібно до попереднього, укази 1779 та 1806 рр. у роз'ясненнях, що торкалися змістової частини церковно-облікових книг, посилалися на вказівки до зазначених вище актових документів 1722 та 1724 рр.³²⁰ Копії директивно-розпорядчих документів переписувалися в консисторіях і розсилалися у парафії. Зокрема, такий указ-копію було виявлено нами у листі Київської духовної консисторії до Глухівського духовного правління від 31 грудня 1779 р.³²¹

Вивчаючи метричні книги різних років, помічаємо особливості у написанні. Зразок ведення церковної документації був представлений поперехово, тому представники парафіяльного духовенства дещо по-різному вносили персоніфіковані дані про головних учасників вінчання. У деяких обліково-статистичних книгах, для прикладу – церкви Іоанна Воїна в с. Рогізне за 1790–1805, 1808–1820 рр., на перших сторінках було представлено правила ведення метричних книг, виписані з названих вище указів³²². Книги були поділені на три частини: перша містила відомості про народжених дітей за роками; друга описувала осіб, які вінчалися; третя демонструвала щорічний облік кількості померлих. Відзначимо, що такою ж за структурою була й метрична книга Хрестовоздвиженської церкви с. Яреськи за 1757–1775 рр.³²³ Тобто в окремих парафіях серйозне ставлення до ведення метрик спостерігалось вже з середини XVIII ст.

Проте це, радше, були щасливі виключення, оскільки записи про наречених у більшості аналогічних документів 40–80-х років XVIII ст. представлено стислими повідомленнями. Так, нерідко дані про подружню пару окреслювалися одним реченням. Зокрема, метрична книга Георгієвської церкви с. Галка 1748 р. декларувала такий запис: «22 травня галецький житель Петро Брагин,

³²⁰ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XX. С. 883; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXIX. С. 254.

³²¹ ДАСО. Ф. 624. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 1–2.

³²² ДАСО. Ф. 94. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 131.

³²³ ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 157. Арк. 1–66.

удівець, з удовою ж Євдокиєю Лавриновною другим шлюбом»³²⁴. Подібно записані подружжя Успенської церкви с. Талалаївка 1748 р., Миколаївської церкви с. Красний Колядин 1754 р.³²⁵ В іншій книзі с. Новицька Слобода за 1760 р. іноді разом з імям та прізвищем нареченого додавалося по батькові³²⁶.

Зміни у веденні обліково-статистичних книг помічаємо з 80-х років XVIII ст. Так, у метриках 1781 р. м. Ромни, 1785 р. м. Хмельів до опису наречених додавалися короткі відомості про свідків від обох учасників вінчання³²⁷. Відмінними від інших і особливо цінними у вивченні квантитативних показників шлюбності є церковні книги м. Охтирка за 1774–1809 рр., у яких, починаючи з 1794 р., зазначався вік наречених³²⁸, так само – у с. Юрківці (Єрковець) за 1799 р.³²⁹

З початком XIX ст. інформативне наповнення церковної документації дещо розширювалося. Зокрема, у метричних записах 1804 р. с. Калинівка декларувалося так: «Села Калинівки козак Василій Емельянів син Бабенко, холостий, після вказаного обшуку був обвінчаний із померлого козака з Калиновки Захарія Величка дочкою Уляною першим шлюбом...»³³⁰. Далі перераховувалися свідки, які були присутніми при здійсненні треби. Отже, у середині XVIII ст. відомості про вінчаних осіб хоча й були сталими, однак все ще являли собою короткі дані про подружні пари, але вже наприкінці століття їхня змістова частина починає доповнюватись.

Наступний етап у формуляризації метричних книг розпочинається в 30-х роках XIX ст., коли синодський указ від 28 лютого 1831 р., названий «Про нові форми метричних книг»,

³²⁴ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 537. Арк. 3 зв.

³²⁵ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 591. Арк. 2; Спр. 616. Арк. 4 зв.

³²⁶ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 571. Арк. 1 зв.

³²⁷ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 582. Арк. 6; Спр. 598. Арк. 3.

³²⁸ ДАСО. Ф. 745. Оп. 2. Спр. 48. Арк. 135.

³²⁹ ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 12. 4 Арк. 1–4.

³³⁰ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 546. Арк. 4.

представив удосконалені рекомендації щодо ведення церковних відомостей³³¹. За новим зразком частина друга церковно-облікових книг – «Про вінчаних осіб» – складалася вже з трьох стовпців: 1) номери сімейної пари; 2) «когда и кто имено венчаны»; 3) «кто были поручители» з боку обох учасників шлюбного обряду. Обов'язково вказувалося число та місяць вінчання. Основні відомості про наречених фіксувалися у записах другої частини таблиці.

У формі наведено сім прикладів можливих записів про подружні пари. Опис подружжя починався з імені, по батькові та прізвища нареченого. Зазначалася соціальна належність до певної верстви. Для військових або цивільних служилих показувалися звання та посади, а для купців – належність до гільдії. Сімейний статус позначався дещо по-різному: для першошлюбників – у вигляді «холост» / «девица», а повторношлюбників деталізували числом («вторым или третьим браком»). Наречені-першошлюбниці записувалися лише ім'ям і по батькові. Далі фіксувалося ім'я, по батькові та прізвище батька, його соціальний статус.

До імені удовиці додавалися дані про останнього чоловіка, які представлялися подібно записам батька з позначенням числа, місяця та року смерті. З дозволу місцевого духовного начальства вінчалися розлучені, іновірці, а також особи, шлюбні партнери яких були вислані в Сибір. Визначалося адміністративно-територіальне походження наречених. У третій частині записів описувалися свідки церковного обряду з боку кожного з наречених: чин або звання, ім'я, по батькові, прізвище, місце служби та помешкання. Законність укладеного шлюбу кожної подружньої пари засвідчували члени парафіяльного кліру, за участю яких відбувалося таїнство. Вони представлялися ім'ям, по батькові, прізвищем і духовним саном³³².

³³¹ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. VI. Ч. 1. С. 203, 817.

³³² ПСЗРИ. Собрание второе. Т. VI. Ч. 1. С. 203, 817.

Ще більш досконала форма ведення метричних книг була заявлена сенатським указом від 7 лютого 1838 р. У новому зразку таблиця конкретизувала персоніфіковані дані про наречених у дев'яти стовпцях. У порівнянні з попередньою формою відомості про учасників вінчання розмежовувалися за статевою ознакою у дві частини таблиці, до них додавалися вікові показники наречених, вказувалося віросповідання. В останній частині шлюбних відомостей свідки обряду ставили підписи³³³. Всі інші вимоги збігалися з попередніми, але за змістом виокремлювалися у різних стовпцях. З 1838 р. більшість парафіяльних священників прагнули дотримуватися наведених у зразках рекомендацій. Принаймні вивчене достатньо широке коло метрик це доводить, хоча виявлено й деякі описки, закреслення та інші порушення³³⁴. Приклади подібних ексцесів будуть представлені далі.

Отже, огляд метричних книг другої половини XVIII – початку XIX ст. засвідчив нам суттєві зміни форм записів про наречених. Мотивацією формуляризації церковної документації була уніфікація українського діловодства в загальноросійську систему ділових паперів. Змістовність відомостей про вінчаних осіб залежала від ретельності ведення книг духовними особами, регіональних відмінностей у написанні, адміністративно-територіальної належності церкви до міської чи сільської спільноти тощо. Починаючи з 30-х років XIX ст., реєстрація людної в метричних книгах за новими формами була більш чіткою, адже у випадку недотримання вимог ведення церковної документації представники парафіяльного кліру каралися за порушення виконавської дисципліни.

Важливими для укладання майбутнього шлюбу були записи першої частини метрик про народжених осіб. Для прикладу, у записах народжених дітей Успенської церкви с. Талалаївка

³³³ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XIII. Ч. 1. С. 91–92.

³³⁴ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 570. Арк. 172–173.

Роменської протопопії за № 4 від 24 лютого 1748 р. вказано про появу на світ хлопчика Тимофія в родини Івана Заханенка та його дружини Наталії Йосипівни. Хрещеними були Іван Дикненко та Євстафія Киселіва³³⁵. Подібний запис виявлено у відомостях Михайлівської церкви с. Хоружівка Роменського повіту Полтавської губернії від 4 січня 1785 р. про хрещення Гордія Кіндрата Хоменка та його дружини Єфросинії. Щоправда, «восприемником» був лише Ігнатій Тимченко³³⁶. Доволі коротко зроблено запис у метричній книзі м. Полтава за 1769 р. про народження майбутнього класика нової української літератури Івана Котляревського: «*Крещен млд. Іоанн сын Петра Котляревского. Восприемник: Павел Маркевич*»³³⁷. Подібного змісту були й інші витяги про народжених осіб³³⁸.

Відомості про хрещених малюків у різних парафіях різнилися: одні містили більш докладні дані про батьків і «восприемников», інші – менш змістовні. Наприклад, маємо запис про те, що 19 грудня 1801 р. народився Ігнатій, син посполитого Нестора Жеребченка. Дружина при цьому не вказана. Так само немає вказівок про імена матерів й інших новонароджених у метричній книзі Покровської церкви с. Требухів Переяславського повіту Полтавської губернії³³⁹. Пояснення, очевидно, слід шукати у ставленні тамтешнього священника до своїх обов'язків. У записах Преображенської церкви с. Недря того ж повіту відомості про хрещених і народжених малюків подані більш докладно. Зокрема, «3 січня 1803 р. у володіннях поміщика Висоцького народився Василь, син селянина Захарія Босана. Требу хрещення виконано священником с. Недря Іваном Прилуцьким. Хрещеними батьками були селянин Кіндрат

³³⁵ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 591. Арк. 1.

³³⁶ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 595. Арк. 1.

³³⁷ ІР НБУ. Ф. X. Спр. 16921. Арк. 1.

³³⁸ ІР НБУ. Ф. 154. Спр. 164. Арк. 1.

³³⁹ ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 13. Арк. 9 зв.

Вергун та козачка Наталія Падачка»³⁴⁰. Аналогічний запис народжених дітей виявлено в метричних даних Миколаївської церкви с. Войтове за 1813 р.³⁴¹

Подібний спосіб реєстрації зберігався до 30-х років XIX ст., проте у деяких книгах все ж таки додавалося й ім'я матері. З 40–50-х років XIX ст. у метричних записах почали уточнюватися дати народження та хрещення, соціальна належність батьків. Для поміщицьких селян зазначався господар. Також додавалися відомості про віросповідання батька та матері новонародженого. Більш докладно позначено хрещених: батька та матір. Обов'язково зазначалися парохі, які здійснювали церковний обряд. Принаймні відомості низки метрик про народжених осіб підтверджують це. З-поміж них можна виокремити дані Воскресенської церкви с. Кошарі Конотопського повіту Чернігівської губернії за 1806–1836 та 1850–1864 рр., Петропавлівської церкви с. Процівка Роменського повіту Полтавської губернії 1840–1847 рр.³⁴² тощо. Отже, записи народжених осіб у православних храмах упродовж століття дещо розширювалися змістовно та давали змогу визначити дату народження особи, прізвище батька, духовну спорідненість, парохів, які провели обряд, іноді соціальну належність родини.

Цікаво простежити, які відмінності містили метрикальні дані про шлюби різних християнських конфесій. Так, порівнюючи записи метричних книг православних церков і греко-католицьких храмів, помічаємо певні особливості. Для прикладу візьмемо метричну книгу 1876–1899 рр. з церкви Благовіщення Пречистої Діви Марії парафії Червонограда Станіславської єпархії, у яку входило с. Торське Заліщицького повіту. Вона репрезентувала (латинкою) відомості про народжених, вінчаних, померлих осіб

³⁴⁰ ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 39. Арк. 1.

³⁴¹ ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 94. Арк. 1.

³⁴² ДАСО. Ф. 853. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–274; Спр. 4. Арк. 1–400; Ф. 1131. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–144.

Олена Бороденко. Шлюб і родина православного населення Лівобережної України другої половини XVIII – першої половини XIX століть: соціально-демографічний аспект

греко-католицького віросповідання (див. фотодокумент 1). Фоліант представлений друкованим типографським шаблоном, у який священники вносили персоніфіковані дані про парафіян.

Anno 1877			Nomen	Religio	Sexus	Legitimi	Illegitimi
Mensis							
Natus	Baptisatus	Confirmatus	Numerus Domus	Catholica	Aut. alia	Puer	Puella
						Thori	

Фотодокумент 1 – Заголовок таблиці про народжених осіб метричної книги 1876–1899 рр. греко-католицької церкви Благовіщення Пречистої Діви Марії парафії Червоногради Станіславської єпархії³⁴³

Відомості першої частини метрики дають змогу дізнатися про дітей, народжених у законному / незаконному шлюбі, сімейний стан їхніх батьків, визначити певні кровно-родинні зв'язки, імена хрещених батьків тощо (див. фотодокумент 2). Переклад із латини засвідчує, що один із записів про народження хлопчика Михайла Корилюка представлений так: «*Михайло, народжений 10 вересня 1877 р., хрещений 11 вересня, акт підтверджений 11 числа, номер двору (будинку) 101, віросповідання греко-католицьке, стать чоловіча, народжений в законному шлюбі. Батьками новонародженого хлопчика були: батько – Онуфрій Корилюк, син Олексія та Євдокії Шклекчук, мати – Марія, донька Іоанна Пейзитника і Тетяни Конарики. У сім'ї незаконнонароджених немає. Хрещеними батьками Михайла були: Іоанн Шклекчук і Марія, дружина (лат. uxoret) Аврама Вітюка*»³⁴⁴. Далі позначалися імена та прізвища священника та дячків.

³⁴³ ДАТО. Ф. 487. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 55 зв.

³⁴⁴ ДАТО. Ф. 487. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 55 зв.

Розділ II. Законодавчо-документаційна регламентація шлюбної сфери цивільними та церковними відомствами Російської імперії

10017-11-101	Michael	1	Legitimus	Compositus	Joannes Schley
1877				Obstetrix Honorata Kuchuk	
				Baptisatus et confirmatus	

Фотодокумент 2 – Запис про народження Михайла Корилюка 1877 р. з метричної книги греко-католицької церкви Благовіщення Пречистої Діви Марії парафії Червоногради Станіславської єпархії³⁴⁵

Отже, наведений запис про народження Михайла Корилюка 1877 р. греко-католицького віросповідання опосередковано вказав нам на окремі відомості про шлюбність батьків. Тим самим прокладався «місток» для майбутнього законного одруження їхнього сина Михайла, коли той стане парубком. По-перше, батьки новонародженого хлопчика проживали в законному шлюбі, тому й дитина вважалася законнародженою. З-поміж інших дітей байстрюків не зазначено. По-друге, метричні записи прізвищ та імен дідів і бабусь з боку обох батьків увічнювали генеалогічні дані родини, аби нащадки не порушували кровно-родинні зв'язки. По-третє, відомості про хрещених батьків сприяли непорушності духовної спорідненості. По-четверте, за чіткими календарними даними про народження Михайла священники могли визначати дійсну кількість прожитих років, щоб не порушити шлюбно-вікову вимогу та у разі потреби видати відповідне свідоцтво. Загалом метричні

³⁴⁵ ДАТО. Ф. 487. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 55 зв.

записи уніатського храму більш змістовні. Їхні відомості другої половини XIX ст., у порівнянні з реєстраціями православних церков, надавали більш глибокі генеалогічні дані родин принаймні трьох поколінь: народженої дитини, її батьків, дідів і бабусь.

Як бачимо, упродовж XVIII – першої половини XIX ст. метричні книги разом із шлюбними обшуками та сповідними розписами були головними документами у визначенні законності народжень, шлюбності та смертності людей³⁴⁶. Церковна документація обліково-статистичного характеру укладалася відповідно до визначених законодавством формулярів і правил реєстрації населення. Проте, як і більшість документів масового спрямування, метричні книги не були позбавлені помилок, неточностей, адже вони уклалися власноруч представниками парафіяльного кліру.

З метою уникнення певних дослідницьких пасток звернемо увагу на можливі інформативні неточності метричних книг, передусім у частині реєстрації укладених шлюбів. Будемо послуговуватися метричною книгою 1763–1826 рр. та церковно-обшуковими книгами 1809–1841 рр., 1854–1858 рр. Різдво-Богородицької церкви с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії³⁴⁷. За матеріалами двох реєстрів було обраховано кількісні показники шлюбів і систематизовано їх у таблицю 1.

Стурбованість Синоду недотриманням парохами правил у веденні метричних книг набула відображення в указах 1805, 1824, 1827, 1828 рр.³⁴⁸, «Уставі духовних консисторій» від 27 березня 1841 р., «Уложеніи Наказаніях Уголовных

³⁴⁶ Указатель алфавитный къ Своду законов Россійской Имперіи ... С. 52.

³⁴⁷ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 570. Арк. 1–539; Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–62; Спр. 4. Арк. 1–43; Спр. 5. Арк. 1–118; Спр. 27. Арк. 1–26.

³⁴⁸ ПСЗРИ. Собраніе первое, Т. XXVIII. С. 1136–1137; ПСЗРИ. Собраніе первое, Т. XXXIX. С. 319; ПСЗРИ. Собраніе второе, Т. II. С. 1073; ПСЗРИ. Собраніе второе, Т. III. С. 156.

и Исправительных» від 15 серпня 1845 р., а також книзі другій «Закона о состояніях» Зводу законів Російської імперії за 1857 р.³⁴⁹ Подібний контроль за реєстраційною комплектністю, якістю, акуратністю, читабельністю, хронологічною відповідністю записів у польських метричних книгах проводився ще в XVII–XVIII ст., оскільки такі дані складали основу демографічної статистики людності³⁵⁰. Натомість в українському суспільстві подібні тенденції ставали помітними у XVIII – першій половині XIX ст. під впливом імперських практик, адже метричні книги були запроваджені указами 1722, 1724 рр., дещо корегувалися 1779 та 1806 рр., а удосконалилися 1831 та 1838 рр.³⁵¹ Записи у них повинні були вестися парохами відповідно до встановлених форм і вимог³⁵².

Досліджуючи метричні книги Лівобережжя України, ми виявили низку порушень виконавчої дисципліни представниками парафіяльного духовенства. По-перше, невідповідність персоніфікованих даних населення у записах метричних книг і ревізьких відомостях, почасти про чоловіків рекрутського віку: не завжди збігалися імена та прізвища, або померлі особи не були внесені до метричних книг вчасно та вважалися живими, а у фіскальних були відсутніми³⁵³. Зокрема, ревізька казка від 14 грудня 1811 р. перелічувала кріпосних чоловіків померлого поміщика, колезького асесора Івана Манджоса. З-поміж них

³⁴⁹ ПСЗРИ. Собраніе второе, Т. XVI. Ч. I. С. 235; ПСЗРИ. Собраніе второе, Т. XX. Ч. I. С. 937; Сводъ законовъ Россійской имперіи, изданія 1857 года. Законы о состояніяхъ ... Т. IX. С. 304.

³⁵⁰ Gieysztorowa I. Niebypiczeństwa metodyczne polskich badań metrykalnych XVII–XVIII wieku ... С. 590.

³⁵¹ ПСЗРИ. Собраніе первое, Т. VI. С. 707; ПСЗРИ. Собраніе первое, Т. VII. С. 266–267; ПСЗРИ. Собраніе первое, Т. XX. С. 883–884; ПСЗРИ. Собраніе первое, Т. XXIX. С. 254–255; ПСЗРИ. Собраніе второе, Т. VI. Ч. I. С. 203–204, 817; ПСЗРИ. Собраніе второе, Т. XIII. Ч. I. С. 91–92.

³⁵² Реше́ние одного изъ вопросовъ относительно правильного веденія метрическихъ книгъ С. 897–902.

³⁵³ ПСЗРИ. Собраніе второе, Т. II. С. 1073.

зафіксовано 40-річного Івана Трохимовича Ковбасу із чотирма синами. Найменшими були Кузьма та Микита. Найстарший, записаний 19-річним, чомусь у примітці зазначений рекрутом з 1798 р. Четвертий – 11-річний Данило позначений померлим у 1810 р. Вивчаючи матеріали метричної книги 1810 р., справді, знаходимо померлого 16-річного хлопця. Як бачимо, вікові показники одного з синів у двох реєстрах відрізняються.

В іншому випадку, фіскальна відомість представляла 25-річного Каленика Никифорова Яковенка, записаного як померлого у 1809 р. Проте, в тогорічних метричних записах серед померлих миколаївців указанного чоловіка не знаходимо. Отже, наведені приклади демонструють невідповідність між двома реєстрами в позначені відомостей про вік і смерть³⁵⁴.

По-друге, іноді не реєструвалися шлюби поміщиків або ж чиновників зі своїми кріпосними та іншими нерівними їм за соціальним статусом особами. Вірогідно, такими діями вони прагнули не розголошувати факт утворення сімейних союзів й уникнути дорікань від родичів чи то сорому перед громадою. Відзначимо, що подібні замовчування та приховування вінчань у майбутньому призводили до непорозумінь у визнанні законними як самих шлюбів, так і прижитих у них дітей³⁵⁵.

По-третє, записи про народжених, вінчаних та померлих робилися невчасно. Згідно з правилами, особисті дані про учасників треб повинні були реєструватися у церковних книгах відразу після проведення обрядів і *«не на пам'ять или с показанія семейства»*³⁵⁶. Зокрема, такі вимоги від 9 січня 1803 р. були рекомендовані Сумським духовним правлінням священнику церкви Іоанна Воїна с. Рогізне і показані ним у метричній книзі³⁵⁷.

³⁵⁴ ДАСО. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 45; Ф. 960. Оп. 3. Спр. 570. Арк. 213, 223, 224 зв.

³⁵⁵ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXVIII. С. 1136–1137.

³⁵⁶ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXXIX. С. 319; Сводъ законовъ Россійской имперіи, изданія 1857 года. Законы о состояніяхъ ... Т. IX. С. 309.

³⁵⁷ ДАСО. Ф. 94. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 131.

По-четверте, шлюбні обшуки так само, як і метричні книги, містили порушення у визначенні віку наречених. Систематичні вікові репрезентації вінчаних осіб у церковній документації спостерігалися відповідно до формуляру метричних книг, заявленого сенатським указом від 7 лютого 1838 р.³⁵⁸. При цьому окремі священники позначали вік наречених ще наприкінці XVIII – початку XIX ст. Парохи, проводячи шлюбно-обшукові дії, повинні були перевірити дотримання вікової відповідності молодих. Вікові відомості про наречених повинні були перевірятися: місцевих – у метричних книгах із архіву парафіяльної церкви або вищих духовних установ, а мігрантів – через надання свідоцтв зі своїх парафій або з консисторій про підтвердження кількості прожитих ними років.

Щоправда, священники не завжди звіряли у метриках або свідоцтвах вік осіб, які виявили бажання одружитися. Через погану збереженість документів і відсутність представлених довідок із консисторій парохи не могли перевірити вікові дані про наречених або допускали звичайну халатність, недооблік у записах. У зв'язку з цим у деяких церковних книгах відсутні вікові показники окремих вінчаних осіб. Зокрема, не представлені вікові дані п'ятьох із дев'яти кралевецьких подружніх пар за 1843 р. та у трьох з чотирьох – 1844 р.³⁵⁹

Так, парохи Різдово-Богородицької церкви с. Миколаївка не звірили вікові показники козака Василя Васильовича Тимошенка, який прийшов за нареченою з с. Житне та надав свідоцтво про свій вік від житнянського священника. У церковній книзі збереглося повідомлення про вінчання 17 січня 1854 р. названого молодика, записаного 20-річним, із миколаївською 24-річною дівчиною Мокриною, донькою Івана Фоміна Олексієнка. Очевидно, вік нареченого, задекларований з його слів, був змінений, адже за свідоцтвом про народження,

³⁵⁸ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XIII. Ч. I. С. 91–92.

³⁵⁹ ДАСО. Ф. 834. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 16–20.

виписаним парохом житнянської церкви, йому було майже 22 роки, оскільки він народився 5 березня 1832 р.³⁶⁰

Відповідно до законодавства згадуваний козак Василь міг вимагати, як і будь-який парафіянин, перевірки своїх особистих даних, занесених у церковну книгу, відразу ж після закінчення богослужіння. Виявивши неточність в написанні, наречений повинен був наполягати на виправленні помилки та на підтвердження правильності своїх показань розписатися «в особій графі»³⁶¹. Припустимо, що Василь Тимошенко та його батьки через свою неосвіченість не володіли достеменною інформацією про кількість прожитих років і не перевіряли достовірність записаних персоніфікованих даних. Тож виходить, що представники парафіяльного духовенства порушували матримоніальні вимоги, й тоді постає питання щодо законності їхніх дій щодо проведення обрядів.

Подекуди подібні порушення в церковному діловодстві призводили до реєстрації шлюбів малолітніх осіб. У такому випадку проведене вінчання визнавалося незаконним, а одружені особи негайно розлучалися від спільного проживання³⁶². Метричні виписки з віковими показниками молодих чоловіків визначали готовність до рекрутства³⁶³. У таких ситуаціях важливими були правдиві реєстраційні записи про народження людей у метриках.

Також достовірні свідчення у метричних книгах про вік впливали на формування опікунських і майнових прав неповнолітніх осіб. Загалом, починаючи з 30-х років XIX ст., у визначенні неповноліття людності виокремлювалося три вікових категорії.

³⁶⁰ ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1 зв.–2.

³⁶¹ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XVI. Ч. I. С. 234.

³⁶² ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XVI. Ч. I. С. 249.

³⁶³ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XIX. Ч. I. С. 144; Сводъ законовъ Россійской имперіи, изданія 1857 года. Законы о состояніяхъ ... Т. IX. С. 307; Нескольکو словъ о метрическихъ выписяхъ, требуемыхъ уставомъ о всеобщей воинской повинности ... С. 460–468.

Перша, від народження до 14 років, не дозволяла дітям-сиротам управляти, розпоряджатися, відчувувати своє майно. Друга вікова група, від 14 до 17 років, давала змогу малолітньому обирати собі опікуна. У третьому віковому періоді, від 17 до 20 років включно, особа вступала в управління своїм майном, але брати в борг чи давати письмові зобов'язання могла лише за дозволом і підписом своїх опікунів. Із здобуттям повнолітнього віку, 21 року, особа набувала всіх прав у розпорядженні своїм майном³⁶⁴.

По-п'яте, потрібно також враховувати старанність у написанні священниками необхідної інформації про людей, читабельність їхніх почерків, навіть товщину пера та насиченість чорнил. Із роками чорнильні записи тьмяніли та зникали. Зокрема, у метриках окремих років відомості про вінчаних осіб нібито є, але через неякісні чорнила їх фактично не видно. Нечитабельні тексти виявлено, для прикладу, у матеріалах Різдва-Богородичної церкви м. Хмелів³⁶⁵.

Ще один приклад того, як службова недбалість вносить корективи в сучасний дослідницький процес. Парохи унаслідок неякісного шнурування реєстрів пошкодили та знищили частину інформації 40-х років XIX ст. в церковних книгах Успенської церкви с. Талалаївка, Михайлівської церкви с. Хоружівка, Покровської, Різдва-Богородичної церков м. Хмелів³⁶⁶. Значну частину відомостей Георгіївської церкви с. Рогінці 1804–1849 рр. складно розпізнати через пошкодження аркушів унаслідок залиття водою³⁶⁷. Зустрічалися також метрики-«обманки», у котрих на титульній сторінці заявлений

³⁶⁴ Сводъ законовъ гражданскихъ и межевыхъ. Законы Гражданские ... Т. X. Ч. I. С. 37–38; Сводъ законовъ Россійской имперіи, изданія 1857 года. Законы Гражданские ... Т. X. Ч. I. С. 40–43.

³⁶⁵ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 598. Арк. 60–94.

³⁶⁶ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 591. Арк. 1–366; Спр. 595. Арк. 1–273; Спр. 597. Арк. 1–341; Спр. 598. Арк. 1–303.

³⁶⁷ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 581. Арк. 1–365.

хронологічний період не відповідає дійсності або представлені дані тільки за окремі роки³⁶⁸.

По-шосте, у метричних книгах зустрічаються виправлення, закреслення, невідповідність записів, що було неприпустимо. Правилами церковного діловодства та відповідним законодавством регламентувалося: *«Будь-які підчистки в метричних документах заборонені; і якщо ж вже щось вписано неправильно, то таку хибу слід окреслити з усіх боків лініями, а вже потім написати як треба»*³⁶⁹. Окремі виправлення, імовірно, реєструвалися в журналах засідань духовних відомств. Зокрема, саме так було внесено зміни до сповідного розпису Андріївської церкви м. Київ у 1783 р. та зроблено відповідний запис у журналі Київської духовної консисторії³⁷⁰.

Попри визначені форми та вимоги щодо ведення метричних книг, представники парафіяльного кліру допускали явні порушення в реєстраціях людності при здійсненні вінчання. Зокрема, у частині другій «О браковенчавшихся» метричної книги с. Миколаївка від 2 лютого 1813 р. подружня пара, що значиться під № 4, докладно представлена, але без зазначень свідків, а потім закреслена навхрест. Повторно ці наречені показані вже під записом № 5: «Козака з с. Ненадівка Якова Олександрова було повінчано з миколаївською дівчиною Наталією, донькою військового товариша Миколи Матяша». Відомості про свідків треби додавалися³⁷¹.

Парохи явно припустилися грубої помилки, оскільки після закресленої пари був зроблений запис іншої подружньої пари, але за іншою датою – 19 січня 1813 р. і також за № 4. Очевидно, четверта подружня пара – миколаївського козака Федора Яковича Раска та Зіновії Іванівни Белихи – була повінчана

³⁶⁸ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 546. Арк. 1–106; Спр. 537. Арк. 1–356; Спр. 571. Арк. 1–160; Спр. 581. Арк. 1–365; Спр. 591. Арк. 1–366.

³⁶⁹ Сводъ законовъ Россійской имперіи, изданія 1857 года. Законы о состояніяхъ ... Т. IX. С. 309.

³⁷⁰ ІР НБУ. Ф. 230. Спр. 307. Арк. 1.

³⁷¹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 570. Арк. 172.

раніше, ніж подружжя ненадівського козака, а спочатку пари були записані навпаки. Причиною стала невчасна реєстрація головних учасників обряду. Ще одне подібне закреслення зафіксовано в цьому ж році, але вже у травні³⁷². Явні порушення такого змісту зафіксовано й в інших метриках, наприклад, Успенської церкви с. Спаське³⁷³.

Не були винятком у виявленні помилок і порушень й інші церковні обліково-статистичні книги, передусім шлюбні обшуки. На прикладі метричної та церковно-обшукових книг с. Миколаївка проведемо короткий історико-порівняльний аналіз кількісних показників подружніх пар та інформативного складника про них. Аналізуючи записи антропомічних даних, адміністративно-територіального походження наречених, спостерігаємо певні відмінності. Зокрема, у метричних та обшукових книгах 1809 р. кількість новостворених сімей була тотожною – по 15 в обох церковних книгах. Натомість вивчення персоніфікованих відомостей про кожну подружню пару засвідчено дещо іншу ситуацію. Інформація про дев'ять шлюбних пар не збігається у метричних із обшуковими записами: зафіксовані інші прізвища наречених. Тільки шість родин виявилися ідентичними.

Таку саму плутанину спостерігаємо в назвах окремих населених пунктів, звідки родом були наречені-мігранти. Зокрема, у метриці 1810 р. Григорій Тарасович Савченко показаний як наречений з с. Овлаші, а в церковних обшуках цього ж року він позначений як місцевий житель. Так само не збігається місце постійного проживання Микити Фомича Фоменка: у метриці він – житнянський козак, а в обшуковій книзі записаний миколаївцем. Інформація про ще одну шлюбну пару – селянина Ігнатія Стефановича Шиденка з хутора Байрака та селянки Анастасії Громошенко записана в церковних обшуках 1810 р., а в метричних книгах двічі – 1809 та 1810 рр. Також виявлено не завжди тотожні написання імен і прізвищ вінчаних осіб³⁷⁴. Отже, порівняльний аналіз записів про

³⁷² ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 570. Арк. 172–173.

³⁷³ ДАСО. Ф. 839. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 60.

³⁷⁴ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 570. Арк. 221, 211 зв; Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–15.

Олена Бороденко. Шлюб і родина православного населення Лівобережної України другої половини XVIII – першої половини XIX століть: соціально-демографічний аспект

наречених у метричній книзі та шлюбних обшуках с. Миколаївка виявив факти невідповідності реєстрацій у 1809–1810 рр., що вказує на випадки недобросовісного виконання своїх обов'язків представниками парафіяльного кліру.

Далі проведемо аналіз кількісних показників шлюбів за двома реєстрами, які було обраховано, систематизовано в межах десятирічних груп та відображено у таблиці 1. Співставлення квантитативних даних обшукової та метричної книг с. Миколаївка дало змогу порівняти число шлюбів упродовж 18 років – 1809–1826 рр. Щорічні цифрові показники шлюбності в двох церковних документах виявилися тотожними. Упродовж 1763–1858 рр. кількість шлюбів коливалася від мінімальних значень (3) у 1841 р. до максимальних (28) у 1799 р.

Необхідно враховувати пропуски інформації за окремі роки, наприклад 1779–1783 та 1842–1850 рр. Відсутність записів 40-х років XIX ст. спричинена браком метричної та церковно-обшукової документації. Натомість у першому випадку відсутність письмових реєстрацій у метричній книзі за п'ять років, від кінця 70-х до початку 80-х років XVIII ст., можна пояснити можливою відсутністю працюючої церкви у селі. З-поміж інших причин вірогідні такі: пожежі, які були доволі частим явищем для ранньомодерної епохи; відсутність представників парафіяльного кліру, без яких проведення богослужб було б неможливим; довготривалий карантин церкви у зв'язку з поширенням інфекційних хвороб тощо. Деякі церкви доволі швидко відбудовувалися після пожеж, а інші – роками. Так, 20 грудня 1781 р. вогонь знищив церкву з багатою різницею у с. Основа Харківського повіту. Щоправда, вже в 1782 р. було збудовано нову дерев'яну церкву Предтечі. Подібна участь спіткала Преображенський храм у м. Охтирка Охтирського повіту Харківського намісництва 1785 р., який відбудовувався п'ять років і був відкритий у 1790 р.³⁷⁵

³⁷⁵ Щелковъ К. П. Историческая хронологія Харьковской губернии ... С. 134–135, 142–143.

Розділ II. Законодавчо-документаційна регламентація шлюбної сфери цивільними та церковними відомствами Російської імперії

Таблиця 1 – Кількісні показники шлюбності с. Миколаївка за метричною книгою 1763–1826 рр. та шлюбними обшуками 1809–1841 та 1854–1858 рр.

Рік вінчання / Кількість шлюбів										Разом	μ
1761	1762	1763	1764	1765	1766	1767	1768	1769	1770		
-	-	10	16	4	9	9	6	8	8	70	8,8
1771	1772	1773	1774	1775	1776	1777	1778	1779	1780		
16	12	9	11	15	11	20	14	-	-	108	13,5
1781	1782	1783	1784	1785	1786	1787	1788	1789	1790		
-	-	-	11	12	12	6	4	21	15	81	11,6
1791	1792	1793	1794	1795	1796	1797	1798	1799	1800		
15	21	23	12	13	20	16	18	28	15	181	18,1
1801	1802	1803	1804	1805	1806	1807	1808	1809	1810		
17	23	21	15	14	15	6	26	15	16	168	16,8
1811	1812	1813	1814	1815	1816	1817	1818	1819	1820		
11	18	11	13	17	15	7	7	8	6	113	11,3
1821	1822	1823	1824	1825	1826	1827	1828	1829	1830		
13	10	14	15	14	8	8	6	6	6	100	10,0
1831	1832	1833	1834	1835	1836	1837	1838	1839	1840		
5	14	17	12	12	9	11	11	11	4	106	10,6
1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	1848	1849	1850		
3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	3
1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860		
-	-	-	9	4	12	16	5	-	-	46	9,2
										976	11,3

*Примітки. 1. μ – середнє значення кількості шлюбів за десятиліття. Жирним курсивом виділені високосні роки. Виключення: 1800 р. – не був високосним.

2. Таблиця укладена автором на основі джерел³⁷⁶.

³⁷⁶ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 570. Арк. 1–539; Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–62; Спр. 5. Арк. 1–118; Спр. 27. Арк. 1–26.

Не можна не згадати про те, що серйозною проблемою для населення Лівобережної України були інфекційні захворювання, передусім чума та холера, які в ті часи забирали багато людських життів. Чума у XVIII ст. спалахувала з періодичністю раз на 8–15 років³⁷⁷. Масштабними епідеміями чуми можна вважати 70-ті роки XVIII ст., зокрема 1771 і 1775 рр.³⁷⁸ Вони були пов'язані із подіями російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Про ці трагічні події говорять різні автори та джерела³⁷⁹. Так, виявлено низку документів Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії за 1771 р., підшитих в окрему збірку, у яких показано різні заходи боротьби з чумою³⁸⁰.

Ще один документ представляв відомості про поширення невідомої епідеміологічної хвороби у 1783–1784 рр.: від неї помер Герасим Вакулянський, священник церкви с. Багачка Хорольської протопопії. У зв'язку зі смертним випадком від гарячки пароха проводилася дезінфекція приміщення та майна храму: заходилися «окурять церкви богачанские вещи». Зокрема, обеззаражувалися святі ікони та інші церковні реліквії, до яких торкалися люди. Сільський храм упродовж декількох тижнів було оголошено під карантинном, заборонено богослужіння та проведено нагляд за парафіянами³⁸¹. У таких умовах здійснення святих таїнств ставало неможливим, чим й пояснюється брак записів у церковній документації деяких церков. Шкодила здоров'ю людей також віспа. У резолюції Харківської духовної консисторії від 1812 р. до Охтирського духовного правління роз'яснювалась необхідність віспопрививання³⁸².

³⁷⁷ Чума. Матеріал з Вікіпедії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

³⁷⁸ Шамрай С. В. Київська сотня на Гетьманщині в XVII–XVIII вв. (Історико-географічна та економічна характеристика). Біла Церква : Видавець Пшонківський О. В., 2012. С. 152.

³⁷⁹ Щелковъ К. П. Историческая хронологія Харьковской губернии... . Харьковъ : ВЪ Университетской Типографіи, 1882. С. 125, 129.

³⁸⁰ ЦДІАУК. Ф. 990, Оп. 1. Спр. 827. Арк. 1–31.

³⁸¹ ЦДІАУК. Ф. 990, Оп. 1. Спр. 1656. Арк. 1–35.

³⁸² ДАСО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 404. Арк. 1–25.

Аналізуючи десятирічні групи, зображені в таблиці 1, виявляємо неповноту даних за чотири десятиліття через відсутність інформації про вінчання в окремі роки. Припускаємо, що обрахований середній показник шлюбності (11,3) за 1763–1858 рр. дещо занижений. Квантитативні дані таблиці демонструють динаміку укладених сімейних союзів у високосні роки. Виключення становив 1800 р., який не вважався високосним. Кількість вінчань коливалася від найменших показників – 4 у 1788 р. або 1840 р., до найбільших – 26 у 1808 р. З огляду на таку чисельну динаміку шлюбності у високосні роки можна заперечити поширену тезу про небажання людей одружуватися кожного четвертого року, оскільки такі сімейні союзи чекатиме недобра доля³⁸³. Зауважимо, що, на нашу думку, люди тих часів здебільшого були неписьменними, погано володіли інформацією щодо лічби років, кількості особисто прожитих років тощо. Навряд чи вони звертали якусь особливу увагу на значущість високосних років у їхньому житті.

Напевно, що на щорічне число вінчань впливали якнайперше демографічні коливання народжень і смертності людності за певні роки, а також соціально-економічні чинники: врожайність / недорід, голодні роки та інше. Адже весілля було чи не найбільшим святом у житті людей, яке тривало декілька днів і вимагало підготовки, частування запрошених гостей.

Недотримання вимог щодо реєстрації парафіян та неналежне укладання церковних книг можна пояснити недостатньою освіченістю представників місцевого духовенства, неухважністю, вірою людям «на слово», що було недопустимим, тощо. Припускаємо, що парохи вдавалися до помилок при дублюванні персоніфікованих даних про наречених в оригіналах і копіях як метричних книг, так і шлюбних обшуків. Схожі за змістом відомості про вінчаних осіб вони переписували щонайменше

³⁸³ Маховська С. Традиційні весільні прикмети і заборони на Слобожанщині в першій половині XX століття. *Народна творчість та етнологія*. 2011. № 6. С. 106–112.

чотири рази. Як відомо, метрики та інші церковні книги писалися в двох екземплярах, один з яких подавався в консисторію через духовні правління, а інший варіант зберігався в церковних архівах³⁸⁴. Особливо наголошувалося на недопущенні знаходження церковної документації вдома у парохів, оскільки документи втрачалися передусім через пожежі або халатність³⁸⁵.

Утім у реальному житті бувало по-різному. Ілюстрацією до тла епохи наведемо кілька замальовок щодо того, наскільки гостро стояла тоді проблема втрат від вогню. Зокрема, у рапорті Охтирського духовного правління Слобідсько-Української духовної консисторії від 9 травня 1825 р. донесенням протоієрея Петра Мерецького повідомлялося про покарання церковного старости Федора Рибальченка з с. Микитівка за недотримання виконавської дисципліни, результатом чого стала пожежа. Полум'ям було охоплено двір названого церковного служителя та ще восьми сусідніх дворів, у тому числі будинок пономаря Леонтія Хижнякова. У результаті розслідування, проведеного священником Петром Джунковським, виявилось, що до пожежі церковним старостою Рибальченком була взята додому книга «*Постная Триодь*» з метою переплетення, й вона згоріла. Обвинувачений церковну книгу повинен був купити за власний кошт і повернути в церкву. Проте, дещо пізніше представництво парафіяльного кліру просило духовне правління дозволити придбати названу книгу церковним коштом у зв'язку з крайньою злиденністю становища родини церковного старости після пожежі³⁸⁶.

Про обережність і серйозне ставлення представників чернецкого сану в користуванні вогнем дізнаємося з рапорту 1773 р. намісника ієромонаха Інокентія до Преподобного ігумена

³⁸⁴ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XVI. Ч. I. С. 234.

³⁸⁵ О соблюдении закона касательно хранения церковных документов. *Полтавскія епархіальныя вѣдомости*. Часть офіційальная. 1880. № 12, 15 іюня. С. 556.

³⁸⁶ ДАХО. Ф. 40. Оп. 15. Спр. 381. Арк. 1–6.

Кієво-Видубицького монастиря Якова з питанням: як вчинити з хлопцем-послушником Микитою Плескачем, який без дозволу запалив сміття у грубі, унаслідок чого вигоріла стеля монастирської канцелярії. Вирішувалася доля Микити таким чином: побиття палицями, вигнання чи помилювання з дозволом залишитися в обителі. Опісля скоєного хлопець утік і знайшовся лише через два дні³⁸⁷. Ухвалене рішення так і залишилося невідомим. Як бачимо, пожежі в церковних та монастирських стінах були нерідкими, що могло спричиняти втрату церковної документації.

Недоліки у веденні церковних книг часто виявлялися під час подачі документів у духовні правління і консисторії. Тоді парафіяльне духовенство прагнуло залагодити порушення шляхом надання хабарів представникам вищих духовних інстанцій. Святійший Синод указом від 14 лютого 1828 р. закликав до викоренення зловживань у багатьох епархіях, де відбувалися «*хабарі при передачі метричних книг в Консисторії і Духовні Правління*»³⁸⁸.

Такий стан речей у церковному діловодстві визначив систему покарань представників парафіяльного кліру за помилки, невчасну реєстрацію учасників треб, записи зі слів людей або напам'ять, спеціальну недореєстрацію окремих осіб у метричних книгах, спотворення віку осіб, незаконність здійснених обрядів, збереженість церковних книг поза межами церкви, невчасну пересилку документації у вищі духовні інстанції тощо. Залежно від важливості упущень, виявлених одноразових чи системних порушень, священно- або церковнослужителі каралися накладанням адміністративно-штрафних стягнень³⁸⁹. Загалом процеси формуляризації та уніфікації церковного діловодства, які проходили у другій половині XVIII – першій половині XIX ст., сприяли дисциплінуванню парохів.

³⁸⁷ ЦДІАУК. Ф. 130. Оп. 2. Спр. 474. Арк. 1.

³⁸⁸ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. III. С. 156.

³⁸⁹ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XX. Ч. I. С. 937.

Для прикладу, у матеріалах Чернігівської духовної консисторії за 1807 р. збереглася судова справа про покарання причту с. Черняки за невірне ведення метричних книг. При повірці метричної книги 1806 р., яка залишалася при церкві, було виявлено дванадцять хибно записаних шлюбів. Одне з таких вінчань було задеклароване 13 січня (субота, коли шлюби заборонено укладати), а насправді обряд був проведений 14 числа (у неділю). Указом Чернігівської духовної консисторії від 25 лютого 1807 р. було накладено штраф – по 2 рублі за кожний неправильно оформлений матримоніальний союз. До того ж, стягненнями порізно було покарано кожного представника черняцького парафіяльного кліру: священників Макара Юрійовича Пузановського, Олександра Омеляновича Кучанського та штатного дячка Івана Юрійовича Пузановського³⁹⁰.

Подібні ж правопорушення було виявлено з-поміж представників православного духовенства церков Правобережної України. Велика збірка судових справ у півтори тисячі аркушів збереглася у матеріалах Ольгопольського повітового суду за 1853–1871 рр. У ній зібрані порушення та міри покарання духовних осіб різних парафіяльних церков, які були звинувачені у недбалому веденні метричних книг³⁹¹.

Компаративний аналіз інформативного складника двох джерел с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії метричних та обшукових книг виявив помилки у позначенні антропонімічних відомостей, адміністративно-територіального походження наречених тощо. Щоправда, цифрові дані двох реєстрів про кількість шлюбів за 18 років (1809–1826) виявилися тотожними. Середнє значення чисельності матримоніальних союзів за 1763–1858 рр. обраховано у показник 11,3. Щорічні коливання вінчань у різні роки, так само як і високосні, представленні відмінними цифровими значеннями: від менших

³⁹⁰ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 356. Арк. 1–6.

³⁹¹ ДАВО. Ф. 468. Оп. 1. Спр. 1112. Арк. 1–1494.

чисел – 3–4, до більших – 26–28, що не підтверджує поширену тезу про те, що люди не бажали одружуватися у високосні роки.

Підсумовуючи, хотілося б наголосити на важливості метричних книг, які разом із фіскальними є цінними джерелами в проведенні історико-демографічних досліджень другої половини XVIII – першої половини XIX ст., передусім шлюбності. Починаючи з 1724 р., вищі державні установи Російської імперії демонстрували зацікавленість у статистичних даних про головні демографічні процеси населення, а з 80-х років систематизувалися та описувалися у різних інформаційно-публікаторських виданнях. З метою уніфікації церковної документації в межах Російської імперії, формуляризація представленої інформації про наречених регламентувалася низкою указів 1722, 1724, 1831, 1838 рр. Записи метричних книг другої половини XVIII ст. про наречених представлені короткими повідомленнями, а з 80-х років XVIII ст. дещо доповнювалися. Більш досконала форма про вінчаних осіб вимагалася від парафіяльного духовенства указом 1838 р. Вона особливо інформативна в історико-демографічному аспекті та вивченні проблеми шлюбності. Проте, як зазначено, потрібно враховувати можливі дослідницькі ризики.

Недотримання правил реєстрації, форм записів і законів впливало на якісний складник поданої у церковній документації інформації. Не зважаючи на ймовірні неточності, метричні книги є достатньо інформативними, а довговічна збереженість підкреслює їхню унікальність. Вони – одні з небагатьох джерел, які зберегли цінний історико-демографічний матеріал про родинно-шлюбну сферу життя православного населення Лівобережної України XVIII–XIX ст.

III. ШЛЮБ ЯК СТАНДАРТНА ЖИТТЄВА СТРАТЕГІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО НАСЕЛЕННЯ

Розділ III. Шлюб як стандартна життєва стратегія
українського православного населення

3.1. Шлюб як моральний імператив і реальна життєва необхідність

В українському соціумі другої половини XVIII – першої половини XIX ст. матримоніальні відносини розвивались в рамках християнського віровчення, а панівною формою сімейних союзів в досліджуваній період став церковний шлюб. У цей же час шлюб був одним із головних етапів у соціалізації жінок. Із самого народження дівчат готували до виконання основних гендерних ролей матері та господині, а заміжжя було їхнім єдиним призначенням, до якого вони спрямовувались і спонукались майже із пелюшок. Вважалося, що найважливішою метою життя осіб жіночої статі було виконати один із семи головних християнських обрядів-таїнств, – вінчання, тобто укладення соціально визначеного сексуального та господарсько-побутового союзу чоловіка та дружини³⁹². За православним віровченням духовний зміст цього таїнства полягає в тому, що на майбутнє подружжя сходить Божа благодать, що забезпечує їхній нерозривний символічний союз, заснований на любові, вірності та взаємній допомозі аж до смерті. Майбутнє ж подружжя, обіцяючи перед вітварем бути вірними один одному, отримували через священнослужителів благодать однодушності «до благословенного народження і християнського виховання дітей». Отже, сімейні відносини передбачали дітонородження, оскільки

³⁹² У православ'ї з догматичним віровченням тісно пов'язана система культових дій, основу яких складають сім головних обрядів – таїнств: хрещення, миропомазання, причастя (євхаристія), покаяння (сповідь), шлюб, соборування, священства. Кислюк К. В., Кучер О. М. Релігієзнавство ... С. 274; Рыбаковский Л. Л. Демографический понятийный словарь ... С. 19.

одруження було спрямоване «к умноженію й благочестивому воспитанію чадъ во славу Божию»³⁹³.

Сімейний союз, незважаючи на освячення його божою благодаттю, вважався несправедливим через гріховність статевого акту, і був терпимий церквою лише тому, що Господь повелів людям плодитися та розмножуватися. Вважалося, що чоловік може з'єднатися із законною дружиною виключно для продовження роду, але не заради пристрасті. Подібне твердження висловлював й відомий український поет-чернець кінця XVII – початку XVIII ст. Климентій Зіновійв: «Дивная то велми річ, же з жоною жити. / Акроп познання плотска так ся обходити»³⁹⁴. Отже, основним призначенням жінки в шлюбі було виконати «дітородну роботу». Такі ж погляди були характерні і для тогочасної Європи. Недаремно професор історії Берлінського університету Г. Бок зазначає, що слово «пологи» в англійській, французькій та італійській мовах поєднується зі словом праця (*labour, travail*). Отже, найважливішою функцією шлюбу була прокреаційна, тобто народження потомства³⁹⁵.

Християнське віровчення відзначалося певним дуалізмом у погляді на вибір жінкою власної долі між заміжжям і дівочою цнотливістю. Ще у IV ст. у своїх віршах відомий патрист, святий Григорій Богослов наводив дві точки зору щодо божественного ставлення до дівочості. Перша – засуджувала самотню жінку, яка відмовлялася від заміжжя, оскільки життя без любові неповне, суворе, невидиме, бездомовне, воно не спасало від страждань, робило неможливим продовження батьків у своїх дітях. Ті, які не зобов'язалися шлюбом, не знаходили собі заспокоєння

³⁹³ Кислюк К. В., Кучер О. М. Релігієзнавство ... С. 286; Релігієзнавчий словник. За ред. А. Колодного і Б. Лобовика. Київ : Четверта хвиля, 1996. С. 383–384; Требник митрополита Петра Могилы ... С. 26.

³⁹⁴ Гуревич А. Я. Избранные труды. Культура средневековой Европы. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петерб. Ун-та, 2007. С. 128; Климентій Зіновійв. Вірші ... С. 207.

³⁹⁵ Бок Г. История, история женщин, история полов. THESIS, 1994. Вып. 6. С. 179; Ворончук І. О. Населення Волині ... С. 80.

ні в народних зборах, ні у святкуваннях, вони чужі для світу, народилися для життя, але не люблять самого кореня життя, та у серці у них немає єдності душі з людьми. Інша його думка зовсім протилежна: «Якщо ж хто із осердя до чесноти зневажає подружню любов, то нехай знає, що чеснота не відкидає цю любов»³⁹⁶. Відтак, дівчина могла відмовитися від шлюбу заради богомилля, дарувати свою цнотливість Всевишньому та бути Христовою нареченою³⁹⁷. Інший отець церкви Іоанн Златоуст (IV–V ст.) вважав, що шлюб є своєрідним ланцюжком, який своїми клопотами повергає подружжя у рабство, однак заміжжя краще, ніж збереження дівочтва³⁹⁸.

Укладення шлюбу супроводжувалось змінами в соціальному становищі жінок. Певні відмінності в статусі між безшлюбними та заміжніми жінками пояснювались у Першому посланні святого Павла до коринтян: «Незаміжня ж жінка та дівчина про речі Господні клопочеться, щоб бути святою і тілом, і духом. А заміжня про речі життєві клопочеться, як догодити чоловікові» (1 Кор. 7: 34)³⁹⁹. Отже, виходячи з двох пропонуваніх церквою варіантів влаштування майбутнього жіночого життя, вибору між заміжжям чи самотністю, дівчина самостійно повинна була визначити свій життєвий шлях. При цьому вона розуміла, що реалізація таїнства шлюбу змінить її соціальний статус і поведінку⁴⁰⁰.

Звичайно, на дівоче рішення стосовно шлюбу мали значний вплив і соціум, і народні традиції. В суспільстві одружені жінки, на відміну від незаміжніх, мали високий соціальний статус.

³⁹⁶ Григорій Богослов. Собрание творений ... Т. 2. С. 202–205.

³⁹⁷ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1–4. Москва: Русский язык, 1978. Т. II. И–О. 1979. С. 509.

³⁹⁸ Творения Святого отца нашего Иоанна Златоуста архиепископа Константинопольского. Т. 3. Кн. 1. Беседа 30. URL: http://www.ispovednik.ru/zlatoust/Z03_1/t03_1.htm

³⁹⁹ Біблія або книги святого письма Старого й Нового Заповіту ...

⁴⁰⁰ Peters C. Gender, sacrament and ritual: the making and meaning of marriage in late medieval and early modern England. *Past and present*. Number 169. P. 63.

Незаміжні сприймалася людською спільнотою як нещастя, відхилення від норми, тому родина завжди турбувалась про одруження доньок. Самотню жінку, як вже зазначалося, очікувало упереджене ставлення суспільства та матеріальна скрута, тому на протигагу дівочтву більша частина дівчат обирала найгіршу шлюбну партію: «Сякий-такий мужичина, аби дрова та лучина»⁴⁰¹, оскільки шлюб був не лише моральним імперативом, а й реальною життєвою необхідністю. У повсякденному житті жінка, як і чоловік, керувалися не лише статтями конкретних законів, але й ніде письмово не зафіксованими нормами, які, однак, відповідали народному поняттю справедливості та правопорядку. Зокрема, за народною традицією небажаним було укладання шлюбу молодшої доньки раніше за старших сестер, подібно як і молодшим братам було краще не одружуватися раніше за первістків. Вважалося, що у такому випадку існувала загроза безшлюбності та відповідно довічної самотності старших дітей.

Щоправда, аналіз матеріалів Румянцевського опису демонструє дещо інші реалії. За реєстрами досить складно виявити порядок заміжжя дочок через те, що більшість із них, одружуючись, переходили в домогосподарство чоловіків. Натомість першочерговість укладання шлюбу синів можна відстежити. Зокрема, зафіксовано непоодинокі випадки порушення цієї народної традиції. Прикладом може слугувати двір 56-літньої посполитої вдови Марії Касяніної. Очевидним був факт одруження її меншого 20-річного сина Герасима з 18-річною Вассою, які вже мали двохрічну доньку Меланію, раніше за свого старшого 29-річного брата Трохима, який залишався неодруженим⁴⁰². Напевне, реальне життя змушувало населення порушувати давні традиційні норми порядку шлюбності між дітьми. Вважаємо, що подібно й молоді дівчата виходили заміж залежно від появи потенційного шлюбного партнера, але за дотримання низки умов, про які мова піде нижче.

⁴⁰¹ Українські народні прислів'я та приказки. ... С. 656.

⁴⁰² ЦДІАУК. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 520. Арк. 171 зв.

Природа взаємовідносин чоловіка та жінки завжди вимагала задоволення їхніх як біологічних, так і духовних потреб. Це спонукало осіб обох статей до спільного проживання, ведення господарства та продовження роду у своїх нащадках. Формування сталих відносин передбачало утворення сім'ї як колективу, об'єднаного взаємними почуттями, моральними, матеріальними обов'язками. Починаючи з XVIII ст. родинний зв'язок в українському суспільстві визнавався законним тільки тоді, коли чоловік і жінка були вінчані відповідно до вимог православного віровчення⁴⁰³. Тому далі виокремимо умови проведення таїнства шлюбу українським населенням XVIII – першої половини XIX ст., визначені цивільним законодавством і православними канонами.

Відповідно до правил, окреслених святими апостолами та «отцями», за два-три тижні до майбутнього весілля особи, які вирішили побратися, повідомляли про своє рішення священнику⁴⁰⁴. Представники парафіяльного кліру повинні були провести трикратне оголошення цієї новини з-поміж парафіян. Оповіднення проходили у неділю та в святкові дні після закінчення літургії перед усією громадою⁴⁰⁵. Для наречених, які походили з інших населених пунктів, обов'язковим було оприлюднення шлюбного волевиявлення священником у їхніх рідних парафіях⁴⁰⁶. Парохи фіксували дні оповіщення у шлюбних обшуках. Такими діями представники парафіяльного духовенства прагнули виявити можливі порушення церковних передшлюбних вимог, адже проводили визначені законом обшукові дії про життя наречених⁴⁰⁷.

⁴⁰³ Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини ... Ч. I. С. 152–153.

⁴⁰⁴ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VIII. С. 74.

⁴⁰⁵ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XX. С. 197.

⁴⁰⁶ Бороденко О. Шлюбно-процесуальні особливості сільського соціуму в 50-х роках XIX століття (за матеріалами церковних обшуків с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії). *Історична пам'ять*. Полтава : ПНПУ, 2018. Вип. 38 (1). С. 43–50.

⁴⁰⁷ Бороденко О. Церковні обшуки як історичні джерела у дослідженні шлюбної проблематики першої половини XIX століття. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2018. № 4(24) (жовтень-грудень). Т. 1. С. 119–120.

У випадку виявлення сумнівів у законності майбутнього таїнства або існуванні перепон для його проведення мешканці громади негайно повідомляли представників парафіяльного кліру в письмовій формі або «на словах», а вінчальний процес призупинявся до з'ясування нових виявлених обставин про молодих⁴⁰⁸.

За умов відсутності перепон у створенні сімейного союзу нареченими, їхніми батьками, родичами або опікунами визначався день, у який планувалося проведення обряду. Таїнство шлюбу не здійснювали в дні, заборонені Кормчою книгою та церковними звичаями, а саме: від 14 листопада, тобто від дня святого Апостола Пилипа, до 6 січня – свята Богоявлення; від М'ясопусного тижня до Фоминої; від тижня всіх святих до 29 липня – свята святих Апостола Петра та Павла; від 1 до 15 серпня, тобто до свята Успіня Пресвятої Богородиці; у вівторок і четвер напередодні днів посту, а також у суботу; у щотижневі пісні дні; навечір'я свят Покрови Богородиці, Казанської Богоматері 22 жовтня, Усікновення голови святих Іоанна Предтечі 29 серпня, Іоанна Богослова 26 вересня та Миколая Чудотворця 9 травня; напередодні храмових свят⁴⁰⁹. Іменним указом від 25 січня 1839 р. було дозволено вінчання напередодні, але не в дні великих урочистостей, особливих днів у житті Їх Імператорських Величностей: народжень, сходження на Всеросійський престол, тезоіменитства (іменин членів царської сім'ї чи то високопоставленої особи) або священного коронування⁴¹⁰.

У повсякденному житті траплялися різні колізії, які призводили до порушення названих вище вимог. Зустрічалися випадки реєстрації шлюбу в нічний час або у дні посту. Зокрема, у рапорті від 4 квітня 1749 р. священника роменської Покровської церкви

⁴⁰⁸ Сводъ законовъ гражданскихъ и межевыхъ. Законы Гражданскіе ... Т. X. Ч. I. С. 20; Сводъ законовъ Россійской имперіи, изданія 1857 года. Законы Гражданскіе ... Т. X. Ч. I. С. 6.

⁴⁰⁹ Въ какіе дни не вѣнчаются браки ... С. 935–936.

⁴¹⁰ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XIV. Ч. I. С. 103.

Терешкевича повідомлялося про його неспроможність примусити жити окремо козака Якова Склягу та овдовілу попадо Марію Васильєву, які були повінчані у заборонений указами час – сорокаденний піст⁴¹¹. Уночі 8 лютого 1778 р. у вороньківській церкві відбулося одруження доньки сотенного хорунжого Анастасії Матвієвої Кардаш із козаком Дмитром Журбою⁴¹².

Вінчання повинно було відбуватися в приміщенні церкви, з поваги до неї, вважав український духовний поет Кліментій Зіновійв⁴¹³. За порядком під час богослужб мала слідкувати місцева поліція⁴¹⁴. Обряд проходив у приміщенні церкви за особою присутності наречених у дні та години, для цього відведені, при наявності двох або трьох свідків, відповідно до православних правил та обрядів⁴¹⁵.

Зустрічалися й винятки з установлених правил. У зв'язку з відсутністю церков у деяких територіальних громадах людей приписували до парафій інших населених пунктів. За особливих обставин шлюби реєструвалися у власних будинках священників. Про подібний випадок дізнаємося з «доношення» від 12 січня 1764 р. ієрея Федора Савицького, адресованого Роменському духовному правлінню. У документі духовна особа звернулася з проханням про дозвіл на здійснення обряду вінчання людей бацманівської та гаврилівської громад у своєму будинку через те, що не було церковного приміщення. Роменським духовним правлінням такий дозвіл було надано⁴¹⁶.

⁴¹¹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 131. Арк. 1.

⁴¹² ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1288. Арк. 41.

⁴¹³ Кліментій Зіновійв. Вірші ... С. 195.

⁴¹⁴ О соблюдении закона касательно хранения церковных документов ... С. 556.

⁴¹⁵ Сводъ законовъ гражданскихъ и межевыхъ. Законы Гражданские ... Т. X. Ч. I. С. 20; Сводъ законовъ Россійской имперіи, изданія 1857 года. Законы Гражданские ... Т. X. Ч. I. С. 6.

⁴¹⁶ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 686. Арк. 1.

Обов'язковим мінімумом для парафіян, які бажали вінчатися, були знання головних молитов: «Верую во єдиного», «Отче наш», «Богородице дево» і десяти заповідей⁴¹⁷. Незаконне проживання пари без проведеного вінчання в стінах православного храму кваліфікувалося як розпутна поведінка, співжиття без церковного обряду та переслідувалося. Це видно із заголовків окремих судових справ Брацлавського, Гайсинського повітових судів Подільської губернії середини XIX ст.⁴¹⁸

Здійснене таїнство шлюбу наречених реєструвалося записами у церковних книгах: метриках і шлюбних обшуках. Це були головні документи, які визначали законність новоутвореного сімейного союзу. У дев'ятому пункті церковних обшуків зазначалися свідки від «невесты» та «жениха». Ними не могли бути їхні батьки, близькі родичі, а також жінки. В останній десятій вимозі шлюбно-обшуківих книг ставився підпис свідків⁴¹⁹. У випадку обізнаності та замовчування обману, про отримання згоди на вінчання шляхом примусу одного з наречених, свідки несли відповідальність відповідно до кримінального законодавства 1845 р. За приховування шлюбного злочину свідків могли заслати в Сибір (Тобольську або Томську губернії) строком від одного до двох років або карати батогом і виправними роботами в арештантських ротах цивільного відомства на час від одного до чотирьох років⁴²⁰.

У першій половині XVIII ст. після проведення обряду вінчання в церковних стінах був поширений український звичай, за яким чоловік і дружина після таїнства могли декілька років жити порізно. Бувало й таке, що представники подружньої пари так і не розпочинали сумісне життя або вдавалися до блудної поведінки. Передусім це було пов'язано з тим, що вінчання та

⁴¹⁷ Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини ... Ч. I. С. 220.

⁴¹⁸ ДАВО. Ф. 471. Оп. 5. Спр. 89. 28 арк; Ф. 473. Оп. 2. Спр. 98. Арк. 1–117.

⁴¹⁹ По вопросу: могут ли быть поручителями брачующихся родители ихъ и лица женского пола ... С. 204.

⁴²⁰ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XX. Ч. I. С. 965–966.

весілля відбувалися не в один день, а через певний проміжок часу⁴²¹. З метою запобігання прелюбодіянням, відповідно до синодського указу від 18 жовтня 1744 р., парохі не повинні були відпускати вінчаних осіб із церкви без письмового зобов'язання про спільне проживання з моменту вінчання⁴²².

За невиконання цієї вимоги, за поодинокий побут у різних будинках такі подружні пари відправляли в монастир як порушників. Так, у 1765 р. за недотримання цих норм було наказано заслати Феодосію Чешніну в дівочий Великобудиський монастир. Жінка була покарана за те, що покинула чоловіка та перейшла жити до своєї матері Марії Козельської, міщанської вдови з м. Київ. Матір також покарали чернецтвом, засланням до дівочого Ладинського Свято-Покровського монастиря (згідно наказу). Щоправда, за досліджуванням нами реєстром цієї обителі за 1771 р. цієї жінки ми не знайшли⁴²³. Імовірно, вона не була ще штатною послушницею або ж її донька повернулася до свого чоловіка. Щоб уникнути покарання, Феодосія за постановою Відомства православного сповідання повинна була примиритися з чоловіком Іваном Чешніним і проживати з ним спільно. Інакше, жінка до кінця свого життя зобов'язана була віддати себе чернецтву, так само й її матір, яка спонукала доньку до розлучення.

Цей приклад є прямим проявом впливу патріархально-патерналістського суспільства на подружнє життя. Духовне відомство не рахувалося з заявами Феодосії про те, що її чоловік вів розпутне життя із іншими жінками, від яких мав безбаченків, всіляко ганьбив, знущався над нею, від чого народилося шестеро мертвих дітей. За поодиноким проживанням та проханням про розлучення каралися лише Феодосія та її матір Марія, а не Іван Чешнін⁴²⁴. Отже, управлінський духовний

орган продемонстрував несправедливість у винесенні вироку й дискримінаційність жіночої статі. Цим прикладом фактично виправдовувалося насильство чоловіка у стосунках із дружиною. Таке трактування, очевидно, було пов'язане з православними традиціями. За ними засуджувалося непокірне життя жінки, котре кваліфікувалося як «зле» діяння, а суспільна думка, сформована християнськими постулатами, не завжди сприяла зародженню та появі яскравих жіночих індивідуальностей⁴²⁵.

Навіть черниці могли зрестися сану, повернутися в мирське життя та укласти законний шлюб із чоловіком. Якщо у монастирі перебувала незаміжня жінка, яка ще не досягла 50–60 років і не була постриженою, вона за власним бажанням мала право покинути обитель і вийти заміж⁴²⁶. Такий випадок описано у судовій справі селянина Кирила Антіпова з д. Бавикіно Московської губернії 1764 р. Чоловік уклав другий незаконний шлюб із послушницею дівочого Золотоніського монастиря Євдокією, при живій першій своїй дружині⁴²⁷.

Зустрічались певні сумніви у представників парафіяльного кліру щодо вінчання людей, які були зв'язані усиновленням, хоча ще канонами Кормчої книги не дозволявся шлюб між людиною, що усиновлювала / удочеряла, та усиновленою / удочереною особою⁴²⁸.

Деякі парохі не знали, чи можна вінчати осіб, коли наречена мала незаконнонароджену дитину. Зокрема, ієрей Покровської церкви м. Ромни Григорій Квитко, не знайшовши відповіді у церковних книгах, у донесенні від 6 листопада 1775 р. Роменському духовному правлінню ставив запитання: за якими правилами проводити таїнство шлюбу молодика Данила Святненка

⁴²⁵ Пушкарева Н. Л. Семья, женщина, сексуальная этика в православии и католицизме ... С. 61.

⁴²⁶ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VI. С. 713.

⁴²⁷ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 468. Арк. 1–40.

⁴²⁸ Нижник Н. С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории ... С. 19.

⁴²¹ Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини ... Ч. I. С. 153.

⁴²² ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XII. С. 246.

⁴²³ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 798. Арк. 1–16.

⁴²⁴ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания ... С. 585–596.

з Єфросинією Терещенко, яка мала блудно прижите дитя, народжене не від нареченого?⁴²⁹ Із подібними проханнями, про роз'яснення умов здійснення обряду вінчання, парафіяльні священники у другій половині XIX ст. зверталися в Подільську консисторію. Духовне відомство у відповіді повідомляло: у канонах церковних, цивільних законах відсутні заборони щодо осіб, які виконували церковну єпитимію⁴³⁰ за свої проступки та висловили бажання укласти шлюб⁴³¹.

Неоднозначним було питання збереженості цнотливості нареченої до шлюбу. Ще актовим документом від 26 грудня 1697 р. чоловік, який вчинив із дівкою чи вдовою протизаконний учинок, у результаті якого народилося дитя, повинен бути розшуканий і повінчаний із скривдженою⁴³². Загалом діти визнавалися актовим документом 1802 р. законними при живих батьках, якщо це рішення було судом не скасовано⁴³³. Натомість втрата нареченою невинності до шлюбу та дошлюбна вагітність не від нареченого могли бути приводом для розлучення⁴³⁴.

З одного боку, у народній правосвідомості кінця XVII – початку XVIII ст. виявлення жіночої нечистоти вважалося шлюбозлучною умовою. Починаючи з середини XVIII ст., окремі судові справи демонстрували спроби боротьби церкви з дошлюбними взаєминами осіб протилежних статей. Подібні відносини між майбутнім подружжям стали відомими завдяки судовій справі

⁴²⁹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 1155. Арк. 1.

⁴³⁰ Єпитимія – церковне покарання за гріхи у вигляді церковної заборони або наказу виконати визначену кількість молитов, поклонів, здійснити паломництво, яке священнослужитель-сповідник накладав на каєника відповідно до тяжкості скоєних ним гріхів. Dyczewski L. Grupy marginalne. Kultura grup mniejszościowych i marginalnych. [Redakcja Leon Dyczewski]. Lublin : Wydawnictwo KUL, 2005. S. 360.

⁴³¹ О невопрещені вступать въ бракъ подвершимся церковной епитимии ... С. 417.

⁴³² ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. III. С. 418.

⁴³³ ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. XXVII. С. 190.

⁴³⁴ Нижник Н. С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории ... С. 175.

1762 р. Роменського духовного правління. Ще перебуваючи у першому шлюбі, Євдокія Супруненко таємно зустрічалася з селянином Рудовщенком. Після смерті першого чоловіка жінка блудно прижила дитину. Потім вийшла заміж за названого селянина та справа про їхнє дошлюбне життя набула розголосу. Обоє було притягнуто до судової відповідальності⁴³⁵. З іншого боку, закон не розглядав збереження жіночої цнотливості до обряду вінчання як умову його проведення. Дотримання жіночої чистоти православне віровчення вимагало лише від майбутніх дружин представників кліру. Жінок мирського життя лише штрафували у тому випадку, якщо наречена пішла заміж «нечистою»⁴³⁶.

Представники парафіяльного духовенства Іллінської церкви м. Суми 1843–1849 рр. позначили таких жінок-наречених спеціальним приписом – «покритка»⁴³⁷. Так само сімейний стан окремих наречених зазначали «обыскные книги» 1847–1858 рр. Параскеївської церкви с. Баламутівка Сквирського повіту Київської губернії⁴³⁸. У 30-х роках XIX ст. Павло Козловський, ієрей церкви Різдва Богородиці м. Вороньків Переяславського повіту Полтавської губернії, напевно, іменував таких жінок «безмужними жєнщинами»⁴³⁹. У шлюбно-обшукових відомостях Михайлівської церкви 1859 р. с. Сорокотяжниці Брацлавського повіту Подільської губернії такі першовінчані особи записані «жєнщинами жилыми», а не «девицами»⁴⁴⁰. Під такими найменуваннями розуміли дівчат, які позбулися невинності, можливо, навіть народили позашлюбну дитину⁴⁴¹.

⁴³⁵ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 642. Арк. 1–6.

⁴³⁶ Нижник Н. С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории ... С. 29.

⁴³⁷ ДАСО. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–90.

⁴³⁸ ДАКО. Ф. 1455. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 4 зв; 7; 35 зв; 65 зв; 66 зв; 68.

⁴³⁹ ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 195. Арк. 311 зв. – 312.

⁴⁴⁰ ДАВО. Ф. 92. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 56.

⁴⁴¹ Словарь української мови: в 4-х тт. За ред. Б. Грінченка. Київ. 1907–1909. Т. 3. С. 278. URL: http://ukrlit.org/slovnyk/hrinchenko_slovar_ukrainskoi_movy

Позашлюбні стосунки хоч і не були масовим явищем в Україні в досліджуваній період, проте не були і дивиною, оскільки стали сюжетами в літературних творах поетів. Про грішницю, які у перелюбах народжують дітей, писав вже знаний нам чернець Климентій Зіновійв⁴⁴². Полтавець І. Котляревський в «Енеїді» теж згадує про молодих дівок, які «дівовали, та з хлопцями як гарцювали, та й по дитинці привели»⁴⁴³. У ліро-епічній соціально-побутовій поемі видатного українського поета Т. Шевченка «Катерина», написаній ним в кінці 30-х років XIX ст., добре знайомі усім ще з шкільних років, також описано типовий випадок таких стосунків та реакція українського сільського соціуму на факт порушення моральних норм⁴⁴⁴.

Як бачимо, покритка терпіла від громади сором ні з чим не зрівняний. Хоча в той же час, народна мудрість про батьків позашлюбних дітей говорить: «Не байстрюкові гріх, а батькові», «А гріхи мої чубаті, ніхто мене через те не свата»⁴⁴⁵. Сучасний вітчизняний дослідник В. Маслійчук теж вказує на певну толерацію спільноти щодо таких матерів⁴⁴⁶.

Поблажливо ставилася до них і держава – Російська імперія – в нашому випадку. Наприклад, імператриця Катерина II, піклуючись про збільшення числа своїх підданців, особисто контролювала створення спеціальних будинків-шпиталей для утримання неімущих породіль і покинутих немовлят. Згідно сенатського указу від 1 вересня 1763 р. передбачалося створення таких будинків у Москві та інших містах на публічні пожертви за прикладом європейських держав. Подібних дітей виховували на користь суспільства, а також заради того, щоб не

⁴⁴² Климентій Зіновійв. Вірші ... С. 101.

⁴⁴³ Котляревський І. Енеїда. Наталка Полтавка. Москаль-чарівник ... С. 96.

⁴⁴⁴ Шевченко Т. Кобзар. Київ : Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1985. С. 29–44.

⁴⁴⁵ Українські народні прислів'я та приказки ... С. 619–620.

⁴⁴⁶ Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. ... С. 10–22.

пропадали вони, «или, что злее», не убивали їх⁴⁴⁷. Подібна практика була поширена, наприклад, на польських землях, де при католицьких костьолах були шпиталі для утримання різних змаргіналізованих осіб⁴⁴⁸. Рух толерантності щодо байстрюків, вірогідно, поширювався й на українських землях, долаючи віковічні, традиційні, усталені норми.

Матеріали церковних обшуків м. Суми 1843–1849 рр. засвідчили, що дівчат, які вінчалися нецнотливими, було 19 (14,0 %) з 136 (100 %) укладених шлюбів. Аналізуючи соціальну належність подружніх пар за участю сумських наречених, було виявлено таке співвідношення: з 19 покриток найбільше (14 осіб) було походженням із казенних селян, 3 – цехові робітничі, 2 – записані солдатськими доньками. З-поміж чоловіків, які наважилися взяти за дружину «нечисту» жінку, можливо, навіть із байстрюком, найбільше – це 12 осіб, були з казенних селян, 4 – служилих чи відставних солдат, одиничні випадки представлені нареченими з поміщицьких селян, міщан і цехових майстрів.

Зрозуміло, що всі покритки вінчалися вперше. Серед чоловіків 13 осіб були першошлюбниками, а 6 – вдівцями. Аналізуючи вікові особливості таких подружніх пар, ми з'ясували, що маскулінні показники були дещо вищими, ніж фемінні. Наймолодший чоловік зареєстрований 21-річним, а найстарший – 49-річним. Натомість, наймолодша жінка перебувала у віці 18 років, а найстарша – 38 років. У віковій групі 15–19 років чоловіки не представлені, жінок було двоє, 18 та 19 років. У віці 20–24 років маскулінний показник склав 4, а фемінний – 6 осіб. Чоловіки (3 особи) вікової групи 25–29 років поступалися жінкам майже

⁴⁴⁷ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XVI. С. 343–363.

⁴⁴⁸ Maroszek J. Wileńskie przytułki-szpitala w XVI–XVIII w. Cała historia to dzieje ludzi... Studia z historii społecznej ofiarowane profesorowi Andrzejowi Wyczańskiemu w 80-tą rocznicę urodzin i 55-lecie pracy naukowej; Pod redakcją Cezarego Kukli przy współudziale Piotra Guzowskiego. Białystok : Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2004. S. 191.

втричі (8 осіб). У наступних вікових категоріях маскулінні дані переважали фемінні: 30–34 років (7 чоловіків і 2 жінки), 35–39 років (2/1), 40–44 років (1/0), 45–49 років (2/0).

Найстаршим чоловіком, який 4 листопада 1843 р. наважився на шлюб із 30-річною покриткою Варварою Микитівною Бештиною, був 49-річний відставний солдат Авраам Йосифович Єфремов. Це подружжя відзначилося значною віковою різницею в 19 років. Наймолодшою жінкою виявилася 18-річна Ксенія Самойлівна Нагорна, яка побралася 14 травня 1844 р. з 34-літнім відставним солдатом Федором Григоровичем Михайличенком. Рядовий солдат 45 років Іван Герасимов Овчаренко, удівець за першою дружиною, 5 травня 1848 р. одружився з найстаршою дівкою-покриткою – 38-річною Анастасією Петрівною Отаманник. Усі названі жінки були казенними селянками⁴⁴⁹.

Судові справи, у яких звинувачувалися жінки, іноді разом із чоловіками, у набутті незаконнонароджених дітей, були звичним явищем. Загалом такі чолобитні подавали представники парафіяльного кліру, які слідкували за дотриманням норм християнської моралі з-поміж мирян. Так, священник м. Воронеж Матвій Титов скаржився на козака Павла Загородного та вдову священника Троїцької церкви Марію у народженні позашлюбної дитини⁴⁵⁰. Інший представник парафіяльного духовенства Федір Савицький із с. Бацмани свідчив у рапорті Роменському духовному правлінню 1762 р. про народження дитини у монахині Київського монастиря⁴⁵¹.

Особливо тяжкими злочинами можна вважати вбивство жінками незаконнонароджених дітей. Частка зареєстрованих православними священниками народжених поза межами закону дітей до загального числа новонароджених у кінці XVIII – першій половині XIX ст. у Київській губернії коливалася від 2 %

та 7 % – у Московській⁴⁵². Проте кількість незареєстрованих байстрюків, яких вбивали при народженні невідома. До групи ризику, тобто тих, хто найбільше наражався на сексуальні злочини, можна віднести різні соціальні категорії жіноцтва: вдови, наймички, солдатки, прибуди, сироти, особи із невизначеним сімейним станом. Такими кримінальними діями вони порушували шосту заповідь Богу – «не вбивай».

Позашлюбних дітей нерадиві матері, зазвичай, прагнули позбутися одразу після народження. Подібний випадок інфантициду⁴⁵³ мав місце у с. Івахниках Лохвицької сотні Лубенського полку. Про нього дізнаємося із матеріалів слідчої справи жителя цього села козацької вдови Горпини Дерев'янченко від 30 червня 1729 р., яка втопила у річці свою позашлюбну дитину⁴⁵⁴. По-іншому розправилася із незаконнонародженою дитиною дівка Гапка, донька жителя с. Коренецької Красноколядинської сотні Прилуцького полку Хваська Лавриченка, яка незаконне дитя на смерть задавила⁴⁵⁵.

Проте найбільш показовою, на нашу думку, ілюстрацією найтяжчого жіночого злочину була справа, описана О. Левицьким. Випадок стався в с. Клевецьку, неподалік від Ковеля. Вдова Варька Дмитриха, мати трохи не дорослих дітей, і як на селі гомоніли, полюбовниця місцевого війта, народила від нього дитину, яку згубила і таємно закопала. За цей тяжкий злочин

⁴⁵² Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи ... С. 182.

⁴⁵³ Інфантицид – дітовбивство, звичай убивання дітей, як правило новонароджених, рідше – малолітніх.

⁴⁵⁴ Слідство у справі жителя с. Івахників Горпини Дерев'янченко, козацької вдови, що втопила у річці позашлюбну дитину. 30 червня 1729 р. Лохвицька сотенна канцелярія Лубенського полку. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України. Підг. В. А. Передрієнко. Київ : «Наукова думка», 1976. С. 214–215.

⁴⁵⁵ Слідство у справі про смерть позашлюбної дитини дівки Гапки, дочки жителя с. Коренецької Хваська Лавриченка. 28 листопада 1743 р. Красноколядинська сотенна канцелярія Прилуцького полку. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. ... С. 301–302.

⁴⁴⁹ ДАСО. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 13–13 зв, 27 зв.–28, 71–71 зв.

⁴⁵⁰ ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 7395. Арк. 1–3.

⁴⁵¹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 627. Арк. 1–4.

місцева громада жорстоко розправилася із полюбовниками. Бувшого вїта Андруся Морзюка за те, що він, маючи «шлюбну жону», чужоложив з Варькою Дмитрихою, всенародно одшмагали батогами, давши по півтора ударів, після чого він мусив випрохати прощення у громади. Вдову ж прилюдно катували. Засуджену на місце покарання вели при церковних дзвонах як по померлому, за нею йшов священник, який читав молитву, що зазвичай читається конаючим. Осуджену обмотали мотузкою і спустили у задалегідь приготовану яму. Кат, стоячи над ямою, з розмаху всадив загострений кілок у неї. Звідти розлігся страшний нелюдський крик. Після чого присутні швидко почали закидати землею покарану жінку⁴⁵⁶.

У більшості судових справ матері або родичі, які свідчили про смерть незаконнонародженої дитини, вказували на природні причини її смерті⁴⁵⁷, деякі визнавали утоплення у річці⁴⁵⁸, інші, як-от Варвара Величковська у 1854 р., не визнавала своє новонароджене дитя⁴⁵⁹.

Звертаючись до європейської історії щодо питання дітозгубництва, дізнаємося, що ще в XVI ст. багато держав приєдналося до церковного походу, направлено проти позашлюбних стосунків та їхніх наслідків, народження позашлюбних дітей та інфантициду. У деяких країнах навіть було введено звичай перевірки незаміжніх жінок служителями церкви на наявність грудного молока. За відмову зареєструвати позашлюбну дитину через вбивство в кодексах Англії 1624, Швеції 1627, Данії 1683, Шотландії 1690, Баварії 1751 років передбачалося жорстоке покарання на смерть вогнем або поховання живцем⁴⁶⁰.

⁴⁵⁶ Левицький О. Суд над матерями-злочинцями в давній Україні. Правник. Орган Українського Правничого Товариства в Києві. Київ, Ч. II. 1918. С. 8–14.

⁴⁵⁷ ЦДІАУК. Ф. 1957. Оп. 1. Спр. 279. Арк. 1–4.

⁴⁵⁸ ЦДІАУК. Ф. 1721. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 1–56.

⁴⁵⁹ ДАСО. Ф. 630. Оп. 2. Спр. 59. Арк. 1–26.

⁴⁶⁰ David L. Ransel. Orphans and foundlings. *Encyclopedia of European social history*. From 1350 to 2000 ; [Peter N. Stearns]. Volume 3. Charles Scribner's Sons, 2001. P. 498.

Судові справи про дітозгубництво говорять про поступову заміну міри покарання таких жінок у 30-х роках XVIII ст. зі смертної кари до заслання у Сибір у 50-х роках XVIII ст.⁴⁶¹

Згадані вище приклади наводять на думку про те, що значна частка незаконних народжень фіксувалося в середовищі самотніх осіб, удів та незаміжніх дівок, хоча зустрічалися випадки й поміж заміжніх жінок. Щоправда, якщо в первісному суспільстві дітозгубництво було одним із чинників, що регулювали демографічні процеси, то в ранньомодерному суспільстві, вірогідно, жінки вдавалися до інфантициду через матеріальну незабезпеченість і страх перед осудженням громади. За такий найтяжчий жіночий злочин українське суспільство, подібно до європейської традиції, жорстоко карало жінок.

Деякі жінки, якщо й залишали таких дітей живими, прагнули швидко їх позбутися іншими шляхами. Позашлюбних дітей підкидали чужим людям самі ж матері, з метою приховати сором віддавали їх бездітним родинам або сім'ям родичів на виховання. Таких осіб в переписних книгах зазвичай позначали терміном «подкидыш». Утім зустрічаємо й інші найменування, які можна застосувати до безбатченків: «воскормленик»⁴⁶², «приемный сын»⁴⁶³ або «взятый на пропитание»⁴⁶⁴. Бувало у Румянцевському описі дорослого вже байстрюка зазвичай позначали як «незаконнорожденный»⁴⁶⁵. По-іншому позначено, наприклад, наймичку дівку Марію 15 років в с. Триби Полтавського полку. У реєстрі про неї було зазначено, що того, як її батька звали та якого він був звання, вона, через власне малолітство, не знає⁴⁶⁶. Люди з презирством обзивали таких дітей «байстрями», «безбатченками», а в народних приказах

⁴⁶¹ ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 4482. 45 арк; Спр. 11901. Арк. 1–23.

⁴⁶² ЦДІАУК. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 526. Арк. 154.

⁴⁶³ ЦДІАУК. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 252. Арк. 149.

⁴⁶⁴ ЦДІАУК. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 252. Арк. 353.

⁴⁶⁵ ЦДІАУК. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 526. Арк. 71.

⁴⁶⁶ ЦДІАУК. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 520. Арк. 7 зв.

називали «самосійкою-дитиною»⁴⁶⁷. Вони були приречені на те, щоб все своє майбутнє життя, з одного боку, відчувати до себе сором та зневагу та лише інколи більш поблажливе ставлення окремих представників суспільства до них. Напевне, така терпимість була пов'язана з християнським гуманізмом: вище зазначалося, що навіть гріховну провину прелюбодіяння дещо виправдовувало саме дітонародження – поява на світ «Божої душі». Саме ця християнська теза, як нам здається, лежала в основі толерантності щодо байстрюків.

Отже, одним із різновидів девіантної поведінки була жіноча злочинність. Серед скоєних жінками злочинів переважали дрібні порушення законів. Найтяжчими жіночими злочинами можна вважати дітовбивство позашлюбних дітей та відмову жінок від своїх народжених поза шлюбом дітей. Такі небожата, назагал, з'являлися на світ унаслідок прелюбодіяння їхніх матерів, хоча не винятком були випадки згвалтувань. Значна частина покриток виходила з середовища самотніх жінок, удів і незаміжніх дівок, хоча зустрічалися випадки незаконних народжень й серед заміжніх осіб. За гріхи матерів найбільше страждали байстрюки, яких взагалі позбавляли життя або все майбуття вони відчували зневагу громади. Одними з головних причин, які спонукали жінок до дітозгубництва, можна вважати страх перед моральним осудженням громади, а також їхнє скрутне матеріальне становище.

Підсумовуючи, зазначимо, що в досліджуваній період в шлюбних практиках українського населення необхідними були певні церковні процедури, які здійснювались православним парафіяльним духовенством: оголошення нареченими про свою волю взяти шлюб, укладання церковно-обшукових відомостей священниками, вибір часу вінчання в дозволені церквою дні, проведення церемонії в храмі при свідках, відстеження спільного проживання в одному житлі молодят після обряду.

⁴⁶⁷ Українські народні прислів'я та приказки ... С. 620.

Також в цей час до шлюбу допускалися незаконнонароджені, жінки, які втратили цнотливість до весілля або мали позашлюбних дітей, за певних умов черниці та особи, які відбували єпитимію. Не дозволялося вінчатися усиновленим особам з тими, хто їх усиновлював.

У той же час на основі аналізу статистичних даних сумських церковних обшуків виявлені і певні особливості в житті покриток середини XIX ст. За недотримання незайманості до вінчання осіб жіночої статі могли лише штрафувати та карати церковною єпитимією. Шлюб із «нечистою» жінкою не був новиною для тогочасного суспільства, а звичайним явищем. Вік покриток коливався від 18 до 38 років, а найчисельнішою серед них була вікова група в 25–29 років. Дещо старшими були чоловіки, які одружилися на нецнотливих жінках, – 21–49 років, а домінували серед них чоловіки 30–34 років. Для покриток це були перші шлюби, з-поміж їхніх чоловіків 2/3 склали першошлюбники, а 1/3 – вдівці.

❖ 3.2. Православні парафіяльні громади як осередки контролю за шлюбною мобільністю

Російсько-турецькі війни кінця XVIII ст., війна з наполеонівською Францією, освоєння завойованих земель, посилення кріпосницьких відносин активізували мобільність українського населення в досліджуваній період. Неписменність і правова необізнаність більшості населення, відсутність дієвої системи реєстрації його руху зумовили неконтрольоване переміщення частини українців, зміну ними постійного місця проживання. Іноді, мігруючи, окремі особи, що були одруженими, укладали новий сімейний союз. При цьому законна дія попереднього шлюбу не припинялася, що суперечило цивільному

законодавству⁴⁶⁸. Актові документи XVIII – першої половини XIX ст. демонструють спроби протидії держави та церкви випадкам недотримання населенням шлюбного законодавства. Для попередження незаконних вінчань в «Інструкції старостам поповським» № 1612 від 26 грудня 1697 р., Уставі Духовної колегії від 25 січня 1721 р., травневому додатку до нього 1722 р. та синодському указі від 5 серпня 1775 р. було наголошено на необхідності проведення таїнства шлюбу в тих парафіях, у яких проживали наречена або наречений⁴⁶⁹. Зокрема, у пункті 12 Уставу духовної колегії 1721 р. наголошувалося про те, що небажаним є вінчання в парафії, до якої наречені не мають відношення ані за фактом народження, ані за місцем проживання, тим більше ж у паствах іншої єпископії, оскільки великим є ризик припуститися «неправильного вінчання»⁴⁷⁰.

Укладання шлюбу в нерідних церквах допускалося, але за умови пред'явлення представнику парафіяльного кліру цього храму паспорта або свідоцтва-виписки з метричної книги про народження та сімейний стан особи, яка виявила бажання одружитися. Інакше шлюби, укладені без узгодження зі священниками рідних парафій, вважалися сумнівними, а народжені в них діти повинні були записуватися незаконнонародженими⁴⁷¹. Статистичні дані, обраховані на основі церковної документації, доводять, що шлюби в сільській місцевості зазвичай відбувалися в парафіяльних церквах нареченої⁴⁷².

⁴⁶⁸ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VII. С. 42; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XIX. С. 654; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXIX. С. 1180–1181; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXXII. С. 352; Сводъ законовъ гражданскихъ и межевыхъ. Законы Гражданскіе ... Т. X. Ч. I. С. 18.

⁴⁶⁹ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. III. С. 422; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VI. С. 314, 707; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XX. С. 197.

⁴⁷⁰ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VI. С. 343.

⁴⁷¹ Новый классъ незаконнорожденныхъ ... С. 1143–1144.

⁴⁷² Бороденко О. Історико-демографічна характеристика шлюбів сільського населення першої половини XIX ст. (на прикладі сіл Роменського повіту Полтавської губернії). *Наукові записки Тернопільського*

При реєстрації міжконфесійних шлюбів відповідно до сенатського указу від 22 серпня 1783 р. так само домінували жінки-наречені. Вінчання осіб римо-католицького, лютеранського віросповідання з православними повинно було відбуватися в парафії тієї конфесії, до якої належала наречена⁴⁷³. Такі церковні правила були дійсними й у першій половині XIX ст. Згідно з законодавством 1845 р., священники, які вінчали тимчасово прибулих осіб в їхню громаду без належного на те посвідчення про сімейний стан, першого разу каралися суворою доганою, а другого разу – позбавлялися посади та в майбутньому не допускалися до служіння у межах цієї парафії⁴⁷⁴.

Зважаючи на поставлене завдання, метою пропонованої частини дослідження є реконструкція загальної методики контролю за шлюбною мобільністю українського населення православних парафіяльних громад в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. Це дасть змогу усвідомити, осмислити та репрезентувати новий погляд на православні парафіяльні спільноти як територіальні осередки, в яких впроваджувалась засвідчувальна документація про населення. За її посередництва утверджувалися інститут підданства державі (ранньомодерний аналог «громадянства»), правові засади сім'ї, вівся контроль за переміщеннями, місцями постійного проживання та шлюбним статусом населення, упереджувалися незаконні вінчання та порушення норм християнської моралі.

Контроль за належністю людей до певної парафії покладався на представників парафіяльного кліру. Саме вони були одними з небагатьох освічених членів громад, які виконували облікові функції, фіксували в церковно-статистичних книгах відомості про парафіян, виявляли зниклих і новоприбулих осіб тощо.

національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 2. Ч. II. С. 69.

⁴⁷³ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXI. С. 995–996.

⁴⁷⁴ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XX. Ч. I. С. 970.

На допомогу причту та за його згоди з числа людей «*благочестивой жизни и честных правил*» парафіяни на трирічний термін обирали церковних старост⁴⁷⁵.

Щоправда, парафіяльне духовенство іноді теж порушувало церковні приписи і не надто ретельно перевіряло, чи відповідали наречені всім вимогам для укладання шлюбу, а то й вінчало людей з інших парафій. За такі порушення священників повинні були притягати до відповідальності в судовому порядку. Таке траплялося тоді, коли на незаконні дії причту скаржилися колеги, родичі або знайомі вже одружених осіб. Скарги членів парафіяльного кліру теж знаходимо в судових справах.

У березні – квітні 1766 р. за доносом пирятинського ієрея Якубовського на свого наступника Павла Суходольського розглядалася судова справа про незаконне вінчання вдови Параскеви Головнихи з іншої парафії. Виявилось, що жінка була не вдовицею, а заміжною, однак не мала про це засвідчувальних документів. Утім священник і не вимагав довідки-свідчення з метричної книги, а повірив особі «на слово» і тим самим незаконно здійснив обряд вінчання⁴⁷⁶. У січневому донесенні 1773 р. обвинувачувався ієрей Григорович с. Кропивенці за вінчання мешканки Пелагії Черненкової з сусідньої парафії⁴⁷⁷. В іншому судовому провадженні 1774–1775 рр. – справа німецького жителя Івона Шемяна, незаконне одруження якого провели парохі с. Овлаші: священник Зубов та дячок Данилов⁴⁷⁸. Іноді справи про підтвердження законності вінчання розглядалися відразу у двох духовних правліннях. Зокрема, у 1766 р. в Ічанському та Миргородському розглядалася справа мешканки м. Сорочинці Домнікії, яка уклала шлюб у чужій парафії⁴⁷⁹.

⁴⁷⁵ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XVI. Ч. I. С. 234.

⁴⁷⁶ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 133. Арк. 1–7.

⁴⁷⁷ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 1017. Арк. 1–6.

⁴⁷⁸ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 1115. Арк. 1–5.

⁴⁷⁹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 853. Арк. 1–2.

У першій половині XVIII ст. паспортизація населення «*по форме*» в контексті уніфікації діловодства в Російській імперії передбачала видачу довідок-свідчень із метричних книг, шлюбних обшуків або сповідних розписів, але, швидше за все, обов'язковості щодо таких документів не було, і видавалися довідки-свідчення за вимогою⁴⁸⁰. Цілком можливо, що неосвічений простолюд не надавав їм значення та не зберігав.

Із метою контролю за міграційним рухом населення, визнанням законними новонароджених дітей, поступовим закріпаченням селян, реєстрацією військовозобов'язаних і попередженням незаконних вінчань набула поширення практика закріплення людей за парафіями окремих церков. Навіть у чернецтво приймали мешканців місцевої єпархії. При цьому в односельчан з'ясовували відомості про доброчесність особи, яка бажала усамітнитися від мирського життя: сімейний стан, вік, судимість / несудимість, відсутність / наявність боргів і кріпосної залежності тощо. Шлюбозрозлучні процеси також проводилися в межах тих єпархій, у яких мешкали позивачі⁴⁸¹.

Процедура реєстрації місця проживання людей була доволі ускладненою. Спробуємо реконструювати набуття населенням приписного членства певної спільноти православних вірян. На конкретних прикладах проаналізуємо документацію духовних консисторій або правлінь.

Так, відставний корнет Литвинов придбав будинок у Броварах й вирішив туди переселитися разом із сім'єю з Києва. Задля цього чоловік надіслав листа, датованого 11 травня 1807 р., Преосвященному Владиці з проханням у зв'язку з переїздом зарахувати його родину до числа парафіян броварського Троїцького храму. Через два місяці, 8 серпня 1807 р., Козелецьке

⁴⁸⁰ Бороденко О. Документи-дозволи на шлюб XVIII – першої половини XIX століть: спроба аналізу. Історична пам'ять. Полтава : ПНПУ, 2019. Вип. 40 (1). С. 8–15.

⁴⁸¹ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VI. С. 708; ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XVI. Ч. I. С. 250.

духовне правління Чернігівської духовної консисторії відрпортувало про отримання указу Імператорської Величності про задоволення «прошення» корнета⁴⁸². Інший приклад: населення «деревни» Дробишев 20 березня 1807 р. звернулося в Чернігівську духовну консисторію з проханням зарахувати місцевих жителів до парафіян територіально близької Чулатівської церкви. Причиною стала віддаленість на 10 верств від Воскресенської церкви Чернігова, до якої раніше були прикріплені мешканці населеного пункту⁴⁸³.

Цікаві подробиці щодо зміни парафіяльного членства відбились у церковній документації Чернігівської духовної консисторії за 1845–1846 рр. У клопотанні від 8 листопада 1845 р. полковника Руберга піхотного Карла Пруського полку, дислокованого в Чернігові, висловлювалося прохання про відведення однієї з міських церков військовозобов'язаним особам. Відповідь надійшла через кілька днів (14 листопада). Військових указанного полку було закріплено за чернігівським Воскресенськом храмом. Але в наступному клопотанні від 24 листопада полковий командир звертався до консисторії з новим проханням: у зв'язку з віддаленістю Воскресенської церкви від місця дислокації військової частини закріпити належність військових за Покровським храмом. Чернігівська духовна консисторія 30 листопада, аргументуючи своє рішення незадовільним станом приміщення Покровської церкви, закріпила чини вказаного полку за Катерининським храмом.

Майже через рік, 24 вересня 1846 р., інший командир, генерал-майор Федір Щербацький, просив виказати милість його підлеглим та призначити для військової частини більш вигідне приміщення, оскільки у храмі Святої Катерини були відсутні бодай мінімальні умови для нормальних відправ: вибиті шибки, через отвори в яких залітали птахи, страшенний холод і т. п.

Вже 27 вересня 1846 р. генерал-майор із метою вбереження військових від застуди звертався до віце-губернатора Чернігівської губернії з проханням виділити для полкової церкви приміщення зали Чернігівської міської думи, де проводилися богослужіння для лютеран і католиків. Очевидно, найтеплішою церквою вже 4–6 жовтня було визнано Петропавловську цвинтарну церкву, яка знаходилася за межами міста та була призначена полковою⁴⁸⁴.

Отже, кампанія щодо закріплення солдат піхотного Карла Пруського полку за окремим храмом Чернігова тривала майже рік. Зрозуміло, що за цей час реєстраційні відомості про парафіян-військових у церковних книгах могли змінюватися, а іноді й губитися, що могло викликати певні труднощі при одруженні солдат, які в таких випадках мали надати дозвіл на шлюб від керівництва та полкового священника із зазначенням віку, сімейного стану⁴⁸⁵.

Зміна реєстрації окремих осіб та певних спільнот в тій чи тій церковній парафії могла відбуватися за різних обставин. Серед них варто виокремити такі: зміна особою або родиною постійного місця проживання у зв'язку з переїздом, відповідно військовою частиною – передислокацією; територіальна віддаленість парафіян від церкви за наявності іншого, ближче розташованого, значно зручнішого храму; незадовільні умови для проведення богослужінь у церковному приміщенні тощо.

Для отримання документів на перехід православних вірян з однієї парафії до іншої необхідний був щонайменше дозвіл від духовних правлїн і консисторій, в окремих випадках – від губернської або міської адміністрації, а найбільше – від самого російського імператора. До того ж військовослужбовці, які вирішили взяти шлюб, як уже згадувалось вище, повинні були надати дозвіл від своїх командирів, полкових священників

⁴⁸² ДАЧО. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 334. Арк. 1–10.

⁴⁸³ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 331. Арк. 1–25.

⁴⁸⁴ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 4676. Арк. 1–11.

⁴⁸⁵ Бороденко О. Документи-дозволи на шлюб XVIII – першої половини XIX століть ... С. 10.

разом із виписками з церковно-статистичних книг про сімейний стан. Інструкція польовому священнику давала право вінчати лише полкових військових, заздалегідь провівши дошлюбне дізнання щодо наявності живих чи мертвих дружин від попередніх шлюбів⁴⁸⁶.

Паспорти були обов'язкові й для представників чернецтва. За дозвільними документами до Переяславської єпархії на переміщення послушників і монахинь у зв'язку із хворобами зверталися ієромонах Переяславського Вознесенського монастиря Христофор та ігумена Тавіра дівочого Золотоніського монастиря у 1769–1773 рр.⁴⁸⁷ При переїзді 1785 р. чотирьох монахинь із жіночого Новомлинського монастиря у Великоросійську, Вологодську, Суджанську та Псковську єпархії черниці отримали відповідні дозволи⁴⁸⁸. У разі переїзду новоприбулих людей реєстрували у місцевих храмах переважно під час покаяння та евхаристії.

У сповідних розписах різних населених пунктів неоднаково позначали приїжджих людей. Особливо вирізнялися прикордонні поселення. Зокрема, містечко Збриж Кам'янецького повіту Подільської губернії відзначалося своїм прикордонним розташуванням, адже знаходилося на р. Збруч, природньому вододілі між Правобережжям, яке за другим поділом Речі Посполитої 1793 р. відійшло до Російської імперії, та Східною Галичиною, яка опинилася у складі Австрійської імперії. Збрижанські сповідні розписи Троїцької та Свято-Михайлівської православних церков за 1801 р. та 1819 р. побіжно вказували на форми реєстрації переселенців і міграційні рухи населення, які були спричинені різними обставинами⁴⁸⁹.

По-перше, осібною, найбільш багаточисленною категорією парафіян, окрім духовних і дворян, були «*поселяне и их домашние*»,

які переважно фігурували з прізвищами явно російського або лівобережно-українського походження: Величко, Говоруха, Ковальов, Поворозніков, Жуковський тощо. Припускаємо те, що за рахунок переселенців укріплювалися південно-західні кордони Російської імперії. У сповідних розписах вже єдиної Свято-Успенської православної церкви 1868 р. та 1875 р. в структурі населення містечка чітко виокремилися категорії «*военных и их домашних*» і «*пограничной стражи*»⁴⁹⁰.

По-друге, фіксувалися переміщені особи із закордону. Це передусім наймані робітники, які позначалися у такий спосіб: «*Григорій Степанків, наймит з Галиції*», «*Василій Василів Замрикот з Галиції робітник*». Про відсутність окремих парафіян у час Святої Чотиридесятниці вказували інші примітки. Зокрема, без вказаної кількості прожитих років згаданий у церковному реєстрі 1801 р. Іван Степанків Лазуркевич, який «*повернувся в Галицію*»⁴⁹¹. Тимофій Петрович Сітарчук, який зафіксований у сповідних розписах 1868 р. римо-католицького віросповідання, без дружини, але в той же час не в статусі вдівця, разом із трьома дітьми через відсутність не були у церкві⁴⁹². Припустимо, що неприсутність Тимофія з дітьми у Збрижу могла бути викликана заробітками, одруженням очільника двору або переїздом.

По-третє, іноді реєстри вказували на шлюби з іноземцями. Очевидно, новоутворена родина 20-річної Пелагії, яка в сповідній книзі 1801 р. зареєстрована як «*заміжня за поляком*», хоча наречений не означений, ще не визначилася з місцем постійного проживання. Жінка продовжувала мешкати у домогосподарстві 44-річного батька Андрія Федорова Пихи та 35-річної Софії Степанової⁴⁹³. Отже, аналіз реєстраційних записів сповідних розписів м. Збриж представив певні дані про міграції населення,

⁴⁸⁶ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXIV. С. 701.

⁴⁸⁷ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 937. Арк. 1–15.

⁴⁸⁸ ЦДІАУК. Ф. 127. Оп. 1043. Спр. 177. Арк. 1–4.

⁴⁸⁹ ДАХМО. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 6795. Арк. 129–142 зв; Спр. 7059. Арк. 337–350.

⁴⁹⁰ ДАХМО. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 8817. Арк. 1026–1044; Спр. 11908. Арк. 673–690.

⁴⁹¹ ДАХМО. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 6795. Арк. 132, 137, 139.

⁴⁹² ДАХМО. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 8817. Арк. 1037.

⁴⁹³ ДАХМО. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 6795. Арк. 141 зв.

які передусім були пов'язані із заробітчанськими виправами або одруженнями. Прикордонні населенні пункти особливо вирізнялися неоднаковими проявами переміщень людності.

Подібно до військових осіб кріпосні селяни повинні були представити свідоцтва-дозволи на шлюб або переїзд від своїх власників або управляючих економією поміщицьких маєтків⁴⁹⁴. У шлюборозлучних процесах кріпосних була та ж ситуація. Надання листів-дозволів створювало певні клопоти для поміщиків і практично унеможлиблювало подання позовних заяв на розлучення від кріпосних селян до суду. У разі переміщення залежних селян з рідної парафії вони повинні були мати «билет» від господаря на вільне пересування, лист купівлі-продажу на кріпосного або відпускне свідоцтво «на волю». Один із таких документів від 11 квітня 1800 р. був наданий поміщицею, графинею Даєловською з Київської губернії своїм кріпосним селянам, котрих вона відпустила на заробітки. До речі, документ на вільне пересування був призначений для невеликого колективу заробітчанин і написаний латиницею⁴⁹⁵. Видання дозволу-білета на вільний перехід до Києва просила вдова пономаря Пелагія Чернігівська 7 квітня 1847 р.⁴⁹⁶

Довготривала відсутність заробітчанин доволі часто спричиняла розпад родин. Судова справа 1766 р. репрезентує історію козака Данила Киренка з с. Яцини. Шестирічна відсутність чоловіка-заробітчанина зумовила розпутну поведінку його дружини Меланії Іванівни. Жінка блудно жила з братом чоловіка Тимофієм і декількома чоловіками, від яких були народжені діти: деякі – неживі, інші вважалися швидко померлими. Обманувши священника, Меланія вийшла заміж за підсусідка Кравця, оскільки назвалася вдовою⁴⁹⁷.

⁴⁹⁴ Бороденко О. Підготовка до обряду вінчання у XVIII – першій половині XIX ст. (на основі матеріалів дозвільної документації). *Українське релігієзнавство*. Вип. 87, 2019. С. 48–50.

⁴⁹⁵ ДАКО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 207. Арк. 1–2.

⁴⁹⁶ ДАХО. Ф. 40. Оп. 35. Спр. 170. Арк. 1–3.

⁴⁹⁷ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 1–7.

В іншій ситуації дружина шість років перебувала за кордоном, на польській території. Там нібито була засватана за нового чоловіка. Тим часом у 1776 р. законний чоловік на прізвище Шаповал вирішив одружитися вдруге, але ієрей Ольшанський відмовив у вінчанні⁴⁹⁸. Євдокія Лавриненко 1789 р. звернулася в Пирятинське духовне правління з клопотанням про розлучення. Причиною була десятилітня відсутність заробітчанина, адже ніяких звісток про себе чоловік родині не надсилав⁴⁹⁹. Феодосія Колошко в 1774 р. просила дозволу на нове одруження, оскільки вже сім років її чоловік як пішов з села безвістно та досі не з'являвся⁵⁰⁰. Цивільне законодавство дозволяло на шостий рік відсутності одного з подружньої пари подати позовну заяву на розлучення⁵⁰¹.

Отже, відсутність заробітчанин упродовж п'яти років, їхня неграмотність, віддаленість від своїх сімей, спілкування з родиною тільки шляхом передачі гостинців або словесних привітань через посередництво знайомих парафіян могли спричинити розпад сімей, девіантну поведінку представників подружніх пар, незаконні вінчання та навіть дітозгубництво. Упродовж другої половини XVIII ст. розривати такі родини, очевидно, не дозволяли, оскільки заробітчани не були визнані мертвими. При живих представниках подружніх пар, які не були офіційно розлучені, укладати інший сімейний союз було неправомірно. Лише на початку XIX ст. з'явилися укази, що послабили шлюборозлучні умови. Директивно-розпорядчі документи Синоду від 28 лютого 1806 р., 25 вересня 1810 р. чітко визначили процедуру подання заяви на розлучення: якщо впродовж п'яти років сім'янин не з'являвся, інший представник подружньої пари мав усі підстави розпочати шлюборозлучний процес. Військова особа була зобов'язана надати дозвіл на шлюб від керівника

⁴⁹⁸ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 510. Арк. 1–2.

⁴⁹⁹ ДАПО. Ф. 801, Оп. 1. Спр. 1014. Арк. 1–3.

⁵⁰⁰ ДАПО. Ф. 801, Оп. 1. Спр. 386. Арк. 1.

⁵⁰¹ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXXI. С. 363.

військової частини, а кріпосна – від поміщика⁵⁰². Виняток становили дружини військових осіб, шлюбозрозлучні умови для них були дещо іншими.

У деяких ситуаціях викривали людей із фальшивими, чужими свідоцтвами або взагалі без засвідчувальних документів. Такими були бігли або безхатченки. У повітових судах Подільської губернії середини XIX ст. фігурували судові справи про відсутність прав в окремих осіб на місце проживання. Такими були Антон, Євдокія та Марфа Войнаровські, Семен та Іван Стрельбицькі та інші⁵⁰³. Втрата паспортів, документів на володіння нерухомим майном у людей різних соціальних шарків могла породжувати іншу суспільну проблему – появу маргінальних елементів, жебраків, безпритульних. Так, на переправі через річку Дніпро у травні 1834 р. на шляху до Києва було зупинено чоловіка, який назвався Павлом, не мав засвідчувальних документів, не знав або приховав своє походження. Безхатченко був покараний побиттям і засланням до Сибіру⁵⁰⁴. Подібно в 1851 р. було катовано біглу селянку Почтаренко: 50 ударами палиць та утриманням її в робітничому будинку⁵⁰⁵.

В іншому випадку, у квітні 1830 р. в Києві було заарештовано групу людей, звинувачених у проживанні за фальшивими свідоцтвами. З'ясувалося, що всі вони походили з різних населених пунктів і відрізнялися сімейним статусом. 3-поміж них були як жінки, так і чоловіки переважно продуктивного віку, від 25 до 50 років, проте зустрівся й чоловік 65-річного віку. У їх складі були бігли селянки з с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії. Перша, 27-річна, перебувала в кріпосній залежності від поміщиці Параскеви Полетики, інша, 34-річна, – господині

⁵⁰² ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXIX. С. 106–107; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXXI. С. 363.

⁵⁰³ ДАВО. Ф. 468. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 1–4; Спр. 939. Арк. 1–6; Спр. 940. Арк. 1–14; Ф. 473. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 1–39.

⁵⁰⁴ ДАКО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 470. Арк. 1.

⁵⁰⁵ ДАКО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 832. Арк. 1–17.

Максименкової⁵⁰⁶. У 1850–1860 рр. селянку Муселкову звинувачено в існуванні за чужим паспортом⁵⁰⁷. У 1831 р. був затриманий за відсутності документа на проживання та ще і з фальшивим свідоцтвом дворянина чоловік на прізвище Кучиненко⁵⁰⁸.

Якщо кріпосна людина видавала себе за підробленими документами представником іншої соціальної верстви та одружувалася на вільній особі шляхом обману, то її законодавством 1845 р. карали позбавленням усіх станових прав, засланням до Сибіру на поселення та побиттям батогами. Якщо дружина знала про станове походження чоловіка, її також вважали винною й карали поселенням у гамівний будинок на час від одного до двох років⁵⁰⁹.

Наведена документація засвідчує посилений міграційний рух працездатного населення до Києва в пошуках заробітку. До того ж доволі поширеним явищем було побутування у простолоду фальшивих свідоцтв. Ще 1763 р. у великих містах пропонували приймати убогих жебраків, солдатських, драгунських, матроських і рекрутських дружин, літніх та калічних людей у богадільні за паспортами, а за їхньої відсутності проводити перевірку прибулих людей⁵¹⁰. Спеціальна постанова Комітету Міністрів від 23 квітня 1840 р. встановлювала в Києві штрафи за нерозголошення поліції відомостей про приїжджих і тих, хто від'їжджав із міста⁵¹¹.

Іншим документом, який визначав долю кріпосних людей та змінював місце проживання, був купчий лист. Принаймні у кінці XVIII ст. такі папери укладалися між поміщиками внаслідок домовленостей на аркушах з гербовою печаткою вартістю 4 копійки. Для прикладу, 4 травня 1784 р. подібну купівельну

⁵⁰⁶ ДАКО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 291. Арк. 3, 58.

⁵⁰⁷ ДАКО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 885. Арк. 1–12.

⁵⁰⁸ ДАКО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 311. Арк. 1–24.

⁵⁰⁹ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XX. Ч. I. С. 969.

⁵¹⁰ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XVI. С. 175.

⁵¹¹ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XV. Ч. I. С. 301.

угоду було укладено між Єлизаветою Матвієвою, дружиною відставного лейб-гвардії капрала Петра Івановича Ломанова з «деревни» Івашева Тверського намісництва, із поручиком Андрієм Семеновичем Литвиновим з «д. Києво». Приводом для укладання документа було одруження кріпосної дівки поміщиці Марфи Васильєвої з кріпосним Кузьмою Андрієвим указанного господаря. За свою дівчину, яка виходила заміж і переходила жити в маєток нового власника, Єлизавета Ломанова отримала 40 рублів. Відпускне свідоцтво було написане тверським губернським листоношею Гаврилом Веревніним, сама поміщиця лише поставила підпис⁵¹². Помітно, що торгівля кріпосними проходила не тільки в межах певної губернії, а й за її межами. В окремих випадках відбувалися одруження українських залежних селян із російськими.

Наприкінці XVIII ст. в межах Київської губернії вартість кріпосних дівчат, які були продані іншим господарям в результаті укладання шлюбу або за інших обставин, коливалася від 20 до 80 рублів.⁵¹³ У матеріалах журналу Київського повітового суду від 14 липня 1787 р. знайдено запис, а також копію листа про купівлю кріпосної дівки Наталії Севастьянової поручиком Пилипом Таракановим у секретаря Степана Поленеця за 80 рублів⁵¹⁴. Дещо дорожче, мабуть, оцінювали чоловіків. Торги, принаймні виявлені нами, починалися від 25 рублів⁵¹⁵. Значно більше коштував продаж кріпосного селянина Андрєєва, за якого прапорщик Михайлов просив 102 рублі⁵¹⁶.

Із подібними відпускними документами кріпосні люди змінювали місце проживання й закріплювалися з-поміж представників нової для них парафії. Доволі часто причиною продажу

кріпосних були їхні одруження із залежними селянами інших власників. Іноді торгівля кріпосними руйнувала їхні родини. Сенат указом від 19 лютого 1841 р. прагнув вирішити наболілу суспільну проблему. Актовий документ був спрямований на збереження сімей, оскільки забороняв продавати кріпосних людей окремо від їхніх родин, а в разі купівлі-продажу наголошував на реєстрації залежних селян у маєтках нових господарів і відповідно – в інших парафіяльних громадах⁵¹⁷.

Бували й такі ситуації, коли кріпосні селяни одружувалися без дозволу поміщика або управляючого економією власницького маєтку. Про одну з таких подружніх пар стало відомо із судової справи Стародубського повітового суду Чернігівської губернії. Священник із с. Лучкович Стародубського повіту Іоанн Шермеревич 25 січня 1810 р. повінчав кріпосну селянку д. Неструєва Параскеву Чемерисову з козаком із с. Печеники Єфимом Рубцовим без дозволу управляючого економа, оскільки поміщик, полковник і кавалер Будленський перебував тоді в Петербурзі. Розгляд судової справи тривав із 17 лютого до 15 листопада 1810 р. та, коли завершився, було вирішено: новоутворену сім'ю не розділяти, а парохам надалі не здійснювати обряд вінчання без листа-дозволу від поміщика або його довіреної особи⁵¹⁸. На подібну судову справу натрапляємо в архівах Ольгопольського повітового суду Подільської губернії за 1844–1854 рр. про кріпосну селянку Євдокію Поліщук, яка також вийшла заміж без дозвільного листа від поміщика⁵¹⁹.

Найбільше щастило тим кріпосним, які отримували свідоцтва «на волю». Вони ставали вільними та мобільними людьми, позаяк за власним бажанням могли змінювати місце свого проживання. У шлюбних обшуках їх реєстрували переважно так: «вольнотпущенная», «отпущенная на свободу» або «вольнотпущенная и еще ни к какому сословию

⁵¹² ІР НБУ. Ф. 53. Спр. 307. Арк. 1–2.

⁵¹³ ДАКО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 6; Спр. 81. Арк. 1–4.

⁵¹⁴ ДАКО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 88. Арк. 2–4.

⁵¹⁵ ДАКО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 1–2.

⁵¹⁶ ДАКО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 198. Арк. 1–3.

⁵¹⁷ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XVI. Ч. I. С. 15.

⁵¹⁸ ДАЧО. Ф. 676. Оп. 2. Спр. 469. Арк. 1–28.

⁵¹⁹ ДАВО. Ф. 468. Оп. 1. Спр. 748. Арк. 1–17.

не причисленная»⁵²⁰. До того ж зауважимо, що в такому статусі зустрічалися переважно жінки. Документ, який засвідчував звільнення від кріпосної залежності здебільшого писали на аркушах паперу з гербовою печаткою. Ціна такого свідоцтва коливалася залежно від часу. Зокрема, один з таких відпускних листів із гербовою маркою 1795 р. коштував 10 рублів. Саме на ньому представлено звернення до імператора Павла Петровича, датоване 26 лютого 1797 р., від московської поміщиці Орини Іванівни Марміон із проханням засвідчити відпускний документ «на волю» її кріпосної. Ще 26 серпня 1787 р. дворянка придбала у статного радника, сенатора, кавалера, князя Петра Михайловича Волконського кріпосну дівчину Анну Михайлову. Упродовж усіх років жінка порядно та віддано служила, за що поміщиця вирішила віддячити та відпустити її у вічну волю. До цього звернення додавалося відпускне свідоцтво⁵²¹.

У наведеному прикладі поміщиця за власною ініціативою дарувала волю своїй кріпосній, однак були ситуації, коли сторонні особи зверталися в судові або місцеві управлінські органи з вимогами надати вольну кріпосним селянам, які терпіли приниження й насильство від господарів. Із таким клопотанням 4 червня 1829 р. звернулися сусіди-міщани з Києва до київського губернатора Василя Семеновича Катеринича щодо звільнення кріпосної дівчини Тетяни Фоміної Зеленської у зв'язку зі знущенням над нею її власниці-міщанки Агафії Ситнікової⁵²². Подібно впродовж 1824–1825 рр. просили за кріпосну селянку Павловську, яка належала поміщику, капітану Кирті⁵²³.

Незважаючи на патріархально-патерналістський характер суспільства, окремі укази XVIII ст. – першої половини XIX ст.

захищали кріпосних людей. У кінці XVIII ст. до жіночих обителей потрапляли жінки-дворянки, обвинувачені в застосуванні фізичних тортур щодо кріпосних селян⁵²⁴.

У 1735 р. Іриш Ізрайлович скаржився до суду на стародубського полкового суддю Миколу Ханенка за насильне утримання його доньки⁵²⁵. 4 квітня 1802 р. поміщик майор Орлов був відправлений на десять років у монастир за нелюдяне ставлення до своїх селян⁵²⁶. Подібно у 1852 р. скаржилася вдова унтер-офіцера Власенка на поміщика Комарова та економа Герасима за знущення над її родиною⁵²⁷. Упродовж 1854–1856 рр. у Київському повітовому суді розглядалася судова справа 36-річної вдови-селянки Єфимії Савенкової з с. Мирівка, яка втратила зародок дитини в результаті її побиття за наказом колезького асесора Володимира Тристяка. Удовиця була покарана ударами палиць економом за невихід на жіночу панщину. Хоча жінка вела розпутне життя та була покарана чотирирічною єпитимією, судова інстанція прийняла до розгляду її позовну заяву. Суд викликав її господаря, економа та бабу-повитуху. Слідство вимагало висновок лікарняної палати та роз'яснювальний рапорт дворянина. Рішення по справі залишилося невідомим⁵²⁸.

У 1839 р. вживалися заходи з метою притягнення до кримінальної відповідальності представників білого та чорного духовенства Римо-католицької церкви, які жорстоко поводитися з «*фундушевим*» населенням, передусім селянами та служителями⁵²⁹. Отже, отримавши «вільну» від пана, залежні селяни одержували особисті свободи, чи не головною з-поміж яких була свобода у виборі шлюбного партнера. Деяким кріпосним

⁵²⁰ ДАСО. Ф. 834. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 20, 32, 81; Ф. 844. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 62; Спр. 6. Арк. 64; Ф. 855. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 77–78; Ф. 1187. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 177.

⁵²¹ ДАКО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 189. Арк. 2.

⁵²² ДАКО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 300. Арк. 1–47.

⁵²³ ДАКО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 243. Арк. 1–36.

⁵²⁴ Маррезе М. Л. Бабье царство: Дворянки и владение имуществом в России (1700–1861) ... С. 302.

⁵²⁵ ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 5012. Арк. 1–3.

⁵²⁶ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXVII. С. 90.

⁵²⁷ ДАКО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 845. Арк. 1–26.

⁵²⁸ ДАКО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 1104. Арк. 1–20, 119.

⁵²⁹ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XIV. С. 70.

щастило: сторонні особи, захищаючи їх від панського насильства, добивалися судового рішення про звільнення від кріпосної залежності.

Підсумовуючи, виокремимо наступні висновки. Низка указів другої половини XVIII ст. початку XIX ст. продемонструвала намагання уряду взяти під контроль міграцію всіх станів імперії та протидіяти порушенням шлюбного законодавства, що й зумовило появу вимог до вінчання в тих храмах, парафіянами яких були наречені, передусім жінки. Також з цією ж метою було запроваджено використання в матримоніальній сфері засвідчувальної документації: паспортів, свідоцтв, довідок, виписаних із метричних, церковно-обшукових книг, сповідних розписів.

Як інструмент такої політики імперський уряд використав церковно-адміністративні організації православної церкви, зокрема парафії, які стали низовими ланками реєстрації та контролю за рухом населення, а вихід людної з-під їхньої юрисдикції був утруднений.

❖ 3.3. Батьківський дозвіл на сімейний союз

Упродовж багатьох століть християнські, народні традиції та патріархально-патерналістський характер українського суспільства визначили низку вимог, виконання яких засвідчувало легітимність шлюбу, а недотримання – породжувало сумніви в його законності чи навіть робило недійсним. Одною із головних передумов таїнства вінчання був дозвіл від батьків, опікунів або родичів наречених. Отже, спробуємо проаналізувати відповідність нормам канонічного та державного права щодо батьківсько-опікунської згоди на шлюб в матримоніальній практиці українського населення у XVIII – першій половині XIX ст.

Відповідно до християнських традицій наречені повинні були одружуватися на добровільних засадах. На безпримусовості заміжжя наголошував вселенський святий, вчитель Григорій Богослов у порадах дівам⁵³⁰. Подібне трактування зустрічаємо й в «Требнику» П. Могили 1646 р., де законність шлюбу визнавалася при наявності мирної в любові згоди, цнотливого співжиття, допомоги один одному та уникнення плотських надмірностей⁵³¹. Наполягав на виконанні батьками цієї умови шлюбності й чернець Климентій: *«Прето ви родителі оноє разсуждайте: а насилствієм младих братись не зневоляйте»*⁵³².

На українських землях проголошення безпримусовості шлюбу зафіксоване ще в Литовських статутах XVI ст.: *«Теж обіцуюм і прирікаєм, іже княгинь, паней, вдов, княжен, панен, дівок, шляхтянок і всякого іного стану рожаяо женского ... кзвалтом ні за кого не маєм давати без волі іх. Але кождой з них с порадою приятелей іх за кого хотя, за того у малженство вольно будеть ходити і отдаватися»*⁵³³. Окремий артикль «Про вільне одруження» у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. також вимагав свободи вибору шлюбного партнера⁵³⁴. Його основу склали положення указу Синоду від 5 січня 1724 р. Під страхом тяжкого штрафування заборонялося батькам примушувати своїх дітей укладати шлюб без їхньої на те згоди⁵³⁵. Цей директивно-розпорядчий документ був чинний більше 100 років і набув підтвердження у статтях «Свода

⁵³⁰ Григорій Богослов. Собрание творений ... С. 161. URL: http://www.odinblago.ru/sv_grigoriy_t2/2_39

⁵³¹ Требник митрополита Петра Могили ... С. 26.

⁵³² Климентій Зіновійв. Вірші ... С. 127.

⁵³³ Статут Великого княжества Литовского 1588 года. [подг. О. Лицкевич]. Минск, 2002–2003. Р. 3. Арт. 39. URL: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>

⁵³⁴ Права, за якими судиться малоросійський народ ... Изданные под ред. и с приложением исследования ... проф. А. Ф. Кистяковского. Киев, 1879. С. 247.

⁵³⁵ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VII. С. 197.

законов Российской империи» 1832 р., 1857 р. та інших років, включно до 1900 р.⁵³⁶

У той же час вимога добровільності волевиявлення наречених зазнала певних корегувань в окремих статтях цивільних законів, дотримання яких фіксувалося у церковнопарафіяльній документації, передусім у шостому пункті шлюбних обшуків. Заборонялося вінчатися без згоди опікунів, родичів або батьків, і водночас наголошувалося на безпримусовості прийняття рішення про одруження нареченими. У середині XIX ст. деякі парафіяльні священники, які були поінформованими про законодавчі зміни, виявляли занепокоєння суперечливістю та неясністю законів. До названих вище вимог додався пункт інструкції 1857 р., затверджений Синодом, у якому було зазначено: *«не вінчати дітей до всім відомого віку без волі батьків або опікунів»*. На запит духовних осіб були опубліковані роз'яснення: діти виходили з дитячого віку та з-під опіки батьків або родичів тоді, коли досягали цивільного повноліття – з 21 року. Тому, починаючи з цього віку, парахи могли вінчати дітей без дозволу батьків та опікунів⁵³⁷. Отже, починаючи з 60-х років XIX ст., дія шлюбної вимоги про заборону вінчання без батьківського або опікунського дозволу була обмежена віком набуття нареченими цивільних прав у повному обсязі.

Чи виконувало українське населення та парафіяльне духовенство названі вимоги? Дати однозначну відповідь на питання неможливо, оскільки різні джерела демонстрували як їхні порушення, так і дотримання. У церковній документації, судових справах, творах художньої літератури, спогадах очевидців передусім зустрічалися приклади, які засвідчували

⁵³⁶ Сводъ законовъ гражданскихъ и межевыхъ. Законы Гражданские ... Т. X. Ч. I. С. 17; Сводъ законовъ Российской имперіи, изданія 1857 года. Законы Гражданские ... Т. X. Ч. I. С. 2–3; Сводъ законовъ Российской имперіи. Всѣ 16 томовъ со всѣми относящимися къ нимъ продолженіями въ одной книгѣ ... Т. X. С. 1–2.

⁵³⁷ Можно ли венчать детей безъ дозволенія родителей ... С. 656–657.

дотримання / невиконання шлюбного волевиявлення дівчатами. Це підкреслювало патріархальний характер суспільства, адже ініціатива у виборі матримоніального партнера була переважно за чоловіком-нареченим або його родиною.

Щоправда, цікаві спостереження про те, як дівчата залилися до парубків і, *«на відміну від звичаїв і традицій інших народів, дівчина першою сваталася до парубка, якого собі сподобала»*, описував французький інженер і військовий картограф XVII ст. Гійом Левассер де Боплан в своїх спогадах про українських дівчат⁵³⁸. Отже, в окремих випадках допускаємо перебирання ініціативності у виборі молодика дівчатами-нареченими, але, мабуть, це були поодинокі ситуації.

На прийняття рішення в обранні сімейного партнера здебільшого впливали матеріальні статки родини, соціальна належність, вікові особливості, освіченість, зовнішня привабливість тощо. Хоча в цивільних законах репрезентували рівні права на шлюб представників різних соціальних прошарків⁵³⁹, однак життя диктувало інші реалії. Неоднаковим був підхід у виборі майбутнього представника подружньої пари з-поміж простолюду та привілейованих верств населення, які прагнули знайти *«собі рівню»*. Так, удова-шляхтянка, укладаючи шлюб із простолюдином, втрачала своє шляхетство та маєток, який передавався дітям від першого шлюбу, а за відсутності дітей – переходив до близьких родичів померлого чоловіка⁵⁴⁰. Поширеними у народі були тенденції утворення сімейних союзів між соціально рівними партнерами: *«Краще на вбогій женитися, ніж вік з багатою волочитися»*, *«Поберемося, небого, в тебе мало, в мене й того»*⁵⁴¹.

Очікування привабливого в соціальному та майновому сенсі обранця іноді гальмувало заміжжя дівчат або й взагалі

⁵³⁸ Боплан, Гійом Левассер де. Опис України ... С. 73.

⁵³⁹ Указатель алфавитный къ Своду законовъ Российской Имперіи ... С. 51.

⁵⁴⁰ Статут Великого княжества Литовского 1588 года ... Р. 5, Арт. 12. URL: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>

⁵⁴¹ Українські народні прислів'я та приказки ... С. 632.

приводило до жіночої самотності. Так, у віршованому творі невідомого автора XVIII ст. наголошувалося: *«Люблю дівчину, не могу ей взяти..., бо я не багатий»*⁵⁴². За нормами III Литовського Статуту 1588 р. передбачалося отримання батьками за доньку, яка виходить заміж, від нареченого або його батьків *«віна»* своєрідного викупу (інколи воно відіграло й роль гарантії збереження посагу)⁵⁴³. Зокрема, спостерігалася й прямо протилежна ситуація, за якою дівку або вдову не хотіли брати за дружину через бідність або відсутність батьківського приданого: *«Бо тепер без віна вже й ні до порога. Ось як дівує і Вірка-небога, Що й на світі до неї ніхто не загляне, Геть тим, що в бодні нічого немає!»*, – йдеться у віршованих рядках І. Некрашевича⁵⁴⁴. У народі таку дівчину називали *«безприданницею-правдивцею, що є, те є!»*⁵⁴⁵.

Подекуди, згода батьків або близьких родичів нареченої на шлюб була визначальною у формуванні матеріального благополуччя її майбутньої сім'ї. За статтями II Литовського статуту 1566 р. декларувалося таке: якщо дівчата виходили заміж без батьківської або опікунської згоди, то могли втратити посаг⁵⁴⁶. Така мотивація примушувала дівчат прислухатися до впадощів своїх найближчих родичів, які тим самим впливали на вибір нареченого. В одному з епізодів *«Енеїди»* І. Котляревського 1798 р. дівчина не могла обрати нареченого, оскільки ненечці *«не всякий їй любився зять»*⁵⁴⁷. Основною причиною такої батьківської турботи вважаємо пошук для доньки вигідної шлюбної

партії. У подібній ситуації були також і вдови. Нерідко чоловік заповідав дружину *«під опіку найближчого родича за чоловічою лінією або духовної особи»*⁵⁴⁸. Можемо погодитися з тезою української дослідниці І. Ворончук про те, що вирішальна роль у виборі шлюбної партії та укладанні шлюбу належала не молодим, а їхнім батькам⁵⁴⁹.

У таких випадках шлюбно-ринкові відносини набували організованої форми, адже сімейні союзи утворювалися за вибором батьків, а знайомства наречених відбувалися сплановано, переважно за посередництва окремих людей⁵⁵⁰. Шлюби не по любові, мабуть, були поширеним явищем, особливо з-поміж заможних верств населення. Обурені натяки на несправедливі вчинки батьків зустрічаємо в народній думці. Свідченням були віршовані рядки поета Григорія XVIII ст., в яких пізнаємо відчай однієї з дівчат: *«За того мушу пойти, що серцю неміло. Та я із нелюбом літа свої згублю, Як того обачу, що я його люблю, То ревне заплачу»*⁵⁵¹. Подібний розпач зустрічаємо й в народній приказці: *«Краще в ставку потопати, як з нелюбом шлюб узяти!»*⁵⁵².

Про трактування заміжжя дівчат у середовищі української шляхти дізнаємося з фрагментів особистого листування одного з представників знатного роду Войцеховичів, родословна якого веде своє коріння з XVII ст.⁵⁵³ У листі від 1782 р., адресованого своїм сином, бунчуковий товариш Андрій Войцехович повідомляв про майбутній шлюб своєї доньки так: *«Предупреждаю и даю знать что по устроению Всевышняго сестре вашей*

⁵⁴² Українська література XVIII ст. ... С. 122.

⁵⁴³ Статут Великого князства Литовского 1588 года ... URL: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>. Р. 5, Арт. 1.

⁵⁴⁴ Кістяківська Н. Твори Івана Некрашевича, українського письменника XVIII ст. ... С. 253.

⁵⁴⁵ Українські народні прислів'я та приказки ... С. 616.

⁵⁴⁶ Статут Великого князівства Литовського про жінок – 1566 р. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби ; [упоряд. Т. Гошко]. Львів : Вид-во Укр-го Католиц. університету, 2011. С. 414.

⁵⁴⁷ Котляревський І. Енеїда. Наталка Полтавка. Москаль-чарівник ... С. 119.

⁵⁴⁸ Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси. М. : Мысль, 1989. С. 98.

⁵⁴⁹ Ворончук І. О. Населення Волині ... С. 79.

⁵⁵⁰ Рыбаковский Л. Л. Демографический понятийный словарь ... С. 33.

⁵⁵¹ Українська література XVIII ст. ... С. 67.

⁵⁵² Українські народні прислів'я та приказки ... С. 624.

⁵⁵³ Модзалевський В. Л. Малоросійській родословникъ. Том первый. А.–Д. Київ : Типографія Т-ва Г. Л. Фронцкевича и К. Крещатикъ, 1908. № 42. С. 192–195.

Анастасию *последует вскорости от меня отлучитися в супружество...*»⁵⁵⁴. Наведений сюжет демонструє ставлення до шлюбу як фатального рішення, яке вже заздалегідь сплановане Богом, а почуття нареченої не були чимось важливим.

Показовими в цьому плані були родини духовного прошарку, які підшукували своїм донькам наречених із зацікавленістю у продовженні справи батька-священника. 2 вересня 1804 р. до Преосвященного Михаїла єпископа, кавалера Чернігівського та Ніжинського звернувся підканцелярист Федот Ноздровський із проханням надати архієрейське благословення на одруження з донькою священника церкви Різдва Богородиці с. Ядлівка Івана Пушинського та потім зайняти його місце. 53-річний представник парафіяльного кліру турбувався про «*возрастні літа*» своєї доньки та згоден був передати зятеві свій сан священника. 13 вересня 1804 р. з Чернігівської духовної консисторії надійшов відповідний білет-дозвіл⁵⁵⁵.

У «*прошенні*» від 19 серпня 1810 р., адресованому Преосвященному Христофору єпископу Слобідсько-Українському та Харківському, зверталася вдова-попада померлого Івана Романовського Миколаївської церкви с. Циркуни. Молода 30-річна попадя Марія Семенівна просила затвердити на місце її чоловіка-священника одного зі студентів Харківського колегіуму, того, хто погодиться дочекатися досягнення шлюбного віку старшої доньки Наталії та укласти з нею законний шлюб. До того часу вдовиця, яка залишилася самотньою з малолітніми дітьми (Наталією 10 років та Олександром 3 років), просила надати їй щоденний прожиток: частку з прибутків церковної скарбниці та дозволити користуватися частиною підцерковної землі. Єпископ Христофор своєю резолюцією повелів правлінню колегіуму оголосити умови, визначені вдовою. Рапорт-відповідь надійшов доволі швидко, вже 29 вересня 1810 р.

У ньому зазначено, що ніхто зі студентів богослов'я та філософії не погодився. Значно пізніше, 19 грудня 1814 р., надійшов інший рапорт. Новий священник Іоанн Рубинський надав удовиці три десятини вигідної підцерковної землі⁵⁵⁶.

3 Ізюмського повіту слободи Попівки 9 травня 1825 р. від померлого священника Георгієвської церкви Григорія Штаньковського дружини Марини до Преосвященного Павла єпископа Слобідсько-Українського та Харківського надійшло «*покорнейшее прошение*», зареєстроване за № 2136. Удова просила прожиток у розмірі половини прибутків парафії та допомогти підшукати для її старшої доньки Катерини «*гідного того, щоб бути священником*», нареченого зі складу випускників-курсантів богослов'я Харківського колегіуму, які «*скінчили свої науки*», однак досі не мали вакансій та могли пристати на подібну пропозицію. Лише 30 червня того ж року було наказано повідомити курсантів про наявну пропозицію. Подальше розгортання подій залишилося для нас невідомим⁵⁵⁷.

Отже, наведені приклади демонструють явні прояви організованої форми шлюбно-ринкових відносин, коли для доньок представників парафіяльного кліру підшукували наречених із умовою продовження справи священника. Зрозуміло, що ніякі особисті вподобання дівчат навіть не обговорювалися. Патріархальні настрої в суспільстві та тогочасна концепція подружнього життя не передбачали врахування великих любовних почуттів, ставлення до одруження визначалося переважно прагматичними інтересами. Зазвичай шлюби укладалися між рівними за майновим і соціальним статусом партнерами в колі звичних для батьків соціальних контактів⁵⁵⁸. З метою вирішення майнових питань подружжям практикувалося укладання шлюбних контрактів, особливо між титулованими особами. Зокрема, до

⁵⁵⁴ ІР НБУ. Ф. VIII. Спр. 270–527. Арк. 101.

⁵⁵⁵ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 291. Арк. 1–4.

⁵⁵⁶ ДАХО. Ф. 40. Оп. 11. Спр. 637, Арк. 1–6.

⁵⁵⁷ ДАХО. Ф. 40. Оп. 15. Спр. 559. Арк. 1–2.

⁵⁵⁸ Ворончук І. О. Населення Волині ... С. 80.

наших днів дійшов шлюбний контракт 1772 р., укладений латиницею між Каетоном Жолкевським і Богумілою Скшинською, на пожиттєве користування маєтками⁵⁵⁹.

За порушення шлюбного контракту 1778 р. звернувся в Переяславське духовне правління житель с. Хоцьки літній козак Грицько Педоренко. Дід домовився видати свою онуку, дівку Параскеву за сина священника Андрія Крицького. Відбулося сватання та розпочалися приготування до весілля. Але вінчання не відбулося. Позовною заявою, поданою у суд, Грицько вимагав відшкодувати понесені за недотриманий контракт і матеріальні збитки у підготовці до весілля⁵⁶⁰. У матеріалах Литинського повітового суду за 1810–1819 рр. збереглася ціла книга різних нотаріальних копій. У ній міститься значна вибірка шлюбних контрактів⁵⁶¹. Отже, подібні, можливо, навіть словесного характеру контракти укладалися між представниками й нетитулованих верств населення.

Щоправда, цивільне законодавство 1845 р. визначало міри покарання для тих, хто через примус або погрози схилив особу взяти шлюб не за власною волею. Батьки, опікуни або сторонні люди, які примусили наречених прийняти таке рішення, каралися позбавленням усіх станових прав і засланням на каторжні роботи строком від чотирьох до шести років або побиттям батоном і накладанням клейма⁵⁶².

В его-документах зустрічаємо випадки, коли, не отримавши батьківської згоди на шлюб, інколи дівчата тікали з дому й без благословення, «без присяги родителів обоих лиц» виходили заміж⁵⁶³. У таких випадках порушниками передусім виступали наречені та священники, які незаконно проводили вінчання.

⁵⁵⁹ ІР НБУ. Ф. XXIV. Спр. 2263. Арк. 1.

⁵⁶⁰ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1287. Арк. 1–11.

⁵⁶¹ ДАВО. Ф. 222. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 1–4.

⁵⁶² ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XX. Ч. I. С. 965.

⁵⁶³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 1–4.

За чинними правовими нормами такі дівчата-наречені втрачали право на спадщину, але остаточне рішення залежало від родини⁵⁶⁴. Зокрема, мировою угодою закінчилася справа незаконного вінчання без батьківського благословення в церкві м. Вороньків парохом Лук'яном Ващенком доньки Анастасії сотенного хорунжого Матвія Кардаша з козачим сином Дмитром Журбою⁵⁶⁵.

З 21 травня 1868 р. до 3 вересня 1869 р. тривало судове слідство за позовом купця Івана Бабухіна щодо незаконного шлюбу без метричного свідоцтва та батьківського благословення 17-річної доньки Марії з дворянином Кіндратом Тичинським. Батько вимагав покарати відповідно до закону всіх винних. Головними винуватцями Іван Бабухін вважав подружжя Павловських, які підбурили, навчили та допомогли втекти з батьківської оселі «*только ему принадлежащую дочку*»⁵⁶⁶. Зважаючи на пункт 218 «Устава Духовныхъ Консисторій» від 27 травня 1841 р., справи про сімейні союзи, укладені в результаті обману, належали до юрисдикції совісних судів, а на предмет дійсності таїнства вінчання та участі в ньому духовних осіб – до повноважень консисторій⁵⁶⁷.

Покарання за такий злочин визначалося статтями 1040 та 2057 «Уложенія о Наказаніяхъ Уголовныхъ и Исправительныхъ» від 15 серпня 1845 р. Міра покарання за вінчання незаміжної жінки без батьківської або опікунської згоди залежала від добровільного чи насильного викрадення дівчини. У наведеному випадку наречена за власним бажанням уклала шлюб із нареченим. За це ображені батьки або опікуни мали право позбавити жінку спадкової частки. У своєму заповіті або інших актових паперах вони могли дарувати прощення та поновити

⁵⁶⁴ Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. ... С. 69.

⁵⁶⁵ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1288. Арк. 1–41.

⁵⁶⁶ ДАКО. Ф. 227. Оп. 3. Спр. 266. Арк. 4, 19 зв.

⁵⁶⁷ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XVI. Ч. 1. С. 248.

її в правах на спадщину. Викрадача могли ув'язнити на термін від 6 місяців до одного року, а особу, яка погодилася на викрадення, на такі ж терміни – у монастир на перевиховання або під строгий нагляд в будинок батьків на усамітнення. Щоправда, на прохання позовників час покарання винних міг бути скороченим⁵⁶⁸. У результаті розгляду наведеної вище справи було наказано: у зв'язку з укладанням шлюбу за власним бажанням нареченої, хоча й без батьківської згоди, дарувати прощення через молодість і недосвідченість⁵⁶⁹. Про ув'язнення або заточення у монастир наречених мова не йшла. У протилежному випадку, за доведення примусового одруження дівчини, нареченому загрожувало заслання до Сибіру і позбавлення всіх станових прав⁵⁷⁰.

Отже, аналіз широкого розмаїття джерел директивно-розпорядчого, інформаційно-публікаторського, процесуально-юридичного, церковно-статистичного, приватного спрямування, фрагменти канонічної, художньої, мемуарної літератури та усної народної творчості дає змогу стверджувати, що одною з головних шлюбних вимог була батьківсько-опікунська згода на шлюб. Їй був притаманий певний дуалізм. З одного боку, наголошувалося на забороні вінчань без погодження з опікунами, родичами або батьками, з іншого – не допускалися будь-які методи примусу в прийнятті рішення про одруження. Пізніше, у 1857 р. дія шлюбної вимоги була обмежена віком набуття цивільного повноліття – 21-річчям. У виборі шлюбного партнера ініціатива була переважно за нареченим і його родиною. Станова належність і статки особливо враховувалися у пошуку майбутнього супутника для сімейного життя, адже патріархальні традиції та тогочасна модель шлюбу не передбачали врахування великих любовних

почуттів. Майнові питання титулованих осіб, які одружувалися, вирішувалися через укладення шлюбних контрактів. У випадку втечі дівчини-нареченої з батьківського дому та вінчання без батьківського благословення передбачалися різні міри покарання як дівчатам, так і чоловікам-нареченим.

❖ 3.4. Незаконні шлюби

Регламентація урядом матримоніальної сфери, у тому числі і процес запровадження правил щодо укладення шлюбів, супроводжувалася появою деякої кількості випадків незаконних вінчань, розпаду родин та інших порушень цих норм. Такі ситуації викликали відповідну реакцію громад та парафіяльного кліру, які стежили за дотриманням норм християнської моралі. Після викриття незаконних проявів у матримоніальній сфері для порушників визначалася міра покарання відповідно до норм звичаєвого або цивільного права.

Православ'я як панівна на українських землях віра визначало законним моногамний шлюб, який укладався між одним чоловіком та однією жінкою. Така форма подружнього союзу є й сьогодні домінантною. Іноді такий шлюб тривав упродовж усього життя двох матримоніальних партнерів, але далеко не завжди моногамія була пожиттєвою. У випадках овдовіння, розлучення могли виникати нові сімейні союзи – послідовна полігамія⁵⁷¹. Серед цих родинних союзів у середовищі українського православного населення другої половини XVIII – першої половини XIX ст. зустрічались і незаконні, котрі, як і чинники, які призводили до їх виникнення, і будуть предметом нашого вивчення.

⁵⁶⁸ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XX. Ч. 1. С. 965, 968.

⁵⁶⁹ ДАКО. Ф. 227. Оп. 3. Спр. 266. Арк. 52 зв.

⁵⁷⁰ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XX. Ч. 1. С. 965.

⁵⁷¹ Рыбаковский Л. Л. Демографический понятийный словарь ... С. 184–185.

Незаконними визнавалися шлюби, укладені з порушеннями визначених православним віровченням і директивно-розпорядчими актами матримоніальних вимог. Законними та чинними не визнавалися родинні союзи: 1) укладені шляхом насильства або божевілля одного або обох наречених; 2) зв'язаних новим шлюбом, коли попередній був не розірваний духовним начальством; 3) яким після розірвання сімейного союзу заборонено утворювати новий; 4) які вінчані вчетверте; 5) які не досягли допустимого для укладання шлюбу віку або мали більше вісімдесяти років; 6) близьких кровних або духовних родичів у заборонених церковними правилами ступенях; 7) ченців, а також повторні шлюби осіб ієрейського або дияконського сану (допоки останні перебували у цих статусах); 8) православного віросповідання з нехристиянами⁵⁷².

Зважаючи на трактування першого положення незаконності шлюбів, батьки або опікуни православного віросповідання, які примушували своїх дітей до одруження, каралися духовним судом відповідно до виявленого правопорушення. На винних родичів накладали церковну епитимію та могли ув'язнити на термін від шести місяців до одного року⁵⁷³. У випадку божевілля одного з шлюбних партнерів закон передбачав засвідчення психічної хвороби лікарями в письмовому вигляді. Такі свідчення надсилалися в духовні відомства, а потім, вірогідно, у Синод, де ухвалювалося рішення про припинення дії шлюбу⁵⁷⁴. Наприклад, житель с. Белаусовка Василь Семенюта 1773 р. просив дозволити укласти повторний шлюб у зв'язку з розумовою недієздатністю дружини. Упродовж півторарічного спільного проживання у дружини почала прогресувати «чорна хвороба»: під час нападів жінка не контролювала свою поведінку, бігла

⁵⁷² Сводъ законовъ Россійской имперіи, изданія 1857 года. Законы Гражданскіе ... Т. X. Ч. I. С. 8.

⁵⁷³ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XX. Ч. I. С. 972.

⁵⁷⁴ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VII. С. 42.

навмання і ледве залишалася живою. Припускаємо, що батьки приховали психічні розлади своєї доньки, які були помітні ще до заміжжя, однак хвороба все одно далася взнаки. Згідно з цивільним законодавством, Пирятинське духовне правління надало дозвіл на розлучення⁵⁷⁵.

Відповідно до другого пункту визнання недійсними подружніх союзів, виникало явище бігамії, тобто такого виду блудодіяння, коли новий шлюб був укладений за наявності нерозірваного законного шлюбу. Якщо виходити з назви цього явища, то винних у таких порушеннях будемо іменувати бігамістами. «Інструкція старостам поповським» за № 1612 від 26 грудня 1697 р. рекомендувала про названі випадки повідомляти «сказками» и «розысками» Святійшого Патріарха⁵⁷⁶. В актовому документі 1722 р., подібні «совокупления» (злягання) названі «недоуменными браками» та, згідно зі статтями Духовного регламенту 1721 р., підлягали юрисдикції синодального суду⁵⁷⁷. Така форма перелюбу давала право постраждалому представнику шлюбної пари не продовжувати співжиття з дво або троєженцем, розірвати з ним шлюб та укласти новий сімейний союз⁵⁷⁸. За наявності одночасно декількох живих дружин у чоловіків виникало явище полігінії. Як з'ясувалося з вивчених судових справ, доволі поширеною формою незаконного шлюбу на українських землях була поліандрія, коли одна жінка могла одночасно мати кількох чоловіків⁵⁷⁹. В таких ситуаціях доволі часто виникало питання: який шлюб визнавати чинним, якщо у бігаміста могло бути декілька подружніх осіб одночасно?⁵⁸⁰

⁵⁷⁵ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 364. Арк. 1–6.

⁵⁷⁶ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. III. С. 422.

⁵⁷⁷ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VI. С. 650.

⁵⁷⁸ Нижник Н. С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории ... С. 168–169.

⁵⁷⁹ Рыбаковский Л. Л. Демографический понятийный словарь ... С. 215.

⁵⁸⁰ Нижник Н. С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории ... С. 168–169.

Явище бігамії виникало внаслідок обмеження шлюбозлучних прав. Зміни цивільного законодавства впродовж XVIII ст. скоротили їхню кількість із двадцяти шести до п'яти-шести⁵⁸¹. Неконтрольоване переміщення людей, неналагоджений механізм паспортизації осіб або очевидні його порушення, зрештою, мали такі наслідки: неупорядкована шлюбна мобільність, надання неправдивої інформації про осіб, фальшування документів, реєстрація незаконних вінчань у нерідних для наречених парафіях тощо. Тим самим порушувалася одна з-поміж головних матримоніальних вимог: недопустимість другого шлюбу за наявних живих, нерозлучених обох членів першої подружньої пари.

Різні чинники спричиняли неправомірні одруження. По-перше, довготривала відсутність чоловіків у зв'язку зі службою в армії. По-друге, одна особа з подружжя тривалий час могла перебувати на заробітках або вважатися зниклою безвісти, утікачем тощо. Укладання нового шлюбу ставало можливим за умови надання документів про розлучення або смерть одного представника з першого подружжя. Ці та інші правові норми регламентувалися окремими директивно-розпорядчими актами.

Відповідно до указу Синоду від 22 травня 1723 р., коли другий шлюб був укладений незаконно, то бігаміст мав повернутися у першу законну сім'ю⁵⁸². Незважаючи на вимоги директивно-розпорядчого документа, священники вдавалися до протиправних дій: складали фальшиві розлучні свідоцтва та здійснювали незаконний обряд вінчання. Тому вже іншими указами Синоду від 11 грудня 1730 р., 10 липня 1767 р. представникам парафіяльного духовенства заборонялося чинити названі безчинства та наголошувалося на притягненні парохів

⁵⁸¹ Нижник Н. С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории ... С. 71–110; Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи ... С. 174.

⁵⁸² ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VII. С. 42.

до судової відповідальності, зокрема до позбавлення духовного сану. Про це парохі зобов'язувалися підпискою⁵⁸³.

Згідно з указом Синоду від 15 жовтня 1777 р., полкові священники мали отримувати під час сповіді від офіцерів, солдатів та інших нижчих чинів відомості, які необхідно було занотовувати в іменні книги. У документах зазначалися дані про соціальне походження, сімейний стан і колишнє місце проживання (із зазначенням губернії, повіту, села, для кріпосних – маєтку). Для одружених обов'язково вказувалося територіальне походження дружини або дата її смерті. Свідчення про живих або померлих чоловіків-військових щорічно подавалися до Святійшого Синоду. У випадку смерті військових їхні дружини, які проживали переважно з родичами або батьками, отримували так звані смертельні довідки⁵⁸⁴. Подібно одружувалися військові особи. У 12 пункті Інструкції польовому обер-священнику від 28 серпня 1797 р. наказувалося вінчати полкових служилих людей лише за свідоцтвом-дозволом від командирів, відсутності живих дружин від попередніх шлюбів або наявності довідок про їхню смерть⁵⁸⁵.

Іменний указ 4 липня 1748 р. регламентував вирішення майнових питань за умови укладання законного матримоніального союзу й тим самим забороняв чинність майнових відносин у незаконних сімейних поєднаннях осіб. Проте лише сенатським указом 26 червня 1774 р. було чітко регламентовано недійсність шлюбу за умови вінчання другого представника з подружньої пари за життя першого⁵⁸⁶. На підтвердження цієї тези були ініційовані інші укази від 13 жовтня 1777 р.,

⁵⁸³ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VIII. С. 348; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XVIII. С. 171.

⁵⁸⁴ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XX. С. 565, 865, 918; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXI. С. 289.

⁵⁸⁵ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXIV. С. 701.

⁵⁸⁶ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XII. С. 873; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XIX. С. 654.

13 вересня 1779 р., 28 лютого 1780 р., 15 жовтня 1781 р., які були закріплені цивільним законодавством 1832 р.⁵⁸⁷

Записи его-документів засвідчили, що кількох дружин у різних шлюбах мали чоловіки різних соціальних прошарків. Це переважно ті соціальні категорії населення, які внаслідок своєї професійної діяльності проживали окремо від своїх сімей або були довготривало відсутніми. У категорію ризику потрапляли служилі військові або офіцерські / солдатські дружини. Певним рекордсменом, тричі одруженим, з них двічі – незаконно, виявився чоловік Максим Петрович Дяченко з Борзенського повіту, про соціальне походження якого нічого невідомо. 1776 р. чоловік мав трьох живих дружин у різних населених пунктах⁵⁸⁸. 1778 р. троєженцем зафіксовано і козака Леонтія Красовського із с. Середина-Буда за живої другої дружини⁵⁸⁹. Трьох живих дружин мав Федір Морозенко 1794 р., двох – Василь Павленко 1784 р.⁵⁹⁰ Окрему судову справу ще одного бігаміста розглядав Ямпільський повітовий суд Подільської губернії 1865–1869 рр., за матеріалами якої поміщика Фокельмана було звинувачено в багатоженстві⁵⁹¹. Дворянина Устина Федотова Подвинського за двоєженство 1861 р. було покарано шляхом заслання в Сибір, позбавлено привілейованих станових прав і призначено церковне покаяння⁵⁹².

Скандал на державному рівні розгорівся щодо одруження капітана Морської артилерії Осипа Ганнібала. Офіцер взяв за дружину вдову Устину Толсту тоді, коли був не розірваний шлюб із Марією Пушкіною. Для покаяння за незаконне вінчання іменним указом 1784 р. Ганнібала було відправлено

⁵⁸⁷ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XIX. С. 654–655; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XX. С. 565, 863–864, 918; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXI. С. 288–289; Сводъ законовъ гражданскихъ и межевыхъ. Законы Гражданскіе ... Т. X. Ч. I. С. 18.

⁵⁸⁸ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 14. Спр. 1060. Арк. 1–4.

⁵⁸⁹ ДАСО. Ф. 624. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 2–3.

⁵⁹⁰ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 244. Арк. 20; ЦДІАУК. Ф. 127. Оп. 1043. Спр. 59. Арк. 1–8.

⁵⁹¹ ДАВО. Ф. 474. Оп. 1. Спр. 1451. Арк. 1–5, 136.

⁵⁹² ДАКО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 1060. Арк. 1–10, 690–692.

кораблем у довготривалу кампанію до Північного моря. Малолітня донька, народжена Устиною Толстою, була наділена частиною нерухомого майна, яке перебувало в розпорядженні відомства дворянської опіки⁵⁹³. Подібне рішення про припинення дії другого незаконного шлюбу було ухвалене сенатським указом 25 квітня 1807 р. щодо коміонера Олександра Єлчанінова. Обом чоловікам було наказано повернутися до перших дружин⁵⁹⁴.

Деякі чоловіки жили незаконно з новими дружинами, допоки якийсь випадок або смерть військового не розкривали їхнього злочину. Зокрема, унаслідок смерті рядового Охтирської команди Марка Баєва з'ясувалося, що чоловік перебував у недійсному шлюбі з міщанською дівкою Меланією Васильченковою. Правопорушення розглядалося у жовтні 1825 р., коли ні солдата, ні його незаконнонародженого сина вже не було в живих, а судову справу Меланії за блудодіяння з Марком передали на розгляд Охтирському духовному правлінню⁵⁹⁵.

Утім, могли траплятися випадки порушень правил укладення шлюбів як з боку військових, так і їхніх дружин. Для прикладу, Агрипина Ковальова 1752 р. була покарана побиттям і розлучена із другим незаконним чоловіком, оскільки перший був живим служилим козаком⁵⁹⁶. Не дочекалася повернення чоловіка з військової служби Ірина Авдєєва з м. Ромни, яка 1762 р. вийшла заміж за підсусідка із с. Калинівка Герасима Куліпанченка і навіть народила дитину. Незабаром, після десятилітньої відсутності, 1763 р. повернувся її колишній чоловік і виявив бажання проживати з нею однією сім'ю. Духовна консисторія не стала розривати шлюб Ірини, а дозволила відставному солдату одружитися вдруге на іншій жінці. Калиновського ієрея Микиту Григор'єва, який здійснив незаконне таїнство

⁵⁹³ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXII. С. 1033.

⁵⁹⁴ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXIX. С. 1180.

⁵⁹⁵ ДАХО Ф. 40. Оп. 15. Спр. 965. Арк. 1–5.

⁵⁹⁶ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 239. Арк. 1–6.

шлюбу за фальшивими свідченнями свідка, було покарано штрафом у розмірі 5 рублів⁵⁹⁷. Останній наведений приклад, очевидно, був винятковим у зв'язку з тим, що набула чинності одна з-поміж шлюбозлучних вимог: безвісна відсутність одного матримоніального партнера понад п'ять років⁵⁹⁸. Натомість цей чоловік повернувся до першої дружини через десять років.

Життєва історія служилого військового Данила Ємця, який вирушив у Кримський похід 1777 р., є прикладом порушення законних матримоніальних умов через недостовірність свідчень людей та відсутність документальних роз'яснень про його життя. Односельчанин Іван Виноградовський нібито повідомив Даниловій дружині Уляні Чернишовій неправдиву інформацію про смерть її чоловіка та надав фальшиві свідчення священнику Федору Савицькому. Представник парафіяльного кліру, маючи інформацію, що Данило Ємець помер, провів таїнство шлюбу Уляни з Федором Скрипченком. Невдовзі у відпустку з походу повернувся солдат Корній Пилипенко, якому під час зустрічі в м. Бахчисарай Данило Ємець доручив уклонитися дружині. Передаючи звістку, Корній викрив зраду солдатки. Почалося судове розслідування про незаконне одруження Уляни та Федора, яке тривало впродовж 1780 р.⁵⁹⁹

Удруге незаконно побралася жителька м. Березань Стефанида Гриценко. Бігамістка 1800 р. була повінчана із селянином Калініченком таємно від першого чоловіка, який перебував на службі в армії. Священник здійснив таїнство шлюбу відповідно до свідчень осіб, які підтвердили, що наречена є вдовицею. Після повернення солдата зі служби справа набула розголосу⁶⁰⁰.

⁵⁹⁷ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 634. Арк. 1–8.

⁵⁹⁸ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXXI. С. 363.

⁵⁹⁹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 1413. Арк. 1–16.

⁶⁰⁰ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1485. Арк. 17.

Перший чоловік Пелагії Бебешковної, якого забрали в армію як «погонщика», через шість років повернувся і вимагав возз'єднання із законною дружиною шляхом розлучення її з іншим чоловіком, з яким вона повінчалася таємно. Розгляд справи затягнувся на шість років (1776–1782). У результаті було ухвалено рішення: «от супружескаго сожительства разведены». Жінка повернулася до першого чоловіка⁶⁰¹.

Упродовж п'яти років (1802–1807) розглядалася інша судова справа – Євдокії Петрівни Чернігівської. Солдатка не дочекалася повернення свого чоловіка Сави Тарасова з рекрутської служби. Через підкуп священника з іншої парафії за 15 рублів та надання недостовірних свідчень жінка уклала в д. Шилинка незаконний шлюб з Миколаєм Левашенковим. Під час розгляду справи подружній парі заборонили спільне проживання в одному будинку, наголосили на тому, щоб навіть ніяких особистісних зустрічей не було. Рішення суду так і не оголосили, оскільки 1807 р. Євдокія померла⁶⁰².

Сенатський указ 1812 р. № 25.140 наголошував на незаконності вінчань навіть за семирічної відсутності солдата. У такому випадку розірвання шлюбу військового визнавалося недійсним та укладений новий сімейний союз не мав юридичної сили. Діти, народжені в таких подружніх парах, вважалися незаконнонародженими та перебували під опікою військового відомства⁶⁰³. Устав духовних консисторій від 27 березня 1841 р. ще більше обмежив права солдатських дружин на розлучення. Із цього часу будь-яка давність відсутності служилих чоловіків не бралася до уваги. Новий шлюб солдатки могли укласти лише після надання парафіяльним священникам довідок із військових частин про смерть своїх чоловіків⁶⁰⁴.

⁶⁰¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 512. Арк. 1, 3, 28.

⁶⁰² ДАЧО. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 117. Арк. 50.

⁶⁰³ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXXII. С. 352–353; ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 2013. Арк. 85.

⁶⁰⁴ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XVI. Ч. I. С. 250.

Відповідно до цивільного законодавства 1857 р. солдатські дружини мали право просити про розірвання шлюбу тоді, коли їхні чоловіки втекли з місця служби, упродовж п'ятирічного терміну не були знайдені та не зараховані вдруге на військову службу. Жінкам інших військових, які пропали безвісти на фронтах або потрапили в полон, дозволялося нове заміжжя за умови десятилітньої відсутності служилого, надання свідоцтва від полкових командирів, у якому зазначено час зникнення чоловіка⁶⁰⁵. Подібне розпорядження надійшло в Чернігівське губернське правління ще влітку 1855 р.⁶⁰⁶

Отже, за наявності бігамії новоутворені шлюби солдатських або офіцерських дружин мали бути скасовані. Примітно, що законодавство виявляло толерантність до військовозобов'язаних осіб. Починаючи з 1841 р., жінки, які брали шлюб із військовими, надто ризикували, адже фактично були приречені на самотнє життя, виховання дітей наодинці та майже позбавлені шлюбозрозумних прав. Напевно, опинившись у статусі солдатки без фактичного права на розлучення, деякі жінки вдавалися до незаконного співжиття з іншими чоловіками. Таким був незаконний союз солдатки Синициної з дворянином Сосницьким. Судова справа співмешканців розглядалася впродовж двох років (1867–1869)⁶⁰⁷.

Деякі жінки, навпаки, умисно видавали себе за неіснуючих солдаток. Такою виявилася Марія Яківна Сущенкова, яка була притягнута до судової відповідальності Зміївським повітовим судом 19 травня 1825 р. за «воровство и зажигательство», позаяк жінка підпалила будинок спадкоємців Шидловських і викрала в Івана Яблонського 16 рублів 40 копійок. Підозрювана у злочині

⁶⁰⁵ Сводъ законовъ Россійской имперіи, изданія 1857 года. Законы Гражданскіе ... Т. X. Ч. I. С. 11; О венчаніи вдовъ нижніхъ чиновъ ... С. 268–270; О венчаніи вдовыхъ солдатокъ ... С. 737; По предмету венчанія вдовыхъ солдатокъ ... С. 413–414.

⁶⁰⁶ ДАСО. Ф. 630. Оп. 2. Спр. 48. Арк. 1–3.

⁶⁰⁷ ДАВО. Ф. 474. Оп. 1. Спр. 1452. Арк. 1–6, 60.

засвідчила, що вона є дружиною рекрута, колишнього харківського обивателя Єфима Коровкіна, з яким нібито уклала шлюб восени 1812 р. у Валковському повіті слободи Нової Водолаги в Преображенській церкві (обряд вінчання буцімто правив священник Федор). У відповідь на запит про шлюбну довідку, яка складалася на основі записів метричної книги названої церкви, з'ясувалося, що такого зареєстрованого сімейного союзу не існувало⁶⁰⁸. Очевидно, бажаючи уникнути покарання за скоєні злочини, жінка «прикривалася» соціальним статусом солдатки. Подібну облудну солдатку виявлено у матеріалах Гайсинського повітового суду Подільської губернії. Селянка Катерина Палярушева у 1849 р. іменувала себе дружиною солдата⁶⁰⁹.

Іноді дружини служилих осіб переїздили разом із дітьми за місцем передислокації військових частин. Невпорядкованість родинного побуту нижчих чинів ускладнювала функціонування військ. Військові частини переважно не мали достатніх приміщень для сімей військовозобов'язаних осіб і засобів для налагодження їхнього добробуту, зважаючи й на те, що війська під час походів пересувалися з місця на місце. З огляду на такі обставини, у наказі Військового міністерства 14 травня – 17 червня 1866 р. були впроваджені шлюбні обмеження, а саме: неодруженим рядовим заборонялося вінчатися до безстрокової відпустки; нижчим чинам унтер-офіцерського звання дозволялося одружуватися після п'яти років служби, але за умови письмового підпису про заборону клопотання перед військовою скарбницею в наданні приміщення та додаткових витрат на утримання їхніх родин; одруженим військовим не дозволялося брати з собою сім'ї до місць дислокації військових частин або наголошувалося на утриманні їх за власний кошт⁶¹⁰.

⁶⁰⁸ ДАХО. Ф. 40. Оп. 15. Спр. 414. Арк. 1–6.

⁶⁰⁹ ДАВО. Ф. 471. Оп. 5. Спр. 25. Арк. 1–105.

⁶¹⁰ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XXXI. Ч. I. С. 550–551.

Визнаючи перший шлюб чинним і припиняючи дію незаконного другого, державні інституції та релігійні інстанції не пояснювали шляхи налагодження умов для існування та взаємин відновленої сім'ї. Після офіційного роз'єднання осіб, які перебували в незаконних шлюбах, поставало питання: як відкоригувати співжиття людей у старій родині, якщо один з подружньої пари вже мав іншу, можливо, більш люблячу людину. Це питання нерідко примушувало церковно-судові установи відступати від церковних правил⁶¹¹. Статтею 222 Уставу духовної консисторії за 1841 р. відносини відновлених сімей прагнули регулювати у такий спосіб: якщо покинута особа не бажала перебувати у шлюбі з бігамістом / бігамісткою, то шлюбному партнерові, який не порушив норми тодішнього права, дозволялося розлучитися та вінчатися наново. Натомість особа, яка вчинила протизаконно, мала назавжди бути приреченою на безшлюбність⁶¹².

Отже, порушник матримоніальних вимог потрапляв під дію третього пункту невизнання законними окремих сімейних поєднань. До категорії осіб, яким було не дозволено повторно одружуватися, потрапляли ті матримоніальні партнери, які порушили іншу вимогу: спільного проживання після проведеного обряду вінчання. Порушники цієї шлюбної норми повинні бути довічно усамітненими в монастир⁶¹³. Каралися безшлюбністю ті винні особи, акт перелюбу яких був доведений у суді внаслідок шлюбборозлучного процесу⁶¹⁴.

Допускаємо, що остання норма цивільного закону не завжди виконувалася. Зокрема, не був визнаним чинним шлюб козака Костянтинівської сотні Андрія Гриця з Феодосією Матвієнко

⁶¹¹ Нижник Н. С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории ... С. 173.

⁶¹² ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XVI. Ч. I. С. 249.

⁶¹³ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XII. С. 246; Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания ... С. 585–596.

⁶¹⁴ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XVI. Ч. I. С. 252.

унаслідок повернення її першого чоловіка Єфима Кіяши. Жінка відновила спільне життя з першим матримоніальним партнером, а Андрій Грицай, який залишився наодинці з малолітньою дитиною від названої незаконної дружини, 27 березня 1783 р. просив дозволу в Роменського духовного правління на новий шлюб з іншою жінкою та доволі швидко отримав погоджувальний висновок⁶¹⁵. Отже, наведена родинна ситуація є доказом неврегульованості багатьох питань відновлених сімей, особливо ж належності незаконнонароджених дітей – матері чи батькові, органам опіки, військовому відомству тощо.

Незаконними вважалися шлюби, які були укладені вчетверте. Відомо, що селяни до другого шлюбу відносилися із застереженням, оскільки вважалося, що Бог один раз вже покарав удову на самотність та міг це зробити вдруге. Патрист, отець церкви Іоанн Златоуст, зазначав, що другий шлюб овдової жінки демонстрував її прив'язаність до землі та втрату пам'яті про першого чоловіка⁶¹⁶. Третій шлюб не заохочувався, оскільки вважалося, що людина хоче змінити свою долю, йде наперекір Божій волі залишити її самотньою⁶¹⁷. Не схвалення громадою дозволеного «трьохкратного шлюбу» помічено дослідницею О. Дзюбою у приватному листуванні козацької старшини⁶¹⁸. Можливо, саме таке ставлення сільського соціуму до проблеми шлюбності взагалі та вдівства зокрема породило народну думку: *«Перша вдова / дружина від Бога, друга – від людини, третя – від чорта»*⁶¹⁹.

Народне трактування кількості шлюбів удів пояснюється нормами канонічного права. За текстами Кормчої книги сімейний

⁶¹⁵ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 1414. Арк. 1.

⁶¹⁶ Творения Святого отца нашего Иоанна Златоуста архиепископа Константинопольского. Т. 3. Кн. 1. Беседа 30. URL: http://www.ispovednik.ru/zlatoust/Z03_1/t03_1.htm

⁶¹⁷ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи ... С. 165.

⁶¹⁸ Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. ... С. 90.

⁶¹⁹ Українські народні прислів'я та приказки ... С. 639, 656.

союз дозволявся не більше трьох разів, четвертий шлюб визнавався недійсним⁶²⁰. Третій шлюб також не схвалювався, накладав на винного церковну епитимію, а в народі говорилося: «*Не дай Боже тричі женитися, тричі селитися*»⁶²¹. Трактуння християнських норм щодо кількісної характеристики вінчань зустрічаємо і у віршах вже знаного нам поета-ченця Климентія, який підкреслив законність двократного шлюбу, третій вже був небажаним, а за четвертий передбачалося пекельне покарання⁶²². На це ж вказувала й «Інструкція» 1697 р.⁶²³

Дотримання населенням відповідних приписів щодо шлюбів розглянемо на основі аналізу метричних книг сорочинських церков. Показники обох церковних реєстрів Успенської та Миколаївської парафій було додано. Так, упродовж 1741–1786 рр. у м. Сорочинці було виявлено 475 шлюбів. Більшість становили перші шлюби – 76,6 % (364), укладені між парубками («*молодиками*») та дівчатами («*дівками*») (див. рис. 2). Другу позицію займали повторні шлюби – 23,4 % (111), в яких одна або обоє з вінчаних осіб мали в минулому хоча б один шлюб. Із-поміж них нами виявлено тільки другі та треті сімейні союзи. Доречно зауважити, що другі – 20,2 % (96), набагато переважали треті – 3,2 % (15)⁶²⁴. Як бачимо, троекратні шлюби зустрічались не часто.

Подібну ситуацію виявлено за даними метричної книги Хресторіздвяної церкви м. Яреськи Миргородського полку. Із 248 шлюбів, зареєстрованих у містечку, 66,8 % (165) було першими, а 33,2 % (82) – повторними. Отже, сорочинські показники повторних шлюбів дещо нижчі за яреськівські⁶²⁵. Схожі

показники шлюбності було визначено у сільських родинах парафії Раціборовиці під Краковом польським дослідником М. Віжгою. За його обрахунками перші шлюби склали 74,05 %, другі – 24,32 % та треті 1,62 %⁶²⁶. Назагал у ранньомодерному українському суспільстві загальноприйнятою нормою життя була одношлюбність, а повторні матримоніальні союзи були скоріше вимушеним кроком в боротьбі із самотністю, економічними складнощами родини та суспільним упередженим ставленням.

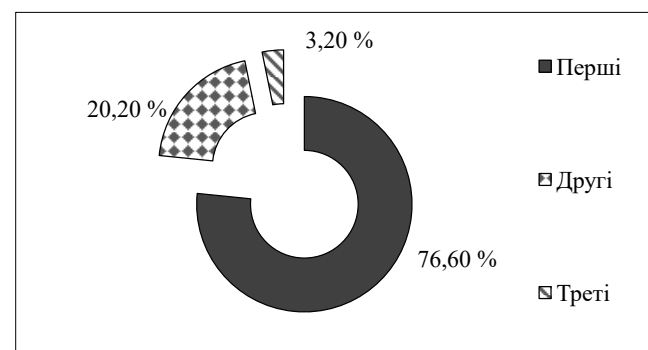

Рисунок 2 – Загальна кількість перших і повторних шлюбів упродовж 1741–1786 рр. за матеріалами метричних книг м. Сорочинці

Цікавий приклад із трикратним одруженням зустрічаємо в аналізованих метриках. У записах Успенської церкви м. Сорочинці знаходимо акт вінчання від 14 квітня 1757 р. молодика Стефана Коцаренка з «дівцею» Єфросинією Омельченковою першим шлюбом. Далі споглядаємо майже порічне народження дітей у цього подружжя: 7 березня 1759 р. народився син Герасим, 10 січня 1760 р. – син Григорій, 20 січня 1761 р. – донька Тетяна, 15 серпня 1764 р. – донька Феодосія⁶²⁷.

⁶²⁰ Цатурова М. К. Русское семейное право XVI–XVIII вв. ... С. 11–12.

⁶²¹ Українські народні прислів'я та приказки ... С. 638.

⁶²² Климентій Зіновійв. Вірші ... С. 119.

⁶²³ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. III. С. 422.

⁶²⁴ ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 177. Арк. 71; Спр. 183. Арк. 87.

⁶²⁵ Сердюк І. Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (за даними метричної книги Хресторіздвянської церкви містечка Яреськи Миргородського полку). *Краєзнавство*. Київ : «Телесик», 2010. № 3. С. 48–55.

⁶²⁶ Wyżga M. Rodzina chłopska w parafii Raciborowice pod Krakowem w XVII–XVIII wieku ... S. 253.

⁶²⁷ ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 177. Арк. 53, 69, 72, 74; Спр. 183. Арк. 2.

Очевидно, діти не померли малолітніми, оскільки в актах смерті їх не виявлено.

Невідомо, коли і з ким Стефан одружився вдруге. Припускаємо, що акт вінчання був зареєстрований у метриці Миколаївської церкви цього ж населеного пункту, яка не збереглася, або іншої сусідської парафії. Утім, у церковно-статистичних записах наступних років удівець Стефан Коцаренко повінчаний з дівкою Пелагією Гриценковою «полутретим» шлюбом. Через рік 18 вересня 1766 р. у них народилася спільна донька Марія. Проте, цей шлюб був досить короткочасним: уже 29 березня 1767 р. 47-річний Стефан помер⁶²⁸. Отже, за десять років життя Стефана Коцаренка було укладено три шлюби та народжено, принаймні, п'ятеро дітей від різних жінок. Невідомо, чи дотримувався вдівець жалобного часу по смерті своїх двох перших дружин. Очевидно, навряд чи, адже діти від попередніх шлюбів вимагали жіночого догляду та спонукали їхнього батька до повторного одруження.

Відомо, що, утворюючи повторний сімейний союз, удовиці повинні були витримати певний траурний термін безшлюбності. Цікаво, що в актових джерелах говорилося тільки про жалобний час удів, тому не зрозуміло, чи був обов'язковий строк безшлюбності вдівців. У III Литовському статуті вказувалося, що «вдова шляхтянка по смерті мужа свого шість місяцев за другого мужа не смела пойти»⁶²⁹. В Росії довгий час існував цілий траурний рік для вдови. При недотриманні цього терміну безшлюбності вона втрачала свою частку від власності чоловіка. Тільки в 1701 р. було ліквідовано обов'язковий траурний рік для отримання вдовиного прожитку⁶³⁰. Чи існував скорботний термін по смерті чоловіка або дружини на українських землях у XVIII ст., достовірно не відомо, але припускаємо, що в народній традиції певний час безшлюбності овдовілих осіб зберігався. Такий термін

⁶²⁸ ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 183. Арк. 7, 9.

⁶²⁹ Статут Великого княжества Литовского 1588 года ... Розділ 5. Арт.13. URL: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>.

⁶³⁰ Цатурова М. К. Русское семейное право XVI–XVIII вв ... С. 71.

визначався з однієї сторони тому, що потрібно було проявити повагу до пам'яті покійного, а з іншої – витримати час перевірки можливої вагітності жінки від померлого чоловіка.

Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. і сповідні розписи не дають можливості дослідити дотримання скорботного часу. На противагу їм, у метричних книгах іноді це питання можна з'ясувати, прослідковуючи історію життя окремих осіб від народження до смерті. Зокрема, у сорочинських метриках зустрічаємо принаймні два таких цікавих випадки. Першим було життя Федора Тягла. Спочатку дізнаємося, що 8 січня 1768 р. померла його 35-річна дружина Зіновія. Не пройшло й півроку трауру, як 20 травня 1768 р. він одружився вдруге з удовою Ульяною Муковозною. Другий шлюб не проіснував довго, так як вже 10 травня 1770 р. Федір Тягло помер у 39-річному віці⁶³¹.

У іншого сорочинського мешканця Івана Заплави в один день, 4 лютого 1769 р., померли однорічна донька Параскева та 35-літня дружина Ірина. Чоловік недовго перебував у жалобі: 17 лютого 1769 р., тобто через два тижні, він повінчався «полувторым» шлюбом з дівкою Анною Фепекловою. Через рік 28 лютого 1770 р. у них народилася донька Марфа. Повторне одруження, як і в першому випадку, не було довготривалим. Уже 22 липня 1771 р. 39-річний Іван Заплава «представився»⁶³². Отже, овдовілі чоловіки доволі часто не витримували скорботного терміну. Такі тенденції помічено польським дослідником Т. Віжлічом, який у своїй студії вказує на недотриманні піврічного трауру, зосібно вдівцями⁶³³. Думаємо, що їхнє швидке одруження пов'язане з потребою жіночого догляду за дітьми та необхідністю виконання хатньої роботи, яка переважно вважалася жіночою справою.

⁶³¹ ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 183. Арк. 13 зв. – 14, 19.

⁶³² ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 183. Арк. 15–17, 22.

⁶³³ Wiślich T. Upodobanie Małżeństwo i związki nitformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku ... S. 55.

Швидке одруження вдів як зазвичай викликало несхвалення у суспільстві через те, що вони недовго були у жалобі. Приклад такого осудливого ставлення громади зустрічаємо у приватному листуванні «нової шляхти» наведеному в студії О. Дзюби. Зокрема, недовго перебувала у скорботі після смерті чоловіка Григорія Фридрикевича вдова Феодосія, що походила з відомого старшинського роду Томар. Вона у 1728 р. доволі швидко й «не так, як пристойно» вийшла заміж за іншого чоловіка Стефана Леонтовича⁶³⁴.

На супротив удівцям, дотримання траурного часу удовицями прослідкувати набагато складніше. Вони при укладанні повторних шлюбів записувалися по імені, іноді по батькові, бувало з позначенням прізвиська по батьку або ж останньому чоловіку. Тому повноцінне дослідження цього питання ускладнене або неможливе через частковість збереження метричних книг з окремих населених пунктів. Із проаналізованих нами джерел порушень жалобного терміну вдовами не виявлено. Знайдено, навпаки, випадок дотримання цієї часової традиції безшлюбності.

Так, з метричних записів стає відомо, що у 1776 р. помер Василь Склярченко. Другий шлюб його дружини Параскеви Склярченкої зареєстровано з вдівцем Олексієм Борженком у 1781 р.⁶³⁵ Отже, цей приклад засвідчує, що вдовиця вийшла заміж вдруге тільки через п'ять років тому. Вважаємо, що скорботний термін представниками обох статей, попри християнські та правові настанови, не завжди дотримувався. Вимоги часу та реалії життя корегували шлюбну поведінку овдовілих осіб.

Пrawdopodobно, що чотирикратні сімейні союзи, вочевидь, мали поодинокі випадки. У сорочинських метриках чотиришлюбників не виявлено, однак приклади судових справ над

особами одруженими вчетверте зустрічаємо у монографії І. Петренко⁶³⁶. Інша українська дослідниця І. Ворончук наводить приклади четвертих і навіть один приклад п'ятишлюбності на Волині у XVI – першій половині XVII ст.⁶³⁷. За матеріалами метричних книг і церковних обшуків 23 парафій Лівобережжя України, досліджених нами, так само помічено тільки тришлюбників. Щоправда, представники парафіяльного кліру не завжди позначали в церковній документації кількісний показник шлюбів осіб, які одружувалися, та взагалі не могли реєструвати відповідно до християнських канонів наречених вінчаних вчетверте, бо це означало б свідоме порушеннями ними матримоніальних вимог та й ще документально підтверджене.

На противагу церковно-статистичним книгам, судові справи демонструють доволі цікаві історії з життя чотиривінчаних осіб. Так, священника с. Прохорівка Мойсея Осіповського у 1771 р. звинувачували в проведенні обряду вінчання Михайла Мотовиловича четвертий раз. Виправдовуючись, представник парафіяльного кліру пояснив, що чоловік назвався двоєшлюбником⁶³⁸. Андрій Жмудин походженням з Московщини у 1767 р., будучи тяжкохворим на сповіді у священника м. Домантове, зізнався про скоєне матримоніальне порушення. Виявилось, що чоловік першу дружину на московських землях залишив, друга і третя померли, а з четвертою він на той час проживав⁶³⁹.

Чотири рази заміжною виявилася Агафія Татарка з с. Миколаївка Роменського повіту. Коли стало відомо про порушення матримоніальної вимоги жінкою, її справу було передано до суду. Проте священник, який здійснював обряд вінчання у церкві Різдва Пресвятої Богородиці, перебуваючи в похилому

⁶³⁶ Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.: монографія в 2 ч. Полтава: РВВ ПУЕТ, 2010. Ч. II. С. 346–347.

⁶³⁷ Ворончук І. О. Населення Волині ... С. 95, 99, 103, 457–497.

⁶³⁸ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 821. Арк. 1–7.

⁶³⁹ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 609. Арк. 1–23.

⁶³⁴ Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. ... С. 127.

⁶³⁵ ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 183. Арк. 34, 50 зв.

віці не пам'ятав умов здійснення таїнства. Напередодні винесення вироку в лютому 1778 р. суддею Афанасієм Шкляревичем обвинувачена жінка померла. Її четвертому чоловіку Івану Кислому за те, що він одружився на жінці за трьома чоловіками, було призначено довічне покарання епитимією у Київському Преображенському монастирі. Щоправда, суддя, побачивши старого і немічного Івана, 9 листопада 1778 р. звернувся у Роменське духовне правління з проханням дати можливість покараному виконати епитимію при парафіяльній церкві під наглядом священника⁶⁴⁰.

Очевидно, що такі порушення кількісної умови шлюбності, якщо й мали місце, то були пов'язані з нелегальною подружньою плідністю. Можемо погодитися із І. Ворончук про те, що частотність укладання шлюбів удівців та вдів залежала від кількох чинників, зокрема, віку овдовіння, заможності, коливань шлюбного ринку, культурного і господарського середовища, числа осиротілих нащадків тощо⁶⁴¹. Середня довготривалість першого вдівства у польських чоловіків і жінок була рівною та становила близько 10 років⁶⁴². Припускаємо, що у сільському соціумі традиційного українського суспільства позашлюбний стан чоловіків і жінок тривав дещо менше, що зумовлювалося перш за все економічними чинниками. Погоджуємося із тезою Т. Віжліча про те, що з кожним новим роком удівства для самотньої жінки втрачалися шанси на повторне одруження⁶⁴³. Якби не повторні шлюби, відсоток удів та вдівців був би дуже високим. Проте бажання залишити нащадків, бездітність у попередніх сімейних союзах, складність самотнього існування, тогочасні ментальні

⁶⁴⁰ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 1324. Арк. 1–5

⁶⁴¹ Ворончук І. О. Населення Волині ... С. 96.

⁶⁴² Kukło С. *Badan demograficznych nad staropolska rodzina mieszczańska w XVIII wieku* ... S. 352–353.

⁶⁴³ Wiślich Т. *Upodobanie Małżeństwo i związki nitformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku* S. 56.

настанови на подружнє життя сприяли утворенню нових сімейних союзів⁶⁴⁴.

Незаконними визнавали шлюби з порушенням вікового цензу. Згідно з канонічними нормами «Требника» 1646 р. митрополита П. Могили шлюбний вік для хлопця встановлювався у 15 років, для дівчини – 12 років⁶⁴⁵. Рівнозначний шлюбний вік було визначено у Кормчій книзі⁶⁴⁶. Виходячи з матеріалів епістолярної спадщини XVIII ст., досліджених О. Дзюбою, дванадцятирічний вік дівчини з шляхетського роду вважався мало не критичним для того, щоби вийти заміж⁶⁴⁷.

Ще в 1714 р. вводилися певні обмеження для дворянських дітей, які навчалися в школах арифметиці та геометрії. На таких школярів накладався незвичайний штраф: не дозволялося архієреям давати дворянським дітям «венчальніє памяти» для одруження, допоки вони не вивчаться та не отримують відповідні дозволи від керівництва шкіл. На початку XVIII ст. Петро I спробував встановити новий шлюбний вік: для хлопців – 18 років, для дівчат – 17 років⁶⁴⁸. Така зміна вікової вимоги шлюбності мала сприяти зростанню чисельності освічених молодих людей, які б не сиділи у маєтках, а були корисні державі. Щоправда, на практиці ця норма не діяла навіть в часи його царювання⁶⁴⁹.

Синодальний указ від 17 грудня 1774 р. наголошував на тому, що хлопці мали право одружуватися не раніше 15 років, а дівчата – 13 років⁶⁵⁰. Отже, у другій половині XVIII ст. залишилися чинними вікові норми, наближені до канонічних вимог, які створювали умови для укладання ранньовікових сімейних пар. Шлюбно-вікові зміни відбулися відповідно до іменного

⁶⁴⁴ Ворончук І. О. Населення Волині ... С. 94, 102.

⁶⁴⁵ Требник митрополита Петра Могили ... С. 381.

⁶⁴⁶ Цатурова М. К. *Русское семейное право XVI–XVIII вв.* ... С. 6.

⁶⁴⁷ Дзюба О. *Приватне життя козацької старшини* ... С. 70.

⁶⁴⁸ ПСЗРИ. *Собрание первое*. Т. V. С. 78, 91.

⁶⁴⁹ Цатурова М. К. *Русское семейное право XVI–XVIII вв.* ... С. 7.

⁶⁵⁰ ПСЗРИ. *Собрание первое*. Т. XIX. С. 1063.

указу 19 липня 1830 р., коли чоловікам було дозволено вінчатися з 18 років, а жінкам – 16 років⁶⁵¹. Такі нововведення були закріплені у цивільних кодексах 1832 р. та 1857 р.⁶⁵² У «Законах о состояниях» 1857 р. задекларовано чинність указаних шлюбно-вікових вимог незалежно від станової належності⁶⁵³.

У народі довгий час побутувала думка про те, чим раніше дівчина повінчається тим краще, оскільки «*молодим женившись – дітей до розуму доведеш*». У ранньому дівочстві було ширше коло вибору потенційних претендентів для заміжжя. Такий розрахунок пояснювався достатньо низьким рівнем життя населення, намаганням жінки встигнути виконати головну дітородну функцію, оскільки не всяка жінка доживала до літнього віку через тяжку сільськогосподарську працю, яка швидко її старила та виснажувала, а також значну смертність при пологах у пізніх породіль. Вже після 23–24 років вона втрачала привабливість і частково здоров'я: «*До весілля дівка гарна, а там хоч покинь*»⁶⁵⁴. Окрім того, ранні шлюби були засобом легалізації гіперсексуальності молодого покоління⁶⁵⁵. Зокрема, у народі говорилося: «*Коли не хочеш з дівки молодиці, – держи її в їжачих рукавицях*»⁶⁵⁶. У незаміжніх жінок більш старшого віку частішали випадки позашлюбних сексуальних стосунків та народження «*самосійок-дітей*». Таких жінок, як вже зазначалося, називали покритками.

Отже, практика раннього заміжжя мала місце з метою угамування надмірної сексуальної нетерпимості молодого покоління

⁶⁵¹ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. V. Ч. I. С. 740.

⁶⁵² Сводъ законовъ гражданскихъ и межевыхъ. Законы Гражданскіе ... Т. X. Ч. I. С. 17, 26; Сводъ законовъ Россійской имперіи, изданія 1857 года. Законы Гражданскіе ... Т. X. Ч. I. С. 1, 8.

⁶⁵³ Сводъ законовъ Россійской имперіи, изданія 1857 года. Законы о состояніяхъ ... Т. IX. С. 16.

⁶⁵⁴ Українські народні прислів'я та приказки ... С. 617, 635.

⁶⁵⁵ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи ... С. 164.

⁶⁵⁶ Українські народні прислів'я та приказки ... С. 618.

та запобігання розпутності. Такі прояви поведінки виникали у зв'язку з фізіологічними змінами молоді, статевим дозріванням і поширенням тенденцій сексуальної розкृतості в суспільстві ранньомодерної доби. Утім в реальному житті другої половини XVIII – першої половини XIX ст. була дещо інша ситуація. Із проведених нами обрахувань середнього віку першошлюбників у селах Полтавського полку виявлено, що більшість населення уклала сімейні союзи загалом опісля 20-річного віку, лише близько 5% заміжніх жінок, зафіксованих сповідними розписами так само, як й Румянцевським описом, входили у вікову групу 14–19 років. Заміжні жінки 14-річного віку, у використаних нами джерелах, зустрічаються лише двічі. Так, згідно з записами Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. с. Диканька Полтавського полку такою була Теодора дружина 25-літнього посполитого Мар'яна Гришка. Так само лише одну 14-річну заміжню жінку зафіксовано у сповідних розписах с. Пушкарівка названого вище полку. Нею була посполита Параска дружина 21-річного Івана Порохні⁶⁵⁷.

Проведені нами подальші дослідження за матеріалами метричних і церковно-обшукових книг кінця XVIII – першої половини XIX ст. українських земель Лівобережжя України більш конкретизували попередню тезу: чоловіки загалом вінчалися після 20-річного віку, натомість українські жінки упродовж 1783–1820 рр. переважно виходили заміж до 20 років, а в 1836–1860 рр. – старшими за вказаний вік. У середині XIX ст. середній вік людей, які утворювали шлюби, наблизився до протяжності одного покоління – 22–25 років⁶⁵⁸.

Вже згаданий синодальний указ від 17 грудня 1774 р. вимагав роз'єднання вінчаних неповнолітніх молодих та покарання штрафом передусім священників⁶⁵⁹. Відповідно до статей 217, 224

⁶⁵⁷ ЦДІАУК. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 252. Арк. 314; Ф. 990. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 727.

⁶⁵⁸ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи ... С. 164.

⁶⁵⁹ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XIX. С. 1063.

та 225 Уставу духовних консисторій 1841 р. шлюбні «сопряжения лиц», які не досягли шлюбного віку, визнавалися не чинними. При отриманні донесень або свідчень про незаконно здійснене вінчання наречених раніше узаконеного віку консисторія перевіряла вікові дані за метричними довідками. За умов небережності метрик проводилося дізнання про час народження осіб, які одружилися. У разі виявлення порушення шлюбно-вікової вимоги, коли таїнство шлюбу відбулося за неможливості нареченим або нареченою церковного та цивільного повноліття, вінчані особи негайно розлучалися від спільного проживання. Священно та церковнослужителі, які здійснили незаконний обряд вінчання, підлягали покаранню консисторським судом⁶⁶⁰. Якщо під час доносу наречені вже стали повнолітніми та виявили бажання продовжити спільне життя, справу вирішував Святійший Синод з урахуванням показів років обох осіб і часу їхнього вінчання⁶⁶¹. Про одну з таких родин із неповнолітньою нареченою, яка була повернута матері, піде мова нижче.

Загалом з-поміж судових справ позовні заяви про незаконні шлюби неповнолітніх осіб зустрічалися вкрай рідко. Проте, нами виявлено декілька вельми пікантних життєвих історій. У першій ситуації неповнолітньою виявилася пасербиця жителя кропивенської парафії Остапа Шкурки Марія, яку видали заміж 1754 р. за мешканця с. Синеоківка Семена Гурина Кропивенської сотні Переяславського полку. Судова справа розглядалася у 1755 р. Наречений у своїх свідченнях зауважив про те, що вінчання відбулося за взаємним благословенням батьків з обох сторін, щоправда, про вік нареченої, яка походила з іншої парафії, він не був поінформований. «З неведенія» Семена відбулося «плотское сношение», яке засвідчили дві жінки та два лікарі. Щоправда, потім було викрито дійсний вік дівчини та

⁶⁶⁰ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. VI. Ч. I. С. 248, 249.

⁶⁶¹ Сводъ законовъ гражданскихъ и межевыхъ. Законы Гражданскіе ... Т. X. Ч. I. С. 26; Сводъ законовъ Россійской имперіи, изданія 1857 года. Законы Гражданскіе ... Т. X. Ч. I. С. 8.

за рішенням суду наказано повернути її до матері. До травня 1757 р., очевидно, до 13–14-річчя дівки, між нареченими не повинно бути «к мальженству ничего»⁶⁶². Бачимо, що нареченою стала, ймовірно, за все, ще дитина 11–12 років. Невідомо, чи настав у дівчини пубертатний період, але матір і названий батько поспішили видати доньку заміж.

У другій судовій справі, що розглядалася у Чернігівській консисторії у березні 1807 р., неповнолітнім нареченим виявився син Іван селянина Григорія Філіпова, який походив з с. Анулич Брянської округи та був одружений із дорослою дівкою Марфою Мінаєвою. Вінчання провели глазовський священник Матвій Дорофеев і дячок Максим Подовольний. Рапорт про порушення матримоніальної вимоги надіслано з Орловської консисторії за показами священника Максима Прощановича та дячка Дем'яна Киселевича. Напевно, справа у Чернігівській духовній консисторії не набула подальшого розгляду «за недостатком причин»⁶⁶³. Припускаємо, що в час надходження позову хлопець міг вже досягти дозволеного шлюбного віку.

У Чернігівській духовній консисторії 1807 р. розглядалася ще одна цікава справа за позовом відставного кірасира Івана Степаненка жителя с. Кочурівка. Чоловік вирішив одружити свого сина Силу. Для з'ясування кількості прожитих років хлопцем неграмотний Іван Степаненко разом із козаком Павлом Степаненком пішли до парафіяльного священника Петра Коженівського. Той при свідку заявив, що Сила набув повноліття й може одружуватися (але потім перед початком вінчання повідомив протилежне). Іван Степаненко у пошуках дружини для сина поїхав у с. Ястребщина до казенного селянина Семена Петренка та домовився про весілля з його донькою. Проведення обряду вінчання було заплановано на 10 лютого. Ястребщанський священник Павло Грабистий отримав 20 рублів за проведення майбутнього обряду та

⁶⁶² ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 226. Арк. 1–3.

⁶⁶³ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 361. Арк. 1–3.

вимагав свідоцтво про народження Сили від кочурівського причту.

Іван Степаненко знову звернувся до Петра Коженівського за довідкою. Той повідомив про те, що Силі шістнадцятий рік. У метричній виписці було зазначено час народження хлопця 30 липня 1792 р., тобто на 10 лютого 1807 р. йому було ще чотирнадцять років. За свідоцтво про народження священник узяв четверть віса, декілька мішків інших продуктів і завірив позивача, що можна їхати до Петренка. Іван та Сила Степаненки разом із родичами поїхали в Ястребщину. Привезли горілки та закуски й почали святкувати, адже на ранок повинно було відбутися вінчання. Проте священник Павло Грабистий відмовив у здійсненні таїнства шлюбу в зв'язку з неповноліттям хлопця. Отже, вінчання не відбулося. Іван Степаненко в судовому порядку вимагав компенсації 98 рублів 27 копійок від кочурівського священника, витрачених на оплату свідоцтва, церковного обряду та весілля. Чернігівська духовна консисторія Петра Коженівського покарала одномісячним перебуванням у Преображенському Новгород-Северському чоловічому монастирі та відшкодуванням заявленої суми заявнику⁶⁶⁴.

Наведений приклад демонструє вплив неграмотності, необізнаності людей у кількості прожитих років не тільки власних, але й своїх дітей. Парафіяни довіряли представникам місцевого духовенства, а ті не завжди порядно виконували свої посадові обов'язки або демонстрували низький рівень професійної підготовки церковних служителів.

Цікава судова справа зареєстрована у журналі Слобідсько-Української духовної консисторії від 12 грудня 1830 р. Благодетельний протоієрей Різдво-Богородицької церкви слободи Асоєвки Василь Романов скаржився на священника Христоріздвяної церкви Сумського повіту слободи Тимофіївки Федора Азбукіна за бездоказове донесення подане останнім

із приводу крадіжки гусей у червні 1827 р. Федір Азбукін нібито розпізнав із-поміж пtiці на подвір'ї Романова шістьох своїх гусей і вимагав їхнього повернення. Асоєвський протоієрей указав на відсутність доказів і натомість звинуватив тимофіївського священника у вінчанні 4 лютого 1830 р. дівки Єфросинії Третьякової з його парафії без жодних довідок, особливо без метричних даних про досягнення нареченою шлюбного віку⁶⁶⁵. Як бачимо, порушення представниками парафіяльного кліру шлюбно-вікових вимог іноді побіжно розкривалися в суперечках між священниками різних парафій на побутовому рівні.

В іншій ситуації 17 жовтня 1825 р. до Преосвященного єпископа Павла Слобідсько-Українського та Харківського звернувся хлопець Максим Твердохлебов, який добропорядно та чесно виконував посадові обов'язки пономаря в Архангельській церкві слободи Мартової Волчанського повіту. Чоловік просив видати йому білет на утворення законного сімейного союзу. Церковний служитель мотивував таке рішення неспроможністю в 17 років себе «прилично» утримувати через відсутність матері та батька. Консисторією було перевірено його вік. З'ясувалося, що записів про народження хлопця в метричній книзі указанного року не виявилось. У ревізькій казці 1815 р. Максим записаний 7-річним. У формулярному списку 1824 р. в характеристиці про нього відмічено таке: «холост» 16 років, багато чого не розуміє, молитов і катехізісу не знає, поведінка вибіркова, проживає на квартирі, достаток малий. Зважаючи на виявлені факти, Максиму в одруженні було відмовлено до того часу, поки свідомістю, віком та знаннями відповідатиме причетнику⁶⁶⁶. Як бачимо, хлопець ледь досягнув дозволеного для одруження віку, проте консисторське начальство, очевидно, врахувало його сирітство, професійну та вікову незрілість і відмовило в наданні свідоцтва-дозволу на шлюб.

⁶⁶⁵ ДАХО. Ф. 40. Оп. 17. Спр. 1563. Арк. 1–9.

⁶⁶⁶ ДАХО. Ф. 40. Оп. 15. Спр. 973. Арк. 1–6.

⁶⁶⁴ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 363. Арк. 1–47.

Відповідно до кримінального законодавства 1845 р., за одруження раніше або пізніше визначеного церковними або державними законами віку осіб самі наречені, їхні батьки, опікуни чи родичі, які завідомо були обізнані або посприяли укладенню незаконного шлюбу, каралися залежно від обставин ув'язненням на час від трьох до шести місяців або арештом від трьох тижнів до трьох місяців. За неправдиві свідчення про вік наречених начальством, батьками або опікунами винні каралися арештом на час від трьох тижнів до трьох місяців. У випадку укладання фальшивих письмових документів міра покарання ставала більш жорсткою: позбавляли всіх станових прав, били батогами, засиляли в Сибір на термін від одного до чотирьох років⁶⁶⁷.

Граничні вікові межі повторних шлюбів удів та вдівців визначались християнськими традиціями, у відповідності з якими наново вінчатися могли тільки молоді вдови. У Посланнях апостола Павла до Тимофія вдови віком до 60 років вважались молодими, оскільки перебували в пошуку нової долі, «бо вони, розпалившись, хочуть, наперекір Христові, заміж виходити» (1Тим.5:11)⁶⁶⁸. Шістдесятиліття було завершальним віком для одруження за Кормчою книгою⁶⁶⁹. Затим що самотні жінки такого віку здебільшого були непрацездатними, заміжжя літніх осіб населенням вважалося непристойним.

У проєкті шлюбного права, укладеному в Синоді архієпископом петербурзьким Гаврилом у 1765–1767 рр., не дозволялося вінчати чоловіків старших 60 років, а жінок – 50 років. Очевидно, такі шлюбно-вікові норми не набули чинності, оскільки принаймні проведені нами дослідження доводять, що людей старших за указані вікові межі все ж таки вінчали. Більшість дослідників ранньомодерного права вважають, що на практиці Синодом кінцем маскулінного

шлюбного віку було визначено 80-річчя, а фемінного – 60-річчя⁶⁷⁰. У синодальному указі від 12 грудня 1744 р. пояснювалось, що від наречених, котрим за 80 років, не доводиться очікувати примноження роду людського, заради чого й був Богом запроваджений шлюб. В цьому ж документі вдовам, старше 60 років, пропонувалось в повторному шлюбі уникати «нечистоти»⁶⁷¹. Цивільні закони 1832 р. та 1857 р. не розмежовували літніх наречених за статевою ознакою та декларували недопустимість вінчань осіб, старших 80 років⁶⁷². Утім сила традицій впливала на вирішення цього питання, адже жінок-наречених, старших 60 років у матеріалах церковно-статистичної документації нами не виявлено, а чоловіки зрідка зустрічалися.

Очевидно, що таких літніх прохачів, які б виявили бажання одружитися, були одиниці. По-перше, мало хто з осіб похилого віку наважувався на такий крок, окрім того, напевно, їхні спадкоємці не були у захваті від такого рішення кровних родичів. По-друге, відсоток старих людей у загальній структурі населення був незначним. Нами виявлено лише один випадок від 13 жовтня 1825 р., коли мешканцю м. Харкова А. Києвцову було відмовлено укласти новий шлюб за причиною старості⁶⁷³. Цікавий випадок про незаконне одруження чоловіка, який виглядав старше вісімдесяти років, і дівчини, якій було не більше 19 років, зустрівся досліднику С. Гузенкову⁶⁷⁴.

Отже, можемо підсумувати, що в другій половині XVIII та в першій половині XIX ст. в середовищі православного населення Лівобережної України недійсними визнавалися

⁶⁷⁰ Нижник Н. С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории ... С. 124.

⁶⁷¹ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XII. С. 285.

⁶⁷² Сводъ законовъ гражданскихъ и межевыхъ. Законы Гражданские ... Т. X. Ч. I. С. 17; Сводъ законовъ Россійской имперіи, изданія 1857 года. Законы Гражданские ... Т. X. Ч. I. С. 1.

⁶⁷³ ДАХО. Ф. 40. Оп. 15. Спр. 957. Арк. 1–8.

⁶⁷⁴ Гузенков С. Метричні книги православних церков Південної України другої половини XIX ст. ... С. 53.

⁶⁶⁷ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XX. Ч. I. С. 968–969, 1001–1002.

⁶⁶⁸ Біблія або книги святого письма Старого й Нового Заповіту ...

⁶⁶⁹ Цатурова М. К. Русское семейное право XVI–XVIII вв ... С. 8.

союзи, укладені шляхом застосування насильства або психічної недієздатності одного або обох наречених; шлюбних партнерів, тих, які не розлучилися, але наново незаконно одружилися; осіб, які розірвали сімейний союз, але не мали дозволу на нове вінчання та порушили цю вимогу; уклали шлюб вчетверте; не досягли дозволеного матримоніального віку або вийшли за його межі.

Наведені приклади незаконних шлюбних проявів дають змогу стверджувати, що бігамія побутувала у формах: полігнії і поліандрії. Вважаємо, що явище бігамії було спричинене обмеженням шлюборозлучних прав, і ця тенденція посилилась в XIX ст., особливо стосовно солдаток, яким для отримання розлучення, замість п'ятирічного терміну очікування зниклого чоловіка, спочатку встановили семирічний, а в 1841 р. його перетворили в безстроковий. І лише дезертирство чи полон чоловіка-військового залишали їм деякі шанси на розлучення.

Також в цей період вже в загальних рисах була відпрацьована практика протидії випадкам багатоженства або багатомужества, бігаміст зобов'язаний був повернутися до першої законної дружини або законного чоловіка. Щоправда, при цьому не були відрегульовані механізми існування відновлених сімей та утримання дітей від незаконно вінчаних шлюбних партнерів. Постраждала особа, починаючи з 1841 р., мала право на розлучення, натомість бігаміст карався довічною безшлюбністю.

Серед повторних шлюбів переважали другі, рідше зустрічались треті, а в поодиноких випадках – четверті. Останні визнавалися церквою недійсними. Відповідно до Кримінального кодексу 1845 р., четвертий шлюб карався ув'язненням і церковним покаєнням⁶⁷⁵.

Встановлено, що терміну жалоби не дотримувались

⁶⁷⁵ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XX. Ч. I. С. 968

передусім овдовілі чоловіки, яких до швидких повторних одружень спонукали діти, складна економічна ситуація в родині тощо. Всі ці чинники були актуальними й для вдовиць, але їх стримувало можливе засудження таких дій громадою.

В цей же період поступово зростав і віковий ценз ранніх шлюбів. Якщо ще в першій третині XIX ст. він дорівнював 15-ти рокам для хлопців та 13-ти для дівчат, то 1830 р. зріс та відповідно становив 18 і 16 років. Встановлені були і граничні межі шлюбного віку жінок та чоловіків – 60 та 80 років відповідно.

❖ 3.5. Родинні зв'язки та віросповідання наречених

Родинні зв'язки та віросповідання наречених також мали важливе значення під час укладання шлюбів. Недійсними вважались сімейні союзи, які уклалися не лише поміж кровними, але й духовними родичами, особами, що поріднилися через одруження родичів (так звана, «двухродна» і «трьохродна» спорідненість)⁶⁷⁶. Довгий час визначення ступенів спорідненості було прерогативою Церкви, яка самостійних документів не створювала, а визнавала візантійське законодавство, що закріплювало складну систему заборон на шлюби. Історія матримоніального права ведеться від суворої заборони християнським віровченням вінчань осіб, які перебували у родинних стосунках до восьмого-сьомого коліна. Проте, потім такі вимоги спростили до четвертого ступеня кровної родинності. Особливо помітним було пом'якшення відносно духовної спорідненості⁶⁷⁷.

⁶⁷⁶ Романова О. «Боже не благословення» чи вигідне одруження? Штрихи до ціннісних пріоритетів козацької старшини XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2010. Вип. 9. С. 374.

⁶⁷⁷ Нижник Н. С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории ... С. 126; Миронов Б. Н. Социальная история России

Якщо вимога відсутності кровних зв'язків у XVIII ст. зберігалася, то велика розлогість духовних родичів⁶⁷⁸ зазнала канонічних змін у вигляді скорочень, оскільки вона ускладнювала пошук шлюбних партнерів у невеликих поселеннях і звужувала шлюбний ринок. Зокрема, уже в першій половині XVIII ст. дозволялися шлюби поміж хресними братами і сестрами, але необхідно було брати в архієрея спеціальний дозвіл на такий союз⁶⁷⁹. Зменшення заборонених ступенів споріднення відбулося й впродовж другої половини XVIII ст.⁶⁸⁰

Оскільки духовні суди другої половини XVIII ст. потерпали від скарг про порушення вінчаними особами різних ступенів родинності, а парафіяльне духовенство плуталося у визначенні законності майбутнього шлюбу, у 1765 р. була створена особлива Духовна комісія. Її завданням було видання спеціальної книги, у якій би визначалися дозволені ступені спорідненості та дні для проведення вінчань⁶⁸¹. Наприклад, своїми рапортами та підписами священники Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії звітували у 1780 р. про отримання указів, які забороняли вінчати неповнолітніх і родичів у певних ступенях⁶⁸². Синодським указом від 19 вересня 1787 р. віталися доноси населення щодо незаконних шлюбів, які були укладені між родичами. Означений актовий документ разом із указами Синоду від 19 січня 1810 р. та 26 квітня 1850 р. наголошував на дозволенних ступенях духовної та кровної спорідненості⁶⁸³.

періода імперії ... С. 164.

⁶⁷⁸ До духовних родичів передусім відносять хрещених батьків з похресниками та з їхніми біологічними батьками.

⁶⁷⁹ Романова О. «Боже не благословення» чи вигідне одруження? ... С. 376.

⁶⁸⁰ Петренко І. М. Шлюбно-сімейні відносини в контексті православної повсякденної культури Росії (XVIII ст.). *Краєзнавство*. Київ : Вид-во «Теле-сик», 2010. № 3. С. 100.

⁶⁸¹ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XVII. С. 148.

⁶⁸² ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1435. Арк. 143.

⁶⁸³ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXII. С. 897; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXXI.

Заборону шлюбів осіб, пов'язаних близькою родинністю, декларували окремі статті цивільних кодексів 1832 та 1857 рр.⁶⁸⁴ Глава третя «О союзе родственном», ґрунтуючись на законодавчих актах, починаючи з № 634 від 14 березня 1676 р. та закінчуючи роз'ясненнями Державної Ради від 14 березня 1823 р., декларувала основні принципи вирахування кровно-родинних зв'язків. Рід визначався як зв'язок усіх членів родини чоловічої та жіночої статі, який походив від одного загального родоначальника, хоча й не всі з осіб могли носити його ім'я або прізвисько. Близькість спорідненості визначалася лініями та ступенями. Зв'язок однієї особи з іншою за посередництва народження складав ступінь. Взаємозв'язки ступенів, які безперервно продовжувалися, складали лінію. Ступінь, від якої походили дві або більше ліній, у відношенні до ліній називали колінами. Лінії у відношенні до коліна – галузями або поколіннями. Лінії виокремлювали трьох родів: низхідні, висхідні та бокові або побічні. Далі статті цивільного законодавства роз'яснювали особливості вирахування різних ступенів родинності⁶⁸⁵.

За наявності поважних причин після 1841 р. законними вважалися шлюби трьохрідних осіб, але на це потрібно було отримувати від духовного начальства «благочинний» дозвіл, який давався лише у виключних випадках. Очевидно, таким могла бути вагітність дівчини. Щоправда, не дивлячись на ухвалені актові документи, представники парафіяльного кліру продовжували звертатися за роз'ясненнями в духовні інстанції. Підсумувавши всі попередні запити, а також укази та трактування канонічних книг,

С. 40–41; ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XXV. Ч. I. С. 413.

⁶⁸⁴ Сводъ законовъ гражданскихъ и межевыхъ. Законы Гражданскіе ... Т. X. Ч. I. С. 26; Сводъ законовъ Россійской имперіи, изданія 1857 года. Законы Гражданскіе Т. X. Ч. I. С. 5, 7–8.

⁶⁸⁵ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. II. С. 26; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXXVIII. С. 827; Сводъ законовъ гражданскихъ и межевыхъ. Законы Гражданскіе ... Т. X. Ч. I. С. 33–36.

у «Полтавских епархиальных ведомостях» 1872 р. було опубліковано відповідь⁶⁸⁶. Відповідно до її змісту, не дозволялися шлюби за кровною ознакою між одним нареченим і родичами іншого до четвертого ступеня. Позаяк визначені умови ускладнювали укладання сімейних союзів у малолюдних і дрібнопомісних поселеннях, то фактично дозволялися шлюби від двох ступенів родинності⁶⁸⁷.

Наведемо декілька сімейних історій, учасники яких не дотримувалися шлюбородинних умов. Зокрема, священника Леонтія Ольшанського з с. Пристань 1769 р. звинувачували у проведенні обряду вінчання осіб, які нібито були близькими родичами. У процесі розслідування з'ясувалося таке. Ще три роки тому, у 1767 р. Савка Жук одружив сина Григорія з донькою Семена Волошина Феодосією. Сава на той час вже був тричі вінчаним. Від першої дружини Марії у нього були сини Захарій і Карп, другої жінки Феодосії мав Григорія та проживав із третьою дружиною Євдокією, у якої був син Федір від померлого попереднього чоловіка. Останній нерідний син Сави взяв за дружину старшу доньку Семена Волошина Марію, а рідний син – молодшу доньку Феодосію. До того ж Волошин був хрещеним батьком сина Карпа Савки Жука від першого шлюбу. Священник, довірившись «на слово» свідкам, здійснив обряд вінчання Григорія і Феодосії, які завірили відсутність кровної та духовної спорідненості між молодятами.

Розгляд справи проходив у консисторському суді, однак з'ясувалося, що Феодосія знаходилася у селі, а Григорій перебував на території Польщі в похіді⁶⁸⁸. Тому слухання справи відкладалися. Наведений приклад міжродинних відносин демонстрував переплетеність кровно-родинних і духовних зв'язків у межах одного населеного пункту. Ситуація ускладнювалася явищем

⁶⁸⁶ До которой степени должны быть запрещены браки въ родстве отъ трехъ родовъ. *Полтавскія епархіальныя вѣдомости*. Часть неофіціальная. 1872. № 17, 1 сентября. С. 650–652.

⁶⁸⁷ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи ... С. 164.

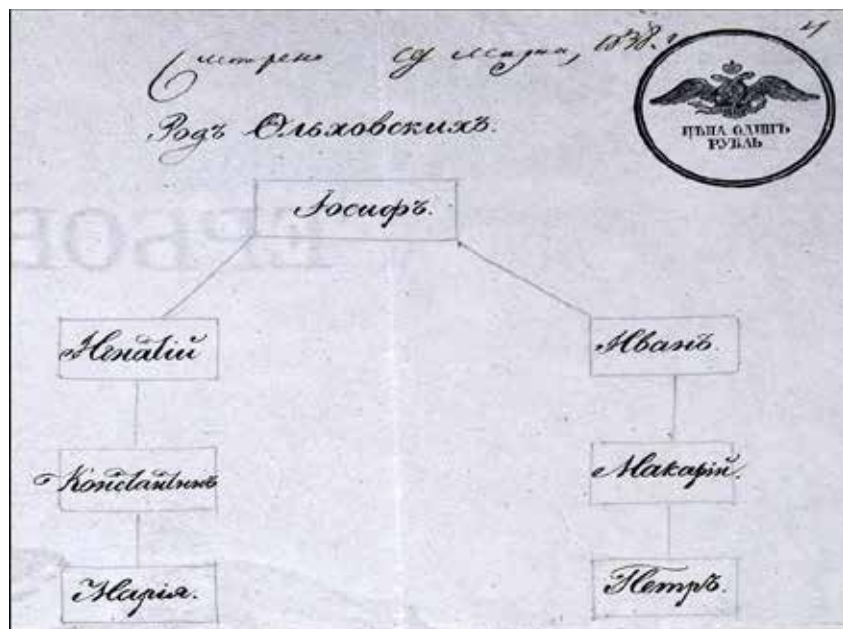
⁶⁸⁸ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 715. Арк. 1–14.

послідовної полігамії, коли шлюбність людей не була моногамною, а особи протилежних статей двічі-тричі вінчалися⁶⁸⁹. Така особливість укотре підкреслювала вузькість шлюбного ринку. Припустимо, що відстежити ступені родинності в ті часи було занадто складно через недосконалість реєстраційних записів про родинні зв'язки в церковнопарафіяльній документації, особливо другої половини XVIII ст. Указані чинники неодмінно штовхали населення до порушень матримоніальних вимог, але з метою утворення нових сімей і, разом з тим, продовження роду.

Упродовж 1767–1769 рр. розглядалася судова справа про порушення духовного регламенту священником церкви с. Романівка відомства Києво-Печерської лаври Іоанном Кордашевським, який у 1765 р. повінчав жителів м. Бориспіль Григорія Кравця та Агафію Галковну. Вже через два роки шлюб було визнано «сумнительным», оскільки одружені особи перебували в кровному зв'язку, однак наречений був з іншої парафії. Представник парафіяльного кліру не перевінив особисті відомості вінчаних осіб, а довірився свідкам «на слово». Посвідники були оштрафовані. Романовського священника в 1768 р. було покарано штрафними санкціями та ув'язненням у монастир на шеститижневий термін у тяжкій роботі. Обряд вінчання був визнаний незаконним, одружені чоловік і жінка відповідно – грішниками. Подружню пару було викликано у Переяславсько-Бориспільську духовну консисторію для з'ясування родинних зв'язків, заборонено відлучатися з м. Переяслав до винесення рішення та кожного дня ходити в консисторію з метою контролю. Щоправда, на цьому інформативне наповнення доказової документації про наречених вичерпано. Із судової справи не зрозуміло ступінь кровної спорідненості та міра покарання подружніх партнерів⁶⁹⁰.

⁶⁸⁹ Рыбаковский Л. Л., Демографический понятийный словарь ... С. 184–185.

⁶⁹⁰ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 601. Арк. 1–30.

Фотодокумент 3 – Родовід Ольховських⁶⁹¹

19 березня 1838 р. до Преосвященного архієпископа та кавалера Мелетія Харківського та Охтирського звернувся поміщик Богодухівського повіту колезький асесор Петро Макарович Ольховський із проханням про видачу дозволу на його вінчання з дівчиною Марією, з якою заявник знаходився в шостому ступені спорідненості. Така ситуація склалася через те, що парафіяльний протоієрей церкви Святої Трійці Феодосій Навроцький відмовив у вінчанні. У надісланій резолюції з духовної інстанції зазначалося про те, що «*брак сей может быть венчан*». У справі додавалася власноруч створена схема родоводу Ольховських⁶⁹² (див. фотодокумент 3). За наявності сумнівів щодо родословної

⁶⁹¹ ДАХО. Ф. 40. Оп. 25. Спр. 354. Арк. 1–4.⁶⁹² ДАХО. Ф. 40. Оп. 25. Спр. 354. Арк. 1–4.

наречених суди деколи призначали дорозслідування. Так, Могилів-Подільським повітовим судом 1854 р. призначено з'ясування родоводу селянки Марії Григор'євої⁶⁹³.

Згідно з законодавчими вимогами 1845 р. порушників шлюбобородинних зв'язків чекала кримінальна відповідальність. Особи, які сповідували православну віру та уклали шлюб у недозволених ступенях спорідненості без особливого на те дозволу, каралися ув'язненням на час від шести місяців до двох років і церковним покаанням за вироком духовного суду. Батьки або опікуни, які допустили заборонений законом шлюб за родинними зв'язками, каралися арештом на час від трьох днів до трьох місяців. Якщо вінчані особи були рідними у першому або другому ступенях, їхні батьки чи опікуни, які допустили таке вінчання, каралися за кровозмішення відповідно до інших кримінальних статей⁶⁹⁴.

Відповідно до статей 217, 219–221 «Уставу Духовных Консисторий» 1841 р., шлюбні союзи осіб, які були поєднані між собою духовною спорідненістю, «*по восприемничеству от Святой купели*», або близькими ступенями кровної спорідненості, визнавали незаконними та підлягали розторгненню. Колишні співмешканці каралися церковним покаанням, а діти, народжені в такій родині, передавалися в розпорядження цивільного начальства. Незаконність шлюбу підтверджувалася доказами про порушення родинності, які визначалися правилами Святійшого Синоду. За умови доведення інцесту єпархіальне представництво разом із місцевим цивільним начальством розлучали незаконно вінчаних осіб від спільного проживання, але остаточне рішення приймалося Святійшим Синодом⁶⁹⁵. Порушникам матримоніальних вимог не заборонялося утворювати нові сім'ї, але за відсутності інших перепон.

⁶⁹³ ДАВО. Ф. 472. Оп. 5. Спр. 44. Арк. 1–143.⁶⁹⁴ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XX. Ч. I. С. 967–968.⁶⁹⁵ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XVI. Ч. I. С. 248, 249.

У судовій практиці тих років зустрічалися справи за вчинення кровозмішення. Відоме сповіщення від 1778 р. про призначення церковної епитимії духовним відомством Варварі Сидоренковій за кровозмішення з чоловіком її рідної сестри Григорієм Чернишкіним, від якого прижила дитя⁶⁹⁶.

Доволі цікавий випадок співжиття невістки зі свекром (т.зв. «снохачество») виявлено у матеріалах Пирятинського духовного правління. Спочатку в 1783 р. було зафіксовано звернення у «душній» суд яблонівського священника Леонтія Свериденка. У ньому висувалося звинувачення козаку Максиму Тихолазу, який вчинив силоміць перелюб з 19-річною дружиною рідного сина Дениса Параскевією. Через вісім років в 1791 р. представник парафіяльного кліру повторно звертався в духовне правління з вимогою накласти на згаданого козака епитимію за вчинене кровозмішення. Вірогідно, такі відносини між свекром та невісткою продовжувалися. За перелюб було призначено церковне покаяння на дванадцять років, перші три роки з яких він повинен був провести в монастирі, а потім під наглядом парафіяльного священника. Проте у 1793 р. фігурувала справа про недотримання Тихолазом призначеної міри покарання⁶⁹⁷.

В іншому випадку селянин Кіндрат Таран був судимий у 1808 р. «за кровосмешивание насильно с двумя (!) родных сынов его женами». За матеріалами цієї справи Полтавський малоросійський совісний суд ухвалив рішення: відіслати порушника в Полтавську лікарську управу⁶⁹⁸. Отже, в житті були різні сімейні колізії, які, можливо, вимушено змінювали сексуальну поведінку заміжніх жінок із родичами.

Упродовж другої половини XVIII – першої половини XIX ст. міри покарання за кровно-родинні «злягання» були різними

залежно від обставин та ступеня родинності. Відповідно до карних законів 1845 р., за кровозмішення в третьому ступені родинності, тобто з тещею або свекром, зятем або невісткою («снохою»), винні позбавлялися особливих станових прав і засилялися в сибірські губернії на час від року до трьох, побиттям батогами або арештантськими ротами цивільного відомства від двох до шести років. За кровні відносини четвертого ступеня зв'язків, тобто двоюрідним братом, двоюрідною сестрою або між дівером (братом чоловіка), зятем або свояченицею, порушники каралися засланням в монастир на час від шести місяців до одного року, а також церковним поканням⁶⁹⁹.

Відмінною від інших була судова справа 1770 р. про призначення епитимії на 20 років і заслання у монастир відставного капрала Молдавського гусарського полку Михайла Бобровського за згвалтування своєї доньки Феодосії. Одного разу батько взяв свою доньку за руку «и нехотящую затыя в лесок», насильницьким чином повалив її на землю та згвалтував, потім же привіз свою доньку додому та, коли та, плачучи, розказала матері, що сталося, він заборонив обом це обговорювати. Так, «розтляв» доньку декілька раз. Потім видав її заміж за такого ж гусара. Коли той перебував у від'їзді, а донька переїхала до батьків, то знову припускався з нею «гріхопадіння». Певний час із Феодосією та ще двома жінками через день жили в тому гріху. Черговий раз поїхав із донькою в ліс за дровами та почав блудодіяння, проте крик доньки привернув увагу писаря Григорія Гуяви. За його заявою Бобровського заарештували⁷⁰⁰.

Отже, відбулося кровозмішення родичів першого ступеня. Як бачимо, міра покарання батька, який поглумився над своєю донькою, у другій половині XVIII ст. дещо відрізнялася від можливого вироку, який би злочинцю передбачався законами середини XIX ст. Відповідно до кримінального законодавства 1845 р.,

⁶⁹⁶ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 1291. Арк. 6.

⁶⁹⁷ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 796. 3 арк; Спр. 1085. Арк. 3.

⁶⁹⁸ ДАПО. Ф. 76. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 52–54.

⁶⁹⁹ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XX. Ч. I. С. 973–974.

⁷⁰⁰ ЦДАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 749. Арк. 1–89.

за кровозмішання родичів по прямій, висхідній або низхідній лініях, а також за боковими лініями та рідними до другого ступеня родинності включно, винні особи каралися позбавленням усіх станових прав, тілесним побиттям батогами, засланням у Сибір на десять років до в'язниці, потім довічним ув'язненням у монастир із виконанням тяжких робіт. Окрім того, накладалася церковна єпитимія за розпорядженням духовного начальства⁷⁰¹.

Вирізнялися судові справи подружніх пар, учасників яких звинувачували в духовному зв'язку. В Святійшому Синоді 1763 р. розглядалося питання мешканця с. Гвинтове Путилівського повіту Якова Убирайлова, який одружився на дівчині Параскеві Федоровій поміщика Івана Дмитрієва сина Селітринікова з цієї ж парафії. З'ясувалося, що обох наречених хрестила одна місцева жінка Адоніха. Стояло питання щодо законності шлюбу та заслання Якова Убирайлова разом із дружиною в чоловічий і жіночий монастирі. Посилаючись на Духовний регламент та Кормчу книгу, у яких докладних роз'яснень щодо такого хресного братства немає, було ухвалене рішення: Якова Убирайлова з дружиною його Параскевою Федоровою від шлюбного співжиття не розлучати⁷⁰².

У Переяславсько-Бориспільську духовну консисторію 1778 р. було викликано подружжя Федора та Марії Тищенко, які одружилися 1775 р. у с. Тубільці. Заявником виявився хрещений батько Іван Лук'яненко. Дізнавшись про новоутворену сім'ю, чоловік повідомив про те, що він хрестив обох – Федора і Марію. Подружжя пара була викликана в консисторію для допиту, але чоловік відмовився від дачі показів, а його дружина вже три місяці хворіла та стала глухою, тому не могла нічого чути. Слухання відбулося за присутності лише Івана Лук'яненка, тому рішення у справі не було ухвалене⁷⁰³.

⁷⁰¹ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XX. Ч. I. С. 973.

⁷⁰² Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания ... С. 277–278.

⁷⁰³ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1286. Арк. 1–13.

Інший випадок, майже через тридцять років після першого, але в чомусь подібний: Мойсей Журавський у 1806 р. звернувся з проханням розтлумачити особисту сімейну ситуацію до єпископа та кавалера Михайла Чернігівського та Ніжинського: чи може він одружитися на Параскеві, рідній племінниці чоловіка Макара, доньці рідного його брата Кіндрата, якщо останнього хрестив його батько. Надіслані пояснення ґрунтувалися на тому, що спорідненість від купелі тягнеться до восьмого ступеня більше між дітьми того, хто «*восприемлет*», та того у кого «*восприемлят*», а побічні кровні родичі в хрещенні є сторонніми, тому такі вінчання допускалися⁷⁰⁴. Отже, наведені історії з життя окремих сімей демонстрували різні ступені кровної та духовної спорідненості. У випадку виявлених порушень винні особи каралися згідно з нормами чинного законодавства. В іншому – виправдовувалися.

Ще однією умовою шлюбності була єдність віросповідання наречених. У «Требнику» П. Могили 1646 р. наголошувалося на допущення до шлюбу тільки тих людей, які «*вірують в єдиного Бога*», та бажаності навернення іновірців і відступників до православної віри. Той же таки поет-чернець Климентій вважав, що треба укладати шлюби з представниками одної віри, щоб у родині не виникало сварок, у яких подружжя будуть ляяти один одного єретики та нечестивими⁷⁰⁵.

Сенатським указом від 22 серпня 1783 р. заборонялися вінчання чоловіків православного (у документі – «*греко-російського*») віросповідання у ступенях спорідненості, не дозволених православною церквою, з жінками, які були парафіянками римських або уніатських храмів. Для уникнення випадків поєднання кровних родичів різних християнських конфесій в одному сімейному союзі священники тих церков, віряни яких виявили бажання вінчатися, повинні були з'ясувати один

⁷⁰⁴ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 315. Арк. 4.

⁷⁰⁵ Климентій Зіновійв. Вірші ... С. 116.

у одного відсутність близької кровної спорідненості між нареченими. Обряд вінчання осіб різних християнських конфесій здійснювався священником тієї церкви, парафіянкою якої була наречена⁷⁰⁶.

Упродовж XVIII ст. за особливих обставин дозволялися шлюби з чоловіками, належними до парафій інших християнських напрямів, але за умови укладання «сказок», запоруки не примушувати своїх дружин змінювати віру та народжених дітей виховувати як православних⁷⁰⁷. Цивільне законодавство 1832 р. було дещо суперечливим у трактуванні цього питання. Зокрема, ст. 54 фактично повторювала наведену вище тезу, проте ст. 58 дещо розширювала права осіб, які уклали міжконфесійний шлюб на землях Правобережної України. В ній наголошувалось, що синів, які народяться в таких змішаних шлюбах, треба хрестити в батьківській вірі, а дочок – в тій, яку сповідує мати, якщо іншого не передбачено шлюбними угодами⁷⁰⁸.

Дещо раніше указом Синоду від 28 лютого 1831 р. пропонувався такий приклад реєстрації різних християн-наречених у метричних книгах: «Такаго-то числа, отставный Ротмистр имя, отчество и фамилия, холостой с девицею имя и фамилия, исповедания Римско-Католическаго, Лютеранскаго, или инаго Христианскаго, по разрешению местнаго Духовнаго Начальства»⁷⁰⁹. Приклади таких сімей виявлені у церковній документації О. Романовою, коли один із подружжя продовжував триматися «польської», тобто католицької, релігії, а інший – відвідував православну церкву⁷¹⁰.

⁷⁰⁶ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXI. С. 995–996.

⁷⁰⁷ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VI. С. 413–419; Нижник Н. С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории ... С. 128.

⁷⁰⁸ Сводъ законовъ гражданскихъ и межевыхъ. Законы Гражданскіе ... Т. X. Ч. I. С. 29.

⁷⁰⁹ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. VI. Приложение. Ч. I. С. 817.

⁷¹⁰ Романова О. Образ «грішника» за матеріалами сповідних розписів Київської митрополії 1730–1760-х рр. ... С. 54.

За матеріалами метричних книг 1783–1820 та 1838–1856 рр. і церковних обшуків 1836–1860 рр. 23-х парафій Лівобережної України⁷¹¹ нами було виявлено лише два випадки із 3281 сімейної пари, у яких наречений був представником іншої християнської конфесії, а наречена – православна. Ще один – єврей-наречений, був записаний православним віруючим. Його батьки, очевидно, вже раніше змінили іудейство на православ'я та виховували хлопця відповідно до місцевих традицій. Зокрема, 19 січня 1847 р. 34-річний неодружений єврей Петро Іванович Сагомка з с. Красне взяв за дружину 20-річну незаміжню дівчину Тетяну Сергіївну Полонську з с. Мельня Кролевецького повіту Чернігівської губернії⁷¹².

Далі з метою історико-порівняльного аналізу звернемося до церковно-статистичної документації Лівобережжя й Правобережжя України та розглянемо міжконфесійні шлюби. Так, 9 листопада 1847 р. вперше наважився укласти шлюб 44-річний житель м. Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії губернський секретар Густав Пртанов Міллер лютеранського віросповідання з 35-річною незаміжньою мешканкою того ж населеного пункту, донькою канцеляриста Марією Іванівною Булай. Наречена в метричній книзі позначена православною⁷¹³. У церковних обшуках 1852 р. с. Реутинці Кролевецького повіту Чернігівської губернії було

⁷¹¹ ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 6. Арк. 1–175; Спр. 112. Арк. 1–4; Спр. 195. Арк. 1–338; Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 1–214; Спр. 180. Арк. 1–145; ДАСО. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–90; Ф. 78. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–194; Ф. 94. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–482; Ф. 745. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 1–180; Спр. 39. Арк. 1–69; Спр. 42. Арк. 1–252; Спр. 48. Арк. 1–464; Ф. 834. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 1–53; Ф. 834. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 1–108; Ф. 844. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–83; Ф. 844. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1–73; Ф. 855. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 1–91; Ф. 865. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1–136; Ф. 960. Оп. 3. Спр. 537. Арк. 1–356; Спр. 546. Арк. 1–106; Спр. 571. Арк. 1–160; Спр. 575. Арк. 1–152; Спр. 576. Арк. 1–98; Спр. 582. Арк. 1–113; Спр. 581. Арк. 1–365; Спр. 591. Арк. 1–366; Спр. 594. Арк. 1–273; Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–118; Спр. 27. Арк. 1–26; Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–121; Ф. 1187. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1–180.

⁷¹² ДАСО. Ф. 855. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 8 зв.

⁷¹³ ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 180. Арк. 91 зв. – 92.

zareєстровано шлюб дворянина Петра Георгієва Оссовського римо-католицького віросповідання з православною дворянкою Варварою Макухіною. Обое були першошлюбниками. До обшукowego листа подружньої пари додавалася розписка нареченого. Петро підписом зобов'язувався своїх майбутніх дітей хрестити та виховувати в душі православної віри⁷¹⁴. У всіх двох випадках вінчання відбувалися в парафії нареченої.

Припускаємо, що подібне зобов'язання давали представники інших подружніх пар, згадувані в сповідних розписах православних церков містечка Збриж Кам'янецького повіту Подільської губернії. Прикордонний із австрійськими землями населений пункт вирізнявся своєю поліконфесійністю, адже тут із 1745 р. існував римо-католицький монастир капуцинів. У 1839–1842 рр. на його залишках був збудований римо-католицький костел святих Антонія та Яна-Непомука. Окрім того, в другій половині XIX ст. діяла синагога, з початку XVIII ст. до 1832 р. працювали Троїцька та Свято-Михайлівська православні церкви, а потім одна – Свято-Успенська церква⁷¹⁵. Сповідальні книги 1842, 1843, 1868, 1875 рр. Свято-Успенської церкви представляють цінний матеріал про шлюби осіб двох конфесій, які поєднували чоловіка або дружину римо-католицького та православного віросповідань. Щоправда, за наявності синагоги, у православних парафіяльних джерелах не зареєстровано жодної демонстрації зміни іудейської віри євреями.

Двоконфесійні подружні пари фіксувалися у православній церковно-статистичній документації разом із дітьми, які повинні були виховуватися в православних звичаях. Найвною була одна відмінність: у сповідальних відомостях Свято-Успенської церкви мирян західного християнського напрямку записано без позначень кількості прожитих ними років. Активізація записів міжконфесійних родин, очевидно, була

⁷¹⁴ ДАСО. Ф. 844. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 56.

⁷¹⁵ Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. С. 385–386.

наслідком запровадження згаданого вище указу 1831 р., який зобов'язував священників східного обряду реєструвати шлюби з представниками інших християнських конфесій у метричних книгах. У сповідальних розписах іноді побіжно зазначали про тих парафіян, які зреклися православної віри.

У збрижанській сповідальній книзі 1868 р. зареєстровано два випадки переходу парафіян із православ'я в католицизм. Зокрема, 60-річна вдова Анна Іванівна Костичка, яка була відсутня в дні Великого посту на сповіді, причтом записана як така що «*совратилась*» у католицтво. Подібним відступництвом відзначилося подружжя 23-річного Іоана Васильовича Потульницького та 23-річної Людмили Войткової⁷¹⁶. Загалом двоконфесійних родин у 1842 р. було 26 (31 %) із 83 (100 %) дворів, 1843 р. – 30 (35 %) із 86 (100 %). Як бачимо, майже третина родин парафії Свято-Успенської церкви представлена особами двох християнських конфесій. Через чверть століття їхня кількість скоротилася майже вдвічі: 1868 р. було лише 18 (15 %) двоконфесійних родин із 118 (100 %) домогосподарств, 1875 р. – 19 (14 %) із 135 (100 %). Виявлені зміни можна пояснити спланованою імперською політикою, за якою завдяки шлюбам із представниками інших християнських конфесій зростала кількість людей, сповідуючих домінуючу релігію держави.

Показовою та відмінною від інших була збрижанська родина Сітарчуків. У 1842 р. зареєстровано домогосподарство, на чолі якого був такий собі «*Франко Войтков Ситарчок римського обряду*». Вік чоловіка не вказаний. Його дружиною була 34-річна Марія Лукіна. У подружжя зареєстровано дві доньки: Марія 8 років, Меланія 3 років. Через рік (1843 р.) Франко Войтков позначений прізвищем Сітар, так само римо-католицького віросповідання. У сім'ї з'явилася третя однорічна донька Анна. Очевидно, упродовж наступних років у подружньої пари

⁷¹⁶ ДАХМО. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 8817. Арк. 1035, 1040 зв.

народжувалися ще діти. У сповідних розписах 1868 р. Франко вже не згаданий, мабуть через смерть, натомість фігурують православні парафіяни Григорій Франків Сітарчук 22 років з 19-річною дружиною Софроною та Іван Франків Войтков римо-католицького віросповідання (вік не зазначено) з дружиною Мотроною 23 років. Як бачимо, один син Франка Сітарчука був православним, а інший залишився, як батько, римо-католиком⁷¹⁷. Віросповідання в 1875 р. братами не змінено. У родині Григорія народилося двоє синів: Іван 7 років, Назарій 5 років, а в Івана троє дітей: Лаврентій 4 роки, Олена 5 років та одно-річна Ксенія.

Наведений родинний приклад підкреслює тезу про те, що діти не завжди були законослухняними, не приймали православ'я, відхрещувалися після досягнення повноліття від державної релігії або, згідно з чинним міжконфесійним шлюбним законодавством Правобережжя України, були відданими вірі, яку сповідував батько, як один із синів Франка Сітарчука, – римо-католицтву. Антропонімічні особливості прізвища та імені, належність до римо-католицької конфесії очільника родини наштовхують на думку про його австрійсько-польські корені. Не відкидаємо значення і вплив економіко-географічного розміщення Збрижа на формування подібних сімей. Містечко з 1646 р. мало дароване королем Речі Посполитої Владиславом IV магдебурзьке право, дозволи на торги та ярмарки. Прикордонне розташування та торгівельно-економічні зв'язки містечка, мабуть, визначили поліконфесійний характер місцевого населення⁷¹⁸. Загалом Правобережжя особливо показове в міжконфесійних шлюбних перетинах родин порівнянню з Лівобережжям України, що зумовлено історією цього регіону.

⁷¹⁷ ДАХмО. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 7599. Арк. 632; Спр. 7652. Арк. 511 зв.

⁷¹⁸ Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. С. 385–386.

The image shows a photocopy of a handwritten church record from 1843. The document is organized into several columns and rows, with handwritten entries in Cyrillic script. The columns are labeled as follows:

- Число людей.** (Number of people): This column contains numerical entries for male and female individuals.
- Женская пола.** (Female gender): This column contains the number of females.
- Мужская пола.** (Male gender): This column contains the number of males.
- Домовъ или дворовъ.** (House or yard): This column contains the number of households or yards.
- Датѣ оныхъ рожденіи.** (Date of birth): This column contains the date of birth for the individuals.
- Женская пола:** (Female gender): This column contains the number of females.
- Мужская пола:** (Male gender): This column contains the number of males.
- Показавші дѣтенымъ.** (Showing children): This column contains the names of the children.
- Крѣзь исповѣданіи.** (By confession): This column contains the religious affiliation of the individuals.
- Крѣзь причащеніи.** (By communion): This column contains the religious affiliation of the individuals.
- Крѣзь крѣзь.** (By baptism): This column contains the religious affiliation of the individuals.

The handwritten entries include names like "Франко", "Сітарчук", and "Войтков", along with dates and numbers. The document is a historical record of a family's religious and demographic information.

Фотодокумент 4 – Уривок аркушу із записом про родину Сітарчуків 1843 р. у сповідних розписах Свято-Успенської церкви м. Збриж Кам'янецького повіту Подільської губернії⁷¹⁹

⁷¹⁹ ДАХмО. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 7652. Арк. 511 зв.

Далі опишемо одну зі спроб зміни віри старообрядцем узв'язку з бажанням побратися шлюбом із православною дівчиною. Так, до Преосвященного єпископа та кавалера Віталія Слобідсько-Українського та Харківського 31 січня 1830 р. звернувся житель слободи Ольховатка Волчанського повіту Філімон Антонович Орлов. Чоловік просив за свого 18-річного рідного брата Івана, який за волею батька ще в дитинстві прийняв розкольницьку – «древлеправославну» – віру. Після досягнення повноліття Іван Орлов вирішив стати православним та одружитися на дівчині Катерині Іванівні Чмутувій, того ж віросповідання. Очевидно, розгляд справи затягнувся. Через три роки, 12 серпня 1833 р., Іван під присягою зізнався єрею Григорію Левицькому, що не може одружитися на дівчині «греко-російського віросповідання», оскільки він вже вінчаний із іншою жінкою, яка також належала до «безпоповської» течії старообрядництва, і він вже не бажає приєднуватись до православ'я⁷²⁰. Отже, наведений сюжет указав на випадок доволі довготривалого розгляду справи духовною інстанцією про одруження сектанта, що врешті призвело до відмови чоловіка від вінчання з православною дівчиною та зміни віри.

Відмінно регулювалися шлюбно-правові відносини християн із нехристиянами. Ще за часів давньої Русі такі сімейні поєднання переслідувалися та каралися. Певні винятки помічено у часи Петра I. Православна церква, керуючись Кормчою книгою, перешкоджала укладанню шлюбів між особами різних віросповідань. Вінчання з іновірцями були проблемою включно до XX ст. На практиці у XVIII–XIX ст. від наречених-нехристиян вимагали прийняття православ'я або отримання особою дозволу Синоду. Цивільним законодавством 1832 р. особам греко-російського, уніатського та римо-католицького сповідань заборонено матримоніально поєднуватись з нехристиянами. Особи євангельського віросповідання могли укладати

⁷²⁰ ДАХО. Ф. 40. Оп. 17. Спр. 1346. Арк. 1–18.

шлюби з магометанами та євреями відповідно до Уставу Євангелістко-лютеранської церкви Росії⁷²¹.

Відповідно до статей 26 та 239 Уставу духовних консисторій 1841 р. шлюб православної особи з іновірцями не визнавався чинним, допоки не був здійснений обряд у Православній церкві священником⁷²². За кримінальним законодавством 1845 р., наречені нехристиянської належності, які не змінили віру та одружилися на православних, а також особи православного віросповідання за проведення обряду вінчання з нехристиянами, каралися шестимісячним ув'язненням і церковним покаєнням⁷²³.

Наведемо приклади окремих життєвих історій людей, які змінювали своє віросповідання, та з'ясуємо деякі з причин, які спонукали їх до прийняття таких рішень. Цікаві історії пов'язані з належністю осіб до мусульманської віри. У Переяславському полку в козацькій родині Карнаух народився хлопець. До 15 років він проживав з батьками, допоки вони не померли. Потім пішов на Запорозьку Січ, де проживав три роки, але потрапив у татарський полон. Опинився у Царгороді (Стамбулі), де був проданий ханському сину, у якого перебував два роки, потім втік, але був спійманий татарами. В останніх знаходився шість років та одружився на дівчині грузинського роду. Проживав у родині дружини Маржі, з якою сплотив дитя жіночої статі. У 1771 р., коли «город Крым» (очевидно – Ескі-Кирич (суч. Старий Крим)) був взятий російським військом, чоловік був звільнений із полону та разом із жінкою переїхав у с. Мельники Канівської сотні Переяславського полку. Повернувшись на рідну землю, просив

⁷²¹ Нижник Н. С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории ... С. 25, 128; Сводъ законовъ гражданскихъ и межевыхъ. Законы Гражданскіе ... Т. X. Ч. I. С. 32; Цатурова М. К. Русское семейное право XVI-XVIII вв. ... С. 13.

⁷²² ПСЗРИ. Собрание второе. Т. VI. Ч. I. С. 225, 250.

⁷²³ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XX. Ч. I. С. 968.

дозволу про прийняття православної віри для його дружини Марії Карнаух⁷²⁴.

Або ж ще один промовистий випадок: житель м. Бендер турок Омер Агмет у 1771 р. опинився в Переяславському полку та звернувся з проханням до духовних інстанцій про зміну магометанської віри на православну у зв'язку з одруженням. Окрім нього, таке бажання виявили ще двоє чоловіків і дві жінки турецького походження. Всі вони добровільно зреклися про рока Магомета та вже 6 грудня 1771 р. були охрещені за православним звичаєм. Відповідно до обряду було змінено їхні імена: Омер – Іоанн, Магмет – Данило, Мамуша – Микола, Майрем – Варвара, Гайше – Анна⁷²⁵. Отже, наведені приклади демонстрували переважно добровільний вияв іновірців або осіб інших християнських конфесій у зміні свого віросповідання на православ'я. Іноді таке рішення приймалося під впливом родичів, було пов'язане з переїздом із одного регіону в інший, у зв'язку з пошуком більш сприятливих економічних умов для життя родин і, звичайно, через бажання осіб одружитися.

Виокремлювалися запити іудеїв у прийнятті християнства. 1 листопада 1800 р. 26-річний єврей Лейб Єлисеєвич просив про надання дозволу про перехід із іудейства у православну віру. Чоловік мотивував своє рішення таким чином, що він мав *«непревратное желание»* без будь якого примусу прийняти православну віру⁷²⁶. Із подібним проханням 1802 р. в Козелецьке духовне правління звернулася міщанська дівчина-єврейка Мілька Михайловичевна, мешканка м. Нова Басань: *«принять православную христианскую веру и в ней пребывать непоколебимо и твердо»*. Таке рішення дівчина прийняла після вивчення православних догматів⁷²⁷. Мешканець м. Любар Машко Шайович

1814 р. із-поміж пояснювальних чинників переходу з іудейства в православ'я називав втрату батька, матері, скрутне матеріальне становище та проживання у сім'ях різних людей⁷²⁸. Про поширеність документів, які засвідчували добровільний вияв у зміні віри представниками інших віросповідань, указує дослідник С. Гузенков⁷²⁹.

У вересні 1841 р. в Київському совісному суді розглядалася справа неповнолітнього єврейського хлопця, який був одним сином у сім'ї Шешкова Шендорова Сагаловського. У 15-річному віці він під час святкувань Різдва Христового прийняв православну віру. Загалом же євреї, які сповідували православ'я у західних губерніях імперії, мали певні привілеї. Їх на добровільних засадах включали до стану вільних людей із духовними та поміщицькими маєтками. Упродовж трьох років родини цих національних меншин були звільнені від податків і потім переходили в категорію вільних людей. Очевидно, це було мотивом до зміни віри для багатьох євреїв. Можливо хлопець також планував уникнути рекрутської служби, адже, справді у справі, з'ясувалося, що хлопцю відмовили щодо зарахування в рекрути⁷³⁰.

У фондах Катеринославської духовної консисторії було віднайдено копії указу від 20 лютого 1840 р. про порядок хрещення іновірців і здійснення міжконфесійних шлюбів. Актовий документ дозволяв священникам хрестити іновірців без дозволу єпархіальних архієреїв, за винятком випадків приєднання до православ'я осіб духовного сану римо-католицької церкви, а також євреїв. Установлювалися певні правила приєднання до православ'я іновірців. У деяких випадках хрещення представників інших християнських конфесій відбувалося саме з метою укладення шлюбу⁷³¹.

⁷²⁸ ЦДІАУК. Ф. 2227. Оп. 1. Спр. 341. Арк. 1–28.

⁷²⁹ Гузенков С. Метричні книги православних церков Південної України другої половини XIX ст. ... С. 42.

⁷³⁰ ДАКО. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 1–20.

⁷³¹ Гузенков С. Метричні книги православних церков Південної України другої половини XIX ст. ... С. 100–106.

⁷²⁴ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 826. Арк. 1–3.

⁷²⁵ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 824. Арк. 1–30.

⁷²⁶ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1476. Арк. 1.

⁷²⁷ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 137. Арк. 1–12.

Як у середині XIX ст. люди каралися за недотримання умов шлюбного поєднання з іновірцями? Відповідно до законодавства 1845 р. особи нехристиянського віросповідання за утворення нового або при існуванні попередніх нерозірваних шлюбів, особливо при змішанні протестантів з «магометанами» каралися заточенням у гамівний будинок на час від одного року до двох років із утратою особливих прав і привілеїв. Наречені римо-католицького віросповідання за шлюб з нехристиянами, а особи євангельсько-лютеранської віри за вінчання з мусульманами та євреями без дотримання передбачених Уставом Євангельсько-лютеранської церкви правил та за одруження з язичниками каралися чотиримісячним ув'язненням⁷³².

Православні священники, які поєднали таїнством шлюбу осіб православного та іншого християнського віросповідання без дозволу від духовного начальства, так само священники Римсько-католицької, Армяно-григоріанської, Армяно-католицької церков та проповідники протестантських віросповідань, каралися штрафним стягненням від 10 до 50 рублів і тимчасовим позбавленням посади на час від двох до шести місяців. За недотримання визначених правил вінчання або за розлучення осіб, описаних у дозволі вищого начальства, священники каралися першого разу доганою, а вдруге – усуненням із посади. За декілька незаконних розлучень – позбавлялися сану. Проведення таїнства вінчання, незаконного розлучення особами парафіяльного духовенства над неповнолітніми нехристиянами позбавляло їх духовних посад або спричиняло ув'язнення на час від трьох до шести місяців⁷³³.

Особа, яка відхрещувалася від православної віри, переслідувалася та каралася. Так, у Київському міському суді 5 червня 1847 р. зареєстровано рапорт від Звенигородського міського магістрату «о выкресте» 20-річного Зельмана (Соломона) Сатановського

(він же Григач), названого при хрещенні в православну віру Миколаєм. Підсудний ще неповнолітнім змінив православ'я на іудейство, за що був притягнутий до кримінальної відповідальності. 19 травня 1841 р. в Звенигородській Соборній Преображенській церкві 14-річний хлопець прийняв християнство. Вже 14 червня того ж року Зельман-Микола втік з будинку протоієрея Шаботовича та «своротился» з православ'я в іудейство. За такий проступок хлопця карали за статтями кримінального законодавства, указом київського губернського правління від 4 жовтня 1839 р. за № 1193 та іншими актовими документами. Розслідували вчинки неповнолітнього Зельмана та його батька-єврея Шмуля Грингача разом із євреєм Берком Шварбургом, які спрямували хлопця до правопорушення. Зельмін знаходився в звенигородській міській в'язниці, а батько перебував під підписом про невиїзд. Справа розглядалася до 1849 р.⁷³⁴ Прийняте рішення залишилося невідомим. Так само впродовж 1867–1870 рр. розглядалася судова справа Лейдермана Шкляра про незаконну зміну віри православної на іудейську⁷³⁵. Подібно у 1850 р. звинувачували студента Київського університету Гончаренка, який навернувся в католицьку віру⁷³⁶. Як бачимо, люди, які відмовилися від православ'я та перейшли в іншу віру, переслідувалися як церковниками, так і державною владою Російської імперії.

Зустрічалися й інші порушення шлюбних вимог. Незаконними визнавалися матримоніальні союзи, у яких один шлюбний партнер перебував у чернечому, ієрейському або дияконському сані⁷³⁷. Згідно з твердженням поета-сучасника Зіновієва, священники, які втратили своїх дружин, якщо не приймали чернечий постриг, то не могли вдруге одружуватись⁷³⁸.

⁷³⁴ ДАКО. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 272. Арк. 1–73.

⁷³⁵ ДАВО. Ф. 473. Оп. 2. Спр. 219. Арк. 1–26.

⁷³⁶ ДАКО. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 359. Арк. 1–36.

⁷³⁷ Сводъ законовъ Россійской имперіи, изданія 1857 года. Законы Гражданскіе ... Т. X. Ч. I. С. 8.

⁷³⁸ Климентій Зіновієв. Вірші ... С. 121, 269.

⁷³² ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XX. Ч. I. С. 967–968.

⁷³³ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XX. Ч. I. С. 970–971.

Щоправда, не просто було повторно вийти заміж і вдовам духовних осіб. Так, у 1767 р. козак Костюченко звернувся у Роменське духовне правління за дозволом на шлюб із удовою диякона Павла Іванова – Іриною⁷³⁹.

Отже, державна політика XVIII – першої половини XIX ст. була спрямована на чисельне збільшення людей православної віри, адже населення українських земель споконвічно було поліетнічним, полірелігійним, що визначило мультикультурний характер взаємовідносин між людьми та в той же час ускладнювало консолідацію народів. Сприятливим чинником для зміни віри особами інших християнських течій, людьми римо-католицької, лютеранської конфесій та інших протестантських віросповідань було їхнє бажання поєднатися шлюбом із православними. Матримоніальні союзи представників різних християнських течій схвалювалися за умови отримання відповідного дозволу від духовних інстанцій. Таїнство вінчання проводилося у приміщенні тієї церкви, парафіянкою якої була наречена.

«Сопряжения» із представниками інших нехристиянських віросповідань допускалися за умови дотримання певних умов, отримання відповідного дозволу від Святійшого Синоду, прийняття християнства іновірцем і проведення таїнства вінчання православним священником у церкві. Діти, народженні в таких шлюбах, повинні були виховуватися в православних традиціях. Наданням певних привілеїв заохочувався перехід єврейських родин із іудейства в православ'я. Натомість за перехід із православ'я в іншу віру особи переслідувалися та каралися відповідно до чинного законодавства.

Православне віровчення визначило основні вимоги шлюбності, які склали фундамент для укладання матримоніальних союзів. Однак у кожному шлюбі формувалася власний світ стосунків, які склалися між подружжям відповідно до характеру

й виховання кожного з них, а найголовніше – під впливом внутрішньосімейних порядків, що панували в соціумі, й тих поведінкових, звичаєвих моделей, які люди засвоїли з дитинства, спостерігаючи за взаєминами між своїми батьками, рідними та близькими⁷⁴⁰.

Незаконними матримоніальними союзами вважалися такі, у яких головні учасники були кровними або духовними родичами. Упродовж XVIII – першої половини XIX ст. відбулося скорочення шлюбних вимог кровної спорідненості з восьми-семи до чотирьох і навіть двох ступенів. Подібним же чином зменшувалася і кількість ступенів духовної спорідненості, які були перепоною для одружень. Такі рішення Святійшого Синоду були покликані необхідністю продовження роду людського, перевантаженням духовних судів справами про порушення різних ступенів родинності, особливо з-поміж наречених, які проживали в малолюдних населених пунктах. За порушення різних ступенів кровної та духовної спорідненості призначалися відмінні міри покарання. Особливим видом злочину вважалися випадки кровозмішання різних ступенів родинності. Виявлено суперечливість законодавчих ініціатив: шляхом отримання особливого дозволу від церковного начальства та скорочення дозвільних умов кровної та духовної спорідненості утворювалися шлюби близьких родичів, проте за нормами цивільного законодавства такі дії можна було кваліфікувати злочинними та притягати осіб до відповідальності. Міжконфесійні шлюби в населених пунктах Лівобережжя були поодинокими, на противагу правобережним прикордонним поселенням, які межували з польськими, потім австрійськими землями.

⁷³⁹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 883. Арк. 1–2.

⁷⁴⁰ Ворончук І. О. Населення Волині ... С. 85.

❖ 3.6. Шлюбозлучні умови

У досліджуваний період шлюб припинявся в зв'язку зі смертю одного із представників подружжя чи після розлучення. Зміна одного шлюбного партнера на іншого внаслідок розірвання подружнього зв'язку була поширеним явищем наприкінці XVII – на початку XVIII ст., коли існувало близько двадцяти шести законних підстав для цього. Зокрема, коли один із подружньої пари здійснював перелюб або наречена втрачала невинність до шлюбу, а також при посяганні на життя свого шлюбного партнера, якщо він мав інше віросповідання, учиняв державну зраду, був нездатний до подружнього життя, безвісно зник, був узятий у полон, захворів на невиліковну хворобу, став ченцем або виявився неспроможним утримувати дружину та родину під час голоду, вів асоціальний спосіб життя чи виявляв господарську недбалість, які спричинили банкрутство сім'ї тощо. Допускалося і розлучення за згодою обох сторін⁷⁴¹. Подружня пара мала б повідомити православного парафіяльного священника про відмову від спільного життя та господарювання й отримати розлучний лист. Інколи розлучення відбувалося поза участю осіб парафіяльного кліру⁷⁴². Збільшення випадків послідовної полігамії, тобто утворення нових шлюбів за умов овдовіння або розлучення, демонструвало зростання шлюбної активності українського населення.

Обмеження шлюбозлучного процесу започатковано синодським указом від 11 грудня 1730 р. Актовим документом заборонялося священникам роз'єднувати подружні пари та видавати їм розлучні листи. За невиконання указу представників парафіяльного духовенства карали по-різному, передусім накладали штраф або позбавляли сану⁷⁴³. Проте, зловживаючи

⁷⁴¹ Нижник Н. С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории ... С. 71–110.

⁷⁴² Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи ... С. 174.

⁷⁴³ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VIII. С. 348.

своїми посадовими обов'язками, парахи продовжували розлучати та вінчати парафіян. Тому 10 липня 1767 р. осіб парафіяльного кліру знову письмово зобов'язали: ні за яких обставин розлучних листів не оформляти, без відповідних дозволів чоловіків від живих дружин, а дружин від живих чоловіків не вінчати. Усі справи про розлучення мали розглядатися в духовних відомствах, а рішення затверджуватися Священним Синодом⁷⁴⁴.

У пункті 46 цивільного законодавства 1857 р. задекларовано неможливість самовільного розірвання подружнього зв'язку лише за взаємною згодою подружжя поза рішенням суду⁷⁴⁵. Упродовж другої половини XVIII – першої половини XIX ст. кількість шлюбозлучних умов скоротилася до декількох пунктів. Відповідно до цивільного законодавства 1806, 1832 та 1857 рр. шлюб припиняв свою дію у таких випадках: 1) доведення факту перелюбу, вчиненого одним із представників подружньої пари, або через недієздатність до шлюбного співжиття; 2) безвісна відсутність одного з матримоніальних партнерів; 3) відбування покарання шлюбним партнером за скоєний злочин (заслання, поселення та інші випадки)⁷⁴⁶. Зауважимо, що указані шлюбозлучні умови призначались саме для українського православного населення, оскільки для представників інших віросповідань матримоніальні вимоги були відмінними.

У судах того часу представлено чимало шлюбозлучних справ про розпусну поведінку заміжніх жінок. Проте в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. побільшало скарг на перелюби одружених чоловіків. Такі справи підпадали під юрисдикцію синодального суду⁷⁴⁷. Зокрема, полковник

⁷⁴⁴ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XVIII. С. 171.

⁷⁴⁵ Сводъ законовъ Россійской имперіи, изданія 1857 года. Законы Гражданскіе ... Т. X. Ч. I. С. 9.

⁷⁴⁶ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXIX. С. 107; Сводъ законовъ гражданскихъ и межевыхъ. Законы Гражданскіе ... Т. X. Ч. I. С. 23; Сводъ законовъ Россійской имперіи, изданія 1857 года. Законы Гражданскіе ... Т. X. Ч. I. С. 9.

⁷⁴⁷ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VI. С. 650.

Лука Лукашевич 1783 р. обвинувачував свою дружину Агрипину в позашлюбному співжитті з багатьма чоловіками, включаючи і їхнього наймита, чародійстві, спробі «поробити» йому та навіть намірі отруїти миш'яком⁷⁴⁸. Щоправда, ще 1733 р. продаж миш'яку та інших отруйних речовин був заборонений, але, як бачимо, жінці вдалося придбати заборонений хімічний препарат, що засвідчує нам невиконання населенням державного указу⁷⁴⁹.

До Роменського духовного правління була подана позовна заява мешканців с. Липового. Агафія Іванова 1751 р. просила розлучити її зі своїм чоловіком Михайлом, оскільки односельці викрили її таємні зустрічі з молодиком Яковом Винником. Розпусників було покарано прилюдним побиттям батогами. Про це звітували в окремій довідці козаки-виконавці⁷⁵⁰. Інший позивач 1778 р., підданий Переяславського полку Іван Підвальний, просив розлучення зі своєю дружиною Мариною, яка обвинувачувалася в позашлюбному співжитті, пияцтві та втечах від чоловіка⁷⁵¹.

Позовні заяви від дружин про розлучення із чоловіками, які вели розпусний спосіб життя з іншими жінками в умовах патріархальних настроїв, мабуть, були рідкісним явищем. Доволі сміливою для того часу стала заява Меланії, яка 1770 р. вимагала розірвати шлюб із значковим товаришем Григорієм Яковенком. Жінка обвинувачувала його в розпусній поведінці. Чоловік же не заперечував проти розлучення. Остаточне рішення за цією судовою справою, яка розглядалася Роменським духовним правлінням, залишилося невідомим⁷⁵².

Отже, порушували подружню вірність як одружені чоловіки, так і заміжні жінки. Очевидні розпусники не допускалися

до надання свідчень під присягою в суді. Відповідно до законів середини XIX ст., публічне визнання одним шлюбним партнером факту перелюбу було недостатнім для розірвання шлюбу⁷⁵³. Головними доказами шлюбного злочину визнавалися свідчення двох або трьох очевидців, наявність незаконно народжених дітей, підтверджених метричними актами та даними про позашлюбні зв'язки⁷⁵⁴. Особа, яка перебувала у шлюбі та зганьбила святість цього таїнства, каралася усамітненням у монастир, якщо такий в їхній місцевості був, або ув'язненням терміном від одного місяця до одного року. До того ж на винного накладалася церковна епитимія. У випадку викриття перелюбу під час розслідування іншої справи шлюбні злочинці перенаправлялися з цивільного до духовного суду. Особа, з якою здійснено перелюб, також каралася ув'язненням на термін від трьох до шести місяців або арештом від трьох тижнів до трьох місяців⁷⁵⁵. Приводом для розлучення могла бути втрата нареченою невинності до шлюбу та дошлюбна вагітність не від нареченого. У такому випадку чоловік повинен був подати позов до шести місяців від дати вінчання⁷⁵⁶.

Іншою шлюбборозлучною причиною була недієздатність одного із представників подружньої пари до спільного життя. Щоправда, у трактуванні названого чинника могли виникати різні життєві колізії. Однією з вельми пікантних ознак, яка спонукала заміжню жінку до розірвання шлюбу, можна вважати «чоловічу» неспроможність до сімейного життя. З такою заявою 1776 р. в Полтавську духовну консисторію звернулася Марина Гноєва, позаяк за сім років спільного життя «не одного

⁷⁴⁸ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1673. Арк. 1–9.

⁷⁴⁹ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. IX. С. 12.

⁷⁵⁰ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 200. Арк. 1–3.

⁷⁵¹ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1221. Арк. 1–5.

⁷⁵² ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 927. Арк. 1–6.

⁷⁵³ Указатель алфавитный къ Своду законовъ Россійской Имперіи ... С. 673.

⁷⁵⁴ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XVI. Ч. I. С. 251.

⁷⁵⁵ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XX. Ч. I. С. 971–972.

⁷⁵⁶ Нижник Н. С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории ... С. 175.

плотского сношения неимела»⁷⁵⁷. Інша заміжня жінка Домнікія Гроздєвна 1799 р. скаржилася на свого чоловіка, що він вже два роки поспіль не приступав до своїх подружніх обов'язків, через «нездатність» до сімейного життя – імпотенцію⁷⁵⁸. Подібний випадок зафіксовано 1772 р., коли Христина поскаржилася на свого чоловіка Андрія Клочка, з яким два роки від вінчання не було «супружеского совокупления», та просила розлучення⁷⁵⁹.

У двох названих вище судових справах розірвання шлюбу не відбулося, оскільки відповідно до статей Кормчої книги підставою для розлучення могла бути трирічна «чоловіча недієздатність». Акт неспроможності чоловіка до статевого життя підтверджувався висновком Лікарської Управи⁷⁶⁰. Розуміємо, що подані заяви подібного змісту до суду були малочисленими, оскільки, напевно, таких чоловіків було не так вже й багато та далеко не всі дружини наважувалися розголошувати подробиці інтимного життя в судових установах. Зауважимо, що безплідність жінки не розглядалася як підстава для розлучення⁷⁶¹.

Емоційно забарвленою виявилася судова справа, яка перебувала в судовиробництві Бориспільського духовного правління 1774 р. клопотання на розірвання шлюбу було обопільним бажанням подружжя Матвєєнкових. Шість років тому Грицько Матвєєнко одружився на козаці Марії Федоровій Боярці. Подружня пара прожила рік, але дружина несподівано захворіла страшною хворобою: перестала ходити, одна нога була скорчена, а інша взагалі усохла, руки також були нерухомі. Жодні засоби лікування Марії не допомогли. Чоловік і дружина звернулися до духовного відомства із проханням дозволити Григорію одружитися вдруге на здоровій жінці. Марія виявила

⁷⁵⁷ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 513. Арк. 1–2.

⁷⁵⁸ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1395. Арк. 2.

⁷⁵⁹ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 887. Арк. 20–39.

⁷⁶⁰ ПСЗРИ. Собраніе второе. Т. XVI. Ч. I. С. 251.

⁷⁶¹ Нижник Н. С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории ... С. 103.

бажання бути доглянутою її ріднею – матір'ю-вдовою та братами. До справи було додано свідчення жителів села про стан подружжя та родичів жінки, які погодилися на її довічне утримання. Рішення духовного відомства не задовольнило заяву подружжя: Григорію належало жити з Марією до її смерті «згідно з Божим благословенням»⁷⁶². Як бачимо, духовний суд, дотримуючись норм християнської моралі, передусім милосердної поведінки у взаєминах між людьми загалом і шлюбними партнерами зокрема, врахував невиліковну хворобу дружини та не дозволив подружжю, яке виявило бажання розлучитися, здійснити такий намір.

Відповідно до другого пункту шлюбнорозлучних умов особа могла розірвати подружній зв'язок, якщо один із пари був відсутній протягом п'яти років, утік або зник, не залишивши будь-яких відомостей про себе⁷⁶³. З 1837 р. подібна умова почала діяти й в середовищі «магометан»⁷⁶⁴. Таких випадків зареєстровано чимало. 1772 р. Анастасія Галушкова просила розлучити її з Федором Кисляченком і дозволити вийти заміж повторно, оскільки чоловік, з яким вона прожила у шлюбі пів року, займався крадіжками, чинив інші незаконні справи та врешті покинув її. Відтоді минуло вісімнадцять років. У наведеній ситуації духовне відомство надало жінці благословення на розлучення та дозволило укласти новий шлюб⁷⁶⁵.

Розглянемо ще кілька випадків. Секунд-майор Пещанський клопотав про задоволення його прохання на третій шлюб, оскільки дружина Уляна після народження дитини шість років із ним не проживала, про місце її перебування не було відомо⁷⁶⁶. Напевно, ця заява отримала схвальне рішення.

⁷⁶² ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1035. Арк. 1–17.

⁷⁶³ ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. XXXI. С. 363.

⁷⁶⁴ ПСЗРИ. Собраніе второе. Т. XII. С. 839.

⁷⁶⁵ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 887. Арк. 1–20.

⁷⁶⁶ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1190. Арк. 1–3.

В іншому випадку 1778 р. суд відмовив у задоволенні позову на розлучення мешканці с. Деньгі Єфимії Приходьківні. Перший чоловік Іван Ігнатенко покинув її, і вже за рік жінка звернулася до священника про надання дозволу на нове заміжжя з Іваном Іващенком. У клопотанні жінці було відмовлено, оскільки біглий чоловік був живим, а терміни його відсутності були меншими за встановлені законодавством. Натомість Єфимію та Івана було викликано до суду й звинувачено в позашлюбному співжитті. Коханці вирішили уникнути покарання шляхом втечі⁷⁶⁷. Наведений приклад демонстрував небажання окремих осіб виконувати визначені законом шлюбборозлучні вимоги. Реалії життя та неспроможність представниками обох статей вгамувати сексуальні потяги були сильнішими спонуками до повноцінного, але водночас незаконного спільного життя.

Деякі життєві ситуації диктували виконання або недотримання п'ятирічної вимоги за відсутності одного із представників подружньої пари. Лише детальний аналіз окремих судових справ дає змогу робити висновки про справжню картину правового дисциплінування осіб парафіяльного кліру та вірян. Зокрема, 25-річну мешканку с. Куренівка Київського повіту Ксенію Гаврилівну Голубенку 1779 р. звинуватили в багатомужності⁷⁶⁸. За наявності двох живих чоловіків жінка висловила бажання вийти заміж за третього – Наума Данилова. Отже, у документі зафіксовано явище бігамії, тобто, як вже зазначалося, такого різновиду, за якого новий шлюб укладався за наявності нерозірваного попереднього⁷⁶⁹.

У результаті допитів свідків та Ксенії було виявлено численні порушення матримоніальних вимог. З першим чоловіком

Андрієм Василевським жінка була повінчана 6 червня 1772 р., про що зроблено запис у метричній книзі. Шлюб проіснував пів року, потім чоловік пиячив, проживав у різних шинкових хатах і врешті зник безвісти. Бігамістка прожила без чоловіка три роки, тобто не дотрималася п'ятирічної відсутності першого чоловіка, вийшла заміж за солдата Сидора Семеновича. 1776 р. поширилися чутки про смерть солдата, тому вже восени 1779 р. Ксенія висловила бажання побратися із третім чоловіком, але цього разу декілька очевидців засвідчили, що бачили першого законного чоловіка у «Виннице жидовской» та в інших населених пунктах.

Отже, розгляд наведеної вище судової справи демонстрував декілька порушень цивільного законодавства⁷⁷⁰. По-перше, другий шлюб жінка уклала та майбутній третій планувала при живих попередніх чоловіках, що було заборонено відповідними указами⁷⁷¹. По-друге, не було витримано терміну п'ятирічної відсутності першого чоловіка. По-третє, документально не доведено смерть другого чоловіка-солдата, а без смертельного свідоцтва військової особи новий шлюб солдатки був неприпустимим, який до того ж був незаконно укладеним. По-четверте, жінка була уродженкою м. Біла Церква, натомість вінчання відбулося не в її рідній церкві, а у двох інших сільських парафіях. Тим самим було порушено ще одну вимогу вінчання: таїнство шлюбу було проведено не в рідній парафії нареченої⁷⁷². Наведений приклад є підтвердженням того, що норми цивільного законодавства порушувалися як малокваліфікованими парохами, так і неграмотним, необізнаним у законодавчих тонкощах простим людом.

У клопотанні 1764 р. жителя слободи Калужини Каменського намісництва Михайла Филипенка висловлювалося прохання

⁷⁶⁷ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1292. Арк. 1–8.

⁷⁶⁸ Рыбаковский Л. Л. Демографический понятийный словарь ... С. 174.

⁷⁶⁹ Нижник Н. С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории ... С. 168–169.

⁷⁷⁰ ЦДІАУК. Ф. 127. Оп. 1043. Спр. 25. Арк. 1–35.

⁷⁷¹ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VII. С. 42; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XII. С. 873; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XIX. С. 654.

⁷⁷² ПСЗРИ. Собрание первое. Т. III. С. 422; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VI. С. 343, 707; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XX. С. 197.

про дозвіл для спільного проживання з першою дружиною Христиною, яка повернулася з 22-річного татарського полону. Для цього чоловіку потрібно було розлучитися із другою дружиною Мотроною, яка народила від нього двох хлопців, 13 та 20 років, і була заміжною вже тричі. Рішення в цій справі було таким: Михайлові Филипенку належало повернутися до першої дружини Христини, а Мотроні – бути вільною. Лише в разі смерті Христини надавалося право чоловікові знову зійтися для спільного життя з другою дружиною Мотроною⁷⁷³.

Під час розгляду цієї справи було виявлено порушення наступних матримоніальних вимог: Мотрона визнана чотиришлюбницею, адже церква офіційно дозволяла брати шлюб тричі. Не зважаючи на 22-річну відсутність першої дружини (п'ятирічний термін відсутності давно збіг), церква, керуючись бажанням осіб обох статей, відновила шлюб.

Загалом 1741 р. полоненим, яких було взято трофеєм під час війн, дозволялося на добровільних засадах брати шлюб із кріпосними, набуваючи такого ж соціального статусу. Для кожного укладалася «сказка» з підписом полоненого. Шлюб міг бути укладеним за умови, якщо в документі вказувалася відсутність живих дружин або чоловіків за колишнім місцем проживання⁷⁷⁴. Відповідно до законодавства 1832 р. у військовополонених, які уклали шлюби з особами православного віросповідання на території Російської імперії, вимагалася підписка про те, чи спрямовані вони повертатися до своїх дружин із рідних країв. За умов їхньої відсутності впродовж двох років дружини військовополонених отримують волю на нове заміжжя⁷⁷⁵.

Одним із спонукальних чинників жіноцтва до розлучення можна вважати насильницькі дії чоловіків щодо своїх дружин.

Такі випадки неодноразово розглядалися в суді. За скаргою від 27 березня 1783 р. дружина козака з м. Ромни Агрипина скаржилася на свого чоловіка Якова Майбороду за побиття, просила захистити її від насилля чоловіка та «от несносной постельной нечистоты» (очевидно, тут йшлося не стільки про санітарію, скільки про якісь сексуальні збочення) шляхом розлучення. Злочини чоловіка засвідчував віруючий лист. Жінка вказала, що внаслідок застосування чоловіком насильницьких дій народилося троє нездорових дітей, які прожили від десяти тижнів до півтора року. Ще двоє недоношених малюків не вижили. Від побоїв Агрипина скаржилася на слабкість здоров'я та шум у голові. Після чергового сімейного конфлікту жінка була жорстоко побита чоловіком до півсмерті. Знайомі звернули увагу на її рани у лазні та фактично примусили написати донесення із проханням про розлучення⁷⁷⁶.

Інша позовна заява зафіксована у Роменському духовному правлінні 1777 р. Тетяни Волощенкової. У ній жінка скаржилася на свого чоловіка Федора Волинського, з яким була повінчана п'ять років тому священником Єфимом Івановим в с. Салогубівка та мала сина Йосифа чотирьох років. Особа-позивач повідомляла про те, що вже через кілька років після вінчання чоловік знехтував шлюбною присягою, розпочав розпутне життя з багатьма жінками, її як дружину ненавидів, страшно бив та мучив. Тетяна зізналася, що вже два роки тому покинула чоловіка та переїхала в с. Салогубівка. Жінка пояснювала недотримання шлюбної умови тим, що боялася чергового бою, результатом якого могла стати її смерть від побиття чоловіком. Обоє партнери визнали те, що разом проживати не можуть та не хочуть. Дружина зверталася до суду з проханням вчинити з ними за законом⁷⁷⁷. Подібно, в Ольгопольському повітовому суді 1862 р. розглядалася

⁷⁷³ ЦДІАУК. Ф. 990, Оп. 1. Спр. 471. Арк. 1–13.

⁷⁷⁴ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XI. С. 512.

⁷⁷⁵ Сводъ законовъ гражданскихъ и межевыхъ. Законы Гражданскіе ... Т. X. Ч. I. С. 30.

⁷⁷⁶ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 1548. Арк. 1–3.

⁷⁷⁷ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 1227. Арк. 1–2.

судова справа міщанина Варфоломія Петренпольського, якого обвинувачено в жорстокому поводженні з дружиною⁷⁷⁸. Траплялися сімейні конфлікти, які закінчувалися вбивством одного шлюбного партнера. Подібна історія відбулася у квітні 1789 р., коли кріпосний селянин Фома Будавка з с. Тростянець убив свою дружину Устину. У справі свідками підтверджено, що жінка терпіла від чоловіка постійні приниження та побиття⁷⁷⁹. Упродовж 1826 р. Охтирським повітовим судом Слобідсько-Української губернії розглядалася судова справа унтер-офіцера Федора Бережного із слободи Боромлі, який уночі з 6 на 7 листопада вбив свою другу дружину Агрипину побиттям батогами ні за що, як саме винний, чоловік не пам'ятав. Перш ніж придати тіло померлої жінки землі, було призначено медичну експертизу з метою доведення: від побиття смерть наступила чи від інших причин. Штабний лікар Соколовський визначив, що Агрипина померла від насильницьких ударів по голові. Було заявлено про те, що сімейний конфлікт проходив із рукоприкладством, оскільки й сам Федір був із бойовими знаками під очима⁷⁸⁰.

Супротивна названим була справа про вбивство чоловіка селянкою Яценковою у 1744 р. Дружина засвідчила, що вона довго терпіла незносні побої від чоловіка та врешті черговий подружній конфлікт закінчився вбивством чоловіка⁷⁸¹. Через застосування фізичної сили чоловіками щодо членів родини розлучитися у другій половині XVIII – першій половині XIX ст., на відміну від попереднього часу, мабуть, було практично неможливо, оскільки православно-етичні норми та цивільне законодавство покладало на дружин такі обов'язки: кохати, шанувати, догоджати, виявляти необмежену слухняність, тобто всіляко коритися чоловікові. Щоправда, чоловіки були зобов'язані

⁷⁷⁸ ДАВО. Ф. 468. Оп. 1. Спр. 1651. Арк. 1–116.

⁷⁷⁹ ДАСО. Ф. 746. Оп. 2. Спр. 153. Арк. 1–24.

⁷⁸⁰ ДАСО. Ф. 746. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 1–48.

⁷⁸¹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 22. Арк. 1–4.

любити, утримувати та захищати дружину⁷⁸². Спроби захистити жінку від родинного насилля помічені у середині XIX ст. У кримінальному законодавстві 1845 р. такі порушення кваліфікувалися як зловживання правами та обов'язками подружжя. За скаргою дружини або батьків про завдані тяжкі побої, каліцтва або поранення чоловік притягався до кримінальної відповідальності та церковного покаяння, однак про розлучення мова не йшла⁷⁸³.

Ще одним законним приводом для розірвання шлюбу було відправлення за рішенням суду одного подружнього партнера на каторжні роботи або на поселення до Сибіру. У матеріалах духовних відомств такі справи нечисленні. Однією з них була справа злочинця, жителя м. Ізюма Кузьми Варварового. За протизаконні дії чоловіка перший раз публічно побили батогами, але той не покався та продовжував злочинну діяльність. За рішенням Ізюмської міської ратуші порушник був покараний вдруге «за худые поступки» ізоляцією від людей чесної поведінки до Сибіру на поселення. Його дружина Стефанида 13 березня 1825 р. після року відсутності чоловіка подала клопотання про надання їй дозволу на укладання нового шлюбу. Жінка мотивувала своє рішення самотнім станом і беззахисністю: «*терплю в пропитании и содержании себя несносную тягость*». Стефанида додала до клопотання копію свідоцтва про винесений вирок Кузьмі, а також довідку з метричної книги про їхнє вінчання. Цікаво, що останній названий документ розкривав потаємні сторони походження покараного чоловіка. Кузьма походив з міщанського роду повітового м. Обоянь Курської губернії, прибув до м. Ізюм за білетом сироти та був усиновлений своїм дядьком, купцем третьої гільдії Пилипом Токаревим. Під його опікунством молодик повинчався

⁷⁸² Сводъ законовъ гражданскихъ и межевыхъ. Законы Гражданские ... Т. X. Ч. I. С. 34; Указатель алфавитный къ Своду законовъ Россійской Имперіи ... С. 54.

⁷⁸³ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XX. Ч. I. С. 971.

22 січня 1811 р. з купецькою дівкою Макара Костянтиновича Шивердієва – Стефанидою. Посилаючись на положення указів 16 серпня 1720 р., 29 березня 1753 р., 9 липня 1767 р., 20 квітня 1804 р.⁷⁸⁴, було ухвалено позитивне рішення в цій справі – розлучити⁷⁸⁵.

За подібним сценарієм 1 квітня 1826 р. розглядалася справа в Слобідсько-Українській духовній консисторії Матрони Титаренко, у дівоцтві Нечипоренко. Жінка сім років проживала самотньою, але перебуваючи у «нестарому» 30-річному віці виявила бажання вдруге законно вийти заміж. Її чоловік Іван Титаренко був засланий до Сибіру за вбивство людини. На момент слухання справи було надано свідоцтво про укладання шлюбу, копію винесеного вироку чоловікові та деякі інші свідчення. Урешті було ухвалено рішення про задоволення клопотання⁷⁸⁶.

У схожу ситуацію потрапила ще молодша за віком 21-річна Феодосія Лисенкова зі слободи Довгенької Ізюмського повіту Слобідсько-Української губернії. 1838 р. жінка подала прохання «Преосвященому» Мелетію, архієпископу Харківському та Охтирському, про дозвіл на нове вінчання, оскільки її чоловік Степан Лисенко за крадіжку грошей у розмірі 2299 рублів був покараний безстроковим засланням в арештантські роти. Окрім донесення, Феодосія надала й інші документи: свідоцтво про вінчання з метричної книги, копію винесеного вироку чоловікові, витяг із цивільного кодексу про можливий дозвіл на одруження особам, які були зв'язані шлюбом із злочинцями-арештантами, тощо⁷⁸⁷. Отже, позовні заяви наведених судових справ відповідали шлюбозлучним умовам цивільних

законів, тому сімейні союзи розривали, а прохачі мали право на нове законне вінчання.

Загалом дружинам дозволялося слідувати за чоловіками, яких було відправлено до Сибіру. У таких випадках відповідно до сенатського указу 11 жовтня 1823 р. держава турбувалася про спорядження харчами, одягом і взуттям дружин із дітьми, які наважилися їхати за чоловіками до Сибіру. Дружина кріпосного селянина, який переселявся до Сибіру з волі поміщика, мала їхати разом із ним, не зважаючи на те, що могла бути вільною. Натомість єврейські чоловіки не могли переїздити за висланими на сибірську каторгу дружинами⁷⁸⁸.

З-поміж інших вирізнялася й інша історія. У позові поміщика, поручика зі Зміївського повіту Олександра Лисаневича йшлося про надання дозволу його кріпосному селянинові Осипу Вороному одружитися вдруге через те, що його дружина Домнікія була заслана до Сибіру. Клопотання не було задоволене, оскільки Слобідсько-Українська духовна консисторія послуговувалася указами від 20 червня 1797 р. та 29 січня 1824 р., які забороняли приймати від населення прохальні листи, написані не на аркушах з гербовими печатками, без сплачених відповідних податків особою-позовником та без вказівки місця проживання позовника⁷⁸⁹. Тому донесення поміщика було відхилено доти, доки не буде виконано наведені вище умови подачі позовної заяви⁷⁹⁰. Подальше вирішення цієї справи невідоме: чи не поскупився пан у сплаті відповідних податків задля повторного влаштування сімейного життя кріпосного селянина, чи змогла віднайти необхідну суму залежна людина самотужки? Передбачаємо, що справа мала позитивне

⁷⁸⁴ ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. VI. С. 231; ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. XIII. С. 817; ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. XVIII. С. 170; ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. XXVIII. С. 292.

⁷⁸⁵ ДАХО. Ф. 40. Оп. 15. Спр. 238. Арк. 1–15.

⁷⁸⁶ ДАХО. Ф. 40. Оп. 15. Спр. 1055. Арк. 1–13.

⁷⁸⁷ ДАХО. Ф. 40. Оп. 25. Спр. 360. Арк. 1–8.

⁷⁸⁸ ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. XXXVIII. С. 1235; Сводъ законовъ гражданскихъ и межевыхъ. Законы Гражданскіе ... Т. X. Ч. I. С. 34; Указатель алфавитный къ Своду законовъ Россійской Имперіи ... С. 54.

⁷⁸⁹ ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. XXIV. С. 641; ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. XXXIX. С. 32.

⁷⁹⁰ ДАХО. Ф. 40. Оп. 17. Спр. 1313. Арк. 1–9.

вирішення, адже поміщикам були вигідні нові одруження та дітонародження, оскільки кількість кріпосних і в майбутньому додаткових робочих рук збільшувалася.

Зважаючи на наведені укази XVIII – першої половини XIX ст, цивільні кодекси 1832 та 1857 рр. та Устав духовних консисторій 1841 р. були задекларовані відповідні статті, які уможлилювали розірвання шлюбу. Відповідно до їхнього змісту, один представник із подружньої пари мав змогу подати прохання до єпархіального керівництва й отримати дозвіл на новий шлюб, якщо шлюбний партнер перебував на засланні, на каторжних роботах або на поселенні. У випадку, коли чоловік або дружина переїздили на проживання до засудженого на заслання, шлюб не втрачав юридичної сили. Міру покарання злочинця-чоловіка, відправленого на поселення, могли замінити солдатською службою, якщо останній мав відмінний стан здоров'я. Натомість таким солдаткам дозволялося просити про розірвання шлюбу у випадку позбавлення правопорушника станових прав. За умови повернення покараних злочинців із місця поселення на підставі наданого їм Височайшого милосердя та за відсутності розірваного подружнього зв'язку з іншим шлюбним партнером, чоловік і дружина залишалися в статусі нерозлучених у старому сімейному союзі⁷⁹¹.

У метричних книгах і церковних обшуках, окрім записів про сімейний стан наречених – неодружений / незаміжня, вдовець / вдова, – фіксувалася й така інформація: розлучений / розлучена та особа, засланою до Сибіру⁷⁹². Ця додаткова примітка передбачалася для наречених, які вінчалися з новим шлюбним партнером. Зокрема, 10 листопада 1848 р. в Іллінській церкві м. Суми 30-літня казенна селянка, «вдова по случаю ссылки мужа ея в каторжные работы» Марія Яковлева Пушкарьова

⁷⁹¹ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XVI. С. 250; Сводъ законовъ гражданскихъ и межевыхъ. Законы Гражданскіе ... Т. X. Ч. I. С. 22–23; Сводъ законовъ Россійской имперіи, изданія 1857 года. Законы Гражданскіе ... Т. X. Ч. I. С. 10–11.

⁷⁹² ПСЗРИ. Собрание второе. Т. VI. Приложение. Ч. I. С. 817.

побралася з 30-літнім неодруженим Стефаном Авксентійовичем Вакулою того ж соціального статусу⁷⁹³. Як бачимо, сімейний статус жінки задекларований як вдова, хоча її чоловік, вірогідно, був живим і перебував на засланні в Сибіру.

В окремих випадках вказували факт шлюбозлучення. У рекомендаціях щодо форми запису метричних книг, відповідно до указу Синоду від 28 лютого 1831 р., позначалося таке: «Такого-то числа, такого-то уезда, такого-то села такой то помещицы крестьянин имя и отчество, холостой с однодворцов, имя отчество, разведенного то да-то с первым своим мужем однодворцем имя, отчество и фамилия, по разрешению Духовнаго Начальства»⁷⁹⁴. Загалом церковно-статистична документація вказує на фіксовані одиничні випадки осіб, які скористалися своїми шлюбозлучними правами та отримали позитивне вирішення в судових інстанціях відповідно до чинного цивільного законодавства.

Отже, розлучення в середовищі українського православного населення другої половини XVIII – першої половини XIX ст. було можливим за певних умов. По-перше, доведення свідками і позивачами факту перелюбу, вчиненого одним із представників подружньої пари. Розпусна поведінка була характерна для одружених осіб обох статей, за що й призначалося покарання відповідно до закону.

По-друге, трирічна «чоловіча неспроможність» могла бути підставою для розлучення. Натомість наявність інших невиліковних хвороб в одного із шлюбних партнерів, очевидно, не була достатньою підставою для розірвання шлюбу. Так само нездатність жінки до дітонародження не була умовою для розлучення.

По-третє, розірвання шлюбу відбувалося на шостий рік відсутності подружнього партнера, але за умови відсутності

⁷⁹³ ДАСО. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 79 зв. – 80.

⁷⁹⁴ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. VI. Приложение. Ч. I. С. 817.

Олена Бороденко. Шлюб і родина православного населення Лівобережної України другої половини XVIII – першої половини XIX століть: соціально-демографічний аспект

будь-яких відомостей про його життя. У випадках повернення шлюбного партнера-полоненого траплялися винятки із правил, коли духовний суд розлучав нові та возз'єднував старі подружжя. Полонені могли приживатися на українських землях, якщо одружувалися з кріпосними селянами.

По-четверте, бажання церкви та держави захистити жінку від чоловічого насилля стає більш виразним із середини XIX ст.: з 1845 року за побиття дружин запровадили кримінальну відповідальність, але ж не розлучення. Однак, в умовах панування патріархально-патерналістського суспільства жінка все ще залишалась фактично беззахисною перед насильницькими діями чоловіка в сімейних відносинах.

По-п'яте, заслання одного із подружжя до Сибіру було приводом для розірвання шлюбу. Якщо ж особа вдруге вінчалася, у церковній документації робилися спеціальні примітки про статус її попереднього сімейного партнера.

По-шосте, наведені окремі приклади колізій в житті подружніх пар засвідчували випадки недотримання населенням християнсько-етичних і звичаєвих норм поведінки в шлюбах.

IV. ШЛЮБНІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНСЬКОГО СІЛЬСЬКОГО СОЦІУМУ

4.1. Шлюбна локація

У пропонованому розділі на основі методик вивчення локальної соціальної історії та мікроісторії⁷⁹⁵ буде досліджено локацію в шлюбах українського сільського населення першої половини XIX ст. на прикладі парафіяльної громади с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії.

У нашому дослідженні простежимо історію створення родин різних шлюбно-локаційних типів: патрилокального, матрилокального та проміжного. Щоправда, відсутність інформативної джерельної бази в обсязі, необхідному для розкриття генеалогічних відмінностей окремо взятих сімей за сто років, зумовила представлення осібних родинних сюжетів в дещо скороченому вигляді. Тим більше, що це не завадить нам розглянути локацію шлюбів в описуваній місцевості, що і є головною метою цього дослідження. Лише одну родину Сисоя Стефанова Бартоша з с. Процівка продемонструємо в розрізі зміни трьох поколінь. Визначимо час створення та існування сімей, окреслимо випадки повторної шлюбності, вікові інтервали між народженням дітей, вінчанням і періодом першої народжуваності, антропомічні відмінності тощо.

За відправну точку в нашому дослідженні візьмемо церковні обшуки с. Миколаївка за різні роки⁷⁹⁶. Потім, використо-

⁷⁹⁵ Гірц К. Інтерпретація культур: Вибрані есе. [Пер. з англ. Н. Комарової]. Київ : Дух і Літера, 2001. С. 22, 26, 30; Ле Руа Ладюри Э. Монтайю, окситанская деревня (1294–1324). Пер. с франц. В. А. Бабинцева и Я. Ю. Старцева. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2001. С. 6, 13–14; Яковенко Н. Вступ до історії ... С. 212.

⁷⁹⁶ ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–62; Спр. 5. Арк. 1–118.

вуючи матеріали сповідних розписів осібних сіл Роменського повіту Полтавської губернії, визначимо локацію новостворених родин. Зокрема, прослідкуємо матрилокальність миколаївських наречених або переміщення подружніх пар після вінчання в Калинівку, Процівку, Рогинці. Також використаємо матеріали сповідних розписів Роменського повіту за 1749 р. та 1847 р., с. Калинівка за 1831–1854 рр., с. Процівка – 1755–1859 рр., с. Рогинці – 1799–1859 рр.⁷⁹⁷

Спочатку простежимо зародження однієї з родин, згаданої в шлюбних обшуках с. Миколаївка. Так, 7 травня 1839 р. відбулося вінчання 28-річного вдового дворянина Григорія Дмитрова Бабкіна з с. Калинівка з 27-річною миколаївською козацькою вдовою Мариною Басарабкою⁷⁹⁸. Згідно з матеріалами сповідних розписів с. Калинівка за 1842 р. подружжя оселилося у домогосподарстві Бабкіна, за цей час у них народився син Полікарп, який був зареєстрований чотирирічним⁷⁹⁹. Переїзд дружини в домогосподарство свого чоловіка та ще й в інше село беззаперечно засвідчує патрилокальний характер цього шлюбу. При цьому за рік чи два роки сімейного життя в родині з'явилася спільна дитина.

В іншому випадку 4 листопада 1836 р. селянин поручика Андрія Львовича Лук'яновича з с. Процівка Гаврило Герасимов Ващенко, котрий був вдівцем за першим шлюбом, одружився на миколаївській селянській дівчині поручика Миколи Навроцького Кишині Омеляновій⁸⁰⁰. Дані про Гаврила та його першу дружину знаходимо у сповідних відомостях за 1833, 1834 та 1835 рр. Зокрема, у 1833 р. Гаврило Ващенко, якому тоді було 30 років, перебував у шлюбі з Марфою Якимівною 22 років. Зареєстровано також присутність

⁷⁹⁷ ЦДІАУК. Ф. 127. Оп. 1015. Спр. 15. Арк. 1–818; ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1–1780; Спр. 126. Арк. 1–290; Спр. 225. Арк. 1–280; Спр. 226. Арк. 1–287; Спр. 228. Арк. 1–235; Спр. 229. Арк. 1–226; Спр. 274. Арк. 1–435.

⁷⁹⁸ ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 108.

⁷⁹⁹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 126. Арк. 64–64 зв.

⁸⁰⁰ ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 92.

однорічного сина Омеляна. Ця сім'я проіснувала в такому складі до 1835 р., однак вже у церковній книзі 1836 р. очільник двору записаний удівцем із чотирирічним сином⁸⁰¹. Припускаємо, що дружина могла померти під час пологів. Виходить, що чоловік недовго перебував у жалобі, оскільки у цьому ж році одружився вдруге на вже згаданій миколаївській селянці Кишині.

Після вінчальної церемонії наречена переїхала у с. Процівка, адже у 1842 р. представники другої Гаврилової сім'ї записані «дворовими» названого вище офіцера Лук'яновича. Так утворилася патрилокальна сім'я. Гаврилу за церковним переписом було 39 років, а його дружині Кишині – 35 років. У родині було зареєстровано троє дітей: Омелян – 10 років, Марія – 9 років, Параска – 5 років. Бачимо, що з часу одруження пройшло близько 5–6 років, тому спільною дитиною могла бути тільки Параскева, а інша дівчина Марія, мабуть, була Кишининою донькою. Не зрозуміло, чи це незаконнонароджена дитина, чи народжена від попереднього шлюбу, чи то взята на виховання як осиротіла, чи миколаївський священник помилився у визначенні сімейного статусу жінки. Адже Кишина в шлюбних обшуках записана «дівцею», тобто незаміжною, а не вдовою. Омелян, як вже з'ясовано, був сином Гаврила від першого шлюбу.

Мабуть, процівський парафіяльний священник не надто відповідально й ретельно ставився до своїх обов'язків, позаяк не вписав ще й інших малолітніх дітей у сповідний розпис. Відомо, що новонароджених дітей до одного року через високу смертність переважно не реєстрували. У сповідних розписах 1844 р. склад сім'ї дещо змінився. Окрім вже згаданих трьох дітей, додалося ще троє: Варвара, якій було 5 років, Ігнатій – 3 років, Михайло – 1 року. Разом у родині Ващенко було вже шестеро дітей, четверо з яких могли бути спільними⁸⁰². Отож наведені дві шлюбні локації мали патрилокальний характер, адже

⁸⁰¹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 228. Арк. 191, 207, 228, 233; Спр. 229. Арк. 2.

⁸⁰² ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 229. Арк. 96, 111.

дружини переїхали у домогосподарства своїх чоловіків. Разом із матерями переміщувалися й їхні діти. До року або двох років сімейного життя з'являлися спільні діти. Віковий інтервал між дітонародженням становив від 2 до 3 років.

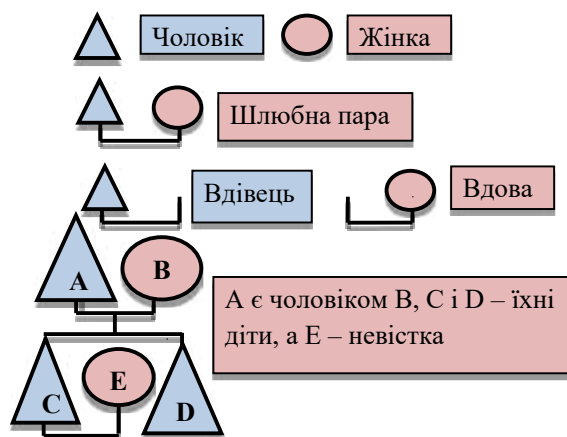

Рисунок 3 – Умовні позначення

Історію наступної патрилокальної родини прослідкуємо від народження нареченого Сисоя Стефанова (Степанова) Бартоша із с. Процівка, опишемо його родовід на декілька поколінь за 110 років. Так, сповідні розписи 1749 р. репрезентують домогосподарство Бартошенків (див. рис. 3 та 4). Це була складна або мультифокальна за типом родина⁸⁰³, яка складалася принаймні з чотирьох нуклеарних ядер – сімей братів, одне з яких представляло родину Сисоєвого діда. Домову спільноту очолював Григорій Петров Бартошенко 40 років, його дружиною була Агафія Павловна 30 років. У них був однорічний син Федір. Друге нуклеарне ядро очолював 30-річний Яків Петрович (дід Сисоя).

⁸⁰³ Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход ... С. 136–139, 150–152.

Його дружиною була 25-річна Параскева Алексеєва (бабуся)⁸⁰⁴. На час укладання церковної книги в сім'ї діда було троє дітей: майбутній батько Сисоя Стефан 10 років, Анастасія 9 років та Анна 7 років. Яків Петрович Бартошенко помер наприкінці 60-х років, адже в 1770 р. Параскева Олексіївна Бартошиха була вказана вдовою-очільницею домової спільноти, у якій проживав син Стефан з дружиною. Остання згадка про бабусю датується 1787 р. Записана вона 88-річною, хоча в попередніх реєстрах за 1778, 1784, 1785 рр. її вік коливався від 89 до 94 років⁸⁰⁵.

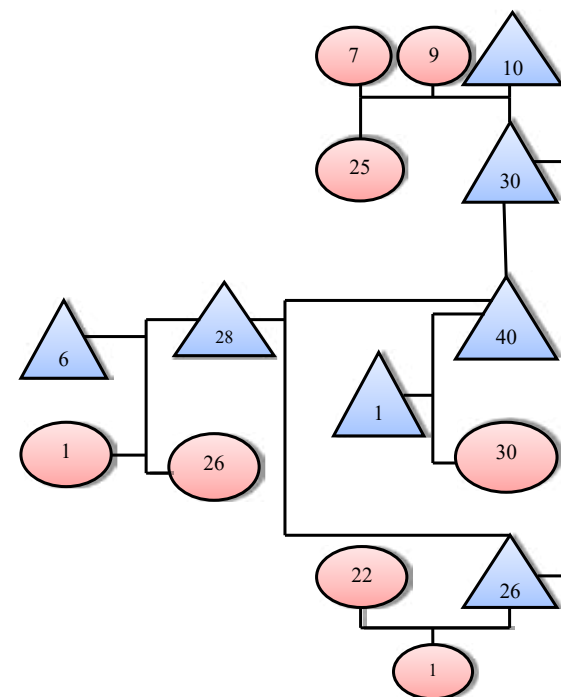

Рисунок 4 – Домогосподарство Григорія Петровича Бартошенка за матеріалами сповідних розписів 1749 р.

⁸⁰⁴ ЦДІАУК. Ф. 127. Оп. 1015. Спр. 15. Арк. 71 зв.

⁸⁰⁵ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 225. Арк. 143, 193, 199, 224 зв.

Наступне нуклеарне ядро демонструвало сім'ю третього брата з роду Бартошенків: 28-річного Федора Петровича, його дружини 26-річної Анни Стефанової та двох дітей (Афанасія 6 років, Орини 1 року). Четверта проста сім'я наймолодшого брата Мартина Петрова 26 років репрезентована ним, його дружиною Єфросинією Григорівною 22 років та однорічною донькою Марфою. Отже, домогосподарство Сисоевого діда Якова Петровича було складним за типом і будувалося з чотирьох нуклеарних ядер рідних братів Бартошенків. Яків був другим серед братів за старшинством.

У 1755 р. Сисоев батько Стефан Бартош, або тоді ще Бартошенко, був неодружений, однак за сповідними розписами йому вже 23 роки. Він одружився, ймовірно, між 1756–1758 рр., позаяк в 1759 р. фігурував 28-річним чоловіком у шлюбі з 25-річною Марфою⁸⁰⁶. Вочевидь, дітей у цієї родини довгий час не було. У церковних реєстрах за 1760, 1761, 1770, 1778 рр. дітей не записано. Потім у 1784–1785 рр. з'явилася 18–19-річна донька Агафія. Можемо припустити, що вона була прийнята на виховання як осиротіла або ж якась родичка. У 1789 р. одноразово згадується онука Ксенія 7 років, можливо, також нерідна, хоча вже в 1790 р. Стефан Яковлев 58 років і Марфа Лук'яновна 55 років – знову бездітні. У 1791 р. батько Сисоя зареєстрований із новою 56-річною дружиною Тетяною Власовою. Дітей не представлено⁸⁰⁷.

Імовірно, Сисой народився в 1792 р. у родині «воєнного» (козака) Стефана Яковлева Бартоша (див. рис. 5). Уперше однорічний хлопчик на ім'я «Сосой» записаний у сповідних розписах 1793 р. На час народження сина батькові було близько 59–60 років, а матері – Тетяні Іванівні – 37. Виходить, що це вже третя дружина Стефана, молодша за нього на 23 роки. Окрім однорічного Сисоя у родині було ще двоє дітей: Єфросинія

6 років і Трохим 5 років, мабуть, діти від попереднього шлюбу матері. У пізніших редакціях сповідних розписів за 1802–1803 рр. Трохим фігурував по батькові – Данилов. Це вказувало на те, що брат був рідний тільки за матір'ю. Отож з'ясуємо, що для матері шлюб з його батьком теж був не першим. Сестру Єфросинію вже в 1796 р. не згадано, мабуть, десь в 9–10 років вона померла⁸⁰⁸.

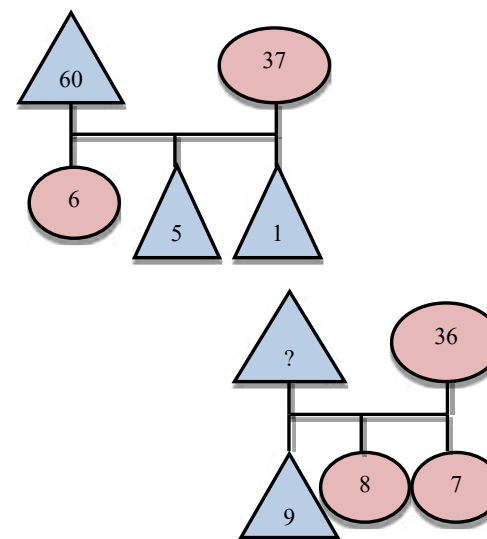

Рисунок 5 – Домогосподарство Стефана Яковича Бартоша за сповідними розписами 1793 р.

Стефан був очільником мультифокальної домової спільноти, адже на подвір'ї проживала ще одна нуклеарна родина 36-річної Настасії Федорової Бартошевої, названої карабінеркою, сімейний статус якої чітко не зазначено. Припускаємо, що жінка була солдаткою, а її чоловік перебував на військовій

⁸⁰⁶ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 225. Арк. 4 зв., 11.

⁸⁰⁷ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 225. Арк. 193, 199, 244, 271.

⁸⁰⁸ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 226. Арк. 35, 72, 158 зв., 181–181 зв.

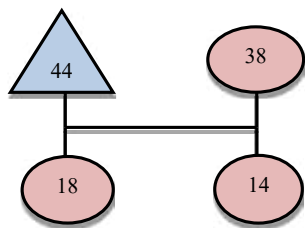

Рисунок 6 – Домогосподарство Сисоя Стефанова Бартоша за сповідними розписами 1835 р.

службі, тому не був присутній на сповіді й відтак не записаний до церковного реєстру. Прізвище жінки вказувало на родинні зв'язки з очільником, однак ступінь спорідненості неможливо встановити. В Анастасії Федорові Бартошової було троє дітей: син 9 років та дві доньки – 8 та 7 років.

У 10–11-річному віці Сисой залишився без батька. Ще в 1802 р. 68-річний Стефан Якович був згаданий, а в 1803 р. домогосподарство вже очолювала вдова Тетяна Іванівна Бартошка, яка чомусь за віком не постарішала, а, навпаки помолодшала, оскільки нібито їй було 35 років. Хлопець із роками дорослішав і за нашими підрахунками одружився у 18–19 років. Вінчання двох першошлюбників відбулося 6 лютого 1810 р. у миколаївській Різдва-Богородицькій церкві. Дружиною Сисоя стала Єфросинія Коговда⁸⁰⁹. Подружжя пара утворила патрилокальну сім'ю, адже наречена переїхала у Сисоєве село Процівку. У 1811 р. домову спільноту розширеного типу очолювала 51-річна овдовіла Тетяна Бартошка, разом із якою проживали Сисой 22 років і його дружина Єфросинія 20 років, а також неодружений другий син за матір'ю 28-річний Трохим. Проте процівський парафіяльний священник вже у 1818 р. не зазначив присутність Трохима. Найімовірніше, він одружився та утворив матрилокальну родину, подався на заробітки або ж помер⁸¹⁰. Бачимо, що вік молодят, передусім Сисоя, очевидно, завищений. Від народження чоловіка пройшло 18–19 років, а в сповідних розписах він показаний 22-річним.

⁸⁰⁹ ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 198.

⁸¹⁰ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 228. Арк. 6, 63.

У сім'ї Сисоя народжувалися діти. Першою дитиною, зафіксованою у церковному реєстрі 1818 р., був 9-річний син Петро. Щоправда, хлопчик прожив недовго, позаяк у 1820 р. і далі не згадувався. Натомість у 1825 р. парафіяльний священник, який, очевидно, невчасно вносив відомості про дітей, зафіксував вже трьох дітей: Мотрону 12 років, Лукію 9 років та Анну 5 років. Невдовзі в 1833 р. остання дівчинка так само зникла з реєстраційних записів, очевидно, через смерть. Упродовж 1833–1835 рр. у складі нуклеарної частини сім'ї було зареєстровано двоє дівчат – 18 та 14 років (див. рис. 6)⁸¹¹. Однак вже в 1836 р. була присутня лише 17-річна Лукія⁸¹². Сестра Мотрона, напевно, вийшла заміж та, як більшість дівчат опісля весільних святкувань, перейшла в домогосподарство чоловіка. Деяко пізніше з церковної документації зникла й інша донька. 20-річна Лукія ще в 1839 р. проживала разом із батьками: 50-річним Сисоєм Стефановичем та 44-річною Єфросинією Іванівною. Потім, очевидно, вона вийшла заміж. Батьки вже без дітей проживали разом ще рік, однак в 1845 р. Сисоєва дружина померла⁸¹³.

Отже, перша патрилокальна родина Сисоя Стефанова Бартоша за 35 років існування мала четверо дітей, але двох утратила за малолітства. Віковий інтервал між одруженням і народженням первістка-хлопчика був близько року. Різниця у віці між дітьми становила 3–4 роки. Останнє народження дівчинки Анни припадало десь на 1819 р., коли Єфросинії Іванівні було близько 38 років, а Сисою 40 років. Це дає змогу визначити час створення сім'ї. У визначенні цього демографічного поняття розуміємо період між вінчанням та останнім народженням дитини. Протяжність часу створення родини варіювалася залежно від шлюбного віку подружжя⁸¹⁴.

⁸¹¹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 228. Арк. 131, 191 зв., 212 зв., 223 зв., 228.

⁸¹² ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 229. Арк. 2 зв.

⁸¹³ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 229. Арк. 137.

⁸¹⁴ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии ... С. 124.

Тому можемо стверджувати, що час утворення матримоніального союзу Сисоя Бартоша тривав близько 19–20 років. Упродовж цих років відбувалися дітонародження.

Чоловік недовго був у жалобі, навряд чи дотримався піврічного жалобного терміну, адже в 1845 р. він проживав у своєму домогосподарстві вже з другою дружиною – Феодосією Тимофієвою. Жінка, напевно, за сімейним станом була вдовою, оскільки перейшла в його двір не сама. Разом із нею зареєстровано двох її дітей: Домнікію 11 років та Андрія 7 років. Проте у 1854 р. донька дружини вже не записана. Очевидно, досягнувши шлюбного віку, вона перейшла в чоловікове домогосподарство. Значився лише 13-річний син Андрій.

Остання згадка про Сисоя, знайдена нами, датується 1859 р. Тоді чоловік був ще живим, записаний 69-річного віку, хоча йому повинно було б бути 67–68 років, і проживав разом із 48-річною другою дружиною Феодосією. Різниця у віці між подружжям становила близько 20 років. Дітей вже не зареєстровано. Син Андрій зник з аркушів церковних книг, можливо, знову ж таки через смерть або раннє одруження, створення матрилокальної сім'ї, щоправда, така вірогідність незначна⁸¹⁵. Ще однією версією може бути та, за якою хлопець як нерідний син господаря двору міг податися на заробітки.

Отже, Сисой Бартош був принаймні двічі одружений, на відміну від батька, який мав три шлюби. У першому сімейному союзі прижив четверо дітей, а другому – нових народжень не зареєстровано.

Далі звернемо увагу на іншу подружню пару, яка, вірогідно, створила родину проміжного локаційного типу. Павло Ігнатов Подрез з с. Житне 21 січня 1835 р. одружився на миколаївській Домнікії Ігнатовій Зубка⁸¹⁶. У книзі з реєстрацій сповідей населення за 1847 р. знаходимо згадку про двір Василя Артемова

Олексієнка 30 років і його дружини Марії Наумової 29 років. Вони проживали разом із 4-річним сином Яковом. Невідомо у яких родинних відносинах були Подрези з Олексієнками, можливо, підсусідками, але житнянський 33-річний згаданий вище Павло Ігнатов із дружиною Домнікією Ігнатовою 34 років і чотирима дітьми: Євдокією 10 років, Петром 6 років, Дар'єю 5 років та Феклою 2 років, зареєстровані в цьому домогосподарстві⁸¹⁷. Отже, сім'я Павла Подреза проживала в домовій спільноті, яка явно не вказувала належності ані до чоловікової, ані жінчиної родини.

У наступній частині нашої розвідки спробуємо простежити матрилокальність окремих сімейних союзів. Правдоподібно, що такі сім'ї були малочисленими. Із 14 сімей, локацію яких нам вдалося дослідити, лише у двох випадках чоловік-наречений переїхав жити в домову спільноту батьків своєї дружини. Першою була дворянська родина Костянтина Яковлева Авраменка з с. Рогинці. Після вінчання 10 листопада 1829 р. із миколаївською дворянкою Параскевою, донькою корнета Івана Кота (Котова), новостворена сім'я так і залишилася на постійному місці проживання в селі нареченої⁸¹⁸.

Досліджуючи батьківську родину нареченого за сповідними розписами указанного вище року, виявляємо, що 17-річний Костянтин зареєстрований у домогосподарстві вдови-поручиці Єлизавети Григорівни Авраменкової 57 років. Отже хлопець походив із сім'ї вдови-солдатки, а вінчання з донькою губернського секретаря було вельми вигідною шлюбною партією. Разом із ними у домовій спільноті його матері проживала нуклеарна сім'я кадетської вдови Марфи Григорівни Авраменкової 60 років. Її дітьми були: Устин Федоров 19 років, Костянтин 17 років, Федір 12 років. Указано, що всі вони «живуть в хуторі Авраменкова». У такому складі, однак без згадування Костянтина Яковлева, домові спільноті залишалася

⁸¹⁵ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 229. Арк. 171 зв., 189 зв., 210 зв.

⁸¹⁶ ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 83 зв.

⁸¹⁷ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1040.

⁸¹⁸ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1050 зв.

впродовж 1829–1833 рр. У 1836–1840 рр. у домогосподарстві вже проживали дві вдови, але без дітей⁸¹⁹. Очевидно, поступово всі хлопці одружилися й не залишилися у рогинцівському хуторі, а створили матрилокальні або сім'ї проміжного типу.

У сповідних розписах с. Миколаївка 1847 р. знаходимо подвір'я 36-річного колезького реєстратора Костянтина Яковича Авраменка та його дружини Параскеви Іванівни 33 років. Домова спільнота була вже нуклеарного типу та налічувала трьох дітей: Василя 14 років, Данила 9 років та Єлисея 5 років⁸²⁰. Припускаємо, що переїзд Костянтина з хутірського домогосподарства був пов'язаний з отриманням найнижчого цивільного чину. Можливо, спочатку молодята проживали разом із батьками нареченої, але потім, із появою дітей, виокремилися в окреме домогосподарство. За майже двадцятилітню історію розвитку сім'я, напевно, збагатилася, адже у Костянтина Авраменка були володіння в с. Миколаївка та хуторі Соколова, де проживало 26 осіб дворових і поміщицьких селян. Так, з матрилокальної утворилася сім'я проміжного типу. Натомість мати дружини, вдова корнета Івана Власова Кота 66-річна Ксенія Никифорівна, проживала в окремому дворі⁸²¹.

На матрилокальний характер сім'ї вказувало домогосподарство Романа Іванова Бабенка 33 років та його дружини-однітки Ксенії Зиновіївни. Подружжя мало трьох синів: Тимофія 8 років, Григорія 4 років та Оникія 2 років. Подвір'я Бабенків зареєстроване у миколаївській сповідальній книзі за 1847 р.⁸²² Подружжя пара повінчалася 27 січня 1835 р. Відомо, що наречений був удівцем із с. Калинівка, а наречена походила з родини Зиновія Зубка та була першошлюбницею⁸²³. Поряд із ними

⁸¹⁹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 274. Арк. 36 зв., 100, 139, 151 зв., 229 зв., 323 зв., 340 зв.

⁸²⁰ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1037.

⁸²¹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1036, 1051.

⁸²² ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1040 зв.

⁸²³ ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 83 зв.

у 1847 р., напевно, проживала новостворена сім'я сестри Ксенії також матрилокального типу, 22-річної Тетяни Зиновієвої, яка була заміжною за Ісидором Кириловичем Лавриком 24 років⁸²⁴. Дітей у сестринському нуклеарному ядрі не зазначено.

Отже, в обох матрилокальних сім'ях простежено певні особливості їхнього розвитку. У першому випадку спостерігаємо ранньовіковий дворянський шлюб, адже на час вінчання нареченому було близько 17, а нареченій 14–15 років. В другому – вінчання подружжя після 20-річного віку. У Авраменків різниця у віці між чоловіком і дружиною становила 2–3 роки, а Бабенки були однітками. Віковий інтервал між вінчанням і первістком становив близько 3 років у першій сім'ї. У другій родині такий інтервал був річний. В обох матримоніальних союзах зареєстровано по троє дітей. Міждитячий віковий інтервал коливався від 2 до 5 років.

Підсумовуючи, зауважимо, що в цьому дослідженні ми спробували реконструювати історії окремих сімей патрилокального, матрилокального і проміжного локаційного типів, а родинну історію патрилокального типу Сисоя Бартоша представили у трипоколінних змінах за 110 років. Відтворення історій окремих сімей Роменського повіту Полтавської губернії першої половини XIX ст. показали: переважали патрилокальні сім'ї, рідше зустрічалися матрилокальні та проміжного локаційного типу родини. При цьому переміщення були характерні для наречених різних соціальних прошарків, а шлюбна локація могла змінюватися по мірі росту родини. Не виключаємо, що на переміщення сімей могли впливати соціально-економічні процеси, що відбувалися в сільській громаді, зміна професійних інтересів тощо. Вікова різниця між подружжям коливалася від одного до восьми років, а найбільша становила 23 роки. У більшості новостворених сімей діти народжувалися впродовж перших років спільного життя. Міждитячий інтервал коливався від 2 до 5 років. Час становлення родини Сисоя Бартошенка тривав 19–20 років.

⁸²⁴ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1040 зв.

❖❖❖ 4.2. Матримоніальна когорта

У цьому розділі будемо досліджувати матримоніальну когорту з церковних парафій сіл Миколаївка та Вовківці Роменського повіту Полтавської губернії першої половини XIX ст.⁸²⁵. Простежимо формування сукупності подружніх пар, які уклали свої шлюби у вказаних часових та територіальних рамках цього сільського соціуму, та проаналізуємо їхні історико-демографічні показники.

Для аналізу шлюбності парафіян с. Миколаївка використано показники метричної книги за 1800–1808 рр. На жаль, у цьому джерелі інформація про шлюби періоду від 1763 до 1826 р. подана дещо неповно, що не дає змогу дослідити територіальне походження наречених⁸²⁶.

З-поміж інших джерел, для розгляду зазначеного питання, було використано «обыскные книги» за 1809–1841 та 1854–1858 рр., які з незначними похибками у написанні топонімічних, антропонімічних даних повторювали основні відомості про подружні пари метричної книги⁸²⁷. Загалом опрацьовані дані охоплюють період 1800–1841 та 1854–1858 рр., які було систематизовано та представлено у таблиці 2. Для вивчення територіального походження наречених с. Вовківці було використано церковні обшуки за 1838–1847 рр.⁸²⁸. Дослідженні в них показники відображено у таблиці 3. Окрім названих вище джерел для розкриття чисельності людності, родинних зв'язків взято до уваги сповідні розписи осібних поселень.

Вивчаючи показники таблиць 2 та 3, спробуємо проаналізувати особливості формування матримоніальної когорти

⁸²⁵ Рыбаковский Л. Л. Демографический понятийный словарь ... С. 21, 25.

⁸²⁶ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 570. Арк. 539.

⁸²⁷ ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 62; Спр. 5. Арк. 118; Спр. 27. Арк. 26.

⁸²⁸ ДАСО. Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 121.

у названих селах, передусім її маскулінної частини, а саме: розглянути загальну кількість сімейних союзів у с. Миколаївка та с. Вовківці за вказані роки; схарактеризувати територіальне походження чоловіків, їхній поділ на автохтонних і мігрантів; з'ясувати через антропонімічні характеристики сімей зміни родинної спорідненості впродовж століття; визначити причини міграційних процесів маскулінного населення тощо.

Таблиця 2 – Територіальне походження чоловіків-наречених с. Миколаївка

Населений пункт	Кількість чоловіків-наречених за вказані роки					Разом	Разом (%)
	1800–1810	1811–1820	1821–1830	1831–1841	1854–1858		
Миколаївка	74	58	46	61	32	271	49,2
%	40,4	51,3	46,0	56,0	69,6	-	-
Інші	109	55	54	48	14	280	50,8
%	59,5	48,7	54,0	44,0	30,4	-	-
Разом	183 (100 %)	113 (100 %)	100 (100 %)	109 (100 %)	46 (100 %)	551	100
Разом (%)	33,2	20,5	18,1	19,8	8,4	-	

*Примітка. Таблицю підготовлено автором на основі аналізу джерел.

Варто наголосити на тому, що в наведених таблицях продемонстровано територіальне походження чоловіків-наречених, позаяк, згідно зі звичаєвими нормами, вимогами православної церкви та директивно-розпорядчою документацією, майже всі вінчання відбувалися у парафії нареченої. Отож усі дівчата походили з с. Миколаївка чи то з с. Вовківці або наближених до них хуторів, мешканці яких були членами зазначених парафіяльних громад. Загалом контроль за тимчасовими міграціями

односельців здійснювала громада⁸²⁹. Так, шлюбно-придатне маскулінне населення виокремлювалося у дві категорії. Перша – це корінні мешканці сільської громади, друга – мігранти.

Таблиця 3 – Територіальне походження чоловіків-наречених с. Вовківці

Населений пункт	Роки											
	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	Разом	Разом (%)
Вовківці	15	7	1	14	14	19	15	18	10	11	124	70,9
%	83,3	50,0	16,7	77,8	70,0	70,4	71,4	78,3	66,7	84,6	-	-
Інші	3	7	5	4	6	8	6	5	5	2	51	29,1
%	16,7	50,0	83,3	22,2	30,0	29,6	28,6	21,7	33,3	15,4	-	-
Разом	18 (100%)	14 (100%)	6 (100%)	18 (100%)	20 (100%)	27 (100%)	21 (100%)	23 (100%)	15 (100%)	13 (100%)	175	100
Разом (%)	10,3	8,0	3,4	10,3	11,4	15,4	12,0	13,2	8,6	7,4	-	-

*Примітка. Таблицю підготовлено автором на основі аналізу джерел.

Дані таблиць демонструють шлюбну когорту с. Миколаївка – це 551 подружня пара, та с. Вовківці – 175. Потрібно зауважити на тому, що в першому населеному пункті матримоніальні союзи укладалися протягом 47 років, а другому – десятиріччя. Вовківчанські вінчання за 10 років становили 31% від усієї

кількості шлюбів у с. Миколаївка за майже півстолітню історію. Миколаївська шлюбність як у 30-х (100 вінчань) та й 40-х роках XIX ст. (109) була майже вповнину меншою за вовківчанську в 1838–1847 рр. (175). Це в першу чергу можна пояснити різницею загальної чисельності населення в селах.

Так, у 1749 р. миколаївців нараховувалося 908, а вовківчан – 1863. За столітню історію населення не кардинально, але змінилося. Сповідні розписи 1847 р. подають наступну картину чисельності: у Миколаївці мешкало 1266 осіб, а Вовківцях – 2660⁸³⁰. Як бачимо, упродовж століття величина розриву в залюдненості не змінилася: у другому селі число жителів було вдвічі більшою. Логічно припустити, що й вовківчанська кількість шлюбів подібно переважала миколаївську. Чисельний рух населення в обох поселеннях був майже однаковий: кількість мешканців с. Миколаївка зросла на 28% – 358 осіб, аналогічно й с. Вовківці – 30% (797). Зафіксовано збільшення людності майже на 1/3. Отже, кількість одружень за десятиліття та століття загалом зростала відповідно до збільшення числа мешканців населених пунктів, але зі щорічними коливаннями.

Найбільший шлюбний спалах в с. Миколаївка спостерігаємо у 1800–1810 рр. – 190 вінчань, а потім відбувався спад: у 20-х рр. – 113, 30-х – 100, 40-х – 109, та за п'ять років 50-х – 46 шлюбів (див. табл. 2). Це в першу чергу можна пояснити можливими змінами в статевовіковій структурі населення, пов'язаними зі зростанням загалом чисельності людності впродовж останніх десятиліть XVIII ст. та шлюбно-придатної фемінної частина суспільства зокрема, передусім жінок середнього віку, які вперше уклали сімейний союз. Так, якщо в 1749 р. переважала маскулінна частина громади: 469 чоловіків та 439 жінок, то 1847 р. – жінок вже було 665 проти 601.

⁸³⁰ ЦДІАУК. Ф. 127. Оп. 1015. Спр. 15. Арк. 92–108, 548–581; ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 544–580, 1036–1056.

⁸²⁹ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи ... С. 438.

На прикладі с. Вовківці наглядно продемонстровано річні коливання шлюбності (див. табл. 3). Весільний вибух спостерігаємо в 1843 р. – 27 вінчань, поступалися 1845 р. – 23, 1844 р. – 21, 1842 р. – 20. У всіх інших роках чисельність матримоніальних союзів змінювалася від 13 до 18. Найменша кількість реєстрацій зафіксована в 1840 р. – усього 6. Звернемо увагу на те, що 1840 р. та 1844 р. були високосними, але в першому випадку помітна значна кількість вінчань у порівнянні з іншими роками, а другому – мінімальна. Подібний, вже обговорений нами, детальний аналіз порічної чисельності шлюбів у с. Миколаївка підтверджує високосні коливання від значних до менших чисел, які аж ніяк не залежали від забобонної тези про те, що у кожний четвертий рік небажано одружуватися, «*бо погано буде*»⁸³¹.

За територіальним походженням чоловіки-наречені с. Миколаївка ділились на дві майже рівні групи (див. табл. 2). Половина з них – 49,2% (271 особа) були місцевими жителями, а 50,8% (280) – мігрантами. Очевидно, найбільший попит на миколаївських дівчат-наречених спостерігався у 1800–1810 рр., адже лише 40,4% (74) «*женихов*» були автохтонного походження, а 59,6% прибули з інших, переважно сусідніх населених пунктів. У 20-х роках доля мігрантів теж була значною – 46,0% (46). Інші десятиліття демонстрували збільшення серед шлюбних пар місцевих чоловіків. Зокрема, в 1811–1820 рр. – це 51,3% (58 осіб), 1831–1841 рр. – 56,0% (61) та 1854–1858 рр. – 69,6% (32). Це загалом можна пояснити хоча й незначним, але ж зростанням чисельності мешканців сільської громади, члени якої були економічно пов'язані круговою порукою. Натомість міграційний маскулінний рух визначався різними чинниками. З-поміж них: нестача дівчат певного віку в «*рідних*» населених пунктах, до того ж не пов'язаних духовно-кровною спорідненістю, соціальна мобільність, тобто бажання знайти рівню серед «*свого*» соціального прошарку, економічні інтереси окремих родин тощо.

⁸³¹ Маховська С. Традиційні весільні прикмети і заборони на Слобожанщині в першій половині ХХ століття ... С. 108.

У Вовківцях, як бачимо, 70,9% (124) чоловіків-наречених можна вважати корінними, а відповідно – 29,1% (51) становили чоловіки з інших населених пунктів (див. табл. 3). Отже, чим більша залюдненість населеного пункту, тим ширший внутрішній матримоніально-сільський ринок, адже родинно-духовні зв'язки були ще не надто тісними та шлюбне поле давало змогу обирати значну частку наречених серед «*своїх*», тобто односельців.

Збільшення числа вінчань із місцевими чоловіками можна пояснити ще й послабленням шлюбних вимог у кінці XVIII – на початку XIX ст. щодо кровної та духовної спорідненості, що врешті розширило шлюбні можливості місцевих жителів, особливо вовківчанських, які були чисельнішими за миколаївських. Сповідні розписи 1749 та 1847 рр. створюють можливості для простеження антропонімічних особливостей сімей та демонстрації зростання кровної спорідненості в селі. Спробуємо представити це на прикладі військових і козаків с. Миколаївка. Так, у середині XVIII ст. з 62 козацьких домогосподарств лише в десяти (16,1%) прізвища їхніх господарів повторювалися. Зокрема, зустрічаємо по двоє дворів Басарабів, Зінченків, Сидоренків, Чумаків, Шиденків. Вважаємо, що наявність декількох домових спільнот з однаковими прізвищами говорить про те, що ці сім'ї мали родинні зв'язки. Усі інші очільники домогосподарств носили осібний характер, були однойменними, зустрічалися одноразово.

Зовсім інша антропонімічна картина родинності постала перед нами через століття. На середину XIX ст. зі 102 дворів «*воєнних*» і козаків у 93 (91,2%) випадках зустрічаємо тотожності. Зокрема, 22 прізвища очільників домових спільнот повторювалися від двох до вісімнадцяти разів. Лідерами були Палажченки. Носії цих власних назв головували у 18 домогосподарствах (17,7%). За сто років поспіль із однієї родини Палажченків виріс цілий родинний клан, який, очевидно, був пов'язаний щонайменше дво та троюрідною спорідненістю.

Дещо поступалися Олексієнки – 10 дворів, Коти – 8, Матяші – 6, Шиденки – 6, Коваленки – 5. Шість родин разом склали 53 двори, а це 52,0% від усіх козацьких домових спільнот. По троє домогосподарств з однаковими прізвищами господарів зустрічаємо у восьми випадках. Загалом це 24 (23,5%) двори. Ще вісім очільників сімей зареєстровані у двох домогосподарствах – 16 дворів (15,7%). Тільки 9 (8,8%) голів домових спільнот носили особні прізвища, зустрічалися поодинокі⁸³².

Отже, наявність очільників-носіїв однакових прізвищ вказувала на збільшення числа родичів у колі представлених сімей. Вони, як близькокровні особи, за християнськими матримоніальними вимогами не могли укласти один з одним шлюб. До того ж, напевно, зростала духовна спорідненість між ними. Все це звужувало внутрішній шлюбний ринок і викликало необхідність імпорту «женихов».

У результаті проведеного аналізу можна зазначити про те, що на формування миколаївської та вовківцівської шлюбних когорт вплинули залюдненість населеного пункту, зміни в статевовіковій структурі населення, міграційні рухи, послаблення вимог щодо кровно-духовної спорідненості тощо. Виявлено протилежну тенденцію в розвитку шлюбних когорт цих населених пунктів. У миколаївців майже рівними були частки чоловіків-мігрантів (50,8%) і місцевих жителів (49,2%). У Вовківцях же наречених-автохтонів було більше – 70,9%, а мігрантів відповідно менше – 29,1%, що пов'язано насамперед із перевагою чисельності мешканців цього населеного пункту.

⁸³² ЦДІАУК. Ф. 127. Оп. 1015. Спр. 15. Арк. 92–108, 548–581; ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 544–580, 1036–1056.

❖ 4.3. Шлюбний ринок: особливості формування

У цьому розділі звернемо увагу на особливості функціонування шлюбного ринку⁸³³, на якому реалізовувався матримоніальний потенціал українського сільського соціуму першої половини XIX ст.

Насамперед досліджуватись будуть особливості шлюбного ринку та шлюбно-придатної частини населення с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії за 47 років – 1800–1841 та 1854–1858 рр. У першій частині дослідження згідно з методикою, запропонованою французькими вченими Л. Анрі та А. Блюмом, визначимо територіальне походження жінок і чоловіків-наречених, створимо відповідну таблицю, зафіксуємо просторову віддаленість від досліджуваної сільської громади населених пунктів, з яких походили «женихи»-мігранти, розкриємо особливості соціально-економічного розвитку домогосподарств миколаївської спільноти та їхній вплив на формування певних форм шлюбно-ринкових відносин.

У другій частині пропонованого дослідження проведемо історико-порівняльний аналіз історико-демографічних показників сімейного стану миколаївських наречених. Визначені кількісні показники наречених обох статей, у тому числі частки місцевих і мігрантів, дали змогу упорядкувати відповідні таблиці.

Означену методику французьких учених було використано для аналізу даних з метричної книги⁸³⁴ та шлюбних обшуків с. Миколаївка за 1800–1841 та 1854–1858 рр.⁸³⁵. Результати дослідження упорядковано в таблицях 4–10. Уживано також сповідні розписи окремих територіальних спільнот

⁸³³ Рыбаковский Л. Л. Демографический понятийный словарь ... С. 21, 33; Демографический энциклопедический словарь ... URL: <http://demography.academic.ru/1428:Брачность>.

⁸³⁴ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 570. Арк. 1–539.

⁸³⁵ ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–61 ; Спр. 5. Арк. 1–118 ; Спр. 27. Арк. 1–26.

за різні роки. У проведенні компаративного аналізу використано шлюбні обшуки с. Вовківці Роменського повіту Полтавської губернії за 1838–1847 рр.⁸³⁶, а також показники реєстрації шлюбів варшавської парафії Святого Яна за 1601–1700 рр.⁸³⁷

Таблиця 4 – Територіальне походження чоловіків-наречених с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії за 1800–1841 та 1854–1858 рр.

Населений пункт	Кількість чоловіків-наречених за вказані роки					Разом	Разом (%)
	1800-1810	1811-1820	1821-1830	1831-1841	1854-1858		
1	2	3	4	5	6	7	8
х. Байрака	1	-	1	-	-	2	0,4
х. Бамровського	1	-	-	-	-	1	0,2
с. Бацмани	1	-	1	-	-	2	0,4
х. Белухи	3	-	-	-	-	3	0,5
с. Беседовка	-	1	-	-	-	1	0,2
х. Бікужний	-	1	-	-	-	1	0,2
х. Богонкевича	1	-	-	-	-	1	0,2
х. Борозенка	5	1	3	3	-	12	2,2
х. Булозовщина	-	-	1	-	-	1	0,2
с. Ведмеже	-	-	-	1	-	1	0,2
с. Великі Будки	-	-	-	-	1	1	0,2
с. Вересоч	2	-	-	-	-	2	0,4
х. Вишкевщина	-	-	-	1	-	1	0,2
с. В'юнне	1	1	3	5	1	11	2,0
с. Гаврилівка	1	1	-	-	1	3	0,5
с. Галки	1	-	-	-	-	1	0,2
х. Гергеля	1	-	-	-	-	1	0,2
х. Глибокого	-	1	-	-	-	1	0,2
с. Гудими	-	-	-	1	-	1	0,2
д. Довгополівка	2	2	-	1	-	5	0,9

⁸³⁶ ДАСО. Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1-121.

⁸³⁷ Sierocka-Pośpiech, M. „Rynek małżeński” w Starej Warszawie w XVII wieku ... S. 211-224.

Продовження таблиці 4

1	2	3	4	5	6	7	8
д. Дмитрівка	-	-	1	-	-	1	0,2
х. Запільського	-	-	-	-	1	1	0,2
с. Засулля	2	2	-	1	-	5	0,9
х. Заньківщина	-	1	-	-	-	1	0,2
с. Житне	12	14	7	9	4	46	8,3
с. Калинівка	16	5	8	6	1	36	6,5
Катеринослав. губ.	-	1	-	-	-	1	0,2
х. Карабчиевського	-	-	1	-	-	1	0,2
с. Кропивенці	-	1	-	-	-	1	0,2
с. Коржі	-	1	-	-	-	1	0,2
с. Костянтинівщина	-	-	1	-	-	1	0,2
с. Левченки	-	-	-	1	-	1	0,2
х. Лісок	2	-	1	-	-	3	0,5
х. Манджоса	4	-	-	-	-	4	0,7
х. Матяшева	-	-	-	3	-	3	0,5
с. Миколаївка	74	58	46	61	32	271	49,2
м. Миргорода	-	1	-	-	-	1	0,2
д. Ненадівка	1	-	-	-	-	1	0,2
с. Овлаші	2	1	-	-	-	3	0,5
с. Оксютенці	9	1	2	1	-	13	2,3
с. Піски	1	-	-	-	-	1	0,2
с. Плавинище	-	-	2	3	-	5	0,9
с. Погреби	3	2	1	4	2	12	2,2
х. Полетичений	3	1	-	-	-	4	0,7
с. Процівка	3	5	2	3	-	13	2,3
с. Ріпки	5	6	1	3	-	15	2,7
с. Рогинці	1	3	6	1	3	14	2,5
м. Ромни	5	2	2	-	-	9	1,6
с. Рябухи	2	-	-	-	-	2	0,4
с. Салогубівка	1	-	2	-	-	3	0,5
х. Соколова	-	-	1	-	-	1	0,2
м. Хмелів	7	-	3	-	-	10	1,8
х. Шкляревичного	5	-	3	1	-	9	1,6
х. Яснопольщина	5	-	1	-	-	6	1,1
Разом	183	113	100	109	46	551	100
Разом (%)	33,2	20,5	18,1	19,8	8,4		

*Примітка. 1. Таблицю укладено автором на основі опрацьованих джерел.
2. Скорочення: д. – «деревня», с. – село, м. – місто, містечко, х. – хутір.

Відповідно до традицій того часу вінчання проходило, як правило, у парафії нареченої з метою контролю церкви за християнською мораллю її мирян, дітонороджуваністю та дотриманням матримоніальних вимог у проведенні таїнства шлюбу. Усі повінчані жінки (100 %) походили з миколаївської парафіяльної громади Різдово-Богородицької церкви, тобто з самого села або з найближчих хуторів. Натомість чоловіки-наречені були місцевими жителями або мігрантами. Тому в таблиці 4 репрезентовано міграційний рух чоловіків-наречених. Така ситуація була характерною переважно для сільських парафій, а у міських мігрантами-нареченими могли бути представники обох статей. У польському місті Варшава, де не відзначено чітко вираженої фемінної прив'язаності до конкретних католицьких костьолів, наречені обох статей могли походити з різних населених пунктів, а вінчатися в одному з міських храмів⁸³⁸.

За миколаївськими джерелами досліджено 551 (100 %) подружню пару. Чисельність поданих у таблиці 4 населених пунктів – 54 (100 %) – демонструє достатньо розлогу мапу шлюбно-ринкових відносин указаної сільської громади за майже півстолітню історію. Чоловіки-мігранти походили із сіл, міст і хуторів. При визначенні категорій населених пунктів іноді виникають труднощі. Один і той же населений пункт могли іменувати і селом, і «*деревней*». У матеріалах церковних обшуків 1814 р. Довгополівку записано селом, а в 1816, 1817 рр. – це «*деревня*»⁸³⁹. Подібне спостерігаємо стосовно Погребів. Розуміємо, що назви територіальних одиниць сіл, «*деревень*», хуторів, очевидно, були доволі умовні, оскільки залежали від рівня зросійщення священника, який робив записи. Крім того, деякі хутори з часом взагалі зникали через об'єднання з наближеним населеним пунктом тощо.

⁸³⁸ Sierocka-Pośpiech, M. „Rynek małżeński” w Starej Warszawie w XVII wieku ... S. 211–224.

⁸³⁹ ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 57, 136 зв., 164.

Із 54 населених пунктів більшість склали села – 27 (50,0%), до яких можна додати і 3 «*деревни*» (5,6%). Менше було хуторів – 20 (37,0%), та всього 3 міста (5,6%). Один чоловік приїхав за нареченою з Катеринославської губернії (1,8%), щоправда, невідомо звідки саме.

Зважаючи на те, що у таблиці 4 сільських населених пунктів відображено 50 (92,6%), то, вважаємо, що загалом усіх їхніх мешканців можна віднести до категорії сільського населення.

Більшість хуторів були малозаселеними та не позначалися на тогочасних поодиноких мапах Роменського повіту. Місцезнаходження осібних хуторів були виявлені при дослідженні сповідних розписів різних парафіяльних громад. Зокрема, сповідні книги 1847 р. с. Миколаївка вказують на залежність власницьких селян від вибору парафіяльної церкви поміщиком. Так, до миколаївської Різдово-Богородицької церкви належали мешканці хутора Борозенка, які були кріпосними титулярного радника Станіслава Петровського, штабс-капітана Олексія Полетики, підполковника Миколи Богонкевича. Поміщицькі селяни колезького реєстратора Костянтина Авраменка та колезького секретаря Данила Шкляревича з хуторів Костянтинівщина та Соколова так само зареєстровані до складу миколаївської парафіяльної громади⁸⁴⁰. Наявність дворянських родин-мешканців с. Миколаївка Шкляревичів, Полетиків, Матяшів, Манджосів, Богонкевичів у записках церковних книг указує на територіальну наближеність їхніх володінь до цього населеного пункту.

До числа парафіян Петро-Павловської церкви с. Процівка у 1833 р. задекларовано козаків і селян «*плавинищских*»⁸⁴¹, а у 1840 р. – селян поміщика Миколи Навроцького та їхні родини, що проживали в хуторі Борозенки⁸⁴². Отже, матеріали книг, які

⁸⁴⁰ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1047–1057.

⁸⁴¹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 228. Арк. 199.

⁸⁴² ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 229. Арк. 72.

реєстрували сповідальників у Святу Чотиридесятницю, дають змогу визначити територіальну наближеність села Плавинище до с. Процівка, а хутора Борозенки як до миколаївської, так і процівської парафіяльних громад. Належність парафіян до названих населених пунктів можна пояснити відсутністю власного храму та тим, що поміщик відвідував означену церкву, що було прикладом для його селян або ж зумовлено іншими обставинами.

Аналіз показників таблиці 4 вказує на те, що з-поміж маскулінної частини більшість склали мігранти – 280 (50,8%), дещо менше – 271 (49,2%) місцеві, миколаївці. Загальний показник чоловіків-мігрантів у порівнянні з місцевими вказує на незначну перевагу змішаних шлюбів, коли «жених» походив із іншого населеного пункту, а наречена була місцевою. Найбільш тісні шлюбно-ринкові відносини миколаївських жінок були з мешканцями двох сіл – Житне та Калинівка. Перший населений пункт представив 46 (8,3%) чоловіків-наречених, другий – 36 (6,5%) із загальної кількості подружніх пар – 551 (100%). Село Калинівка було розташоване на півночі від с. Миколаївка, с. Житне – на півдні. Ці села та ще й с. Погреби, з маскулінною часткою 12 (12,2%), – це найближчі населені пункти. Від них пішки можна було дійти до миколаївської громади за 40–60 хв. Чоловіки-мігранти із цих трьох сіл були багаточисельними – 94 (17,1%). Загалом, Google Maps уможливила визначення часової та просторової досяжності між с. Миколаївка та 34 (63,0%) населеними пунктами. Територіально нез'ясованими залишилися декілька сіл (виключаючи саму Миколаївку – 1,9%, і більшість хуторів – 19 (35,1%)). Досліджені показники представлено у таблиці 5.

На другій позиції в кількісному співвідношенні були населені пункти, які розташовувалися на відстані 10–15 км від досліджуваного села. Загалом це 8 (15,1%) територіальних об'єктів, маскулінні показники яких були значними – 53 (9,6%). Далі йшли поселення – 4 (7,6%), відстань від яких до миколаївської громади коливалася від 4 до 10 км. Мандруючи пішки, можна було б дійти до вказаного села за 1–2 години. Представляли їх 39 (7,1%)

«женихов». На четвертій позиції були більш віддалені населені пункти – 9 (17,0%), зона їхньої досяжності була в межах 15–30 км та 3–6 годинної пішої подорожі, а маскулінна частка складала 33 (6,0%). Зрозуміло, що малочисельними були подружні пари, у яких чоловіки походили з віддалених населених пунктів, що знаходилися на відстані від 30 до 60 км. Таких наречених було 16 (2,9%), які походили з 6 (11,3%) поселень.

Таблиця 5 – Просторова та часова віддаленість населених пунктів чоловіків-мігрантів від с. Миколаївка

Населені пункти	Кількість населених пунктів	Кількість наречених чоловіків	Просторова віддаленість	Часова віддаленість пішою дорогою
Житне, Калинівка, Погреби	3 (5,7%)	94 (17,1%)	до 4 км	40–60 хв.
Борозенка, В'юнне, Овлаші, Процівка	4 (7,6%)	39 (7,1%)	від 4 до 10 км	1–2 год.
Довгополівка, Левченки, Ненадіїка, Плавинище, Ріпки, Рогинці, Ромни, Салогубівка	8 (15,1%)	53 (9,6%)	від 10 до 15 км	2–3 год.
Бацмани, Ведмеже, Гаврилівка, Галки, Коржі, Кропивенці, Оксютенці, Піски, Хмелів	9 (17,0%)	33 (6,0%)	від 15 до 30 км	3–6 год.
Байрак, Беседовка, Великі Будки, Гудими, Засулля, Яснопольщина	6 (11,3%)	16 (2,9%)	від 30 до 60 км	6–12 год.
Вересоч, Дмитрівка, Катеринославська губернія, Миргород	4 (5,7%)	5 (0,7%)	від 100 км і більше	20 і більше годин
Разом	34 (63,0%)	240 (43,6%)	-	-

*Примітка. 1. Таблицю укладено автором на основі опрацьованих джерел, використано показники Google Maps і таблиці 4. 2. Скорочення: год. – години, км – кілометри.

Поодинокі випадки чоловіків-мігрантів були з далеких населених пунктів – це п'ятеро (0,7%). Двоє осіб прибули за миколаївськими жінками з с. Вересоч Ніжинського повіту Чернігівської губернії⁸⁴³. Це поселення розташовувалося десь за 155 км. Ще один із-поміж віддалених наречених був «господином» з м. Миргород. Удівець Давид Павлович Ясинковський одружився 9 жовтня 1815 р. на доньці колезького асесора Павла Полетики Наталії⁸⁴⁴. Від цього населеного пункту до Миколаївки близько 117 км. Інший – записаний поміщиком, штабс-капітан Євграф Петрович Воцинин із слободи Дмитрівка, що на півдні Путивльського повіту Курської губернії (майже 150 км). Він узяв за дружину третю доньку Олену Павла Полетики. Весілля відбулося 2 лютого 1830 р. у Миколаївці⁸⁴⁵.

Останній наречений походив із Катеринославської губернії, населений пункт не вказаний. Іван Ільїн Малама – ще один зять згаданого миколаївського поміщика Павла Полетики був поміщиком, губернським секретарем і одружився 29 липня 1820 р. на другій доньці Анні⁸⁴⁶. Відстань від Катеринослава до миколаївської нареченої була найдовшою – 350 км. Троє чоловіків із указаних вище п'ятьох подружніх пар були дворянами. Отже, наведені приклади засвідчили, що на далекі відстані загалом переміщувалися більш соціально-мобільні верстви населення. Це передусім дворяни, які шукали собі рівню, тобто осіб зі «свого соціального кола». Відстань між названими населеними пунктами коливалася від 31 до 72 годин пішого ходу. Звичайно, люди привілейованих станів використовували кінну подорож, тому часова відстань значно скорочувалася. Шлюбно-ринкові відносини, очевидно, мали організовану форму. Це були шлюби, укладені за домовленістю, загалом через попередні знайомства або навіть посередників. У таких випадках наречені висували

⁸⁴³ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 570. Арк. 57, 126 зв., 244 зв.

⁸⁴⁴ ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 46.

⁸⁴⁵ ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 57 зв.

⁸⁴⁶ ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 8 зв.

один до одного шлюбні критерії відбору, які б відповідали їхньому соціальному статусу в суспільстві. Передусім враховувалися вік, зовнішня привабливість, статки сім'ї, житлові умови, рівень освіченості тощо⁸⁴⁷.

Миколаївка мала доволі вигідне економіко-географічне розміщення. Село розташовувалося біля річки Ромен, недалеко від повітового міста, на відстані 10 км та досяжності до 3 годин. Порівнюючи показники чоловічої шлюбної когорти з с. Вовківці за 1838–1847 рр., з'ясовуємо такий факт: кількість чоловіків-мігрантів значно поступалася миколаївським, адже становила 51 (29,1%) особу з 175 (100%) (див. Додаток А.62). Село відрізнялося віддаленістю від повітового міста та основних транспортних артерій. Шлюбно-ринкові відносини вовківських жителів були зв'язані із нареченими цього села (4,9%), 4 (19,0%) хуторами, проти двадцяти миколаївських, також 4 (19,0%) містами та 12 (57,1%) селами. Це позначилося на більшій маскулінній частці вовківчан місцевого походження – 124 (70,9%). Тільки одне наближене с. Коровенці надало 17 наречених, які обрали собі за дружин жінок із Вовківців⁸⁴⁸.

Натомість миколаївський населений пункт був нібито затиснутий між двома стовповими дорогами. Одна спрямована з півночі на південь, із Конотопа Чернігівської губернії, а інша – із північного заходу, Прилуцького повіту Полтавської губернії. Окрім них, до повітового міста з півдня направлялося ще дві дороги: з Гадяча та Лохвиці. Додатково зі сходу йшла – з Недригайлива, а із заходу – з Прилук. Загалом шість великих проїзних доріг із верстовими стовпами сходилися в Ромнах. Тому не відкидаємо той факт, що мандрівники могли дещо відхилитися від основного напряму транспортних шляхів, зупинитися на ночівлю, відвідувати село та спілкуватися з його жителями. Тоді шлюбний ринок набував стихійної форми, адже люди знайомилися без наміру створити сімейний союз і за умов

⁸⁴⁷ Рыбаковский Л. Л. Демографический понятийный словарь ... С. 27.

⁸⁴⁸ ДАСО. Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–121.

відсутньої інформації один про одного. Стихійна форма шлюбно-ринкових відносин відіграла роль при утворенні «мезальянсів», тобто нерівних матримоніальних союзів⁸⁴⁹.

В сільській місцевості для вибору шлюбної пари існувало достатньо можливостей. У селах організовувалися своєрідні «клуби дозвілля» – вечорниці, на які могли сходитися не тільки місцеві хлопці та дівчата, а й молодь із наближених територіальних громад. Зазвичай вони розпочиналися на Другу Пречисту, або Покрову, чи то на Кузьми й Дем'яна (кінець вересня–листопад) та функціонували до початку жнив⁸⁵⁰. Ще епізодичні переміщення населення відбувалися у зв'язку зі святкуванням храмових свят у селах, на які могли сходитися люди з околиць. Також у Роменському повіті щорічно проводилося дві хресні ходи. Одна рухалася у с. Курмани до Миколаївської церкви. Відбувалася вона в десяту п'ятницю по Великодню до криниці ріки Сула. Друга хресна хода – у с. Великі Бубни у день Трійці, в долину ріки Олави⁸⁵¹.

Не забуваймо про шинки, які існували майже у всіх селах, особливо побіля доріг, і приймали відвідувачів. Іноді на святкування там збирались цілі сім'ї. Рідня з інших населених пунктів з'їжджалася, а односельці сходилися та побіжно знайомилися задля створення нових сімей. У корчмах відбувалися також знайомства з подорожніми людьми. Так формувалися організована або проміжна форми шлюбного ринку. Хлопці з інших сіл, які одружувалися на миколаївських дівчатах, за традиціями того часу в більшості випадків забирали наречену до своєї оселі, утворюючи патрилокальні сім'ї.

Один із таких прикладів виокремлюємо у матеріалах шлюбних обшуків і сповідних розписів. Зокрема, у церковно-обшуківих

книгах 1838 р. знаходимо дві подружні пари козацького походження. Наречені походили з с. Калинівка та носили однакове прізвище – Шкеть, що вказує на їхню родинність. Іван Іванов 22–23 років і Федір Матвеев такого ж віку одружилися на миколаївських дівчатах⁸⁵². Перший – 21–22-річній Анастасії Федоровій, і вже в 1841 р. у них була зафіксована дворічна донька Стефанида. Другий повінчався з 20-річною Єфросинією Давидівною, і так само через два роки подружжя вже мало дворічну Євдокію. Обидві патрилокальні сім'ї оселилися в Калинівці⁸⁵³. Подібну історію бачимо в козацькій сім'ї Бабенків також із калинівської громади. Два рідних брати Петро і Прокопій Васильовичі одружилися на двох миколаївських дівчатах-козачках. Перший – на Варварі Шиденковій, інший – Варварі Зінченковій. Вінчальні церемонії братів відбулися в один рік – 1800, але з різницею у десять місяців: 15 січня та 4 листопада⁸⁵⁴.

Ярмарки теж давали можливість познайомитись молодим хлопцям та дівчатам. У першій половині XIX ст. в Роменському повіті щорічно проводили 14 торгівельних заходів. Найближчі до Миколаївки були в селах Гаврилівцях, Рогинцях та містечку Хмелів. Ще три ярмарки проходили в Ромнах⁸⁵⁵. Іллінський ярмарок 20 липня в повітовому місті був найбільший та відомий на всю імперію. Про його величину говорить іменний указ від 22 червня 1802 р. За указом дозволялося генерал-губернатору князю Олексію Куракіну перенести ярмарок з соборної площі, де він вже не вміщувався, на міський вигін⁸⁵⁶. Під час його проведення з'їжджалася від 120 до 140 тис. людності з різних губерній. На всіх місця не вистачало, тому більшість приїжджих оселялася на

⁸⁴⁹ Рыбаковский Л. Л. Демографический понятийный словарь ... С. 34.

⁸⁵⁰ Борисенко В. К. Українське весілля: Традиції і сучасність .. С. 15.

⁸⁵¹ Памятная книга Полтавской губернии, за 1865 год ... С. 5.

⁸⁵² ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 100–102.

⁸⁵³ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 126. Арк. 147.

⁸⁵⁴ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 126. Арк. 345 зв. – 347.

⁸⁵⁵ Памятная книга Полтавской губернии, за 1865 год ... С. 4, 10.

⁸⁵⁶ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXVII. С. 193.

квартирах у сусідніх селах. Щоденно декілька тисяч жінок приходили на ярмарок з городиною та харчами⁸⁵⁷. Зрозуміло, що в таких випадках шлюбний ринок формувався стихійно, адже відбувалися незаплановані знайомства. Щоправда, не заперечуємо, що зрідка були цілеспрямовані зустрічі задля пошуку майбутнього матримоніального партнера. Тоді шлюбно-ринкові відносини мали проміжну форму знайомств, адже відбувалися побачення з безпосередньою метою: укладання шлюбу. Зустрічі представників протилежних статей могли організовуватися батьками, друзями та іншими особами-посередниками, тоді шлюбний ринок змінювався з проміжної до організованої форми.

Припустимо, що на знайомства між особами обох статей могли впливати й соціально-економічні чинники розвитку сільських домогосподарств, адже з'ясовувалися доволі цікаві подробиці господарського життя домових спільнот цього регіону. «В удовлетворение требований Москвы, Сибири и южнаго края Империи, производится в Роменском уезде крепчайшаго свойства табак, под наименованіем махорка», а сусідні з Миколаївкою села Житне та Погреби славилися виробництвом особливого виду табаку – виргинського. Чумаки звідусіль приїздили до цих місць, скуповуючи дешевше, аніж на ярмарках, цю технічну культуру⁸⁵⁸. У матеріалах роменських сповідних розписів 1847 р. знаходимо записи окремої соціальної верстви – купців. До неї входили представники деяких національностей із різних губерній Російської імперії⁸⁵⁹.

Такі виробничо-торгівельні відносини можуть пояснити утворення осібних сімей із чужоземцями, оскільки повіт відвідували й іноземні купці. Невідомо, ким за соціальним статусом був Антон Антонов Алобенкер, підданий Пруського царства,

який проживав у Ромнах. Можливо, він був купцем, колоністом⁸⁶⁰, чи то вчителем у міському училищі тощо. Іноземець одружився 17 липня 1827 р. у миколаївській парафії на козацьці Олександрі Романовій Макаренко. Для обох наречених шлюб був першим⁸⁶¹. У сповідних розписах Ромен за 1847 р. окремою категорією записано іноземців та їхніх домашніх, щоправда, указанного прусського громадянина з дружиною не знаходимо⁸⁶². Очевидно, за майже двадцятилітню історію після одруження сімейна локація і загалом внутрішня структура родини могли змінитися. Отже, миколаївські дівчата користувалися попитом не тільки у місцевих парубків, але й поодиноким іноземцям.

У наступній частині нашого дослідження проаналізуємо сімейний стан миколаївських наречених. Відповідні результати було систематизовано у декількох таблицях. Спочатку схарактеризуємо загальні цифрові показники сімейного стану осіб обох статей, звертаючись до таблиць 6 та 7. Аналіз їхніх даних засвідчив деякі відмінності. Зокрема, сімейні союзи утворили 87,8 % незаміжніх жінок, а неодружених чоловіків на 7,0 % менше – 80,8 %. Очевидно, частина молодиків-миколаївців, які обрали собі наречених із інших населених пунктів, відповідно реєстрували шлюби у парафіях своїх обранок-жінок. Така ситуація пояснювалася також вищим маскулінним віком першошлюбників у порівнянні з фемінним. За нашими підрахунками, середній вік першовінчаних осіб у населених пунктах Роменського повіту 30–50-х років XIX ст. для дівчат становив 21,5 років, а молодиків – 23,4 роки. Середньовіковий

⁸⁵⁷ Арендаренко Н. Записки о Полтавской губернии ... С. 342–345.

⁸⁵⁸ Там само ... С. 330.

⁸⁵⁹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 9.

⁸⁶⁰ Колоністи-землероби з'явилися в поселенні Хрещатик Роменського повіту в 1765–1766 рр., а фабриканти – 1809 р. в містах Полтаві та Константинограді, займалися переважно сукно-виробництвом. Походили з Франкфурта на Майні, Богемії та Моравії. Арендаренко Н. Записки о Полтавской губернии ... С. 75.

⁸⁶¹ ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 49.

⁸⁶² ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 30 зв.–31.

показник жінок-першошлюбниць с. Миколаївка за 1838–1841 та 1854–1858 рр. тотожний із регіональними даними, натомість подібний показник чоловіків-першошлюбників дещо вищий – 24,5 роки (див. Додатки 57–58). Очевидно, на момент реєстрації шлюбів у загальній сімейній структурі населення с. Миколаївка переважала частка неодружених чоловіків, ніж незаміжніх жінок, адже чоловіки у більшості не поспішали з першим одруженням.

Таблиця 6 – Сімейна структура чоловіків с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії в 1800–1841 та 1854–1858 рр.

Сімейний стан	Кількість шлюбів за вказані роки					Разом	Разом (%)
	1800–1810	1811–1820	1821–1830	1831–1841	1854–1858		
Вдівці	38	20	15	25	8	106	19,2
Неодружені	145	93	85	84	38	445	80,8
Разом	183	113	100	109	46	551	100
Разом (%)	33,2	20,5	18,1	19,8	8,4		

*Примітка. Таблицю укладено автором на основі опрацьованих джерел.

Таблиця 7 – Сімейна структура дівчат-наречених с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії в 1800–1841 та 1854–1858 рр.

Сімейний стан	Кількість шлюбів за вказані роки					Разом	Разом (%)
	1800–1810	1811–1820	1821–1830	1831–1841	1854–1858		
Вдови	21	18	11	14	3	67	12,2
Незаміжні	162	95	89	95	43	484	87,8
Разом	183	113	100	109	46	551	100
Разом (%)	33,2	20,5	18,1	19,8	8,4		

*Примітка. Таблицю укладено автором на основі опрацьованих джерел.

Таблиця 8 – Сімейна структура місцевих чоловіків-наречених с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії в 1800–1841 та 1854–1858 рр.

Сімейний стан	Кількість шлюбів за вказані роки					Разом	Разом (%)
	1800–1810	1811–1820	1821–1830	1831–1841	1854–1858		
Вдівці	16	11	4	12	6	49	18,1
Неодружені	58	47	42	49	26	222	81,9
Разом	74	58	46	61	32	271	100
Разом (%)	27,3	21,4	17,0	22,5	11,8		

*Примітка. Таблицю укладено автором на основі опрацьованих джерел.

Натомість частка вдів, які назавжди або на певний період затримувалися в самотньому статусі, була більш значною, ніж вдівців. Овдовілі чоловіки, маючи більше шансів на повторне одруження, часто не дотримувалися піврічного жалобного терміну і досить швидко утворювали нові сімейні союзи. На це вказують вищі показники повторних шлюбів овдовілих чоловіків (19,2 %) у порівнянні з овдовілими жінками (12,2 %), які повторно утворили сімейні союзи. Різниця на 7,0 %. Можемо допустити, що деякі овдовілі жінки, як і чоловіки, прагнули з певних особистих причин вінчатися не в своїй парафії, оскільки бажали уникнути проявів ворожості з боку громади⁸⁶³. Потрібно врахувати й те, що не всі хотіли створювати нову сім'ю з овдовілою особою через народні забобони, адже вважалося, що після смерті людина з'єднується з особою першої подружньої пари⁸⁶⁴.

Дані таблиць 8 і 9 підтверджують останні висловлені тези, а також демонструють особливості маскулінно-шлюбної мобільності. Більша частка вдівців-мігрантів (20,4 %) у порівнянні з місцевими (18,1 %) дає підстави говорити про дещо вищу шлюбну активність самотніх чоловіків-мігрантів задля

⁸⁶³ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии ... С. 76.

⁸⁶⁴ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи ... С. 165.

створення нових сімей із миколаївськими жінками. До цього їх спонукали ті ж самі фактори, що й мігрантів-першошлюбників: нестача наречених відповідного віку у своїй парафії, яка посилювалась наявністю кровно-родинної та духовної спорідненості.

Таблиця 9 – Сімейна структура чоловіків-мігрантів, які уклали шлюби з миколаївськими жінками в 1800–1841 та 1854–1858 рр.

Сімейний стан	Кількість шлюбів за вказані роки					Разом	Разом (%)
	1800–1810	1811–1820	1821–1830	1831–1841	1854–1858		
Вдівці	22	9	11	13	2	57	20,4
Неодружені	87	46	43	35	12	223	79,6
Разом	109	55	54	48	14	280	100
Разом (%)	38,9	19,6	19,3	17,2	5,0		

*Примітка. Таблицю укладено автором на основі опрацьованих джерел.

Таблиця 10 – Шлюбне співвідношення наречених с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії відповідно до сімейного стану в 1800–1841 та 1854–1858 рр.

Наречені за сімейним статусом	Кількість шлюбів за вказані роки					Разом	Разом (%)
	1800–1810	1811–1820	1821–1830	1831–1841	1854–1858		
Удівець+удова	16	14	9	10	3	52	9,5
Удівець+незаміжня	22	6	6	15	5	54	9,8
Неодружений+удова	5	4	2	4	–	15	2,7
Неодружений+незаміжня	140	89	83	80	38	430	78,0
Разом	183	113	100	109	46	551	100
Разом (%)	33,2	20,5	18,1	19,8	8,4		

*Примітка. Таблицю укладено автором на основі опрацьованих джерел.

Впливали на шлюбно-ринкові відносини й особливості ставовікової структури населення с. Миколаївка, адже на 1847 р.

з 1266 осіб населення жіноча частка – 665 (52,5 %) переважала над чоловічою – 601 (47,5 %) ⁸⁶⁵.

Неодружені чоловіки (79,6 %) з інших парафій були не такими активними у виборі миколаївських дівчат, оскільки кількість місцевих молодиків (81,9 %), очевидно, вказувала на достатнє число дівчат місцевого походження для поєднання в подружні пари. До того ж впливала соціальна належність наречених. Здебільшого сімейні союзи утворювалися в соціальних групах «собі рівних».

Таблиця 10 демонструє співвідношення наречених відповідно до сімейного стану. З-поміж усіх подружніх пар переважали матримоніальні союзи, утворені між першошлюбниками обох статей – 78,0 %. Майже на рівних позиціях були подружжя, створені удівцем і незаміжною – 9,8 % та овдовілими особами (удівець+удова) – 9,5 %. Високий показник шлюбів у першому випадку засвідчує очевидне переважання дівчат у віці перманентного цілібату (15–24 років) на противагу молодикам. У другому прикладі особи обох статей знаходилися в однаковому маргінальному статусі – овдовіння, тому утворення повторного шлюбу було взаємовигідним кроком. Незначна частина вдовиць влаштувала своє сімейне життя з неодруженим чоловіком – 2,7 %. Напевно, удовиці привертати увагу неодружених чоловіків якнайперше матеріальними статками, хоча не заперечуємо й наявності взаємних почуттів.

Проводячи порівняльний аналіз подібних показників варшавської парафії Святого Яна за 1601–1700 рр., спостерігаємо дещо іншу ситуацію. Зокрема, із 169 матримоніальних союзів майже половину (50,5 %) склали поєднання неодружених осіб обох статей. На другій позиції були шлюби вдівців із дівчатами (27,7 %), на третій – неодружених чоловіків із удовицями (16,5 %). На останній сходинці були вінчання між овдовілими особами (5,3 %) ⁸⁶⁶. Звичайно, відігравав роль чинник належності

⁸⁶⁵ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1037–1056.

⁸⁶⁶ Sierocka-Pośpiech, M. „Rynek malżeński” w Starej Warszawie w XVII wieku ... S. 218.

до міської парафії, а також інші, передусім наявність значної кількості ранньовікових шлюбів. Польські дівчата виходили заміж рано, починаючи з 14 років. У зв'язку з цим доволі часто виникала вікова диспропорція між подружжям: чоловіки переважали у віці своїх дружин. Мабуть, через велику смертність жінок під час пологів удівці не витримували жалобного терміну та швидко одружувалися повторно переважно на незаміжніх, зрідка на вдовицях.

Насамкінець проведене локальне дослідження дає змогу виокремити певні функції шлюбного ринку на макrorівневому рівні:

- Регулювальна: ринок виступав регулятором процесу утворення сімей і дітнароджень, через механізм шлюбно-ринкових відносин, закони і християнські матримоніальні вимоги встановлювалися певні пропорції створення сімей; регулював поширення різних форм ринку: організованої, стихійної та проміжної.

- Стимулювальна: ринок спонукав соціум до утворення сімейних союзів, а шлюбну пару до дітнародження, продовження родоводу.

- Розподільча: ринок визначав місце проведення вінчання, розподіляв сімейні обов'язки між подружжям.

- Локаційна: ринок забезпечував народження різних типів нових сімей відповідно до історико-демографічних показників шлюбно-придатного населення, наприклад, місцевого чи змішаного походження, визначав шлюбну локацію новоутворених родин (патрилокальну, матрилокальну, неолокальну) та структурні, типологічні особливості нових чи змінених домогосподарств (мультифокальних, розширених і нуклеарних).

- Інтеграційна: ринок об'єднував осіб обох статей в єдину суспільну одиницю – сім'ю, спрямовуючи її на формування єдиного родинно-господарського простору.

- Інформаційна: ринок давав об'єктивну інформацію про те, які чоловіки і жінки мають найбільший попит, демонстрував умови шлюбного вибору з-поміж різних верств населення тощо.

- Посередницька: ринок виконував роль посередника у відносинах між представниками обох статей, громадою і державою.

- Санаційна (оздоровча): ринок не допускав до створення сім'ї шлюбно-непридатних, нездорових, неспроможних до дітнародження, тих, хто не бажав одружуватися, тобто схильних до усамітнення, зречення мирського життя людей.

- Комунікативна: ринок сприяв спілкуванню між жителями різних населених пунктів як у державі, так і за її межами.

Матеріали церковних обшуків і метричної книги с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії першої половини XIX ст. дали змогу підтвердити доцільність використання методики визначення місць проживання наречених, розроблена Л. Анрі та А. Блюмом. Було проаналізовано дані про 551 сімейну пару. Усі жінки (100%), які вінчалися у миколаївській парафії, були місцевого походження. У складі маскулінної шлюбної когорти мігранти (50,8%), які походили з 54 населених пунктів, децю переважали місцевих «женихов» (49,2%). Чоловіки, які прибували за нареченими, походили з сільської місцевості, з навколишніх сіл, хуторів, «деревень» і трьох міст. Найбільше чоловіків-мігрантів (17,1%) походило з трьох сіл: Житне, Калинівка та Погреби. Відстань від миколаївської спільноти коливалася до 4 км, 40–60 хв. пішим ходом. Найвіддаленішими адміністративно-територіальними одиницями, з яких прийшли передусім дворяни-чоловіки, були такі, які розташовувалися на відстані від 100 і більше км, із Полтавської, Чернігівської та Катеринославської губерній. З-поміж форм шлюбно-ринкових відносин можна виокремити такі: організовану, проміжну та стихійну.

На формування шлюбно-ринкових відносин впливали особливості економіко-географічного розташування с. Миколаївка: наближеність села до повітового міста та чотирьох стовпових доріг. Серед інших чинників суспільного життя громади, які спонукали до знайомств населення, можна виокремити вечорниці, святкування храмових свят, проведення хресних дійств, наявність шинків та ярмарків тощо. Могли впливати й окремі

соціально-економічні умови розвитку сільських домогосподарств, передусім, спеціалізація у вирощенні особливих видів технічних культур тощо.

Аналіз миколаївської шлюбної когорти засвідчив переважання серед першошлюбників дівчат – 87,8%, у порівнянні з хлопцями – 80,8%. Овдовілі чоловіки (19,2%) виявили вищу активність в укладанні повторних матримоніальних союзів, на противагу самотнім жінкам цього статусу (12,2%). Овдовілі чоловіки-мігранти (20,4%) дещо активніше поєднувалися у сімейні союзи з миколаївськими жінками, ніж місцеві (18,1%). Натомість неодруженим чоловікам (79,6%) з інших парафій, напевно, вистачало «своїх» дівчат, тому їхня частка була незначно меншою у порівнянні з місцевими чоловіками першошлюбниками (81,9%). Розподіл співвідношення наречених відповідно до сімейного стану продемонстрував перевагу першошлюбників обох статей – 78,0%. Майже рівні позиції посідали подружжя вдівців із незаміжніми та вдівців із удовами (9,8% та 9,5%). Найменша частка була неодружених чоловіків (2,7%), поєднаних шлюбом із удовою. Також проведений аналіз дозволив виокремити певні функції шлюбного ринку: регулювальну, стимулювальну, розподільчу, локаційну, інтеграційну, інформативну, посередницьку, санаційну, комунікативну.

❖ 4.4. Станові відмінності наречених

Спробуємо порушити одне зі значного кола дослідницьких питань: особливостей шлюбно-станової реєстрації подружніх пар першої половини XIX ст., зафіксованих у парафіяльній документації.

Основу джерельної бази нашого дослідження представлено матеріалами метричної книги та шлюбних обшуків Різвобогородицької церкви с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії, які охоплюють період в 47 років – 1800–1841 та

1854–1858 рр.⁸⁶⁷. Така часова вибірковість пов'язана наявністю необхідних церковних книг з історії означеного населеного пункту, а також джерельними особливостями, адже тільки з 1800 р. священники позначали територіально-станове походження наречених, що створило можливості для розкриття відмінностей шлюбно-ринкових і міжстанових відносин. У з'ясуванні соціальної структури людності використано дані сповідних розписів указанного села за 1749 та 1847 рр.⁸⁶⁸.

У соціальній стратифікації українського суспільства впродовж другої половини XVIII – першої половини XIX ст. виокремилися деякі особливості в реєстрації станової належності людності священниками окремих парафій Роменського повіту.

Отже, у XVIII ст. українське населення Полтавського регіону було представлене такими соціальними верствами: духовенством, шляхтою, козаками, міщанами та посполитими⁸⁶⁹. Миколаївська сповідальна документація за 1749 р. демонструє розмежування громади лише на три прошарки з-поміж названих: духовенство, військові (козаки) і посполиті (див. табл. 11). Переважали козаки – 69,5% (631 особа: 318 чоловіків, 313 жінок), поступалися посполиті – 28,6% (260: 140 / 120), та найменше було представників духовенства – 1,9% (17: 11 / 6). Разом населення миколаївської спільноти обраховано в 908 (100%) мешканців⁸⁷⁰. Очевидно, у дослідженому населеному пункті були присутні не всі з названих вище соціальних верств полтавського регіону: відсутні представники шляхти та міщанства, а кількісно, більше ніж удвічі, переважали козаки над посполитими. Загалом представники двох названих соціальних прошарків становили більшість – 98,1% (891).

⁸⁶⁷ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 570. Арк. 1–539; Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–61; Спр. 5. Арк. 118; Спр. 27. Арк. 1–26.

⁸⁶⁸ ЦДАУК. Ф. 127. Оп. 1015. Спр. 15. Арк. 92–108; ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1036–1056.

⁸⁶⁹ Арендаренко Н. Записки о Полтавской губернии ... С. 37.

⁸⁷⁰ ЦДАУК. Ф. 127. Оп. 1015. Спр. 15. Арк. 92–109.

Зрозуміло, що станові межі існували доволі умовно і не було чітко консолідованих верств населення, адже вони зазнавали, хоча й повільних, змін і перетворень. До кінця XVIII ст. у територіальних межах Російської імперії, зрозуміло й на українських землях, оформилися соціальні верстви населення, які уособлювали в собі головні істотні ознаки станів. Звід законів 1832 р. визначив соціальну структуру суспільства в складі чотирьох головних прошарків: дворянства, духовенства, міських і сільських обивателів. Щоправда, селянство так і не набуло станового статусу, його можна вважати квазістаном⁸⁷¹.

Матеріали сповідних розписів с. Миколаївка за 1847 р. дали можливість розкрити станове розмежування сільської громади через сто років поспіль (див. табл. 11). Зокрема, соціальна конструкція людності представлена такими соціальними прошарками. Спершу переписувачі зафіксували духовних осіб – 0,9% (11: чоловіків 6, жінок 5), потім – військових (офіцерські сім'ї) – 0,6% (8: 4 / 4), відставних солдат – 1,9% (24: 10 / 14), статських – 2,8% (36: 20/16), різночинців – 1,0% (12: 5 / 7), козаків – 62,3% (789: 367 / 422), міщан – 0,2% (2: 1 / 1), та власницьких селян – 30,3% (384: 188 / 196)⁸⁷². Загальну кількість людності обраховано в 1266 осіб. Отже, порівнюючи соціальне розшарування населення за сторічну історію, миколаївська спільнота середини XIX ст., на противагу другої половини XVIII ст., вирізнялася більшою строкатістю соціальних верств, з-поміж яких виокремилися певні групи. З'явилися нові категорії населення: «статские», різночинці, а також міщани. Козацько-селянське населення складало більшість сільських мешканців – 92,6% (1173: 555 / 618). У порівнянні з серединою XVIII ст. ці показники зросли на 1,5%. Назагал, у двох сповідальних реєстрах переважали особи козацького походження та вдвічі поступалися селяни.

⁸⁷¹ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи ... С. 140–141.

⁸⁷² ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1037–1057.

Таблиця 11 – Соціальні категорії миколаївської спільноти за матеріалами сповідних розписів 1749 р. та 1847 р.

Соціальні категорії	1749				Соціальні категорії	1847			
	Ч	Ж	Р	Р%		Ч	Ж	Р	Р%
Духовні	11	6	17	1,9	Духовні	6	5	11	0,9
Козаки	318	313	631	69,5	Військові	4	4	8	0,6
Посполиті	140	120	260	28,6	Відставні солдати	10	14	24	1,9
Разом	469	439	908	100	Статські	20	16	36	2,8
Разом %	51,7	48,3	100		Різночинці	5	7	12	1,0
					Козаки	367	422	789	62,3
					Міщани	1	1	2	0,2
					Селяни	188	196	384	30,3
					Разом	601	665	1266	100
					Разом %	47,5	52,5	100	

*Примітка. 1. Таблицю підготовлено автором на основі аналізу джерел.

2. Скорочення: Ж – жінки, Ч – чоловіки, Р – разом.

Дещо інший становий поділ представлено у «Записках о Полтавской губернии» М. Арендаренка, укладених у 1846 р. Зокрема, у полтавському регіоні зафіксовано наявність дворянства, почесних громадян, купців, міщан і селян. Автор праці більш докладно конкретизував сільських обивателів, поділяючи їх на державних і поміщицьких. У складі державних селян були різні соціальні категорії під особливими найменуваннями: козаків, військових поселенців, казенних селян, однодворців, однодворчих селян, вільних хліборобів і колоністів-землеробів. Порізно виділено соціальну належність циган та євреїв⁸⁷³. Щодо останніх, то священники деяких населених пунктів Роменського повіту виокремлювали євреїв в особну соціальну категорію. Представимо один із таких випадків, який уразно в матеріалах церковних обшуків с. Мельня за 1847 р.

⁸⁷³ Арендаренко Н. Записки о Полтавской губернии ... С. 71–78.

Зокрема, 19 січня відбулася вінчальна церемонія, відповідно до якої 34-річний неодружений єврей, саме так записана ця особа за соціальним походженням, із с. Червоне Петро Іванов Сагомка православного віросповідання утворив нову родину спільно з 20-річною Тетяною Сергіївною Полонською, донькою померлого колезького реєстратора⁸⁷⁴. Щоправда, у миколаївській спільноті циган та євреїв не позначено.

Далі подивимося на те, чи всі з названих вище соціальних категорій населення були присутні у с. Миколаївка. Так, у церковно-обшукових і метричній книгах за майже півстолітню історію реєстратори шлюбного стану вказували належність до таких верств населення, як козаки, селяни, солдати, дворяни, духовенство та різночинці (різного рангу чиновники). 3-поміж чоловіків-мігрантів, які обрали собі за дружин миколаївських жінок, додався ще соціальний стан міщан.

Шлюбно-станова структура наречених обох статей місцевого походження не показувала наявності міщанської верстви, однак матеріали сповідних розписів 1847 р. досліджуваного села демонстрували наявність осібної міщанської шлюбної пари Марухненків. Чоловіком був 55-річний Корнелій Андреев, а дружиною – 54-річна Меланія Миколаївна⁸⁷⁵. Дітей не зазначено. Припустимо, що їхні діти могли бути вже дорослими, одружитися та вийти з патрилокального домогосподарства у матрилокальне або неолокальне, переселитися в інші населені пункти. Також враховуємо, що за традиціями того часу вінчальні церемонії проходили переважно в церкві, парафіянкою якої була наречена. Тому синів, якщо такі, звичайно, були, не виокремлено у шлюбних реєстраційних записках означеного населеного пункту, оскільки вони могли одружуватися у межах інших парафій. Детальний аналіз матеріалів шлюбних обшуків за 1834 р. виявив дівчину Павлину, яка

zareєстрована донькою «вольноотпущеного крестьянина» Корнелія Андреева⁸⁷⁶. Очевидно, на той час названа родина знаходилася на межі міжстановості, можливо, різночинців, проте згодом члени родини, за указаною вище сповідальною книгою, записані міщанами. Представлений приклад демонстрував міжстанову мобільність осібної родини миколаївської громади.

Дещо відмінно вирізнявся прошарок селянства, а позначення людей у його межах варіювалося. Звернемо увагу на те, що священники досліджуваного села серед сільських обивателів виокремили козаків, усіх інших представників цієї категорії населення записували «крестьянами». Щоправда, у записках останнього року XVIII ст. – 1800, та перших роках XIX ст. зустрічаємо позначення миколаївських сільських обивателів козаками та посполитими. Зокрема, 15 січня 1800 р. повінчано першошлюбників-посполитих Захарія Черевко з с. Оксютенці та Меланію Тихона Костенка з с. Миколаївка⁸⁷⁷. Напевно, інформативність церковно-обшукової та метричної документації початку XIX ст. демонструвала перехідний етап від кінця XVIII ст. у формуванні нового станового категоріального апарату в свідомості населення загалом та переписувачів зокрема.

На противагу миколаївським реєстрам, у матеріалах шлюбних обшуків інших населених пунктів Роменського повіту виокремлено небагаточисленні випадки згаданих груп державних селян. Так, у м. Кролевець 22 січня 1843 р. відбулася вінчальна церемонія «вольного хлебопашца» 42-річного вдівця за другим шлюбом Федора Денисовича Пода з 28-річною міщанською вдовою за першим чоловіком Васою Виниченковою⁸⁷⁸. Або ж представимо інший випадок. У с. Мельня 27 січня 1848 р. уклали шлюб місцеві жителі: казенний селянин 20 років Флор Кирилович Бурма та козачка Зіновія Василівна Куравлева

⁸⁷⁴ ДАСО. Ф. 855. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 8 зв.

⁸⁷⁵ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1048.

⁸⁷⁶ ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 79.

⁸⁷⁷ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 570. Арк. 345 зв.

⁸⁷⁸ ДАСО. Ф. 834. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 16.

19 років. Обидва – першошлюбники⁸⁷⁹. Зауважимо, що вільні хлібопашці зустрічалися в церковній документації поодинокі, а шлюби за участю казенних селян були більш поширеними в різних населених пунктах роменського регіону. Упродовж проведення шлюбно-станового аналізу миколаївців таких осіб не було виявлено. Не забуваймо про те, що станова належність родини визначалася за чоловіком. Виняток становили жінки-дворянки, які не передавали свій титул у спадок.

Під категорією «солдатів» розуміємо осіб рядового або унтер-офіцерського складу військовослужбовців, тих, що перебували на службі або відставних, потім – їхніх синів. З-поміж жіночих представниць – дочок або вдових солдатських дружин. Діючі військові на момент одруження, а іноді й відставні особи, надавали окремі документи-дозволи на шлюб – «билеты», а в метричних книгах і церковних обшуках вказувався рід військ, назва полку, батареї тощо. Для прикладу, деякі солдати-наречені були матросами⁸⁸⁰, походили з кіннотної артилерійської бригади, піхотного полку тощо⁸⁸¹. Зустрівся навіть горніст, який служив в артилерійському полку⁸⁸². Очевидно, що солдати прагнули ще за часів служби або відставки влаштувати своє сімейне життя, знайти постійне місце проживання та родину, яка б слугувала прихистком на старість. Низка указів від 31 січня 1724 р., 10 червня 1744 р., 28 січня 1745 р., 15 березня 1763 р., № 20309 від червня 1802 р. рекомендувала відправляти відставних солдат дряхлих, калічних, тих, кому не було куди йти після закінчення служби, у монастирі або богадільні на утримання⁸⁸³. Інші сенатські укази від 22 вересня 1802 р., 19 березня 1802 р.

⁸⁷⁹ ДАСО. Ф. 855. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 18.

⁸⁸⁰ ДАСО. Ф. 844. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 62.

⁸⁸¹ ДАСО. Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 33 зв.–34; 38–38 зв.

⁸⁸² ДАСО. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 26.

⁸⁸³ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VII. С. 226; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XI. С. 607; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XII. С. 301; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XVI. С. 194; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXVII. С. 171.

наголошували на поселенні відставних солдат вздовж великої Іркутської дороги та за озеро Байкал. Щоправда, такі дії влади щодо вирішення долі солдата повинні були відбуватися лише за його згоди⁸⁸⁴.

Для офіцерів у церковній документації зазначалося військове звання. Така особливість реєстрації була не випадковою, адже передбачала можливе клопотання в отриманні благородного титулу, тобто дворянства, як особистого так і спадкового. Іноді наявність записів із зазначенням військових звань капрала й унтер-офіцера гвардії демонструвала, згідно з указом 1787 р., належність осіб до дворянства⁸⁸⁵.

Окремо позначалися поміщицькі селяни. У записах церковної документації вказувалася належність селянина або селянки до відповідного поміщика та зазначалося його прізвище, ім'я, іноді рангові особливості, військове звання тощо. Так, власниками селян 1847 р. у с. Миколаївка можна вважати роди Авраменків, Богонкевичів, Волкових, Манджосів, Матяшів, Навроцьких, Полетиків, Подрезів, Шкляревичів тощо⁸⁸⁶. У випадку вінчання представників обох статей цього соціального прошарку, подружжя вирізнялося двояким позначенням: наречені були кріпосними селянами одного поміщика або різних. Проте, потрібно зауважити, що в миколаївських реєстраційних записах за деякі роки укладачі церковних книг не виокремлювали поміщицьких селян, особливо в перше десятиліття XIX ст., тобто не деталізували, не розмежовували на державних і поміщицьких. Зважаючи на такі особливості реєстрації людності, неможливо скласти об'єктивну картину про названі категорії сільського населення.

⁸⁸⁴ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXVII. С. 76, 262.

⁸⁸⁵ Гуржій І. О., Русанов Ю. А. Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. С. 38, 52, 82; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXII. С. 945.

⁸⁸⁶ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1037–1057.

Реєстратори часом увиразнювали осібну групу дворових селян або дворянську прислугу. Під категорією дворових людей розуміємо кріпаків, що виконували функції домашньої обслуги⁸⁸⁷. Подібні варіації зустрічаємо у кролевецьких і миколаївських подружніх парах. Зокрема, Афанасій Андреев Марченко, козак за походженням, одружився на Марії доньці повара Криштофора. Дівчина записана прислугою господині Марії Манджосової. Миколаївське подружжя відсвяткувало вінчання 20 квітня 1813 р.⁸⁸⁸. Подібно представлені кролевецькі першошлюбники: 22-річний дворовий селянин поміщиці Стефаниди Корнилієвої Лучиної Федір Якович Злізняк повинчався 1 листопада 1842 р. з 19-річною міщанкою Параскевою Федора Кунішева⁸⁸⁹. Отже, наведені приклади демонстрували наявність у населення роменського регіону осібних соціальних груп.

До різночинської міжстанової категорії у церковно-обшуковій документації переважно записано чиновників нижчих рангів. Загалом поняття «різночинці» розмежовуємо у двох ракурсах. По-перше, це люди, які у зв'язку з обставинами відкріпилися від своєї соціальної верстви, але ще не встигли на момент реєстрації закріпитися за іншим прошарком населення⁸⁹⁰. До такої категорії, очевидно, належала вдова-наречена Катерина, донька Мініна Шляхтунова з с. Мельня, яка записана як «вольноотпущенная и еще ник какому сословию не причисленная». Удова 35 років 26 жовтня 1858 р. вийшла заміж за вдового 48-річного козака Михайла Леонтієва Сердюка з Кролевецького повіту⁸⁹¹. У подібному стані, напевно, була одна зі згаданих вище миколаївських жінок-наречених – дівчина Павлина, донька

«вольноотпущенного крестьянина» Корнелія Андреева. Дівчина повинчалася 30 вересня 1834 р. з односельцем, удовим козаком Максимом Артемовичем Третьяком⁸⁹². Опісля заміжжя жінки ставали козачками відповідно до станової належності чоловіка.

По-друге, до різночинців, мабуть, відносили людей дрібних соціальних груп, наприклад дрібних канцеляристів, інших чиновників, які несли службу на користь держави. В XVI–XVIII ст. їх називали «служилими людьми», а за свою працю вони отримували земельну, грошову та натуральну платню⁸⁹³. Ці люди були вихідцями з духовенства, купецтва, міщанства, козацтва, селянства, дрібного чиновництва та збіднілого дворянства. Вони здобували освіту та відходили від свого колишнього соціального середовища. Різночинці мали особливий, дещо привілейований юридичний статус, ніж сільські чи то міські обивателі. Вони були нібито проміжною соціальною групою між податними та привілейованими станами⁸⁹⁴. Наявність різночинців у суспільстві свідчила про певний рівень мобільності станів, їхнє взаємопроникнення⁸⁹⁵.

У метричній та обшукових книгах миколаївської спільноти прямих вказівок на належність наречених до цієї міжстанової категорії не знайдено. В той же час у сповідних розписах 1847 р. присутня категорія «разночинцы и их домашние». У їхньому складі представлено два домогосподарства, очільники яких записані дворянами. Головою першої домової спільноти був 48-річний Іван Онуфрієвич Кот, а господинею другої – 31-річна вдова Ксенія Матвієва Полуненкова⁸⁹⁶. Можемо припустити,

⁸⁸⁷ ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 79.

⁸⁸⁸ Служилые люди. *Большая российская энциклопедия* : [в 35 т.]. Гл. ред. Ю. С. Осипов. Москва : Большая российская энциклопедия, 2004–2017. URL: https://bigenc.ru/domestic_history/text/3838607

⁸⁸⁹ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи ... С. 132–133

⁸⁹⁰ Шандра В. С. Різночинці. *Енциклопедія історії України*. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Riznochyntsi>

⁸⁹¹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1038.

⁸⁸⁷ Гуржій І. О., Русанов Ю. А. Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст. ... С. 43.

⁸⁸⁸ ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 33.

⁸⁸⁹ ДАСО. Ф. 834. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 15 зв.

⁸⁹⁰ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи ... С. 132–133.

⁸⁹¹ ДАСО. Ф. 855. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 78.

що це нещодавно nobілітовані родини (уведені в дворянство). Очільники сімей могли отримати за двадцятирічну цивільну службу особисте дворянство.

Складніше було клопотатися в набутті спадкового благородного титулу. Відповідно до роз'яснень норм Жалуваної грамоти дворянству 1815 р. отримати спадковий благородний титул могли нащадки цивільних чиновників, які протягом двох поколінь (батько та дід) відслужили кожен по 20 років у чинах та отримали особисте дворянство⁸⁹⁷. Ці сім'ї могли представляти збіднілих дворян, очільники яких колись перебували на цивільній службі, тому їхні чини не вказано. У таких випадках шлюбні обшуки 50-х рр. про деяких осіб із с. Мельня повідомляли таке: «безчиновний личный дворянин» або «безчиновного дворянина донька»⁸⁹⁸. Загалом процес набуття благородного титулу був складним і вимагав доказових документів у підтвердження права особи на дворянство. Питанням nobілітації займалося спеціальне відомство, робота якого регламентувалася низкою державних актів⁸⁹⁹.

Матеріали церковних обшуків і метричних книг також демонстрували приклади еволюції дворянського стану. Зокрема, у 1801 р. соціальний статус Миколи Матяша показано як військового товариша⁹⁰⁰, а в 1826 р. додалося уточнення – дворянин військовий товариш⁹⁰¹. У січні 1806 р. вийшла заміж його донька Катерина, яка в шлюбних записах позначена дворянкою⁹⁰². Проте сповідальна документація 1847 р. представляла родину його 50-річного сина Якова Миколайовича Матяша,

⁸⁹⁷ Гуржій І. О., Русанов Ю. А. Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст. ... С. 44, 46, 63.

⁸⁹⁸ ДАСО. Ф. 855. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 75, 90.

⁸⁹⁹ Указатель алфавитный къ Своду законов Россійской Имперіи ... С. 193–197.

⁹⁰⁰ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 570. Арк. 126 зв.–127.

⁹⁰¹ ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 45.

⁹⁰² ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 570. Арк. 24 зв.

який записаний «*титularyним советником*» в категорію служилих людей – «*статские и их домашние*». Дворянського статусу не зазначено⁹⁰³. Отже, не зрозуміло, чому донька позначена дворянкою, а син – ні. Вірогідно, укладачі церковних книг вірили титулованим особам «на слово», не вдаючись у тонкощі станової належності та наявності підтверджувальних документів.

Припускаємо, що батько отримав особисте дворянство, а не спадкове, тому тримав свій титул до смерті й не передав у спадок дітям⁹⁰⁴. Наведений випадок демонстрував процес перетворення нащадків козацької старшини в дворянство. Зауважимо, що матеріали метричної та шлюбно-обшукових книг подавали не достатньо чітку станову розмежованість представників подружніх пар. Це пояснювалося недобросовісним виконанням своїх обов'язків укладачами церковних книг, соціальною невизначеністю або ж незначною увагою до реєстрації самих людей, які повідомляли необхідні дані про себе, тощо.

Підсумовуючи, хотілося б наголосити на тому, що церковна документація другої половини XVIII ст. – першої половини XIX ст. створювала можливості для аналізу соціальної еволюції населення, а згадані матримоніальні союзи за різні роки демонстрували випадки міжстанової мобільності. На прикладі с. Миколаївка та інших населених пунктів Роменського повіту Полтавської губернії було продемонстровано відмінності шлюбно-станової реєстрації людності першої половини XIX ст. Так, на 1749 р. у досліджуваному селі були наявними представники духовенства, військових і посполитих, а впродовж першої половини XIX ст. відбулися станові зміни і соціальне розшарування населення поглибилося, увиразнилося більшою строкатістю соціальних верств і груп. Шлюбно-становою реєстрацією представниками парафіяльного кліру в метричній та обшуковій документації представила інший соціальний склад миколаївської

⁹⁰³ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1037 зв.

⁹⁰⁴ Гуржій І. О., Русанов Ю. А. Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст. ... С. 43.

громади: духовні особи, дворяни, різночинці, солдати, козаки та селяни. Матеріали сповідальної документації 1847 р. виокремили ще додаткові соціальні категорії: статських, військових і міщан. Деталізація церковно-обшукових записів засвідчила окремі соціальні групи євреїв, дворових людей тощо.

❖ 4.5. Шлюбно-станова мобільність

Соціальна структура як складник внутрішнього устрою українського суспільства у різні часи увиразнювалася соціальною неоднорідністю, майновим розшаруванням її членів і соціальних груп людності, демонструвала їхню нерівність. Соціальна конструкція українського соціуму першої половини XIX ст. мала певні відмінності, особливості формування, становлення та змінювалася, тобто відзначалася рухливістю. Подібно до територіальної мобільності, яка передбачала здатність індивідів до локаційних переміщень, під становою мобільністю розуміємо потенційну готовність населення до змін свого соціального статусу, здатність до міграцій у межах різних верств населення, тобто потенційну станово-міграційну активність⁹⁰⁵.

Міжстанові переміщення в суспільстві загалом відбувалися шляхом вертикальної мобільності, коли особи могли здійснювати переходи від непривілейованих верств населення до панівних або від менш привілейованих до більш привілейованих, передусім нобілітації⁹⁰⁶, і навпаки. Збільшення чисельності будь-якої соціальної верстви залежало від природнього приросту населення та міжстанової соціальної мобільності.

Іноді спонукальну дію до змін соціального статусу виконували міграційні рухи, переміни тимчасового місцезнаходження або постійної локації. Окремим шляхом таких міжстанових переміщень, який, щоправда істотно не впливав на кількісні зміни в соціальній структурі, були матримоніальні відносини⁹⁰⁷.

У цьому дослідженні якраз і розглянемо один із названих каналів соціальної мобільності, коли укладання сімейних союзів в с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії першої половини XIX ст. призводило до зміни станової належності одного з подружжя.

Основу джерельної бази розвідки представлено матеріалами метричної книги та шлюбних обшуків Різдво-Богородицької церкви с. Миколаївка, які охоплюють період в 47 років – 1800–1841 та 1854–1858 рр.⁹⁰⁸ Для демонстрації загальних показників станового співвідношення миколаївської сільської спільноти використано сповідальну документацію 1847 р.⁹⁰⁹. Отже, у студії акцентовано увагу на документах, що склали головну доказову базу соціального статусу наречених досліджуваної епохи⁹¹⁰.

Обраховані показники були систематизовані у трьох таблицях. Перша відображає загальностанове співвідношення головних учасників шлюбного процесу в с. Миколаївка за вказаний період (див. табл. 12). Натомість таблиці 13 та 14 розмежовують дані таблиці 12 майже навпіл і демонструють шлюби двох маскулінних категорій наречених: мігрантів і місцевих (див. табл. 13 та 14). Звернемо увагу на те, що всі три варіації таблиць репрезентують станові складники обох учасників вінчальної церемонії. Такі дані наведені за формулою подружжя:

⁹⁰⁷ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи ... С. 133, 141–144.

⁹⁰⁸ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 570. Арк. 1–539; Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–61; Спр. 5. Арк. 1–118; Спр. 27. Арк. 1–26.

⁹⁰⁹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1037–1056.

⁹¹⁰ Указатель алфавитный къ Своду законов Россійской Имперіи ... С. 52.

⁹⁰⁵ Рыбаковский Л. Л. Демографический понятийный словарь ... С. 209.

⁹⁰⁶ Нобілітація – введення в дворянство. Словник української мови: в 11 т. [АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда]. Київ : Наукова думка, 1974. Т. 5. (Н–О). С. 432.

чоловік + жінка або точніше соціальна належність чоловіка-нареченого + подібна – нареченої.

Превалювання маскулінності в розкритті шлюбно-станових особливостей зумовлено нашими дослідженнями шлюбного ринку названого села. Адже всі жінки-наречені були миколаївками, мирянками указаної парафії або окремі походили з найближчих хуторів, які не мали власної церкви. На противагу фемінній, маскулінна частина подружніх пар мала подвійну природу: місцеві – 49,2 % (271), та мігранти – 50,8 % (280), які обрали собі за дружин миколаївських жінок (див. табл. 13 та 14).

Опрацьовуючи матеріали церковних книг, ми виявили 551 (100 %) подружжя (див. табл. 12). У становому співвідношенні переважали шлюби, укладені між представниками «своїх» соціальних верств – 88,7 % (489). 3-поміж них більшість складала матримоніальні союзи, які були утворенні за участі козака та козачки (к+к) – 59,3 % (327). Майже вдвічі поступалися селянські родини (с+с) – 28,7 % (158) та малочисельними були міждворянські подружні пари – 0,7 % (4). Така розбіжність між представниками названих станів зумовлена передусім кількісною перевагою козацької верстви над селянською та тим більше дворянською в загальному становому співвідношенні сільської громади. Проведений аналіз показників станового співвідношення за матеріали сповідних розписів 1847 р. продемонстрував явну перевагу козацтва – 62,3 % (789 осіб) у загальній кількості миколаївського населення – 1266 (100 %). Поступалися поміщицькі селяни – 30,3 % (384). Далі йшли інші соціальні категорії, які чисельно були незначними: статські – 2,8 % (36), відставні солдати – 1,9 % (24), різночинці, у склад яких записано дві дворянські родини – 1,0 % (12), духовні особи – 0,9 % (11), військові, представлені офіцерськими сім'ями – 0,6 % (8). Малочисельним було міщанство – 0,2 % (2)⁹¹¹.

⁹¹¹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1037–1056.

Таблиця 12 – Шлюбно-станове співвідношення наречених с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії у 1800–1841 та 1854–1858 рр.

Соціальні категорії подружжя (ч+ж)	Кількість шлюбів за вказані роки					Разом	Разом (%)
	1800–1810	1811–1820	1821–1830	1831–1841	1854–1858		
к+к	94	75	57	72	29	327	59,3
к+с	7	4	–	1	1	13	2,4
к+солд	1	–	1	–	–	2	0,4
к+дв	5	–	–	–	1	6	1,0
к+дух	–	1	–	–	–	1	0,2
с+с	63	25	33	27	10	158	28,7
с+к	5	–	3	3	3	14	2,5
с+солд	1	–	1	1	–	3	0,5
солд+к	4	1	–	1	1	7	1,2
солд+р	–	1	–	–	–	1	0,2
дух+дв	–	2	–	–	–	2	0,4
дух+к	–	–	–	2	–	2	0,4
дух+солд	–	1	–	–	–	1	0,2
дух+р	–	–	1	–	–	1	0,2
міщ+дв	–	–	1	–	–	1	0,2
міщ+к	–	1	–	–	–	1	0,2
міщ+дух	–	1	–	–	–	1	0,2
дв+дв	–	–	3	–	1	4	0,7
дв+к	–	–	–	1	–	1	0,2
р+дв	2	1	–	1	–	4	0,7
р+дух	1	–	–	–	–	1	0,2
Разом	183	113	100	109	46	551	
Разом (%)	33,2	20,5	18,1	19,8	8,4	100	100

*Примітка. 1. Таблицю підготовлено автором на основі аналізу джерел.

2. Скорочення: ж – жінки, дух – духовні особи або доньки духовних осіб, к – козаки, дв – дворяни, міщ – міщани, с – селяни, р – різночинці, солд – солдати або солдатки, ч – чоловіки.

Таблиця 13 – Чоловіки-мігранти, які уклали шлюби у с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії, у співвідношенні соціальних категорій наречених 1800–1841 та 1854–1858 рр.

Соціальні категорії подружжя (ч+ж)	Кількість шлюбів за вказані роки					Разом	Разом (%)
	1800–1810	1811–1820	1821–1830	1831–1841	1854–1858		
к+к	49	38	32	31	11	161	57,5
к+с	-	-	-	-	-	-	-
к+солд	-	-	-	-	-	-	-
к+дв	3	-	-	-	-	3	1,0
к+дух	-	1	-	-	-	1	0,4
с+с	47	11	18	13	2	91	32,5
с+к	5	-	-	1	1	7	2,4
с+солд	1	-	1	-	-	2	0,7
солд+к	1	-	-	-	-	1	0,4
солд+р	-	1	-	-	-	1	0,4
дух+дв	-	1	-	-	-	1	0,4
дух+к	-	-	-	2	-	2	0,7
дух+солд	-	-	-	-	-	-	-
дух+р	-	-	-	-	-	-	-
міщ+дв	-	-	1	-	-	1	0,4
міщ+к	-	1	-	-	-	1	0,4
міщ+дух	-	1	-	-	-	1	0,4
дв+дв	-	-	2	-	-	2	0,7
дв+к	-	-	-	1	-	1	0,4
р+дв	2	1	-	-	-	3	1,0
р+дух	1	-	-	-	-	1	0,4
Разом	109	55	54	48	14	280	
Разом (%)	38,9	19,6	19,3	17,2	5,0	100	100

*Примітка. 1. Таблицю підготовлено автором на основі аналізу джерел.

2. Скорочення: ж – жінки, дух – духовні особи або доньки духовних осіб, к – козаки, дв – дворяни, міщ – міщани, с – селяни, р – різночинці, солд – солдати або солдатки, ч – чоловіки.

Таблиця 14 – Місцеві чоловіки, які уклали шлюб у с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії, у співвідношенні соціальних категорій наречених 1800–1841 та 1854–1858 рр.

Соціальні категорії подружжя (ч+ж)	Кількість шлюбів за вказані роки					Разом	Разом (%)
	1800–1810	1811–1820	1821–1830	1831–1841	1854–1858		
к+к	45	37	25	41	18	166	61,3
к+с	7	4	-	1	1	13	4,8
к+солд	1	-	1	-	-	2	0,7
к+дв	2	-	-	-	1	3	1,1
к+дух	-	-	-	-	-	-	-
с+с	16	14	15	14	8	67	24,7
с+к	-	-	3	2	2	7	2,5
с+солд	-	-	-	1	-	1	0,4
солд+к	3	1	-	1	1	6	2,2
солд+р	-	-	-	-	-	-	-
дух+дв	-	1	-	-	-	1	0,4
дух+к	-	-	-	-	-	-	-
дух+солд	-	1	-	-	-	1	0,4
дух+р	-	-	1	-	-	1	0,4
міщ+дв	-	-	-	-	-	-	-
міщ+к	-	-	-	-	-	-	-
міщ+дух	-	-	-	-	-	-	-
дв+дв	-	-	1	-	1	2	0,7
дв+к	-	-	-	-	-	-	-
р+дв	-	-	-	1	-	1	0,4
р+дух	-	-	-	-	-	-	-
Разом	74	58	46	61	32	271	
Разом (%)	27,3	21,4	17	22,5	11,8	100	100

*Примітка. 1. Таблицю підготовлено автором на основі аналізу джерел.

2. Скорочення: ж – жінки, дух – духовні особи або доньки духовних осіб, к – козаки, дв – дворяни, міщ – міщани, с – селяни, р – різночинці, солд – солдати або солдатки, ч – чоловіки.

Виокремлення «*статских и их домашних*» в особну соціальну категорію, очевидно, було пов'язане з прийнятими напередодні укладання сповідних розписів змінами 1845 р. до таблицю про ранги від 1722 р., за якими до спадкового дворянства належав чин статського радника (V клас)⁹¹². Позначення рангів статських осіб могло визначати їхню належність до привілейованого прошарку або можливі клопотання членів цих родин щодо здобуття особистого або спадкового дворянського титулу. Отже, у шлюбах між представниками «своїх» соціальних верств лідерами були козаки та селяни, що пояснювалося їхньою кількісною перевагою у загальній соціальній структурі миколаївської громади. Меншість становили дворянські подружжя.

Аналізуючи однотипні в становому поєднанні матримоніальні союзи (к+к, с+с, дв+дв) за територіальним походженням чоловіка-нареченого, помічаємо деякі розбіжності (див. табл. 13 та 14). Зокрема, маскулінні показники мігрантів демонстрували дещо більшу шлюбну активність селян (с+с) – 32,5 %, у порівнянні із загальними даними по населеному пункту – 28,7 %. Натомість козаки (к+к) виявилися незначно пасивнішими у матримоніальному русі за миколаївськими жінками – 57,5 %, порівняно з 59,3 % (див. табл. 12 та 13). Чоловіче шлюбно-станове співвідношення козацтва (к+к) переважало серед місцевих – 61,3 %, а корінні селяни (с+с) значно поступалися у загальних показниках миколаївської громади – 24,7 % (див. табл. 3). Дворянські сімейні союзи (дв+дв) мали тотожну кількість місцевих і мігрантів – по 0,7 % (див. табл. 13 та 14).

Досліджуючи осіб дворянського стану, маємо подати деякі роз'яснення. У більшості випадків людей панівної верстви записували позначенням «*помещик*» або вказували наявність у них державної посади. Укладачі церковно-обшуккових і метричної книг не завжди зазначали наявність дворянського титулу. Наприклад, 21 січня 1806 р. колезький реєстратор із

с. Галка Трофим Задувський уклав сімейний союз із дівчиною Катериною, дворянкою, донькою миколаївського військового товариша Миколи Матяша⁹¹³. Як бачимо, благородний титул зазначено тільки в нареченої, хоча чин нареченого-службовця давав йому право на особисте дворянство. Як засвідчують матеріали сповідних розписів 1847 р., дворянський статус могли мати родини, віднесені до різночинців, тобто колишніх або ж дійсних чиновників, які після 20-річної державної служби очікували на отримання особистого дворянства⁹¹⁴.

У випадку поєднання осіб привілейованих верств населення нареченими, очевидно, враховувалися вік, можливо, навіть зовнішня привабливість, рівень прибутків сім'ї, житлові умови, рівень освіченості тощо⁹¹⁵. Допускаємо, що більш спрощені шлюбні вимоги до майбутнього сімейного партнера виставлялися кандидатам непривілейованих соціальних категорій.

Упродовж аналізу кількісних показників, представлених у таблицях, звернемо увагу на інші випадки різностанових варіацій шлюбної когорти із загального числа сімейних союзів (551) – це 11,3 % (62) (див. табл. 12). З-поміж них виокремилися шлюби з майже однаковими частинами: козака з селянкою (к+с) – 2,4 % (13), або ж подібно – селян із козачками (с+к) – 2,5 % (14). Поступалися матримоніальні союзи солдата з козачкою (солд+к) – 1,2 % (7), та козака з дворянкою (к+дв) – 1,0 % (6).

Чоловіки-мігранти козацького походження не уклали жодного шлюбу з миколаївськими селянками та солдатками (див. табл. 13). Чисельно переважали союзи селян-мігрантів із козачками (с+к) – 2,4 % (7), козаків із дворянами (к+дв) – 1,0 % (3), різночинців із поміщицями благородного титулу (р+дв) – 1,0 % (3).

⁹¹³ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 570. Арк. 246 зв.

⁹¹⁴ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1037–1056; Гуржій І. О., Русанов Ю. А. Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії. К.: Інститут історії України НАН України, 2017. С. 44, 63.

⁹¹⁵ Рыбаковский Л. Л. Демографический понятийный словарь ... С. 27.

⁹¹² Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи ... С. 138.

Усі інші приклади пов'язані з утворенням родин місцевих жителів: козаків із селянками (к+с) – 4,8 % (13), селян із козачками (с+к) – 2,5 % (7), солдат із козачками (солд+к) – 2,2 % (6), та козаків із дворянками (к+дв) – 1,1 % (3) (див. табл. 14). Інші варіації шлюбно-станового співвідношення у всіх трьох таблицях менші за один відсоток, що вказувало на поодинокі випадки окремих міжстанових матримоніальних комбінацій. Це передусім показово через малочисельність представників солдатства, духовенства, міщанства, різночинства у загальній соціальній структурі миколаївської громади, а також їхнім небажанням одружуватися з людьми бідніших статками та з непривілейованих верств.

Більш рухливими у пошуках наречених виявилися чоловіки з інших населених пунктів з-поміж міщан, солдат, духовних осіб та, як вже зазначалося, дворян і різночинців (див. табл. 13 та 14). Оскільки представники цих соціальних категорій не відображені або чисельно поступалися в кількісному маскулінному співвідношенні місцевих порівняно з мігрантами. Тому далі, аналізуючи показники таблиці 13, продемонструємо соціальну активність чоловіків-мігрантів. Лідерами у станово-територіальній рухливості виявилися особи козацького походження – 58,9 % (165). На другій позиції перебували селяни – 35,6 % (100). Разом чоловіки цих двох соціальних верств склали більшість наречених – 94,5 % (265), що пояснювалося їхньою перевагою в загальностановому співвідношенні людності роменського регіону. Представники інших п'яти соціальних категорій уразнили чисельну меншість – 5,5 % (15). Солдатська частина становила 0,8 % (2), а духовних осіб – 1,1 % (3). Маскулінні частки в 1,1 % (3) характерні для дворянської та 1,4 % (4) різночинської соціальної належності. Найменше чоловіків-мігрантів прибувало в пошуках жінок для створення нових сімей з-поміж міщанства – 1,2 % (3).

Продовжуючи аналіз різностанових варіацій шлюбів у загальних показниках, спробуємо визначити основні напрями

переміщень осібних соціальних категорій (див. табл. 12). Зокрема, особливо рухливими у міжстаново-матримоніальному аспекті виявилися представники духовних родин. Наречені духовного прошарку уклали сімейні союзи з представниками п'яти соціальних категорій: козаками, солдатами, різночинцями, міщанами та дворянством. Не виявлено жодного випадку шлюбного поєднання з селянами. Зокрема, найбільше зафіксовано подружніх пар духовного стану та козацтва (к+дух, дух+к) – 0,6 % (3), менше – дворянства (дух+дв) – 0,4 % (2), різночинства (дух+р, р+дух) – 0,4 % (2), та одиничні – солдатства (дух+солд), міщанства (міщ+дух) – по 0,2 (1).

Далі продемонструємо статеві шлюбно-станові відмінності духовних осіб. Звернемо увагу на те, що представники духовенства (священники, дяки, паламарі) загалом одружувалися на поміщиках (дух+дв) – 0,4 % (2), подібно – на козачках (дух+к) – 0,4 % (2). Зустрілися одиничні випадки сімейних союзів дяків із солдаткою (дух+солд) – 0,2 % (1), та різночинкою (дух+р) – 0,2 % (1). Наприклад, миколаївський житель штатний дячок Іван Висоцький, удівець за сімейним станом, 4 травня 1811 р. одружився на вдові-солдатці Дар'ї Рощинській⁹¹⁶, оскільки був світською особою і не досягнув дияконського ступеня⁹¹⁷. Або ж інший випадок сімейного утворення: 15 травня 1827 р. молодик, наказний дячок із с. Салогубівка Арсеній Васильович Федоровський повинчався з миколаївською дівчиною Іриною, донькою титулярного радника Максима Палажченка⁹¹⁸.

На противагу чоловікам, доньки священників, дяків Різдобогородицької церкви с. Миколаївка вийшли заміж за служилого чиновника (р+дух), міщанина (міщ+дух) та козака (к+дух) – по 0,2 % (1). Як бачимо, за півстолітню досліджувану

⁹¹⁶ ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 19.

⁹¹⁷ Вдовье священнослужители. *Полтавскія епархіальныя вѣдомости*. Часть неофициальная. 1879. № 1, 1 января. С. 14; Біблія або книги святого письма Старого й Нового Заповіту ... Тим. 1.6, 1 Тим 3.12.

⁹¹⁸ ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 48.

історію виявлено троє (0,6 %) жінок духовного походження, які вінчалися в рідній парафії. Наведемо особні приклади. Зокрема, житель с. Житне губернський реєстратор Макар, син Микити Пляшка, 22 січня 1801 р. узяв шлюб із Марією, донькою миколаївського священника Гната Коленецького⁹¹⁹. В іншому випадку 15 вересня 1816 р. одружилися міщанин із м. Ромни Федір Григорович Кобиленко з племінницею ієрея Мойсея Братишевського Варварою, донькою померлого дяка Аврама Братишевського⁹²⁰. Помічаємо відсутність шлюбів між жінками духовного прошарку та селянами. Це можливо пояснити указом 1800 р. про заборону вінчати вдів і дівчат духовного відомства з поміщицькими селянами, якщо ті не мали звільнювальних документів від сільських старост⁹²¹.

Отже, наведені приклади демонструють не лише станові особливості укладання сімейних союзів представниками духовної верстви з особами різних соціальних категорій, передусім з привілейованих або ж, вочевидь, заможних. Особи жіночої статі, укладаючи сімейні союзи, переходили в інші стани, і, навпаки, чоловіки духовного сану поповнювали соціальну верству переважно через матримоніальні відносини, оскільки саме духовенство було достатньо закритим при вході⁹²².

Представники козацтва поєднувалися сімейними союзами так само з п'ятьма іншими соціальними категоріями: найбільше селянами (к+с, с+к) – 4,9 % (27), малочисельно з солдатством (к+солд, солдат+к) – 1,6 % (9), дворянством (к+дв, дв+к) – 1,2 % (7), духовенством (к+дух, дух+к) – 0,6 % (3), міщанством (міщ+к) – 0,2 % (1). Особи військової соціальної належності передусім, як вже зазначалося вище, одружувалися з козаками, з селянами (с+солд) – 0,5 % (3), зовсім поодинокі з різночинцями (солд+р) – 0,2 % (1), та особами парафіяльного

кліру (дух+солд) – 0,2 % (1). Немає жодного випадку поєднання шлюбом солдат із міщанами та дворянами. Соціально-матримоніальні переміщення дворянства обмежувалися так само чотирма прошарками: козаками (дв+к, к+дв) – 1,2 % (7), різночинцями (р+дв) – 0,7 % (4), духовними особами (дух+дв) – 0,4 % (2), та міщанами (міщ+дв) – 0,2 % (1).

Найменш соціально активними в шлюбному міжстановому русі виявилися представники селянства, різночинства та міщанства. Різночинці укладали шлюби з представниками переважно привілейованих верств населення: особами духовного прошарку (р+дух, дух+р) – 0,4 (2), дворянства (р+дв) – 0,7 % (4), та в одному випадку солдатства (солд+р) – 0,2 % (1). Подібний вибір матримоніального партнера спостерігаємо у людей міщанської верстви. Виявлено лише три осібних вінчання – 0,6 % (3), у яких задіяні міщани-мігранти: із представниками духовенства (міщ+дух), дворянства (міщ+дв), козацтва (міщ+к). Таку міжстанову вибірковість різночинців і міщан можна пояснити незначною їхньою чисельністю у складі людноності, а також, припустимо, дещо завищеними соціальними та майновими вимогами до майбутнього шлюбного партнера.

Особи селянського походження, як проаналізовано вище, сімейно поєднувалися тільки з людьми козацького походження, зовсім зрідка з солдатками (с+солд) – 0,5 % (3). Це демонструвало певну закритість цього соціального прошарку людноності, зокрема поміщицьких селян. Очевидно, укладання шлюбів між кріпосними одного власника було більш спрощене. Натомість у випадку вінчання наречених різних господарів необхідно було надавати священникам дозвільні листи за підписом власника селян⁹²³. Представники інших, більш матеріально забезпечених і привілейованих верств населення, напевно, не бажали укладати шлюби з особами найбіднішої та найменш захищеної соціальної категорії населення – селянства.

⁹¹⁹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 570. Арк. 126 зв.

⁹²⁰ ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 53.

⁹²¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1475. Арк. 5.

⁹²² Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи ... С. 145.

⁹²³ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VI. С. 638.

На завершення відзначимо деякі особливості матримоніально-станової мобільності в українському соціумі першої половини XIX ст., які, безперечно, впливали на досліджувану громаду. У шлюбі станова належність жінок і дітей визначалася за чоловіком. Виняток становили тільки дворянки, які, відповідно до Жалуваної грамоти дворянству 1785 р., зберігали свій статус при заміжжі з не дворянином, але не передавали благородний титул своїм дітям⁹²⁴. Жінки благородного статусу, вочевидь, прагнули знайти собі соціально рівного шлюбного партнера, а через кількісну обмеженість потенційних претендентів відповідної вікової групи та ще й бажаної верстви задовольнялися кандидатами з інших соціальних категорій. Враховувався й майновий цenz. Укладаючи шлюб із різночинцем, сподівалися в майбутньому на отримання дворянського титулу й чоловіком.

Соціально-мобільним у сімейному поєднанні виявилось козацтво, представники якого складали значну частку сільських жителів. Потрібно враховувати, що серед козаків спостерігалось майнове розшарування. З-поміж заможних могли бути й лавники, утримувачі торгівельних, винокурних, мануфактурних закладів, які шукали собі шлюбну партію відповідно до свого соціального та майнового статусу. Проте, переходячи навіть у іншу соціальну верству, хоча б і дворянську, вони зобов'язані були нести повинності за козацьким звичаєм, якнайперше рекрутчину⁹²⁵. Бідні особи козацького походження у більшості могли сімейно поєднуватися з рівними за статками представниками інших сільських категорій, передусім казенними або поміщицькими селянами.

Аналізуючи особливості козацького податкообкладання у порівнянні з іншими сільськими обивателями, з'ясуємо деяку перевагу цієї соціальної верстви. Зокрема, на формування матримоніальних відносин впливало зняття з козаків оброчної

та зменшення у 1832 р. ставки подушної податі й надання права вільного продажу вина⁹²⁶. Це приваблювало потенційних шлюбних партнерів з інших більш обкладених податками соціальних категорій, насамперед селян.

Результати цього дослідження вказали на те, що у становому співвідношенні переважали сімейні союзи, укладені у «своїх» станових межах – 88,7 %, передусім козацтва, селянства та дворянства. Аналіз різностанових варіацій шлюбної когорти (11,3 %) засвідчив територіально мобільними чоловіків-мігрантів з-поміж селян, козаків, міщан, солдат, духовних осіб, дворян і різночинців. Місцеві чоловіки були дещо пасивнішими в матримоніальному міжстановому русі. Особливо рухливими в міжстанових переміщеннях виявилися духовні особи та козаки. Вони уклали сімейні союзи з представниками інших п'яти соціальних категорій. Найменш соціально активними виявилися представники різночинства, міщанства, які поєднувалися шлюбом з представниками трьох соціальних прошарків, та селянства – лише у двох випадках.

⁹²⁴ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи ... С. 145.

⁹²⁵ Арндаренко Н. Записки о Полтавской губернии ... С. 71–73.

⁹²⁶ Арндаренко Н. Записки о Полтавской губернии ... С. 71–73, 79–80.

V. СТАТЕВОВІКОВІ ТА СЕЗОННІ ОСОБЛИВОСТІ ШЛЮБНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

❖ 5.1. Першшлюбність: вікові особливості молодих

У вивченні статевовікових та сезонних особливостей шлюбності українського населення Лівобережної України важливе значення мають шлюбно-вікові аспекти сімейних пар кінця XVIII – першої половини XIX ст., дослідження яких і буде метою цього розділу.

Пропоноване дослідження ґрунтується на матеріалах метричних книг п'ятнадцяти парафій із Полтавської та Харківської губерній, які охоплюють період 1783–1820 та 1838–1856 рр.⁹²⁷ Також було опрацьовано матеріали церковних шлюбних обшуків восьми парафій із трьох лівобережних губерній за період 1836–1860 рр.⁹²⁸

У цих джерелах масова реєстрація вікових особливостей осіб, що вінчалися, розпочалася з сенатського указу від 7 лютого 1838 р.⁹²⁹ Проте в джерельну базу дослідження включені і деякі

⁹²⁷ ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 6. Арк. 1–175; Спр. 112. Арк. 1–4; Спр. 195. Арк. 1–338; Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 1–214; Спр. 180. Арк. 1–145; ДАСО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–194; Ф. 94. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–482; Ф. 745. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 1–180; Спр. 39. Арк. 1–69; Спр. 42. Арк. 1–252; Спр. 48. Арк. 1–464; Ф. 960. Оп. 3. Спр. 537. Арк. 1–356; Спр. 546. Арк. 1–106; Спр. 571. Арк. 1–160; Спр. 575. Арк. 1–152; Спр. 576. Арк. 1–98; Спр. 582. Арк. 1–113; Спр. 581. Арк. 1–365; Спр. 591. Арк. 1–366; Спр. 594. Арк. 1–273.

⁹²⁸ ДАСО. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–90; Ф. 834. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 1–53; Ф. 834. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 1–108; Ф. 844. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–83; Ф. 844. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1–73; Ф. 855. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 1–91; Ф. 865. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1–136; Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–118; Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–26; Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–121; Ф. 1187. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1–180.

⁹²⁹ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XIII. Ч. I. С. 91–92.

екземпляри метрик, які велися в 1783–1820 рр. і в котрих зазначався вік наречених.

Шлюбно-вікові обмеження у першій половині XIX ст. децю змінилися. Упродовж XVIII ст. і до іменного указу від 19 липня 1830 р. були чинними вінчання, учасниками яких ставали чоловіки від 15 років і жінки – 13 років, однак після оприлюднення названого актового документа, шлюбний вік представників обох статей підвищено до 18 та 16 років⁹³⁰. До того ж, не дозволялися шлюби літніх чоловіків, які були старшими за 80 років, а жінок – 60 років⁹³¹. Зміни шлюбно-вікових вимог вплинули на шлюбний процес українського населення, що й відображено в поданих далі таблицях і графіках.

У дослідженні представлено чотири таблиці: три за матеріалами метричних книг і остання – шлюбних обшуків. Таблиця 15 подає кількісну інформацію шлюбного віку за маскуліно-фемінною ознакою кінця XVIII ст. (1783–1800 рр.), таблиця 16 – початку XIX ст. (1801–1820 рр.), таблиця 17 – середини XIX ст. (1838–1856 рр.). Таблиця 18 відображає дані наведені у церковних обшуках 1836–1860 рр. Відповідно до показників таблиць було побудовано чотири графіки. У них на вертикальній осі відображено сумарні числа середніх значень шлюбного віку наречених загалом і першовінчаних осіб зокрема. На горизонтальній – продемонстровано їх зміни за роками. Статеві відмінності виокремлено та описано у вигляді двох кривих ліній перших двох графіків. У третьому та четвертому схематичних зображеннях візуалізовано розбіжність вікових даних щодо чоловіків і жінок між двома церковними реєстрами: метричними книгами та церковними обшуками.

⁹³⁰ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. V. Ч. I. С. 740.

⁹³¹ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XII. С. 285.

Таблиця 15 – Шлюбний вік чоловіків і жінок за матеріалами метричних книг 1783–1800 рр.

Роки	Загальна кількість шлюбів	Середній шлюбний вік чоловіків	Середній шлюбний вік жінок	Кількість перших шлюбів	Кількість чоловіків-першошлюбників	Середній вік чоловіків-першошлюбників	Кількість жінок-першошлюбниць	Середній вік жінок-першошлюбниць
1783	7	23,6	19,0	6	6	22,2	6	18,0
1784	14	28,5	25,9	9	9	20,7	9	19,4
1785	4	42,5	34,0	-	-	-	-	-
1786	15	27,1	20,6	13	14	26,1	15	20,6
1787	6	27,7	21,5	4	4	22,3	4	19,5
1788	5	29,2	25,8	2	2	24,0	3	20,0
1789	20	25,9	22,4	16	16	21,7	16	19,0
1790	-	-	-	-	-	-	-	-
1791	35	20,9	18,4	33	33	20,2	34	18,2
1792	23	22,0	19,1	21	21	21,2	22	18,6
1793	30	25,2	21,2	24	25	23,9	27	19,7
1794	64	27,1	22,5	45	46	22,4	55	19,8
1795	42	25,5	21,4	33	35	21,7	36	18,5
1796	76	24,0	19,7	64	64	21,2	70	18,9
1797	65	24,3	20,9	51	54	21,6	56	19,7
1798	95	25,4	21,7	78	80	22,6	84	20,1
1799	127	23,4	20,5	107	109	21,2	112	19,3
1800	59	24,4	20,7	45	45	21,8	52	19,9
Разом	687	26,3	22,1	551	563	22,1	601	19,4
Разом %		100		80,2		82,0		87,5

*Примітка. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Таблиця 16 – Шлюбний вік чоловіків і жінок за матеріалами метричних книг 1801–1820 рр.

Роки	Загальна кількість шлюбів	Середній шлюбний вік чоловіків	Середній шлюбний вік жінок	Кількість перших шлюбів	Кількість чоловіків-першошлюбників	Середній вік чоловіків-першошлюбників	Кількість жінок-першошлюбниць	Середній вік жінок-першошлюбниць
1801	55	24,2	21,3	45	47	21,8	50	20,2
1802	58	23,1	21,3	54	55	22,6	56	20,9
1803	61	23,7	21,3	49	52	23,2	54	20,1
1804	70	24,3	21,4	57	59	22,4	62	20,2
1805	46	25,0	21,2	39	39	21,4	39	18,9
1806	24	25,3	22,8	18	20	22,6	19	19,9
1807	15	26,1	22,0	11	12	23,6	11	20,6
1808	38	24,5	21,5	26	28	21,6	30	19,6
1809	28	24,3	21,5	20	21	21,4	22	19,4
1810	8	22,0	19,3	7	7	20,9	7	17,9
1811	16	26,2	22,1	11	11	20,7	12	18,9
1812	16	26,1	22,1	11	12	22,9	12	19,7
1813	11	23,4	20,3	9	10	22,6	10	19,4
1814	17	23,4	20,5	14	14	21,5	16	19,9
1815	16	22,9	20,5	14	15	22,7	15	19,9
1816	16	20,9	19,4	13	13	19,0	13	17,5
1817	14	21,4	18,8	14	14	21,4	14	18,8
1818	20	21,4	19,7	20	20	21,4	20	19,7
1819	15	22,1	19,7	11	13	21,2	14	19,1
1820	9	24,8	21,8	6	6	19,7	6	18,3
Разом	553	23,8	20,9	449	468	21,7	482	19,5
Разом %		100		81,2		84,6		87,2

*Примітка. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Таблиця 17 – Шлюбний вік чоловіків і жінок за матеріалами метричних книг 1838–1856 рр.

Роки	Загальна кількість шлюбів	Середній шлюбний вік чоловіків	Середній шлюбний вік жінок	Кількість перших шлюбів	Кількість чоловіків-першошлюбників	Середній вік чоловіків-першошлюбників	Кількість жінок-першошлюбниць	Середній вік жінок-першошлюбниць
1838	32	27,5	23,2	22	22	25,1	30	22,5
1839	22	30,0	24,0	20	20	24,0	21	23,2
1840	-	-	-	-	-	-	-	-
1841	-	-	-	-	-	-	-	-
1842	93	25,1	21,6	77	80	23,2	84	20,8
1843	73	25,2	21,9	57	62	23,0	63	20,7
1844	16	26,4	24,5	10	11	20,9	12	20,5
1845	45	24,9	23,0	35	36	23,4	44	22,9
1846	35	30,5	24,6	19	20	25,5	31	23,5
1847	25	28,2	22,3	21	21	25,9	24	22,0
1848	139	27,8	24,0	89	89	23,4	107	21,4
1849	78	28,0	24,0	50	55	24,9	62	22,2
1850	30	27,1	23,5	23	24	25,0	27	22,8
1851	8	27,6	23,0	3	3	23,7	8	23,0
1852	14	25,8	23,3	10	12	23,5	11	21,6
1853	38	27,3	22,8	29	31	24,7	33	21,4
1854	6	22,0	20,7	6	6	22,0	6	20,7
1855	5	28,8	25,6	4	3	22,3	4	22,8
1856	10	28,7	25,5	6	6	24,0	7	20,7
Разом	669	27,1	23,4	481	501	23,8	574	21,9
Разом %	100			71,9	74,9		85,8	

*Примітка. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Таблиця 18 – Шлюбний вік чоловіків і жінок за матеріалами церковних обшуків 1836–1860 рр.

Роки	Загальна кількість шлюбів	Середній шлюбний вік чоловіків	Середній шлюбний вік жінок	Кількість перших шлюбів	Кількість чоловіків-першошлюбників	Середній вік чоловіків-першошлюбників	Кількість жінок-першошлюбниць	Середній вік жінок-першошлюбниць
1836	13	27,6	24,4	9	9	25,3	12	23,5
1837	14	25,2	22,6	11	13	22,9	12	21,4
1838	30	24,1	20,4	27	28	24,7	29	20,2
1839	43	25,7	22,2	32	36	24,8	36	21,1
1840	34	27,3	24,4	17	25	25,7	21	20,9
1841	69	26,6	21,9	53	57	24,2	59	20,4
1842	65	25,8	22,9	53	53	22,9	59	21,5
1843	76	26,6	22,4	59	62	24,4	68	21,7
1844	64	24,4	21,7	55	55	23,2	62	21,3
1845	102	24,6	22,1	80	86	23,0	90	21,5
1846	86	24,7	22,6	68	72	22,6	78	21,7
1847	99	27,2	23,0	77	81	24,9	91	21,9
1848	121	27,0	23,2	77	81	22,9	99	21,4
1849	80	28,0	24,1	46	49	23,7	60	21,5
1850	80	25,7	23,5	58	67	23,0	62	21,1
1851	68	26,4	22,6	44	46	22,1	54	21,0
1852	44	26,8	23,8	27	31	23,6	36	21,8
1853	64	26,9	22,2	52	54	24,3	58	20,3
1854	44	29,2	24,3	31	30	21,7	39	22,0
1855	33	31,7	25,8	21	19	22,9	29	23,8
1856	46	25,2	23,0	39	37	22,4	42	21,8
1857	56	26,7	23,4	42	43	23,6	47	22,2
1858	18	24,2	23,1	15	15	21,5	17	22,5
1859	10	25,0	22,2	6	8	23,6	8	21,1
1860	13	22,9	19,8	10	10	21,0	13	19,8
Разом	1372	26,2	22,9	1009	1067	23,4	1181	21,5
Разом %	100			73,5	77,8		86,1	

*Примітка. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Виходячи із проведеного історико-демографічного аналізу та представлених умовно-графічних демонстрацій, спробуємо розв'язати наступні завдання. Зупинимось на роз'ясненні методологічних основ дослідження, наведених у таблицях і графіках показниках, чисельності шлюбів загалом та, зокрема, перших. Побіжно звернемося до специфіки найменувань осіб-першошлюбників обох статей представниками парафіяльного кліру в церковній документації. Також здійснимо квантитативний аналіз показників середнього матримоніального віку: схарактеризуємо маскулінно-фемінні дані таблиць і графіків; виокремимо середні значення шлюбного віку у трьох досліджуваних періодах за статевою ознакою; порівняємо середньовікові показники шлюбності наречених за двома видами церковної документації; укажемо на певні чинники, які впливали на об'єктивність даних і коливання середнього шлюбного віку.

Нарешті послуговуючись принципами компаративістики, з'ясуємо середній вік наречених, які вперше вінчалися. Аналізуючи дані кінця XVIII ст., початку XIX ст. і середини XIX ст., акцентуємо увагу на середньовікових змінах першошлюбності чоловіків і жінок. Окремо, у межах часового відрізка 1836–1860 рр., виявимо відмінності у статевих показниках між даними двох церковних реєстрів. Звернемо увагу на наймолодших і найстарших осіб із-поміж наречених обох статей, які вперше вінчалися. Виокремимо середньовікові значення першошлюбності за маскулінно-фемінною ознакою у трьох досліджуваних періодах і порівняємо із подібними показниками інших регіонів Європи та навіть Азії. Продемонструємо шлюбно-вікові відмінності між міським і сільським населенням.

Дослідження проводилося в кілька етапів. Спочатку було виявлено метричні книги різних парафій, у яких містилася вказівка на вік вінчаних осіб. Підраховано та систематизовано показники чисельності сімейних союзів загалом, нарізно перших і повторних у кожній парафії. Надалі методом

середньоарифметичного підрахунку виявлено середні значення загального шлюбного віку, першошлюбників і повторношлюбників за певні роки. Ці показники були об'єднані відповідно до кожного населеного пункту та зведені в узагальнюючі таблиці, в яких подано результати шлюбності окремо для чоловіків і жінок. Сумарні дані середнього шлюбного віку, першої шлюбності з цих таблиць було виокремлено, систематизовано за статевою ознакою та візуалізовано в таблицях 15–17 та двох графіках (див. рис. 7–8). Аналогічно опрацьовано матеріали церковних обшуків (див. табл. 18).

Зауважимо, що матеріали метричних книг представляють міські й сільські парафії. Із них Охтирка, Ромни в опрацьованих джерелах зазначені як міста, Вороньків і Сорочинці – містечка. У наведених таблицях відсутні дані за деякі роки: 1790, 1836, 1837, 1840, 1841 рр. Такі пропуски зумовлено відсутністю записів у метриках за певні роки або не збереженістю самих книг у цих парафіях за той час. У графіках це представлено у вигляді спадаючих стрибків кривих ліній до осі абсцис (див. табл. 15–17 рис. 7–10). Подібні стрибко-спадаючі криві лінії графіка демонструють відсутність першовінчаних жінок або чоловіків за окремі роки.

Загалом за матеріалами метричних книг проаналізовано 1909 сімейних пар. У 1780–1790-х роках представлено 687 (100 %) матримоніальних союзів, з них перших – 551 (80,2 %), решта – повторні; на початку XIX ст. – 553 (100 %) і 449 (81,2 %), у середині XIX ст. – 669 (100 %) і 481 (71,9 %). Спостерігаємо зменшення частки перших шлюбів з 80,2 % до 71,9 %, починаючи з 1783 р. і до 1838–1856 рр., та, навпаки, зростання повторних – з 19,8 % до майже 28,1 %. Виявлені результати за церковно-обшуковою документацією репрезентовано у таблиці 18 та унаочнено графічними рисунками 7–8. Усього проаналізовано 1372 сімейних союзів. Більшість із них становили перші – 1009 (73,5 %). Під першими шлюбами розуміємо такі, у яких обидва наречені вперше вінчалися.

Першовінчаних чоловіків у джерелах, зазвичай, називали «женихами», «молодиками» або «отроками», а жінок – «девицами», зрідка – «безмужними жєнщинами».

Обрахунки річних показників середнього віку першошлюбників здійснено за методикою Дж. Гаджнала. Значення маскулінного середнього віку чоловіків-першошлюбників за рік є середнім віком усіх чоловіків, які були неодруженими до вінчання, включаючи й тих, чиї наречені – удови або розлучені⁹³². Подібно встановлювали і фемінний середній вік перших шлюбів. Відповідні кількісні показники неодружених чоловіків і незаміжніх жінок, вік яких було встановлено, подано в окремих стовпчиках таблиць 7–8. Їх частки були вищими за відсотковий показник чисельності перших шлюбів.

Кількість чоловіків-першошлюбників за матеріалами метричних книг 1783–1800 рр. становила 82,0 %, 1801–1820 рр. – 84,6 %, 1838–1856 рр. – 74,9%. Відповідні дані незаміжніх жінок, які вперше вінчалися, коливалися в межах 87,5 % / 87,2 % / 85,8%. Різниця між маскулінними й фемінними показниками у вказаних часових відрізках становила 5,5 % / 2,6 % / 10,9 %, що засвідчувало перевагу жіноцтва. За матеріалами церковних обшуків 1836–1860 рр. частка чоловіків-першошлюбників становила 77,8 %, відповідно жінок цього статусу – 86,1 %. Кількісна різниця між статями – 8,3 % на користь жінок. Названі відмінності відповідали європейським тенденціям XVIII ст., коли частка жінок-наречених, які брали перший шлюб, перевищувала на 5–10 % чоловіків-першошлюбників⁹³³. Щоправда, у середині XIX ст. помітно зростала різниця між чоловічими та жіночими частками першошлюбності за обома видами джерел на відміну від попередніх періодів до 8,3 % та 10,9 %, що вказувало на зростаюче число чоловіків-повторношлюбників.

⁹³² Хаджнал Д. Европейский тип брачности в ретроспективе ... С. 26.

⁹³³ Хаджнал Д. Европейский тип брачности в ретроспективе ... С. 57.

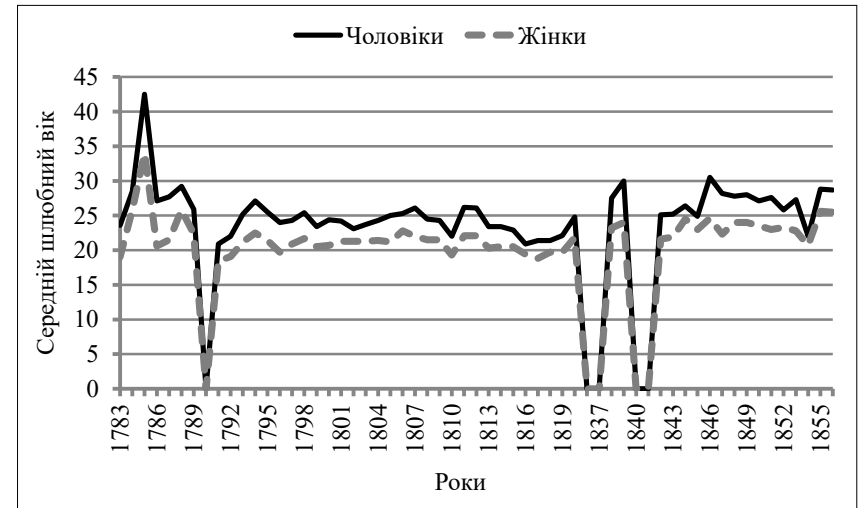

Рисунок 7 – Середній шлюбний вік чоловіків і жінок за матеріалами метричних книг 1783–1820 та 1838–1856 рр.

Продовжуючи історико-демографічний аналіз, звернемося до показників середнього шлюбного віку чоловіків і жінок (див. табл. 15–17 та рис. 7). Маскулінна та фемінна криві лінії графіка демонструють відносну стабільність даних на відрізьку 1791–1820 рр. Обидві лінії засвідчують вищі значення показників чоловічого шлюбного віку за жіночі. Маскулінна крива загалом виходить за межі 20-річного віку, а в деякі роки (1793, 1795, 1798, 1805–1807, 1811–1812) вікові дані перевищували позначку 25 і 26 років. Фемінна лінія рівномірно з відривом у 2–4 роки поступається маскулінній. Жіноча крива графіка коливається в межах 20-річної прямої лінії даних, хоча на трьох ділянках жіночі показники були нижчими за цю позначку. Такі спадаючі показують зниження середнього шлюбного віку жінок до 19 років.

Криві лінії графіка чоловіків і жінок початку 1780-х рр. демонструють різний віковий старт. Фемінна лінія вказує на вік

нижчий за 20 років, а маскулінна – виходить за ці межі. Далі спостерігаємо значний стрибок, обумовлений відсутністю перших шлюбів 1785 р. та натомість значними для тієї епохи середніми показниками повторношлюбників: чоловіків – 42,5 роки та жінок – 34,0 роки. Починаючи з 1791 та до 1820 рр., помітна відносна вікова стабільність даних обох статей з незначними стрибками у напрямі до осі абсцис. Для прикладу, жіноча лінія графіка знижується на часових відрізках 1791–1792, 1810, 1816–1819 рр. у зв'язку з середніми значеннями шлюбного віку в межах 18–19 років. Аналогічні коливання характерні й для чоловічої кривої лінії, але з варіюванням віку в межах до та після 25-річної прямої графіка. Збільшення середнього шлюбного віку представників обох статей спостерігаємо з кінця 1830-х та упродовж 1840–1850-х рр., що пов'язано з підвищенням шлюбно-вікових вимог, затверджених указом 1830 р. Маскулінна крива графіка загалом вища за 25-річну позначку, а фемінна – 20-річну. Лише один фрагмент обох ліній демонструє незначне зниження показників 1854 р. Такий спад пояснюється відсутністю повторношлюбників обох статей, оскільки на зазначеній ділянці враховано дані тільки першошлюбності.

Показники таблиць і візуалізація середнього шлюбного віку на графіку дає змогу виокремити певні закономірності. По-перше, середнє значення матримоніального віку осіб за статеву ознакою залежало від кількості проаналізованих шлюбів за рік. Адже, вважаємо, що чим більше зібрано даних із різних парафій за окремі роки, тим об'єктивніші сумарні значення віку подружніх пар. По-друге, у випадку наявності тільки перших вінчань за рік середній показник віку буде відображати середньо-вікове значення першошлюбності. В іншій ситуації, за наявності тільки вінчаних наречених повторношлюбників упродовж року, середній шлюбний вік буде демонструвати середній вік осіб обох статей повторних сімейних союзів. По-третє, середній шлюбний вік залежав від кількості повторних шлюбів за рік і коливань віку повторношлюбників. Чим вищі вікові показники вінчаних

осіб у повторних шлюбах і більша кількість таких сімейних союзів, тим вищий середній шлюбний вік. Це позначилося на коливаннях загальних показників середнього матримоніального віку у трьох досліджуваних часових відрізках. Наприкінці XVIII ст. маскулінний середній шлюбний вік становив 26,3 роки, на початку XIX ст. – 23,8 роки, а у середині XIX ст. – 27,1 роки. Подібні фемінні дані поступалися чоловічим та відповідно становили 22,1 / 20,9 / 23,4 роки. Різниця між чоловічими та жіночими віковими показниками становила 3–4 роки.

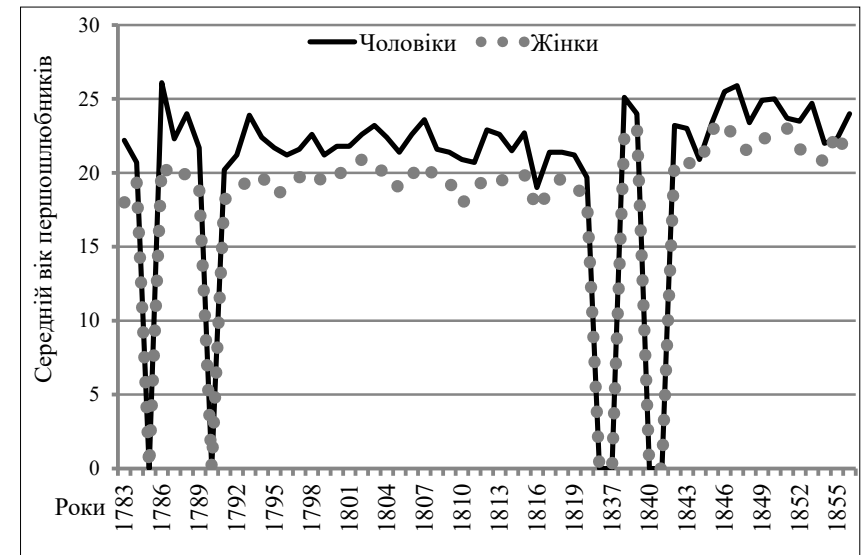

Рисунок 8 – Середній вік першошлюбності чоловіків і жінок за матеріалами метричних книг 1783–1820 та 1838–1856 рр.

Здійснюючи історико-порівняльний аналіз із подібними показниками, обрахованими за матеріалами церковних обшуків 1836–1860 рр. (див. табл. 18), можемо констатувати їх наближеність до метричних результатів, адже середній шлюбний вік чоловіків становив 26,2 роки, а жінок – 22,9 роки. Спостерігаємо

незначну різницю вікових даних між двома реєстрами середини XIX ст.: для чоловіків – 0,9 років, для жінок – 0,5 років.

Далі звернемося до таблиць 15–17, рисунка 8 та проаналізуємо середньовікові особливості першошлюбності чоловіків і жінок. Маскулінна крива демонструє перевагу молодиків, які старші за 20 років. Лише на ділянці 1816 та 1820 р. помітні незначні спади до відміток 19,0 та 19,7 років. На відрізку графіка 1783–1820 рр., враховуючи показники таблиць 15–16, відображено коливання вище за 21–22 роки. Максимальний вік чоловіків-першошлюбників був визначений у 1786, 1788, 1793 та 1807 рр. і відповідав 26,1 / 24,0 / 23,9 / 23,6 рокам. Середнє значення маскулінної першошлюбності наприкінці XVIII ст. становило 22,1 роки, а на початку XIX ст. – 21,7 роки. Відповідно до шлюбних вимог у 1783–1820 рр. наймолодшим молодиком був єдиний 16-річний: «отрок» Павло Максимів Головченко з с. Рогізне, який 11 січня 1795 р. повінчався з 15-річною односельчанкою Параскевою Прокопівною Сквиченко першим шлюбом⁹³⁴.

Зі збільшенням чоловічого матримоніального віку до 18 років 1830 р. помітно зростає середній вік наречених, які вперше брали шлюб 1836–1856 рр. Маскулінна крива вже не перетинає 20-річну пряму графіка, а вікові показники збільшуються до позначок 22–24, навіть 25 років і демонструють максимальні значення в 1846, 1847 рр. – 25,5 і 25,9 роки. Середньовіковий показник чоловіків-першошлюбників у середині XIX ст. підвищився до 23,8 років. Зростання чоловічого віку першошлюбності передусім пов'язувалося з підвищенням шлюбно-вікової вимоги на державному рівні, а також значною кількістю солдатів, офіцерів і молодиків інших соціальних категорій, які вперше одружилися в доволі зрілих літах.

Найстарішим «новобрачним» був мешканець м. Сорочинці 55-річний відставний солдат Данило Іоаннів Ханченко, який 4 лютого 1846 р. поєднався шлюбом з удовою Параскевою

Даниловою 36 років, донькою Зеленського, вільновідпущеною з селян генерал-майором Іоаковом Яковом Раянком⁹³⁵. Дещо поступався йому у віці охтирський 50-річний відставний солдат Олексій Олексіїв син Олексієва, який повінчався 13 травня 1806 р. із 48-річною гусарською вдовою Анною Кириловою, донькою Ружинського «напівдругим шлюбом»⁹³⁶. Іншим був процівський житель 48 років Мойсей Семенів Ващенко. Козак за походженням одружився 14 липня 1850 р. на козацьці того ж села Анні Стефанівій Коваленковій, вдові за першим шлюбом 33 років⁹³⁷. У другому випадку, 8 лютого 1786 р. «отрок» черкашенянської слободи відставний гусар Василій Прокоф'єв син Лебеденця 45 років зареєстрував шлюб у краснопільській Успенській церкві з 19-річною дівчиною Пелагією Васильєвою Фесенковою⁹³⁸. Як бачимо, неодружені чоловіки зрілого віку були переважно представниками офіцерсько-солдатського соціального походження або ж козаками.

Зрідка траплялися поміщицькі селяни, мабуть, дворові, які були наймитами, працівниками тощо. З-поміж таких можна назвати 40-річного жителя с. Процівка, селянина поміщика Петра Лук'яновича Івана Фоміна Желаєва. Таїнство вінчання його та 39-річної односельчанки Єфросинії Гаврилівни Калимбетової, того ж власника, відбулося 18 жовтня 1849 р. Наречена також була однією з незаміжніх жінок зрілого, продуктивного віку. Тож можна припустити, що обидва прислужували своєму господареві⁹³⁹. В іншому випадку, 16 листопада 1804 р. поштового утримувача Максима Булатникова з м. Охтирка працівник, його однодворець Матвій Захаров Короткий у 40 років поєднався

⁹³⁵ ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 180. Арк. 81 зв.–82.

⁹³⁶ ДАСО. Ф. 745. Оп. 2. Спр. 48. Арк. 375.

⁹³⁷ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 575. Арк. 56.

⁹³⁸ ДАСО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 72.

⁹³⁹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 575. Арк. 35 зв.

⁹³⁴ ДАСО. Ф. 94. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 50.

шлюбом із вдовою за першим чоловіком Дарією Максимовою Власенковою, якій було 35 років⁹⁴⁰.

В опрацьованих джерелах натрапляємо на представників різночинства, які перебували на державній службі та затримувалися до поважного віку у статусі «холостяка». Для прикладу, таким був «деревни» Жерчевщини 40-річний губернський секретар Василь Матвеев Берло. Його нареченою була 19-річна жителька м. Вороньків Надія Іванівна Олексієнко. Першошлюбники утворили нову сім'ю 17 липня 1838 р.⁹⁴¹ Інше подружжя демонструвало шлюб із вибором рівного собі за соціальним статусом матримоніального партнера. Зокрема, 9 листопада 1847 р. мешканець м. Сорочинці губернський секретар Густав Міллер лютеранського віросповідання взяв за дружину з того ж населеного пункту 35-річну православну дівчину Марію, доньку канцеляриста Іоанна Булая⁹⁴². Отже, найдовше затримувалися неодруженими до поважного віку представники офіцерсько-солдатського, козацького походження, а також особи, які перебували на державній службі або були наймитами, дворовими селянами, працівниками тощо.

Аналізуючи фемінну криву графіка, спостерігаємо дещо відмінну від чоловічої картину (див. рис. 8). На відрізку кінця XVIII ст. й початку XIX ст. вік першошлюбниць був переважно нижчим за 20 років. Найвищий середній вік жіночої першошлюбності виявлено в 1802 р. – 20,9 роки. Загалом вікові показники коливалися в межах 18–19 років. Найраніше жінки виходили заміж 1810 та 1816 рр., коли середньорічні значення віку коливалися в межах 17,9 і 17,5 років. У деяких частинах графіка фемінна лінія перетинається з маскулінною або наближається до неї, що вказує на майже тотожні вікові значення чоловіків і жінок за окремі роки.

⁹⁴⁰ ДАСО. Ф. 745. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 57.

⁹⁴¹ ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 195. Арк. 213 зв.

⁹⁴² ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 180. Арк. 91 зв.

У метриках цього періоду з-поміж дівчат-першошлюбниць наймолодшими були дві 14-річні особи. Першою виявилася парафіянка с. Рогізне Ірена, донька померлого священника Івана Скринникова, яка повінчалася в липні 1817 р. зі студентом колегії Іваном Матвеевим Загростоєм, котрому виповнилося 26 років⁹⁴³. Другою першошлюбницею зареєстрована 27 січня 1799 р. у метричній книзі м. Охтирка дворянка Євдокія Іванівна Дябіна, яка взяла шлюб з «отроком», колезьким регістратором Іваном Федоровичем Доброносим⁹⁴⁴. На противагу українським жінкам, в окремих польських парафіях 1797–1804 рр. близько 15% вінчаних дівчат були 13–14 років⁹⁴⁵. Наймолодшою парою в польській парафії Раціборовиці стало подружжя 17-річного нареченого та 13-річної нареченої (1747 р.)⁹⁴⁶.

Найстаршою незаміжною жінкою, яка вперше вінчалася, була 46-річна служниця-селянка графа Губовича з м. Сорочинці Параскева Вакулова Бенгіна. Наречена 28 травня 1846 р. утворила сімейний союз з удівцем за першим шлюбом, селянином того ж власника 39-річним Григорієм Михайловичем Цибом⁹⁴⁷. Іноді подібних жінок називали не «девица», а «безмужняя жєнцина». Такою була 35-річна вороньківська мешканка, козацька донька Віра Іванівна Шаповалова, яка вийшла заміж 22 січня 1839 р. за 44-річного Василя Іванова Шолудька. Наречена була першошлюбницею, а наречений – удівцем за другою дружиною⁹⁴⁸. Незрозуміло, якими критеріями керувався ієрей

⁹⁴³ ДАСО. Ф. 94. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 386.

⁹⁴⁴ ДАСО. Ф. 745. Оп. 2. Спр. 48. Арк. 230.

⁹⁴⁵ Surdacki M. Urzędów w XVII i XVIII wieku. *Miasto – społeczeństwo – życie codzienne*. Lublin : Towarzystwo naukowe kul Katolicki uniwersytet lubelski Jana Pawła II, 2007. S. 514.

⁹⁴⁶ Wyżga M. Rodzina chłopska w parafii Raciborowice pod Krakowem w XVII-XVIII wieku ... S. 256.

⁹⁴⁷ ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 180. Арк. 83 зв. – 84.

⁹⁴⁸ ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 195. Арк. 311 зв. – 312.

вороньківської церкви Павло Козловський, відносячи деяких незаміжніх жінок у категорію «безмужних женщин». Але до цієї групи потрапили незаміжні різного віку: 20, 22, 28, 35 років тощо. Вірогідно, ними могли бути покритки.

Середні значення віку жінок-першошлюбниць, як наприкінці XVIII ст., так і на початку XIX ст., були майже однаковими – 19,4 і 19,5 років. Порівняємо отримані дані за матеріалами метричних книг 1783–1800 рр. для чоловіків і жінок (22,1 і 19,4 роки) із середньовіковими маскулінно-фемінними показниками першовінчаних осіб, обрахованими нами за формулою французьких дослідників Л. Анрі та Л. Блюма. За матеріалами сповідних розписів 1775 р. сільського соціуму Полтавського полку для чоловіків цей показник становив 25,3 роки, а для жінок – 22,9 роки⁹⁴⁹. Різниця між двома методиками підрахунків, як маскулінних, так і фемінних середніх значень віку першошлюбності відповідала 3,2 і 3,5 рокам. Пояснюється це тим, що записи про вік людей у матеріалах сповідних розписів не відображають справжнього віку наречених, а значення середнього віку першошлюбності визначається за формулою, яка враховує статеві особливості населення певної парафії. Відповідно й середньовіковий показник першовінчаних наречених отриманий шляхом непрямих обрахунків відсотка осіб, які на час реєстрації шлюбу ще залишалися неодруженими, у послідовних вікових групах⁹⁵⁰. Отже вікове значення першошлюбності наречених, визначене за формулою, вірогідно, неточне. До того ж потрібно врахувати недосконалість ведення записів віку у сповідних книгах, що могло вплинути на отримані очевидно завищені результати.

⁹⁴⁹ Бороденко О.А. Шлюбність та шлюбний вік у селах Полтавського полку другої половини XVIII століття. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. Т. 25. С. 245–257.

⁹⁵⁰ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии ... С. 48–50.

Метричні ж книги, на нашу думку, відображають більш реальні вікові дані наречених.

Польські фахівці Т. Вісліч та Ц. Кукльо встановили, що вік зав'язування шлюбних зв'язків польського населення XVII–XVIII ст. для чоловіків становив 25–29, а для жінок – 20–24 роки⁹⁵¹. Натомість у польській парафії Раціборовиці під Краковом, за обрахунками М. Вижги, упродовж 1741–1760 рр. маскулінний середній вік першошлюбності становив 25,73 роки, а фемінний – 20,44 роки⁹⁵². Італійський дослідник Массімо Ліві Баччі наводить таку статистику шлюбно-вікових даних: у 1740–1789 рр. шлюбний вік для дівчат Франції становив 25,7, а для чоловіків – 27,9 років; в Англії з 1610 по 1760 рр. дівчата виходили заміж у 25–26, а чоловіки – у 26–28 років; за даними 14 сіл Німеччини XVIII ст. подібні показники коливалися від 25,5 років для дівчат і 28 років для чоловіків; населення Чехії та Австрії мало середній шлюбний вік 23–24 роки; у 10 парафіях угорців між 1730 та 1820 рр. шлюбний вік починався з 20–21 років. Високі вікові показники наприкінці XVIII ст. зафіксовані на землях Іспанії та Португалії: варіювалися від 22 до 28 років⁹⁵³. Для містечка Селбі в англійському графстві Йоркшир середній вік чоловіків-першошлюбників становив 25,1 років, а жінок-першошлюбниць – 22,8 роки⁹⁵⁴. Корейські жінки в 1678–1789 рр. переважно виходили заміж у віці від 15 до 20 років. Фемінний середньовіковий показник першошлюбності становив 17,5 років. Південнокорейські чоловіки в середньому одружувалися у 18 років. Це набагато раніше,

⁹⁵¹ Wiślich T. Upodobanie małżeństwo i związki nitformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku ... S. 58; Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej ... S. 278.

⁹⁵² Wyżga M. Rodzina chłopska w parafii Raciborowice pod Krakowem w XVII–XVIII wieku ... S. 256.

⁹⁵³ Ливи Баччи, Массимо. Демографическая история Европы ... С. 151–152.

⁹⁵⁴ Bellingham Roger Age at marriage in the late-eighteenth century. *Local Population Studies*. № 61. Autumn 1998 P. 56.

ніж у Європі, дещо раніше, ніж у Японії, але майже так само, як у Китаї⁹⁵⁵.

Далі порівнюємо обраховані нами показники Лівобережжя з подібними даними Правобережжя України. За матеріалами метричної книги 66 парафій Брацлавської єпархії Вінницької протопопії Подільської губернії 1797 р., загалом це 316 (100 %) шлюбів, середній вік першошлюбників чоловіків – 260 (82,3 %), встановлено в межах 23,2 роки, а жінок цього сімейного статусу – 273 (86,4 %), відповідно визначено у 18,2 роки. Низький показник віку першошлюбниць передусім спричинений достатньо високою часткою дівчат-наречених, які записані 13 літніми – це 9 осіб (2,9 %). У матеріалах лівобережних парафій, як вже відомо, виявлено тільки 14-літніх та старше. Також дівчат 14 років розпізнано 6 (1,9 %), 15 років – 35 (11,1 %). Загалом же наречених, які виходили заміж у віці від 13 до 15 років обраховано 50 осіб (15,8 %).

Матеріалами метричної книги с. Гордіївка Подільської губернії за 1803–1809 рр. представлено 20 (100 %) матримоніальних союзів. Кількість чоловіків-першошлюбників виявлено 16 (80,0 %), першовінчаних жінок – 18 (90,0 %). Середній маскулінний вік першошлюбності обраховано у 24,2 роки. Фемінний – 19,3 роки (див. додатки А. 63–64)⁹⁵⁶. Як бачимо, встановлені нами показники середнього віку першошлюбності українського населення кінця XVIII – початку XIX ст. нижчі за європейські, але вищі за наведені азіатські дані. Чоловічі показники Правобережжя дещо вищі, а жіночі навпаки нижчі за дані Лівобережжя. Українські вікові значення першошлюбників наближені до угорських і польських показників.

Зміни у статевовікових показниках першошлюбності помітні з 1838 р. (див. рис. 8). Разом із чоловічою жіноча крива лінія

⁹⁵⁵ Kim Kuen-Tae. Eighteenth-century Korean marriage customs: the Tanso'ng census registers ... Р. 193–209.

⁹⁵⁶ ДАВО. Ф. 799. Оп. 1. Спр. 5-а. Арк. 1–380; Ф. 800. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–10.

1838–1856 рр. поєднується або досягає показників вищих за 20 років. Це зумовлено високими віковими даними у порівнянні з періодом кінця XVIII – початку XIX ст. Максимальне значення середнього віку жіночої першошлюбності зафіксовано 1846 р. – 23,5 роки. Загалом усі показники перевищували лінію 20 років. Найнижчий вік зафіксовано 1844 р. – 20,5 роки. Усі зареєстровані жінки-наречені відповідно до шлюбно-вікових вимог згаданого вище указу 1830 р. були 16-річного і старшого віку, чоловіки – 18-річні та доросліші. Середньовікове значення першовінчаних жінок за період 1838–1856 рр. визначено у 21,9 роки, для чоловіків – 23,8 роки. Різниця вікових маскулінно-фемінних даних становить 1,8 років.

Розглянемо показники середнього віку першошлюбності за матеріалами двох церковних джерел 1836–1860 рр.: метричних та обшуківих книг. З метою унаочнення інформації побудовано два графіки, які розмежовані за статеву ознакою (див. рис. 9–10). Якщо не брати до уваги відсутність показників середнього віку 1840–1841 рр. в метричних книгах, то можемо констатувати таке: обидві маскулінні лінії графіка демонструють незначні коливання та вказують на перевагу чоловіків-першошлюбників у межах 20–25 років (див. рис. 9). Загалом лінії графіка двох реєстрів відтворюють схожу динаміку, на деяких ділянках вони розташовані паралельно з незначним віковим відривом або навіть перетинаються. Найнижчі показники зафіксовані 1854 р., 1858 р., 1860 р. і становлять 21,7 / 21,5 / 21,0 років, найвищі – 1836 р., 1840 р. і демонструють 25,3 / 25,7 років. Середнє значення першошлюбності чоловіків за результатами церковних обшуків визначено у 23,4 роки, що незначно поступається подібному показнику метричних книг – 23,8 роки. Отже, різниця становить 0,4 роки.

Аналогічну ситуацію спостерігаємо з фемінними лініями графіка (див. рис. 10). Середній вік жінок-першошлюбниць

за обшуковими книгами визначений у 21,5 роки. З різницею в 0,4 роки це значення поступається метричному – 21,9 роки. Дві криві лінії графіка вказують на перевагу жінок, які вперше вчинилися у віці старшому за 20 років. Лише 1860 р. виявлено найнижчий показник – 19,8 років. Найвищі дані зафіксовано 1836 р. і 1855 р. – 23,5 / 23,8 років. Потрібно зауважити, що іноді максимальні та мінімальні величини не є промовистими, скоріше носять фрагментарний характер, як, наприклад, 1836 р. чи 1860 р., оскільки дані представлено на основі незначної кількості першошлюбників. Натомість тотожність загальної картини двох графіків за показниками метричної та обшукової документації вказує на очевидні масові тенденції, а невелика розбіжність середніх значень віку першошлюбності чоловіків і жінок (в 0,4 роки) це доводить.

Рисунок 9 – Середній вік першошлюбності чоловіків за матеріалами метричних книг і церковних обшуків 1836–1860 рр.

Рисунок 10 – Середній вік першошлюбності жінок за матеріалами метричних книг і церковних обшуків 1836–1860 рр.

Порівняємо наші результати з показниками інших українських регіонів, російськими та польськими даними. Окремо зіставимо обраховані нами показники Лівобережжя та певних парафій Правобережжя України.

Отже, на російських землях за період 1780–1850 рр. середній вік «женихов» зріс із 16–18 до 20–21 років, а наречених-жінок – з 15–16 до 18–20 років. У середині XIX ст. більша частина дівчат вчинчалася до 21, а чоловіки – у 23–24 роки⁹⁵⁷. У польській Кохловецькій парафії на початку XIX ст. дівчата виходили заміж у 22–22,2 роки, а молодики 24,4–24,5 роки⁹⁵⁸.

Українською дослідницею М. Філіповою був обрахований середній вік укладання перших шлюбів осіб обох статей у болгарських колоніях Півдня України першої половини XIX ст. за матеріалами «ревізських сказок». Для чоловіків цей показник

⁹⁵⁷ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи ... С. 167–168.

⁹⁵⁸ Kwapulińska P. Rodzina w parafii kochłowskiej w XIX wieku ... S. 154.

становив 27–28 років, для жінок – 23–24 роки. Щоправда, названа авторка наголошує на тому, що достовірними вважає отримані показники за матеріалами метричних книг. За даними указаних церковнопарафіяльних документів середній шлюбний вік у ранніх болгарських колоніях виявлено у таких межах: для чоловіків – 23,3 роки, жінок – 20,1 роки. У колоніях, утворених пізніше, відповідно – 23,0 і 19,5 роки⁹⁵⁹.

Дані маскулінної та фемінної першошлюбності правобережних парафій за матеріалами церковних обшуків представлено так: Михайлівської церкви с. Сорочотяжинці Брацлавського повіту Подільської губернії 1853–1863 рр. середній вік першовінчаних чоловіків становив 22,6 роки, жінок – 19,7 роки; Параскеївської церкви с. Баламутівка Сквирського повіту Київської губернії 1847–1858 рр. – 24,3 роки / 19,8 роки; Покровської церкви с. Війтівці Сквирського повіту Київської губернії 1840–1854 рр. – 23,5 роки / 19,1 роки (див. додатки А.65–66)⁹⁶⁰.

Загалом, беручи до уваги показники, обраховані нами за метричними та обшуківими книгами 1783–1820 рр. й 1836–1860 рр., можемо говорити про невідповідність українських показників середнього віку першошлюбників обох статей західноєвропейським. Адже за твердженням Дж. Гаджнала, лінія розмежування для європейського типу шлюбності проходила від Санкт-Петербурга до Трієста. Середній вік незаміжніх жінок, які вперше виходили заміж, повинен бути вищим за 23–24, а чоловіків – за 25–26 років⁹⁶¹. На схід від лінії поділу середньовіковий показник першошлюбності становив для жінок менше 22 років і 24 років для чоловіків, що відповідає нашим результатам⁹⁶².

⁹⁵⁹ Філіпова М. П. Болгари у структурі «задунайських колоністів» Бессарабії ... С. 126.

⁹⁶⁰ ДАВО. Ф. 92. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–101; ДАКО. Ф. 1455. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 1–69; Спр. 161. Арк. 1–94.

⁹⁶¹ Хаджнал Д. Европейский тип брачности в ретроспективе ... С. 25–31.

⁹⁶² Федорова Н. А., Каримова Л. К. Историческая демография ... С. 136–140.

Порівнюючи показники першошлюбності, ми виявили певну закономірність, характерну як для чоловічого, так і жіночого населення. У містах і містечках вікові дані були на 1–2, іноді й на 3 роки вищі за сільські. У першовінчаних пар 1783–1800 рр. середній вік чоловічого представництва м. Вороньків був найвищим – 23,5 роки, дещо поступався у м. Охтирка – 23,0 роки, а найнижчі показники були зафіксовані у с. Єрківці – 20,6 роки. Так само найвищий шлюбний вік жінок, які вийшли заміж уперше, був у м. Вороньків (21,7 роки), м. Охтирка (20,2 роки), а мінімальний у с. Рогізне (18,3 роки). Схожу ситуацію помічено на початку XIX ст. Середньовікові показники маскулінної першошлюбності переважали у м. Вороньків – 23,3 роки, м. Охтирка поступалися – 22,5 роки, а найвищими були у с. Рогізне – 21,3 роки. Жіночі тенденції повторювали чоловічі. Вороньківки були лідерами вікової першошлюбності. Їхній середній вік становив 21,8 роки, охтирки поступалися – 20,4 роки, і рогізнянки були наймолодшими – 18,9 роки.

Для періоду середини XIX ст. характерні аналогічні тенденції, але з відривом між міськими та сільськими показниками до 3 і більше років. Лідером вікової чоловічої першошлюбності були м. Ромни – 28,4 роки, м. Охтирка – 25,0 роки. Щоправда, високі показники були й у с. Новицька слобода – 25,5 роки. Найменші показники зафіксовані у с. Талалаївка та с. Хоружівка – 21,4 роки. Жінки-першошлюбниці міського походження майже на 3 роки пізніше виходили заміж за сільських: у м. Вороньків – 23,0, у м. Охтирка – 22,9 роки, натомість у с. Талалаївка та с. Хоружівка – 19,4 роки.

Отже, на значення середнього віку осіб обох статей, які вперше одружувалися, впливали вікові вимоги до матримоніальних союзів. Чим вищим був шлюбно-віковий ценз для наречених, визначений державою та церквою, тим відчутно зростав вік першовінчаних осіб.

Маскулінний середній вік залежав від кількості осіб і віку чоловіків із-поміж окремих соціальних категорій населення,

а саме солдатів, офіцерів, козаків, різночинців, дворових селян, наймитів, працівників тощо. Чим більша їх частка та вищий вік чоловіків-першошлюбників, тим помітніше зростає середній показник першошлюбності населеного пункту та регіону загалом. Жінки зрілого віку затримувалися у статусі незаміжніх, напевно, через стан здоров'я, пошук вигідної у соціальному сенсі шлюбної партії, наймитування тощо. Як бачимо, вік наречених іноді залежав від соціальної належності та специфіки трудової діяльності.

Вважаємо, що на коливання шлюбного віку впливали соціально-економічні умови життя родин. З підвищенням загального добробуту впродовж XVIII–XIX ст. змінювалися головні демографічні процеси людності: зростала кількість населення, народжуваність і зменшувалися показники смертності. Зі збільшенням чисельності населення розширювався шлюбний ринок, а різні соціально-економічні чинники розвитку українського суспільства поживлявали епізодичні міграції поміж поселеннями, які могли супроводжуватися знайомствами та утворенням нових сімейних союзів. На думку Дж. Гаджнала, шлюб вимагав утвердження економічної основи для життя подружньої пари та їхніх дітей⁹⁶³.

Показники віку в міських парафіях були щонайменше на 1–3 роки вищі, ніж у сільських, що передусім зумовлено кількісною перевагою мешканців у містах, жвавими внутрішньо-міграційними процесами та активнішим міським суспільним життям. Це зумовило створення ширшого поля для вибору претендентів на шлюб. До того ж не відкидаємо впливу певних регіональних особливостей шлюбності та традицій на місцевому, парафіяльному рівні.

Отже, аналіз шлюбності ґрунтувався на матеріалах 1909 сімейних пар, вивчених за метричними документами, і 1372 – за церковними обшуками. Отже, можемо підбити певні підсумки.

Сумарні показники шлюбності будуть об'єктивними та відображатимуть більш масові тенденції за умови опрацювання значної кількості церковних книг із різних парафій.

Колівання показників середнього шлюбного віку залежать від кількості та віку повторношлюбників. Чим більша кількість зареєстрованих повторних шлюбів за рік і доросліші повторно вінчані особи, тим вищі значення середнього шлюбного віку наречених.

Середній шлюбний вік чоловіків наприкінці XVIII ст. становив 26,3, для жінок – 22,1 роки, на початку XIX ст. – відповідно 23,8 і 20,9, у середині XIX ст. – 27,1 і 23,4 роки. Порівнюючи отримані результати за метричними книгами з подібними даними церковних обшуків 1836–1860 рр., спостерігаємо незначну різницю в показниках до одного року (26,2 і 22,9 роки).

Основним чинником, який визначав коливання значень середнього віку першошлюбників упродовж указаних років був матримоніальний віковий ценз для чоловіків і жінок, визначений церквою та закріплений законодавчими актами. Саме зі змінами шлюбного віку відповідно до указу 1830 р. помітно зростає середній вік першошлюбності наречених.

Динаміку показників маскуліної середньовікової першошлюбності визначали кількість і вік неодружених чоловіків певного соціального походження: офіцерів, солдатів, різночинців, наймитів, робітників, козаків та ін. Представники цих соціальних категорій найдовше затримувалися у статусі неодружених чоловіків і створювали сімейні союзи в зрілому віці.

На регіональні значення середнього віку першошлюбників обох статей впливала їх належність до міських чи сільських парафій. Вікові показники першовінчаних осіб у міських громадах від 1 до 3 років були вищими, ніж подібні у сільських. Отже, чим більше досліджено вікових відомостей міських жителів, тим вищим буде регіональний показник, і навпаки, чим більше селян-першошлюбників узято до уваги, тим нижчі загальні показники віку.

⁹⁶³ Хаджнал Д. Европейский тип брачности в ретроспективе ... С. 61.

Середній вік першошлюбності наприкінці XVIII ст. становив для чоловіків 22,1, а для жінок – 19,4 роки, відповідно на початку XIX ст. – 21,7 і 19,5 роки. Матеріали метрик і церковних обшуків 1836–1860 рр. продемонстрували незначну вікову розбіжність подібних показників (до півроку), що свідчить про більш масові тенденції першошлюбності маскулінних – 23,8 і 23,4 роки, та фемінних значень – 21,9 і 21,5 роки. Візуалізація результатів у графіках дає підстави стверджувати, що ранньовікові шлюби (до 20-річного віку) були помітні серед жіноцтва кінця XVIII – початку XIX ст., а у середині XIX ст. більшість жінок виходили заміж старшими за 20 років. Чоловіки у трьох досліджуваних періодах загалом одружувалися після 20 років.

Різниця між середніми значеннями першошлюбності для чоловіків незначно перевищувала (на 2–3 роки) відповідні показники для жінок. За твердженням Дж. Гаджнала, це визначальна ознака всіх європейських шлюбів. За інших умов, коли вікова різниця була більшою, зменшувалися шанси жінок на утворення нових сімейних союзів⁹⁶⁴.

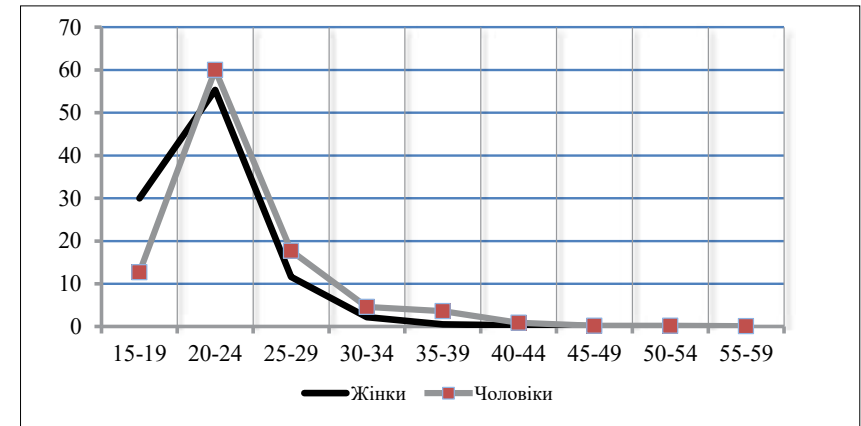
Виокремлені дані середнього віку осіб, які вперше вичалися, не відповідають західноєвропейським. Українські дані нижчі за них, але вищі за азійські. Вони подібні до показників народів, які мешкають на сході від лінії розмежування європейського типу – росіян, угорців, поляків та ін.

❖ 5.2. Ранньовікові шлюби

У цій частині дослідження, продовжуючи розгляд проблеми першої шлюбності на українських землях середини XIX ст., спробуємо підтвердити чи спростувати усталену думку про популярність ранньовікових шлюбів.

⁹⁶⁴ Хаджнал Д. Європейський тип брачності в ретроспективе ... С. 59.

Джерельну базу цієї частини роботи складають книги церковних обшуків українського населення з даними за період з 1836 по 1860 р. восьми парафій Полтавської, Чернігівської, Харківської губерній⁹⁶⁵.

*Примітка: На вертикальній осі – кількість осіб обох статей (%), а горизонтальній – п'ятирічні вікові групи.

Рисунок 11 – Статевікова структура першошлюбності у 1836–1860 рр. за матеріалами шлюбних обшуків

Матеріали вказаної церковної документації дали змогу обрахувати кількісні показники неодружених чоловіків (1067) і незаміжніх жінок (1181), які уклали перші сімейні союзи. Ці дані, розмежовані за статевою ознакою, систематизовано у двох таблицях, а також візуалізовано графіком (див. табл. 19 та 20, рис. 11). Вікову структуру першошлюбності осіб обох статей представлено однолітніми та п'ятирічними групами.

⁹⁶⁵ ДАСО. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–90; Ф. 834. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 1–53; Ф. 834. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 1–108; Ф. 844. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–83; Ф. 844. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1–73; Ф. 855. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 1–91; Ф. 865. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1–36; Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–118; Спр. 27. Арк. 1–26; Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–121; Ф. 1187. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1–180.

Аналізуючи населення, будемо апелювати до запропонованих французьким дослідником Л. Анрі двох типів поділу людських популяцій: біологічного та економічного⁹⁶⁶. У проведенні історико-порівняльного аналізу будемо звертатися до матримоніальних даних населення м. Губін першої половини XIX ст., що розташоване в західній частині польських земель.

Вікові жіночі та чоловічі групи різняться в кількості, що зумовлено належністю найстарших осіб обох статей до певної вікової категорії: у жінок – це 48, а чоловіків – 58 років. Так, старшою фемінно-віковою групою є 45–49 років. Цим віком закінчується фертильний вік, і можна говорити про перехід незаміжніх жінок 50-річного віку в стадію «старих дів», а їхнє заміжжя ставало малоімовірним і неперспективним⁹⁶⁷. Подібною маскулінною групою можна вважати 55–59 років. Саме в цих вікових межах закінчувалася дорослість і людська продуктивність. У згаданому вище м. Губін найстаршими особами-першошлюбниками були 62-річна жінка та 69-річний чоловік⁹⁶⁸. Отже, українські показники дещо нижчі за польські.

Початковою віковою групою в статевому співвідношенні стала група 15–19 років, адже, як відомо, саме 14-літтям закінчувався дитячий вік⁹⁶⁹. У досліджуваному нами українському соціумі наймолодшими особами, що уклали перший шлюб були 16-річні дівчата та 18-річні хлопці. Очевидно, така ситуація пояснювалася шлюбними умовами, задекларованими іменним

⁹⁶⁶ Згідно з біологічним типом люди поділяються на: молодих – 0–19 років, дорослих – 20–59 років, старих – 60 і старше. За економічним поділом відповідно на: людей допродуктивного віку – 0–14 років, людей продуктивного – 15–64, та постпродуктивного віку – 65 і більше років. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии ... С. 23.

⁹⁶⁷ Бороденко О. Незаміжні жінки Гетьманщини другої половини XVIII століття (історико-демографічний аспект на прикладі облікових джерел сіл Полтавського полку). *Історична пам'ять*. Полтава, 2012. Вип. 27. С. 62.

⁹⁶⁸ Kurowska, H. Gubin i jego mieszykańcy. *Studium demograficzne XVII–XIX w.* Warszawa : Biblioteka Uniwersytecka, 2010. S. 138.

⁹⁶⁹ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии ... С. 23; Delimata M. Dzeicko w Polsce średniowiecznej ... S. 49.

указом від 19 липня 1830 р., за якими хлопці могли утворювати сімейні союзи починаючи з 18 років, а дівчата – 16 років. Вікові зміни мотивувалися необхідністю уникнути незаконних вінчань між неповнолітніми, які «потрясали добрыє нравы»⁹⁷⁰. Для прикладу, в міській парафії польського м. Губін упродовж 1817–1850 рр. наймолодшими особами, які уклали перший шлюб, виявлено 15-річних дівчат і подібно українським 18-річних хлопців⁹⁷¹.

Далі спробуємо провести статевий історико-порівняльний аналіз вікових особливостей першошлюбників. Відповідно до показників таблиць можна відзначити факт фемінно-маскулінної тотожності, адже більшість представників обох статей одружувалися загалом після 20 років: таких жінок було 70,0 %, а чоловіків – значно більше – 87,3 %. Лідерами у статевіковому розподілі шлюбності були жінки та чоловіки вікової групи 20–24 років. Більша половина жіноцтва досліджуваної спільноти уклала матримоніальні союзи в цих вікових межах (55,3 %). Фемінно-весільний спалах фіксується лише з 20-річного віку (25,0 %). Також переважали 22-літні (11,7 %). Значно поступалися фемінні частки 21 року (8,7 %), 23 років – 5,3 %, та 24 років – 4,4 %.

На другому місті була група молодих дівчат 15–19 років. Порівнюючи статеві показники, логічно, що у ранньошлюбній групі значно випереджали жінки. Майже 1/3 (30 %) із-поміж них уклали шлюби досить рано, позаяк родинна соціалізація, суспільні настрої, традиції соціуму, а також більш раннє статеве дозрівання дівчат у порівнянні з хлопцями, стимулювали та водночас демонстрували готовність до раннього заміжжя⁹⁷².

⁹⁷⁰ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. V. Ч. I. С. 740.

⁹⁷¹ Kurowska, H. Gubin i jego mieszykańcy ... S. 138.

⁹⁷² Пубертатний період (статеве дозрівання), який загалом обмежують 12–17 роками відрізняється за гендерною ознакою. У дівчаток він починається у 11–14 років і завершується до 15–17 років повним дозріванням. Хлопці вступають у новий етап життя пізніше у 15–17 років, а зрілий

Проте фемінне зростання у цій п'ятирічній групі можемо фіксувати лише з 19-річного віку. Таких жінок була значна частка – 17,3 %. Майже вдвічі менше було 18-річних – 9,6 %, та зовсім малочисельними були показники 17-річних (3,0 %) та 16-річних (0,3 %).

З-поміж наймолодших дівчат-наречених в джерелах виявлено усього троє осіб. Двоє 16-річних були з м. Суми, а одна з с. Хижки (див. табл. 20). Першою була цехова дівчина Марія Федорова Тараненкова, яка вийшла заміж 27 січня 1846 р. за «холостого» 20-річного державного селянина Василя Прокоповича Танденка⁹⁷³. Другу подружню пару склали казенні селяни Марина Сидорова Нагорна та 20-річний Наум Васильович Струнов⁹⁷⁴. Їхнє вінчання відбулося 23 січня 1849 р., як зазначено вище, у м. Суми. Іншою наймолодшою нареченою виявилася Марія Миронівна Скорикова, донька відставного унтер-офіцера, яка повінчалася 13 жовтня 1857 р. з неодруженим рядовим солдатом Тобольського полку Костянтином Венедиктовичем Сириком 30 років⁹⁷⁵. Подружні пари, ураховуючи принцип соціальної ендогамії, перебували на майже однакових сходинках соціальної ієрархії.

На третьому місці серед жіноцтва за кількістю шлюбів перебувала група 25–29-річних – 11,6 %, представники якої знаходилися на межі ризику жіночої самотності⁹⁷⁶, адже з кожним генеративним роком втрачалися шанси на заміжжя. Для них шлюбний ринок звужувався: могло не вистачати потенційних шлюбних партнерів, переважно старших за віком або однолітків чоловіків. Не забуваймо також про те, що деяких молодих хлопців забирали

чоловік формується у вікових межах 17–19. Гендерні особливості статевого дозрівання. URL: <https://electric.org.ua/old/copypaste/genderni-osoblyvosti-statevoho-dozrivannya.html>

⁹⁷³ ДАСО. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 42.

⁹⁷⁴ ДАСО. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 81 зв.

⁹⁷⁵ ДАСО. Ф. 865. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 130–130 зв.

⁹⁷⁶ Бороденко О. Незаміжні жінки Гетьманщини другої половини XVIII століття ... С. 62.

на рекрутську службу. До того ж потрібно враховувати незначну міграцію населення, адже вагома частина шлюбних пар позначена походженням з одного населеного пункту, а інша – найближчих сусідніх. Як відомо, відповідно до народних звичаїв і церковних вимог вінчання проходили в парафії нареченої. Передусім, очевидно, задля того, щоб упередити незаконні реєстрації шлюбів, блудодіяння та позашлюбне дітонародження. В іншому випадку, якщо траплялися наречені з других парафій, то від жінки, так само й чоловіка, вимагали метричні довідки та свідчення її духовного отця з необхідними показами: *«девица или вдова, скольких лет, была ли у исповеди и Св. Причастия, и сие свидетельство прилагать к обыску»*⁹⁷⁷.

У наступних жіночих групах спостерігаємо різкий спад кількості шлюбів. Так, жінок у віці від 30 до 34 років було 26 (2,2 %). А в трьох інших продуктивних групах узагалі помітні поодинокі випадки першошлюбниць: 35–39 років – 6 (0,5 %), 40–44 – 3 (0,3 %) та 45–49 – тільки одна (0,1 %). За чверть століття не виявлено жодного матримоніального союзу після 50-річного віку, коли б жінка вперше виходила заміж. Це підтверджує нашу тезу про те, що з настанням віку *«старих діє»* шансів на заміжжя у таких жінок практично не існувало. Вони вважалися маргіналізованими особами, не сприймалися громадою, тому доволі часто добровільно йшли в чернецтво. Найстаршою першошлюбницею була 48-річна козачка Катерина Кирилівна Шевченкова з с. Вовківці. Вона 24 червня 1847 р. вінчалася в Хрестовоздвиженській церкві з односельцем козацького походження Іваном Прокоповичем Панченком 54 років, удівцем за першою дружиною⁹⁷⁸.

Аналізуючи чоловічі показники, можемо стверджувати, що маскулінна частка вікової групи 15–19 років майже втричі менша за жіночу (12,7 %). Наймолодшими були 18-річні хлопці, але їхні кількісні показники значно численніші за жінок – це 20 осіб (1,9 %). Фемінно-маскулінні вікові розбіжності

⁹⁷⁷ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XII. С. 948.

⁹⁷⁸ ДАСО. Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 116.

наймолодших осіб дають підстави стверджувати про те, що хлопці ставали, вочевидь, соціально та фізіологічно адаптованими в шлюбному сенсі щонайменше на 2 роки пізніше за дівчат.

Звертаючись до статевовікових характеристик подружніх пар, у яких виявлено наймолодших чоловіків 18 років, спостерігаємо цікаву тенденцію. Так, із 20 осіб лише 3 (15%) одружилися з однолітками. Двоє (10,0%) – на рік молодшими дівчатами. Загалом це 5 (25,0%) осіб. Усі інші «молодики» – 15 (75,0%), тобто 3/4, одружилися на старших за себе, більш досвідченіших дівчатах: по троє на 19-річних та 24-річних (30,0%), четверо (20,0%) – 20-річних, двоє (10,0%) – 21-річних та по одному на 23, 25 та 27-річних (15,0%). Найбільша вікова різниця між молодятами становила близько 9 років. Цю подружню пару представляли кролевецькі мешканці, вінчані у Варваринській церкві 8 листопада 1853 р.: козак Павло Іванович Сагаєвич 18 років і 27-річна міщанська донька Євгенія Фомівна Макаровцова⁹⁷⁹. Враховуючи такі статевовікові розбіжності, можемо припустити, що деякі з цих хлопців були інфантильними, тобто психологічно недостатньо соціально зрілими, неготовими взяти на себе відповідальність, з низьким рівнем поведінкових мотивацій. Ними було легко маніпулювати батькам і старшим за віком дівчатам. Припускаємо, що у молодших за своїх дружин хлопців та їхніх родин були свої прагматичні інтереси, хоча допускаємо випадки закоханості молодят.

Аналізуючи статево-територіальне розмежування першошлюбників, виявлено майже тотожне число наречених, які одружилися у трьох міських парафіях: чоловіків 42,0% та жінок 41,7%. Відповідно у сільських церквах було повінчано дещо більше 58,0% чоловіків і 58,3% жінок. З 20 осіб чоловічої статі 18-річного віку більшість становили сільські одруження – 17 (85,0%) і меншість 3 (15,0%) – міські. Незначно більша

частка 19-річних чоловіків виявлена у містах – 23 (19,8%) особи, а переважна в селах – 93 (80,2%). Загалом у віці 18–19 років міські таїнства вінчання становили 26 (19,1%), сільські – 110 (80,9%). Удвічі вищі показники жіночого територіального розмежування. Так, у віці від 16 до 19 років у міських парафіях вінчалася 140 (39,4%) жінок, а сільських – 215 (60,6%). Отже, у містах молоді чоловіки укладали вдвічі менше ранніх шлюбів, ніж жінки такого ж віку. Щоправда, аналізуючи ранньошлюбниць міського походження, помічаємо, що значну частку серед них становили жінки кролевецької покровської парафії. Це 84 (23,7%) особи⁹⁸⁰. Звертаючись до матеріалів шлюбних обшуків цієї церкви, виявляємо, що практично всі парафіяни належали до соціального прошарку поміщицьких селян. Вони в дійсності територіально належали до міської парафіяльної церкви, а за соціальною стратифікацією – до селянства. Тому, чи можна їх насправді вважати повноцінними міськими жителями? Такі міста, у яких більшу частину населення складали селяни, мали виражений сільський, ніж міський характер⁹⁸¹.

Кількість шлюбів у чоловіків у віці 20–24 років, як і у жінок, теж була найбільшою і складала 60,0% (див. табл. 19), що на 4,7% більше за відповідні показники у дівчат. Зростання чоловічої шлюбної активності, як і фемінної, теж зафіксовано у 20-річних – 18,8%, але це на 6,2% менше, ніж у дівчат такого ж віку. Проте, починаючи ж з 21 року, у чоловіків зафіксовано на 3,2% більше шлюбів (11,9%), ніж у жінок їхніх одноліток (8,7%), у 22 роки (14,8%) – більше на 3,1%, у 23-річних (8,2%) – на 2,9%, 24-річних (6,1%) – на 1,7%. Також можна відзначити, що у цій віковій групі більш різкі коливання між найбільшими та найменшими показниками шлюбності спостерігались у жінок у 5,6 рази (від 25% до 4,4%), а у чоловіків вони були більшими лише у 3 рази (від 18,8% до 6,1%).

⁹⁸⁰ ДАСО. Ф. 1187. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1–180

⁹⁸¹ Арендаренко Н. Записки о Полтавской губернии ... С. 44.

⁹⁷⁹ ДАСО. Ф. 834. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 87 зв.

У кількісному співвідношенні різних чоловічих вікових груп, на відміну від жіночих, помічено, що вікова група 15–19 років (12,7 %) посідала третє місце та поступалася більш зрілій групі 25–29 (17,7 %). Отже, 90,4 % чоловіків брали перший шлюб у віці від 18 до 29 років. Із них 77,7 %, тобто більша частка, входили в межові рамки двох чоловічих груп дорослого населення – 20–24 та 25–29 років.

Виокремлюючи маскулінні показники першошлюбності, починаючи з 30-літнього віку, помічаємо загалом більшу кількість «молодиків» (9,6 %), на відміну від дівчат (3,1 %). Як бачимо, різниця більше ніж утричі на користь чоловічих представників. Зрозуміло, що подібні фемінно-маскулінні показники зі зростанням віку зменшувалися. Так, у групі 30–34 років представлено 4,6 % чоловіків, у наступній 35–39 років – 3,6 %, далі 40–44 років – 0,9 %. В інших трьох маскулінних групах дорослого, працездатного населення зустрічалися поодинокі випадки чоловіків першошлюбників. Зокрема, двоє (0,2 %) осіб зафіксовано у віці 46 і 49 років, двоє (0,2 %) 50-річного віку та найстаршим чоловіком був 58-річний (0,1 %).

Звернемо увагу на територіальну належність п'яти найстарших чоловіків. Лише один із них уклав шлюб у парафії с. Вовківці, яка належала до сільської місцевості. Четверо зареєстровано міськими жителями: троє з м. Суми і один найстарший наречений із м. Кролевець. Останнім був 58-річний парафіянин Покровської кролевецької церкви, відставний унтер-офіцер Дорофій Іванович Івченко. Він уклав законний шлюб 16 січня 1849 р. з 30-річною вдовицею Хавронією Іванівною Пруньовою⁹⁸². Потрібно зауважити те, що всі вказані чоловіки були відставними або рядовими солдатами. Для прикладу, 50-річний відставний солдат Ризького піхотного полку Григорій Васильович Ігнат'єв одружився на вдові за першим шлюбом козацького походження з с. Вовківці Марією Спиридонівною Ригенковою

⁹⁸² ДАСО. Ф. 1187. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 134 зв.

30 років⁹⁸³. Рядові військові поспішали укласти шлюб, знайти родинний прихисток. У супротивному випадку, як уже згадувалось вище, якщо їм не було куди повертатися після закінчення служби, за старістю і дряхлістю, але за власним бажанням, могли відправити в монастир на державне утримання, на поселення вздовж Іркутської дороги або за озеро Байкал⁹⁸⁴.

Загалом названі показники вказують на незначну популярність ранньовікових шлюбів у 30–50-х роках XIX ст., коли першошлюбниками були молоді люди 15–19 років. Відзначаємо невелику перевагу в цьому питанні жінок, а про значущість чоловічої ранньошлюбності не доводиться говорити взагалі. Більше 2/3 жінок та майже 9/10 чоловіків укладали матримоніальні союзи у вікових межах опісля 20 років, тобто дорослому віці. У віці перманентного celibату (15–24 років) показово випереджали жінки – 85,3 %, а чоловіки поступалися – 72,7 %, оскільки найбільша частка останніх була у двох вікових групах дорослого населення – від 20 до 29 років.

Прикметно, що такі статевікові співвідношення різних вікових груп визначили середні фемінно-маскулінні показники першошлюбності названого українського соціуму. Як ми доводили вище, середній вік чоловіків, які уклали перший шлюб, становив 23,4, а жінок – 21,5 роки. Віковий інтервал між двома статями становив 1,9 років на користь маскулінності. Історико-порівняльний аналіз показників польського м. Губін дав змогу виявити доволі значну різницю. Середній вік першовінчаних дівчат становив 25,3 роки, а чоловічий – 27,8 роки. Віковий інтервал – 2,5 роки⁹⁸⁵. Фемінно-вікова розбіжність між польськими та українськими показниками склала 3,8 років, а маскулінна ще більша – 4,4 роки. Отже показово, що українці середини XIX ст. вперше одружувалися дещо раніше за польських людей.

⁹⁸³ ДАСО. Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 38–38 зв.

⁹⁸⁴ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XII. С. 301; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XVII. С. 76, 262.

⁹⁸⁵ Kurowska, H. Gubin i jego mieszykańcy ... S. 139.

Таблиця 19 – Вікові особливості чоловіків, які вперше одружилися у 1836–1860 рр. (за матеріалами шлюбних обшуків)

Вікові	Вік групи	Вовківці	Кролевець 1	Кролевець 2	Мельня	Миколаївка	Реутинці	Суми	Хижки	Разом		Вікові групи
										За віком осіб	Вікові групи	
Кількість осіб											К	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
15–19	15	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	136 (12,7%)
	16	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	17	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	18	4	2	1	2	2	-	-	9	20	1,9	
	19	20	8	13	25	9	9	2	30	116	10,9	
20–24	20	38	16	34	37	9	30	10	27	201	18,8	640 (60%)
	21	19	13	19	15	7	18	12	25	128	11,9	
	22	19	30	28	12	4	26	15	24	158	14,8	
	23	10	20	18	6	3	17	8	6	88	8,2	
	24	4	12	13	3	4	9	7	13	65	6,1	
25–29	25	12	12	26	2	2	5	9	5	73	6,8	189 (17,7%)
	26	3	13	6	3	1	5	12	-	43	4,0	
	27	3	-	7	6	2	4	12	-	34	3,2	
	28	1	4	6	1	2	-	5	4	23	2,2	
	29	1	7	-	2	-	2	-	4	16	1,5	
30–34	30	1	3	4	-	1	3	6	2	20	1,9	49 (4,6%)
	31	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	32	3	3	-	3	1	2	1	-	13	1,2	
	33	-	2	-	-	-	3	1	1	7	0,6	
	34	-	1	-	2	1	2	3	-	9	0,8	
35–39	35	3	5	3	1	3	1	-	-	16	1,5	38 (3,6%)
	36	-	-	-	-	1	-	1	3	5	0,5	
	37	2	2	2	2	-	-	-	-	8	0,8	
	38	2	-	-	-	-	1	-	-	3	0,3	
	39	-	1	1	1	-	-	1	2	6	0,6	

Продовження таблиці 19

40–44	40	-	-	-	-	1	-	2	2	5	0,5	10 (0,9%)
	41	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	42	-	-	-	-	-	1	-	-	1	0,1	
	43	-	1	-	-	-	1	-	-	2	0,2	
	44	-	1	-	1	-	-	-	-	2	0,2	
45–49	45	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2 (0,2%)
	46	-	-	-	-	-	-	1	-	1	0,1	
	47	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	48	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
50–54	49	-	-	-	-	-	-	1	-	1	0,1	2 (0,2%)
	50	1	-	-	-	-	-	1	-	2	0,2	
	51	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	52	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
55–59	53	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1 (0,1%)
	54	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	55	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	56	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	57	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	58	-	-	1	-	-	-	-	-	1	0,1	
	59	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Разом	146	156	182	124	53	139	110	157	1067 (100%)			
	13,7%	14,6%	17,1%	11,6%	5,0%	13,0%	10,3%	14,7%				

*Примітка. 1. Кролевець 1 – Варваринська церква, Кролевець 2 – Покровська церква.
К – кількість. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Таблиця 20 – Вікові особливості жінок, які вперше вийшли заміж у 1836–1860 рр. (за матеріалами шлюбних обшуків)

Вікові групи	Вовківці	Кролевець 1	Кролевець 2	Мельня	Миколаївка	Реутинці	Суми	Хижки	Разом		Вікові групи		
									За віком осіб	Вікові групи			
Кількість осіб											К	%	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
15–19	15	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	355 (30,0%)
	16	-	-	-	-	-	-	2	1	3	0,3		
	17	9	2	1	9	1	5	1	7	35	3,0		
	18	33	8	17	20	4	13	12	6	113	9,6		
	19	20	14	66	27	10	28	17	22	204	17,3		
20–24	20	53	30	74	28	12	39	19	41	296	25,0	653 (55,3%)	
	21	11	22	8	13	3	9	10	27	103	8,7		
	22	9	27	11	16	9	23	18	25	138	11,7		
	23	3	9	6	10	3	7	6	19	63	5,3		
	24	4	19	-	2	4	6	5	13	53	4,4		
25–29	25	4	17	7	4	4	10	8	10	64	5,4	137 (11,6%)	
	26	-	4	1	2	2	5	4	-	18	1,5		
	27	2	10	-	1	1	2	5	3	24	2,0		
	28	1	10	-	6	1	1	3	3	25	2,1		
	29	1	-	3	1	1	-	-	-	6	0,5		
30–34	30	1	2	-	-	-	3	4	1	11	0,9	26 (2,2%)	
	31	-	-	-	1	1	1	1	-	4	0,3		
	32	-	2	-	-	-	1	1	3	7	0,6		
	33	-	1	-	-	-	-	-	-	1	0,1		
	34	2	-	-	-	-	1	-	-	3	0,3		
35–39	35	-	-	1	1	1	-	-	-	3	0,3	6 (0,5%)	
	36	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
	37	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
	38	1	1	-	-	-	-	1	-	3	0,3		
	39	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		

Продовження таблиці 20

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
40–44	40	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3 (0,3%)
	41	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	42	-	-	-	-	-	1	-	-	1	0,1		
	43	-	1	-	-	-	-	-	1	-	2	0,2	
	44	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
45–49	45	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1 (0,1%)
	46	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	47	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	48	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,1	
49	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Разом	155	179	195	141	57	155	118	181	1181 (100%)				
	13,1%	15,2%	16,5%	11,9%	4,8%	13,1%	10,0%	15,3%					

*Примітка. 1. Кролевець 1 – Варваринська церква, Кролевець 2 – Покровська церква. К – кількість. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Відповідно до запропонованих Л. Анрі двох типів поділу населення на великі групи, можемо констатувати таке: 100 % чоловіків-першошлюбників входили в економічну категорію людей працездатного віку – 15–64 років, аналогічно й жінки. Згідно з біологічною типологією 12,7 % чоловіків віднесено до категорії молодих осіб (0–19 років) та основну кількість становили дорослі – 87,3 %, віком від 20 до 59 років. Молодих жінок було значно більше – 30,0 %, дорослих чисельно менше – 70,0 %.

Проведений аналіз показників українського населення середини XIX ст. за опрацьованими матеріалами шлюбних обшуків дав змогу виявити незначну популярність ранньовікових шлюбів серед жіноцтва (30,0 %). Випадки чоловічого одруження у віковій групі 15–19 років узагалі малочисельні (12,7 %). Загальна кількість першовінчаних чоловіків становила 1067 осіб,

а жінок дещо більше – 1181. Фемінно-маскулінне різке збільшення першошлюбності спостерігалось з 20-річного віку дорослості. Загалом, починаючи з цього віку, 70,0% жінок та 87,3% чоловіків уклали матримоніальні союзи.

Наймолодшими дівчатами, які вінчалися вперше були 16-річні (0,3%), а з-поміж хлопців – 18-річні (1,9%). Найстаршими були: жінка-першошлюбниця 48 років і чоловік – 58 років. Чоловіки старших вікових груп належали до військово-вослужбовців. Уперше одружуючись, вони брали за дружин значно молодших за себе жінок. Середній вік жінок, які вперше уклали шлюб, становив 21,5 роки, а чоловіків – 23,4 роки. Українці в середньому вперше вінчалися на 4 роки раніше, ніж мешканці польського м. Губін.

❖❖❖ 5.3. Повторні одруження у вікових показниках шлюбних партнерів

У житті жінки, як і чоловіка, за висловлюванням польської дослідниці Дж. Кухти, можна виокремити три етапи: неодруженість, заміжжя та вдівство⁹⁸⁶. Два періоди з названих демонструють самотній стан людини. Довготривала затримка в позашлюбному овдовілому статусі в українському суспільстві XVIII–XIX ст. вважалася відхиленням, девіацією стосовно соціокультурної норми одруженої особи⁹⁸⁷. Втрата одного представника з подружньої пари через смерть порушувала усталений, сформований роками соціально-економічний уклад родини з чітко розподіленими між її членами господарськими

⁹⁸⁶ Kuchta I. Pozycja majątkowa z wdów rodów szlacheckich w XVII–XVIII wieku. *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku: struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*. [Pod redakcją C. Kuklo]. War-wa : Wydawnictwo DIG, 2008. S. 261–294.

⁹⁸⁷ Кись О. Жінка в традиційній українській культурі ... С. 211.

обов'язками. Складна економічна ситуація в сім'ї, упереджене ставлення громади до овдовілих осіб, наявність дітей вимагали повторної шлюбності, тобто оновлення представницького складу домової спільноти на дещо інших засадах із новим матримоніальним партнером.

Під повторним шлюбом розуміємо подружню пару, у якій один або обоє представників хоча б один раз перебували у шлюбі, але потім опинилися у статусі розлученої або овдової особи⁹⁸⁸. Через високу смертність населення вдівство було частим явищем. Російський дослідник Б. Миронов наголошує: за умови відсутності повторних шлюбів частка вдів і вдівців до 45 років становила б 44%, до 55 років – 65% від усього населення⁹⁸⁹.

Складність дослідження повторної шлюбності полягає у тому, що її показники, обраховані за матеріалами окремих парафій, не відображають повної картини, оскільки неможливо дослідити втрачені повторні сімейні союзи, які уклалися в інших парафіях, а не в тих, у яких розпочалося вдівство. Деякі овдовілі особи повторно вінчалися в межах інших парафіяльних громад, передусім через те, щоб уникнути небажаних чуток про їхнє особисте життя⁹⁹⁰.

Подібно до дослідження статевікових особливостей першошлюбності основу джерельної бази цієї розвідки становлять матеріали метричних книг із п'ятнадцяти парафій Лівобережжя України 1783–1820 та 1838–1856 рр.⁹⁹¹ Додатково для

⁹⁸⁸ Рыбаковский Л. Л. Демографический понятийный словарь 208.

⁹⁸⁹ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи ... С. 172.

⁹⁹⁰ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии ... С. 144–145.

⁹⁹¹ ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 6. Арк. 1–175; Спр. 112. Арк. 1–4; Спр. 195. Арк. 1–338; Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 1–214; Спр. 180. Арк. 1–145; ДАСО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–194; Ф. 94. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–482; Ф. 745. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 1–180; Спр. 39. Арк. 1–69; Спр. 42. Арк. 1–252; Спр. 48. Арк. 1–464; Ф. 960. Оп. 3. Спр. 537. Арк. 1–356; Спр. 546. Арк. 1–106; Спр. 571. Арк. 1–160; Спр. 575. Арк. 1–152; Спр. 576. Арк. 1–98; Спр. 582. Арк. 1–113; Спр. 581. Арк. 1–365; Спр. 591. Арк. 1–366; Спр. 594. Арк. 1–273.

проведення компаративного аналізу використано матеріали церковних обшуків 1836–1860 рр. восьми парафій указанного вище регіону⁹⁹².

Метою цієї частини наукової роботи є дослідження вікових особливостей наречених обох статей, які повторно брали шлюб. На початковому етапі кількісні показники їхнього віку було систематизовано в чотирьох таблицях. Перші три (див. табл. 21–23) демонструють загальну кількість шлюбів, окремо число перших і повторних одружень. У них показники середнього віку наречених, які повторно взяли шлюб, було розмежовано за статевою ознакою. Указані історико-демографічні дані було обраховано за роками та на їхній основі виведено середньоарифметичні показники.

На другому етапі дослідження використано умовно-графічні демонстрації та проведено історико-демографічний аналіз кількісних даних повторних сімейних союзів загалом і повторно вінчаних осіб обох статей зокрема, звернуто увагу на зміни середнього віку повторних шлюбів чоловіків і жінок, наведено приклади наймолодших і найстарших наречених. Представлені таблиці демонструють дані у межах трьох часових відрізків: табл. 21 – 1783–1800 рр. (кінець XVIII ст.); табл. 22 – 1801–1820 рр. (початку XIX ст.); табл. 23 – 1838–1856 рр. (середина XIX ст.). Остання, табл. 24, демонструє вікові дані наречених, але за матеріалами шлюбних обшуків 1836–1860 рр.

Інформація унаочнена трьома графіками, перший з яких ілюструє коливання показників віку чоловіків і жінок за матеріалами метричних книг упродовж 1783–1820 та 1838–1856 рр. (див. рис. 12). Другий і третій графіки демонструють відмінності середньовікових значень повторно вінчаних жінок і чоловіків

⁹⁹² ДАСО. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–90; Ф. 834. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 1–53; Оп. 2. Спр. 4. Арк. 1–108; Ф. 844. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–83; Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1–73; Ф. 855. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 1–91; Ф. 865. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1–136; Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–118; Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–26; Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–121; Ф. 1187. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1–180.

за відомостями двох реєстрів (див. рис. 13–14). Зауважимо, що в зображеннях кривих ліній трьох графіків спостерігаємо спадаючі відрізки до осі абсцис. Така траєкторія руху середньовікових ліній повторних шлюбів наречених в умовно-графічних зображеннях засвідчує відсутність записів про вінчання в церковних книгах за певні роки або відсутність реєстрацій шлюбів повторно вінчаних осіб за окремі роки.

На третьому етапі здійснено історико-демографічний аналіз, ґрунтований на принципах компаративістики. Зіставлено отримані за матеріалами метричних та обшуків книг середньовікові показники чоловіків і жінок, які реєстрували повторні сімейні союзи, та окремо українські дані з подібними обрахунками зарубіжних авторів.

За матеріалами метрик було досліджено 428 (22,4 %) повторних союзів із загальної кількості 1909 (100 %) шлюбів. Відомості церковних обшуків дали змогу проаналізувати 363 (26,5 %) повторно вінчаних подружніх пар із 1372 (100 %) сімейних союзів.

Відзначимо, що в кількісному співвідношенні повторних вінчань було значно менше, ніж перших. За матеріалами метрик у межах трьох визначених часових відрізків 1783–1800, 1801–1820 та 1838–1856 рр. повторні шлюби становили 19,8 % / 18,8 % / 28,1 % від загальної кількості сімейних союзів. Українські показники початку XIX ст. майже вдвічі нижчі від подібних польських, визначених М. Сурдацьким. Із 134 (100 %) шлюбів м. Уржедов 1797–1804 рр. 41 (31 %) становили повторні⁹⁹³. За матеріалами церковних обшуків 30–50-х років XIX ст. частка повторних вінчань становила 26,5 % (див. табл. 21–24). За обрахунками матеріалів окремих парафій Правобережжя України кількість повторних вінчань у кінці XVIII – початку XIX ст. коливалася від 23,2 % до 24,2 %, у середині XIX ст. – від 22,7 до 32,7 роки (див. додатки А. 63–66)⁹⁹⁴.

⁹⁹³ Surdacki M. Urzędów w XVII i XVIII wieku ... S. 514.

⁹⁹⁴ ДАВО. Ф. 799. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 380; Ф. 800. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 10; Ф. 92. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 101; ДАКО. Ф. 1455. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 69; Спр. 161. Арк. 94.

Названі показники демонструють зростання шлюбної активності овдовілих осіб у середині XIX ст. порівняно з кінцем XVIII – початком XIX ст. Вочевидь, така ситуація була пов'язана з економічними та демографічними чинниками, передусім зростанням добробуту українського населення, зменшенням смертності та збільшенням загальної тривалості життя людей.

Середній вік осіб, які взяли шлюб повторно, було визначено за методикою, запропонованою Дж. Гаджналом для обрахунку середнього віку осіб, які вперше одружилися. Ураховувався вік тільки тих осіб обох статей, які повторно вінчалися. Овдовілі наречені одружувалися з молодими, які брали шлюб вперше, або рівними собі за сімейним статусом особами⁹⁹⁵. Тому кількість повторно вінчаних чоловіків або жінок була меншою за загальне число повторних шлюбів. Маскулінне представництво з-поміж овдовілих наречених було більшим, ніж жіноче. У трьох часових відрізках кількість чоловіків, які брали шлюб повторно, коливалася від 18,0 %, 15,4 % до 25,1 %. Аналогічну картину зростання чисельності жінок, які брали шлюб повторно, спостерігаємо з такою динамікою: 12,5 %, 12,8 % та 14,2 %. Відсоток удів-наречених наприкінці XVIII ст. (12,5 %) був дещо вищим за частку жінок самотнього статусу, які утворили повторні сімейні союзи в польській парафії Раціборовиці під Краковом (9,44 %)⁹⁹⁶.

Пропоноване дослідження загалом ґрунтується на вивченні вікових даних метричних матеріалів – 377 чоловіків і 252 жінки, які брали шлюб повторно, та церковно-обшукових документів – 305 / 191 осіб обох статей.

На відміну від чоловіків, частка яких зростає з відривом майже в 10 %, відсоток овдовілих жінок збільшився лише на 1–2 %. Такі показники вказують на зростання матримоніальної активності овдовілих чоловіків упродовж 1783–1820 та 1838–1856 рр., які, на відміну від жінок, недовго затримувалися

⁹⁹⁵ Хаджнал Д. Европейский тип брачности в ретроспективе ... С. 26.

⁹⁹⁶ Wyżga M. Rodzina chłopska w parafii Raciborowice pod Krakowem w XVII–XVIII wieku ... S. 253.

в неодруженому статусі та доволі швидко утворювали нові сімейні союзи. Подібні тенденції швидкого повторного одруження та недотримання жалобного терміну простежені за матеріалами сповідних розписів на прикладах сільських сімей Роменського повіту Полтавської губернії першої половини XIX ст.⁹⁹⁷, а також у польського населення початку XIX ст., вивченого П. Квапулінською⁹⁹⁸. Дослідження М. Горнего, проведене на ранньомодерних матеріалах польської парафії Шарадово на Полуках, засвідчили таку особливість: 64 % удівців одружувалося до 6 місяців після смерті дружин, натомість 65 % удів виходили заміж за рік після поховання чоловіків⁹⁹⁹.

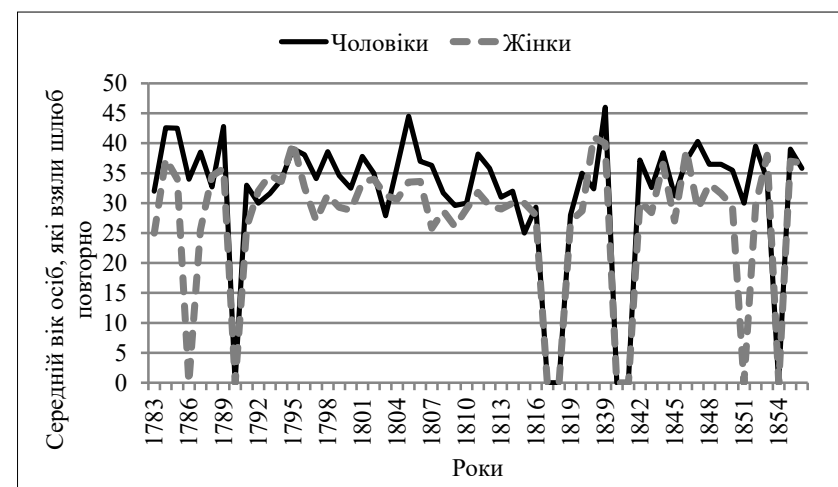

Рисунок 12 – Середній вік чоловіків і жінок, які взяли повторно шлюб (за матеріалами метричних книг 1783–1856 рр.).

⁹⁹⁷ Бороденко О. Шлюбна локація: спроба реконструкції історій сільських сімей Роменського повіту Полтавської губернії першої половини XIX століття. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 27. Збірник наукових праць. За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ТОВ «Нілан – ЛТД», 2019. С. 84.

⁹⁹⁸ Kwapińska P. Rodzina w parafii kochłowskiej w XIX wieku ... S. 111–155.

⁹⁹⁹ Wiślich T. Upodobanie małżeństwo i związki nitformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku ... S. 57.

Таблиця 21 – Середній вік чоловіків і жінок, які взяли шлюб повторно (за матеріалами метричних книг 1783–1800 рр.)

Роки	Загальна кількість шлюбів	Кількість перших шлюбів	Кількість повторних шлюбів	Кількість чоловіків, які взяли шлюб повторно	Середній вік чоловіків, які взяли шлюб повторно	Кількість жінок, які взяли шлюб повторно	Середній вік жінок, які взяли шлюб повторно
1783	7	6	1	1	32,0	1	25,0
1784	14	9	5	5	42,6	5	37,4
1785	4	–	4	4	42,5	4	34,0
1786	15	13	2	1	34,0	–	–
1787	6	4	2	2	38,5	2	25,5
1788	5	2	3	3	32,7	2	34,5
1789	20	16	4	4	42,8	4	35,8
1790	–	–	–	–	–	–	–
1791	35	33	2	2	33,0	1	26,0
1792	23	21	2	2	30,0	1	32,0
1793	30	24	6	5	31,6	3	34,7
1794	64	45	19	18	33,9	9	33,6
1795	42	33	9	7	39,1	6	40,1
1796	76	64	12	12	38,1	6	32,6
1797	65	51	14	11	34,1	9	27,1
1798	95	78	17	15	38,6	11	31,4
1799	127	107	20	18	34,6	15	29,3
1800	59	45	14	14	32,5	7	28,8
Разом	687	551	136	124	35,9	86	31,7
Разом %	100	80,2	19,8	18,0		12,5	

*Примітка. Таблиця укладена автором на матеріалах опрацьованих джерел.

Таблиця 22 – Середній вік чоловіків і жінок, які взяли шлюб повторно (за матеріалами метричних книг 1801–1820 рр.)

Роки	Загальна кількість шлюбів	Кількість перших шлюбів	Кількість повторних шлюбів	Кількість чоловіків, які взяли шлюб повторно	Середній вік чоловіків, які взяли шлюб повторно	Кількість жінок, які взяли шлюб повторно	Середній вік жінок, які взяли шлюб повторно
1801	55	45	10	8	37,8	5	33,5
1802	58	54	4	3	35,0	2	34,0
1803	61	49	12	9	27,9	7	31,3
1804	70	57	13	11	36,1	8	30,6
1805	46	39	7	7	44,5	7	33,5
1806	24	18	6	4	37,0	5	33,6
1807	15	11	4	3	36,3	4	25,8
1808	38	26	12	10	31,7	8	28,7
1809	28	20	8	7	29,6	6	26,1
1810	8	7	1	1	30,0	1	29,0
1811	16	11	5	5	38,2	4	31,8
1812	16	11	5	4	35,8	4	29,5
1813	11	9	2	1	31,0	1	29,0
1814	17	14	3	3	32,0	1	30,0
1815	16	14	2	1	25,0	1	30,0
1816	16	13	3	3	29,3	3	28,0
1817	14	14	–	–	–	–	–
1818	20	20	–	–	–	–	–
1819	15	11	4	2	28,0	1	27,0
1820	9	6	3	3	35,0	3	28,7
Разом	553	449	104	85	33,3	71	30,0
Разом %	100	81,2	18,8	15,4		12,8	

*Примітка. Таблиця укладена автором на матеріалах опрацьованих джерел.

Таблиця 23 – Середній вік чоловіків і жінок, які взяли шлюб повторно (за матеріалами метричних книг 1838–1856 рр.)

Роки	Загальна кількість шлюбів	Кількість перших шлюбів	Кількість повторних шлюбів	Кількість чоловіків, які взяли шлюб повторно	Середній вік чоловіків, які взяли шлюб повторно	Кількість жінок, які взяли шлюб повторно	Середній вік жінок, які взяли шлюб повторно
1838	32	22	10	10	32,4	2	41,0
1839	22	20	2	2	46,0	1	40,0
1840	-	-	-	-	-	-	-
1841	-	-	-	-	-	-	-
1842	93	77	15	13	37,2	9	30,3
1843	73	57	17	11	32,6	10	28,4
1844	16	10	6	5	38,4	4	36,5
1845	45	35	10	9	31,2	1	27,0
1846	35	19	16	15	37,1	4	38,8
1847	25	21	4	4	40,3	1	29,0
1848	139	89	50	50	36,5	32	33,2
1849	78	50	28	23	36,5	16	31,6
1850	30	23	7	6	35,5	3	29,5
1851	8	3	5	5	30,0	-	-
1852	14	10	4	2	39,5	3	29,7
1853	38	29	9	7	33,9	5	38,0
1854	6	6	-	-	-	-	-
1855	5	4	1	2	39,0	1	37,0
1856	10	6	4	4	35,8	3	36,7
Разом	669	481	188	168	36,4	95	33,8
Разом %	100	71,9	28,1	25,1		14,2	

*Примітка. Таблиця укладена автором на матеріалах опрацьованих джерел.

Таблиця 24 – Середній вік чоловіків і жінок, які взяли шлюб повторно (за матеріалами церковних обшуків 1836–1860 рр.)

Роки	Загальна кількість шлюбів	Кількість перших шлюбів	Кількість повторних шлюбів	Кількість чоловіків, які взяли шлюб повторно	Середній вік чоловіків, які взяли шлюб повторно	Кількість жінок, які взяли шлюб повторно	Середній вік жінок, які взяли шлюб повторно
1836	13	9	4	4	34,5	1	42,0
1837	14	11	3	1	67,0	2	35,5
1838	30	27	3	2	28,0	1	29,0
1839	43	32	11	7	31,1	7	30,5
1840	34	17	17	9	31,4	13	29,8
1841	69	53	15	12	39,5	10	33,1
1842	65	53	13	12	36,4	6	33,1
1843	76	59	17	14	34,6	8	31,2
1844	64	55	9	9	34,4	2	35,0
1845	102	80	22	16	31,2	12	24,9
1846	86	68	18	14	37,0	8	32,2
1847	99	77	22	18	34,0	8	35,4
1848	121	77	44	40	35,1	22	31,2
1849	80	46	34	31	35,3	20	32,7
1850	80	58	22	13	37,7	18	31,0
1851	68	44	24	22	36,5	14	29,4
1852	44	27	17	13	36,5	8	31,5
1853	64	52	12	10	40,8	6	35,7
1854	44	31	13	14	39,8	5	35,3
1855	33	21	12	14	37,7	4	32,5
1856	46	39	7	9	37,5	4	34,8
1857	56	42	14	13	36,4	9	30,7
1858	18	15	3	3	45,7	1	40,0
1859	10	6	4	2	30,5	2	26,5
1860	13	10	3	3	29,3	-	-
Разом	1372	1009	363	305	36,7	191	32,6
Разом %	100	73,5	26,5	22,2		13,9	

*Примітка. Таблиця укладена автором на матеріалах опрацьованих джерел.

Далі проаналізуємо середньовікові зміни повторношлюбності чоловіків і жінок за матеріалами метричних книг (див. рис. 12 та табл. 21–23). Загалом помітна певна закономірність. Чоловіча крива лінія графіка розташована вище за показники 35-річного віку та перевершує фемінну лінію. Лише на окремих ділянках маскулінна крива наближається до вікової межі 45 років. Для прикладу: 1805 р. середній вік чоловіків, які брали шлюб повторно, становив 44,5 роки. Дані 1839 р. дещо перевищували 45-річну вікову позначку, оскільки середньовіковий показник цього року становив 46,0 роки. Маскулінна лінія наближалася до найнижчої 25-річної позначки прямої графіка 1815 р. Тоді середній вік повторно вінчаних чоловіків становив 25,0 роки. Загалом за вказані роки дані маскулінної середньовікової повторношлюбності коливалися в межах 30–40 років.

Наймолодшим чоловіком, який повторно вінчався, був 20-річний мешканець м. Сорочинці. 17 квітня 1838 р. удівець, селянин графа Кирила Івановича Гудовича, Стефан Олексійович Клочко створив новий сімейний союз із 20-річною кріпосною дівчиною того ж поміщика Пелагією Іванівною Тенькиною¹⁰⁰⁰. Найстаршим удівцем виявився 59-річний житель м. Вороньків Каленик Федорович Кислий. Овдовілий чоловік за першою дружиною повторно одружився 20 травня 1798 р. з удовою Ксенією Андріївною Дівниківною, якій було 41 рік. Для жінки шлюб також був другим¹⁰⁰¹.

Аналізуючи спадні ділянки маскулінно-фемінних кривих ліній графіка, а також дані таблиць 21–23, можемо помітити певні особливості. Жінки, які брали шлюб повторно, були частіше відсутні в реєстрах за певні роки, на відміну від чоловіків цього ж сімейного статусу. Це набуло відображення у спадних жіночих лініях рисунка 1 до осі абсцис на ділянках 1786, 1790, 1817–1818, 1851, 1854 рр. Такі ж різкі спади кривої лінії графіка, яка відображає повторну шлюбність чоловіків, фактично

відсутні. Лише протягом 1817–1818 рр. та 1854 р. вони стають помітними у зв'язку з тим, що були зареєстровані тільки особи, які одружувалися вперше. За 1790 р. та 1840–1841 рр. відсутні матеріали метричних книг. Якщо не звертати увагу на спадаючі криві маскулінно-фемінних ліній рисунка на цих відрізках, то можемо констатувати вищу вікову активність чоловіків у створенні повторних сімейних союзів порівняно з жінками.

Середній вік чоловіків, які повторно одружилися, за період 1783–1800 рр. становив 35,9 роки, за 1801–1820 рр. – 33,3 роки, за 1838–1856 рр. – 36,4 роки. Порівнюючи з аналогічними значеннями, визначеними за матеріалами церковних обшуків 1836–1860 рр., фіксуємо майже тотожні дані – 36,7 роки. Різниця маскулінних показників за обома реєстрами мінімальна – 0,3 роки (див. табл. 24). Компаративний аналіз маскулінно-фемінних середньовікових даних повторних шлюбів за вказані періоди продемонстрував певні відмінності. Вікові показники жінок у повторних шлюбах за метриками 1783–1800, 1801–1820 та 1838–1856 рр. становили 31,7 / 30,0 / 33,8 роки, а за церковними обшуками 1836–1860 рр. – 32,6 роки. Різниця вікових показників жінок середини XIX ст. за двома реєстрами становила 1,2 роки. У чоловіків окремих парафій Правобережжя України середній вік повторношлюбності у кінці XVIII ст. – початку XIX ст. коливався від 34,5 до 37,3 років, а жінок – 27,0 / 31,6 роки. Подібні маскулінні обрахунки середини XIX ст. розмежовано від 32,9 до 37,4 роки, фемінні – 30,1–36,0 роки (див. додатки А.63–66)¹⁰⁰². Для прикладу: варшавські вдови середини XVIII ст. виходили заміж у 32–35 років, чоловіки – у 35–40 років¹⁰⁰³. Дані польського м. Варшава схожі з обрахованими українськими середньовіковими показниками повторно вінчаних осіб кінця XVIII ст.

¹⁰⁰² ДАВО. Ф. 799. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 1–380; Ф. 800. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–10; Ф. 92. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–101; ДАКО. Ф. 1455. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 1–69; Спр. 161. Арк. 1–94.

¹⁰⁰³ Kuklo C. Badan demograficznych nad staropolska rodzina mieszczańska w XVIII wieku ... S. 352.

¹⁰⁰⁰ ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 127 зв.

¹⁰⁰¹ ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 6. Арк. 10 зв.

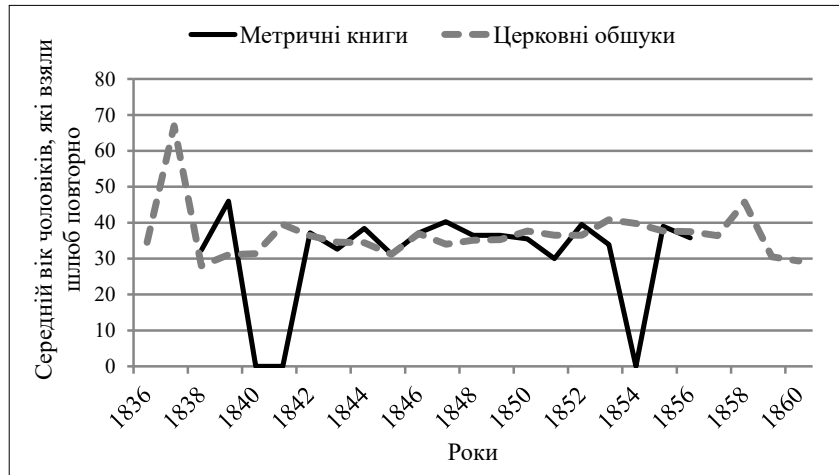

Рисунок 13 – Середній вік чоловіків, які взяли шлюб повторно (за матеріалами метричних книг і церковних обшуків 1836–1860 рр.).

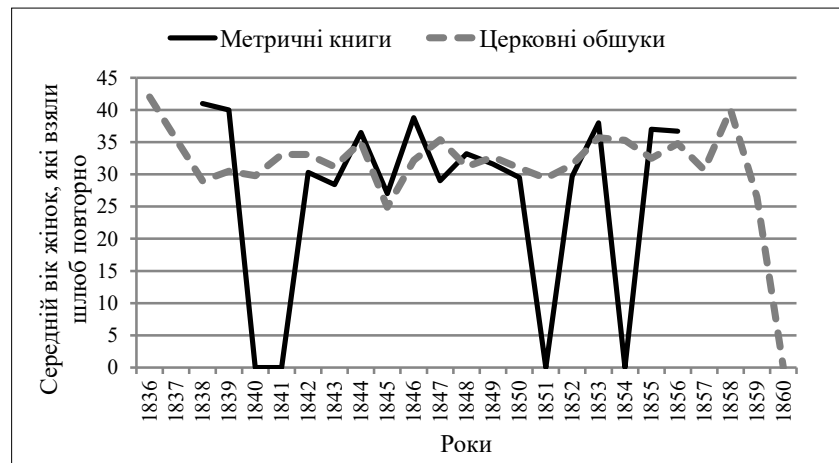

Рисунок 14 – Середній вік жінок, які взяли шлюб повторно (за матеріалами метричних книг і церковних обшуків 1836–1860 рр.).

Помітні певні особливості стосовно віку овдовілих жінок і чоловіків. Середній вік удів-наречених упродовж 1783–1820 та 1838–1856 рр. зростав із відривом до 2–4 років. В овдовілих чоловіків такі вікові зміни коливалися в незначно менших межах – 1–3 роки. Більш різкі коливання фемінних середньовікових значень (в 1,2 роки) на відміну від маскулінних (в 0,3 роки) помітні й у середині XIX ст., які обраховані за матеріалами двох реєстрів.

Середній вік жінок, які повторно брали шлюб, коливався в межах 28–35 років, що є нижчим за дані чоловіків (30–40 років). Подібно до чоловіків найнижчий фемінний середньовіковий показник повторних шлюбів становив 25,0 роки у 1783 р., а максимальний дещо поступався маскулінному – 41,0 роки у 1838 р. Наймолодшими вдовами, які повторно вінчалися, подібно вдівцям, виявилися дві 20-річні наречені. Першою була Ганна Миколаївна Бражникова із с. Краснопілля, яка утворила новий сімейний союз 15 травня 1789 р. із 27-річним односельцем Данилом Миколаєвим (прізвище невідоме)¹⁰⁰⁴. Інша жителька с. Рогізне Євдокія Андріївна Котенкова вийшла заміж 10 лютого 1799 р. за 22-річного вдівця Микиту Федорова Стриженка. Отже, обидва були вдруге одруженими особами¹⁰⁰⁵. Найстаршою вдовою, яка взяла повторний шлюб, була Фотина Павлівна Горобцова 52 років із м. Сорочинці, яка повінчалася 21 квітня 1846 р. із 44-річним Ігнатієм Яковичем Лисицею. Для обох наречених шлюб був другим¹⁰⁰⁶. Зауважимо, що жінка перебувала на межі закінчення генеративного віку, коли втрачала здатність народжувати дітей.

У наступній частині нашого дослідження, використовуючи матеріали двох реєстрів, проведемо компаративний аналіз показників середнього віку осіб, які повторно одружилися протягом 1836–1860 рр. (див. рис. 13–14 і табл. 23–24). Рисунок 13

¹⁰⁰⁴ ДАСО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 93 зв.

¹⁰⁰⁵ ДАСО. Ф. 94. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 94.

¹⁰⁰⁶ ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 180. Арк. 81 зв.

демонструє загалом тотожні рухи кривих ліній графіка, які відображають відповідно до метричних книг і церковних обшуків показники середнього віку чоловіків, які взяли повторні шлюби. Лише на окремих ділянках графіка 1837 р., 1839 р. та 1858 р. середні значення віку становили 67,0 / 46,0 / 45,7 роки, що й засвідчено у стрибках кривих ліній графіка. Такі різкі підвищення демонструють одиничні спалахи за певні роки маскулінних середньовікових показників та доволі похилий вік чоловіків, які повторно одружилися. Отже, чим менша кількість повторно вінчаних овдовілих осіб за окремі роки, а вони старіші за віком, тим вищий середньовіковий показник повторних шлюбів за рік. Якщо не враховувати спад метричної кривої лінії графіка на ділянках 1840–1841 рр. та 1854 р., то можемо говорити про схожу динаміку маскулінних показників за двома реєстрами.

Фемінний графік указує на більшу строкатість середньовікових показників удів-наречених (див. рис. 14). Показники жіночих ліній на рисунку, побудованому за матеріалами метричних і церковно-обшуків книг, переважно варіюються в межах 30–35 років. Найнижчі дані середнього віку повторношлюбниць зафіксовано 1845 р. і за метричними відомостями становили 27,0 роки, а за церковними обшуками – 24,9 роки. Найвищі значення середнього віку наречених, які повторно вінчалися, дещо перевищили або відповідали 40-річній прямій графіка 1838 р. – 41,0 рік, 1839 р. – 40,0 років, 1836 р. – 42,0 роки, 1858 р. – 40,0 років. Отже, історико-порівняльний аналіз середньовікових даних осіб, які взяли повторні шлюби, за двома реєстрами продемонстрував тотожні коливання чоловічих і жіночих ліній графіків, що вказує на виражений системний, а не епізодичний характер середньовікових показників наречених, які утворили нові подружні пари впродовж 1836–1860 рр.

Історико-демографічний аналіз вікових особливостей повторно вінчаних осіб обох статей було здійснено за матеріалами метричних книг і шлюбних обшуків 23 парафій Полтавської,

Харківської, Чернігівської губерній. Дослідження проведено в межах трьох часових відрізків: 1793–1800, 1801–1820 та 1836–1860 рр. Дані метричних книг дали змогу проаналізувати вікові показники 377 чоловіків, які повторно взяли шлюб, а за матеріалами церковних обшуків – 305. Подібно – 252 та 191 жінки. Квантитативні показники повторних шлюбів були вищими за загальну кількість осіб обох статей, які повторно взяли шлюб. Упродовж 1783–1820 та 1836–1860 рр. частка вдівців-наречених зросла майже на 10 %, а вдів лише на 1–2 %. Отже, чоловіки продемонстрували вищу матримоніальну активність в утворенні нових подружніх пар на відміну від жінок.

Маскулінні дані середньовікових показників повторних шлюбів коливалися у межах 30–40 років і дещо перевищували фемінні – 28–35 років. Середній вік чоловіків, які повторно одружилися, визначений за матеріалами метричних книг кінця XVIII ст., становив 35,9 роки, на початку XIX ст. – 33,3 роки, у середині XIX ст. – 36,4 роки. За шлюбно-обшуквою документацією 1836–1860 рр. – 36,7 роки. Аналогічні показники вдів-наречених за відомостями двох джерел становили 31,7 / 30,3 / 33,8 роки та 32,6 роки. Упродовж досліджуваного періоду помітна тенденція зростання середнього віку овдовілих осіб обох статей, які повторно вінчалися.

Відповідно до двох церковних реєстрів 1836–1860 рр., компаративний аналіз середньовікових показників наречених, які повторно взяли шлюб, виявив схожі тенденції коливань вікових даних. Різниця у маскулінних середніх показниках віку повторношлюбності була незначною – 0,3 роки, а фемінна дещо вищою – 1,2 роки, що вказує на більш різкі коливання середнього віку вдів, які наново виходили заміж. Чим менша кількість овдовілих наречених за окремі роки, а вони старіші за віком, тим вищий середньовіковий показник повторних шлюбів на рік. Наймолодшими чоловіками і жінками, які повторно вінчалися, були 20-річні. Найстаршими, за даними метричних книг, – 59-річний вдівець та вдова 52 років.

❖ 5.4. Статевікові особливості повторно вінчаних осіб

У цій частині наукового дослідження вперше проведено статевіковий аналіз показників повторно вінчаних осіб, які були виокремлені за матеріалами церковних обшуків 1836–1860 рр. і згруповані у п'ятирічні вікові групи та розмежовані за статевівою ознакою у дві таблиці. Як вже зазначалося, під повторношлюбниками розуміємо тих наречених, які уклали новий сімейний союз, тобто хоча б один раз вже перебували у шлюбі, але потім опинилися в розлученому або овдовілому статусі¹⁰⁰⁷.

Джерельна база пропонованої частини дослідження представлена шлюбними обшуками восьми названих вище у попередніх розділах парафій трьох лівобережних губерній: Полтавської, Харківської та Чернігівської¹⁰⁰⁸. Одною із законодавчих вимог до такої церковної документації була перевірка допустимого і недозволеного віку наречених для проведення таїнства вінчання. У випадку повторношлюбних осіб зверталася увага на другу вікову вимогу, за якою не допускалися до шлюбу чоловіки-наречені старші 80 років, а жінки-наречені – 60 років¹⁰⁰⁹. В аналізованих джерелах таких порушень не виявлено.

Метою цієї частини дослідження є вивчення вікових особливостей повторно вінчаних осіб обох статей у п'ятирічних вікових групах за матеріалами церковних обшуків 1836–1860 рр. восьми парафій Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. У дослідженні будуть відстежені кількісні відмінності

¹⁰⁰⁷ Рыбаковский Л. Л., Демографический понятийный словарь ... С. 208.

¹⁰⁰⁸ ДАСО. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–90; Ф. 834. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 1–53; Ф. 834. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 1–108; Ф. 844. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–83; Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1–73; Ф. 855. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 1–91; Ф. 865. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1–136; Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–118; Спр. 27. Арк. 1–26; Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–121; Ф. 1187. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1–180.

¹⁰⁰⁹ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XII. С. 285.

головних учасників повторних вінчань за статевівою ознакою, а також відмінності віку наймолодших і найстарших наречених-повторношлюбників обох статей; проаналізоване маскулінно-фемінне співвідношення в п'ятирічних вікових групах, відзначені тотожності або відмінності обох статей в повторних шлюбах.

Задля цього створені таблиці 25 та 26, у яких відображені дані про кількість повторних шлюбів наречених в залежності від статі, що розмежовані у відповідні вікові п'ятирічні групи. Таблиця 25 представлена 305 вдівцями-повторношлюбниками. Удів, які вийшли заміж повторно, виявилось на третину менше – 191 особа. Їхні кількісні та вікові дані відображені в таблиці 26. Подібно до методики обрахунку віку першошлюбності наречених, запропонованої Д. Гаджнalom, до уваги бралися тільки чоловіки і жінки, які повторно реєстрували сімейний союз. Для прикладу, у подружній парі, коли наречений був удівцем, а наречена – незаміжня, обраховувався вік лише нареченого. У випадку участі обох головних дійових осіб шлюбного процесу в овдовілому статусі – враховувався маскулінний і фемінний матримоніальний вік. Ще двісті років тому Зюсмільх назвав тенденцію утворення повторних шлюбів «*polygamia successiva*», тобто «*попередньою полігамією*». За умов нестачі чоловіків або жінок шлюбного віку на допомогу приходила саме така полігамія, коли одруження вдівців / удовиць на незаміжніх / неодружених компенсували надлишок жінок або чоловіків¹⁰¹⁰.

В основу створення таблиць покладено принцип розподілу населення за статтю та віком згідно з економічним типом, запропонованим Л. Анрі¹⁰¹¹. Таблиці розпочинаються з вікової групи 20–24 років, оскільки наймолодшими овдовілими особами обох статей були 20-річні. Такого віку був лише

¹⁰¹⁰ Хаджнал Д. Европейский тип брачности в ретроспективе ... С. 26, 57.

¹⁰¹¹ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии ... С. 23, 70, 145.

один наречений-повторношлюбник з м. Кролевець. Міщанин Ісак Фомин Романець 28 липня 1846 р. повінчався з удовою, старшою на десять років, колишньою дружиною померлого міщанина Костянтина Щербака Анною. Для обох шлюб був другим¹⁰¹².

На противагу одинаку-вдівцю 20-річних вдів, які виходили заміж повторно, було аж четверо. Двоє осіб так само з м. Кролевець. Першою була Варвара Олексієва Семенцова, вдова померлого службовця-письмоводителя квартирної комісії Григорія. Жінка 1 жовтня 1845 р. обрала для утворення сім'ї 22-річного неодруженого, учня молодшого лікаря Прокопа Руденка¹⁰¹³. Другою нареченою виявилася вдова, поміщицька селянка колезького асесора Миколи Балабіна Павлина Алексієва Качанова. Молода жінка 21 травня 1851 р. взяла шлюб із 40-річним селянином Логіном Єфімовим Литвиновим. Представники подружньої пари уклали шлюб вдруге¹⁰¹⁴. Третьою 20-річною удовою була козачка з с. Мельня Настасія Самуйлівна Фесенкова, яка 19 січня 1859 р. вийшла заміж за «холостяка» 30 років, відставного солдата Київського гусарського полку Давида Ємельянова Данькова¹⁰¹⁵. Четвертою з числа наймолодших овдовілих жінок виявилася сумчанка, поміщицька селянка Пелагія Терентьєва Безсмертна. Наречена побралася 22 жовтня 1843 р. з неодруженим 23-річним поміщицьким селянином Стефаном Антоновим Вивченко¹⁰¹⁶. Отже, кількісно з-поміж наймолодших наречених-повторношлюбників переважали вдови.

¹⁰¹² ДАСО. Ф. 834. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 28 зв.

¹⁰¹³ ДАСО. Ф. 834. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 24.

¹⁰¹⁴ ДАСО. Ф. 1187. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 159 зв.

¹⁰¹⁵ ДАСО. Ф. 855. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 81 зв.

¹⁰¹⁶ ДАСО. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 7 зв. – 8.

Таблиця 25 – Вікові особливості повторно вінчаних чоловіків за матеріалами шлюбних обшуків 1836–1860 рр.

Вікові групи	Вік	Бовківці	Кролевець 1	Кролевець 2	Мельня	Миколаївка	Реутинці	Суми	Хижки	Разом		
										За віком осіб		Вікові групи
										К	%	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
20–24	20	-	1	-	-	-	-	-	-	1	0,3	26 (8,5%)
	21	-	-	-	1	-	-	-	-	1	0,3	
	22	-	-	-	1	-	3	-	1	5	1,6	
	23	1	-	1	2	-	1	-	2	7	2,3	
	24	3	4	-	4	-	-	-	1	12	3,9	
25–29	25	1	3	3	2	-	4	2	2	17	5,6	57 (18,7%)
	26	1	2	2	-	-	-	-	3	8	2,6	
	27	1	2	1	1	-	-	-	2	7	2,3	
	28	1	-	2	-	1	4	-	4	12	3,9	
	29	-	4	1	2	1	-	-	5	13	4,3	
30–34	30	5	1	6	3	2	1	2	7	27	8,9	59 (19,3%)
	31	-	-	1	2	-	-	-	5	8	2,6	
	32	1	3	1	2	2	2	3	1	15	4,9	
	33	1	-	1	-	-	1	-	1	4	1,4	
	34	-	2	3	-	-	-	-	-	5	1,6	
35–39	35	3	2	4	1	3	4	3	4	24	7,9	56 (18,4%)
	36	-	2	1	-	-	-	1	4	8	2,6	
	37	1	-	2	-	1	2	3	2	11	3,6	
	38	1	1	1	-	-	2	-	2	7	2,3	
	39	-	1	1	2	-	2	-	-	6	2,0	
40–44	40	1	3	9	1	1	-	2	-	17	5,6	42 (13,8%)
	41	-	1	-	-	-	1	1	1	4	1,4	
	42	2	2	3	1	1	-	-	1	10	3,3	
	43	-	-	1	1	-	-	-	1	3	1,0	
	44	-	1	-	4	-	2	1	-	8	2,6	
45–49	45	1	3	4	2	-	2	2	3	17	5,6	35 (11,5%)
	46	-	-	-	-	1	-	1	-	2	0,7	
	47	-	4	1	-	-	-	-	-	5	1,6	
	48	-	5	1	3	-	-	-	1	10	3,3	
	49	-	1	-	-	-	-	-	-	1	0,3	

Продовження таблиці 25

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
50–54	50	3	-	3	2	-	1	1	1	11	3,6	23 (7,5%)
	51	-	1	-	1	-	-	-	1	3	1,0	
	52	1	-	-	1	-	-	2	1	5	1,6	
	53	-	-	1	-	-	-	-	-	1	0,3	
	54	1	-	-	2	-	-	-	-	3	1,0	
55–59	55	-	-	-	-	-	-	-	1	1	0,3	4 (1,3%)
	56	-	-	-	-	-	-	2	-	2	0,7	
	57	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	58	-	1	-	-	-	-	-	-	1	0,3	
60–64	59	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1 (0,3%)
	60	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	61	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	62	-	-	-	-	-	-	-	1	1	0,3	
65–69	63	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2 (0,7%)
	64	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	65	-	-	-	1	-	-	-	-	1	0,3	
	66	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	67	-	1	-	-	-	-	-	-	1	0,3	
Разом	68	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	305 (100%)
	69	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
		29	51	54	42	13	32	26	58			
		9,5%	16,7%	17,7%	13,8%	4,3%	10,5%	8,5%	19,0%			

*Примітка. 1. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.
2. Скорочення: Кролевець 1 – Варваринська церква, Кролевець 2 – Покровська церква, к – кількість.

Таблиця 26 – Вікові особливості повторно вінчаних жінок за матеріалами шлюбних обшуків 1836–1860 рр.

Вікові групи	Вік	Вовківці	Кролевець 1	Кролевець 2	Мельня	Миколаївка	Реутинці	Суми	Хижки	Разом		Вікові групи	
										За віком осіб	Вікові групи		
											К	%	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
20–24	20	-	1	1	1	-	-	1	-	4	2,1	26 (13,6%)	
	21	-	-	-	-	-	1	1	-	2	1,1		
	22	-	-	3	-	-	3	2	-	8	4,2		
	23	3	1	-	1	-	1	-	-	6	3,1		
25–29	24	-	2	1	1	-	-	1	1	6	3,1	50 (26,2%)	
	25	-	-	5	-	-	1	1	4	11	5,8		
	26	1	2	2	-	-	2	-	4	11	5,8		
	27	-	-	2	1	1	1	-	1	6	3,1		
30–34	28	-	3	1	3	2	-	1	2	12	6,3	48 (25,1%)	
	29	1	2	2	1	-	2	-	2	10	5,2		
	30	2	6	3	2	2	1	1	5	22	11,5		
	31	1	-	-	1	-	-	1	1	4	2,1		
35–39	32	-	1	1	-	-	2	2	4	10	5,2	30 (15,7%)	
	33	5	1	-	1	-	-	2	1	10	5,2		
	34	-	-	-	-	1	-	-	1	2	1,1		
	35	4	1	6	-	2	1	1	3	18	9,4		
40–44	36	-	1	1	1	-	-	-	-	3	1,6	27 (14,1%)	
	37	-	-	1	1	1	1	-	1	5	2,6		
	38	-	-	-	1	-	-	-	-	1	0,5		
	39	-	-	-	2	-	-	-	1	3	1,6		
45–49	40	1	4	9	3	-	-	1	1	19	10,0	8 (4,2%)	
	41	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
	42	-	1	1	2	-	-	1	-	5	2,6		
	43	-	1	-	1	-	-	-	-	2	1,1		
	44	-	-	1	-	-	-	-	-	1	0,5		
	45	-	-	-	-	-	-	2	2	4	2,1		
	46	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
	47	1	-	-	2	-	-	-	-	3	1,6		
	48	-	1	-	-	-	-	-	-	1	0,5		
	49	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		

Продовження таблиці 26

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
50–54	50	1	-	-	-	-	-	-	-	1	0,5	2 (1,1%)	
	51	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
	52	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
	53	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1		0,5
	54	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		-
Разом	20	28	41	25	9	16	18	34	191 (100%)				
	10,5%	14,7%	21,5%	13,1%	4,7%	8,4%	9,4%	17,8%					

*Примітка. 1. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

2. Скорочення: Кролевець 1 – Варваринська церква, Кролевець 2 – Покровська церква, к – кількість.

Представлені таблиці маскулінних і фемінних даних закінчуються різними віковими групами. Зокрема, в останню чоловічу вікову категорію зараховані 65–69-річні вдівці. Така розмежованість була визначена віком найстаршого нареченого, який повторно вінчався. Ним виявився 67-річний міщанин, мешканець м. Кролевець, удівець за першим шлюбом Яків Костянтинович Ряпуха. Наречений 1 листопада 1837 р. взяв за нову дружину молодшу на 25 років міщанську дівчину, 43-річну Параскеву Романа Романюка¹⁰¹⁷. До числа найстарших удівців, які наважилися на пізній повторний шлюб, можна зарахувати мешканців с. Мельня та с. Хижки. Першу подружню пару утворив 6 жовтня 1854 р. 65-річний казенний селянин Іоанн Михайлов Тяжин із вдовицею за першим чоловіком того ж соціального статусу Дар'єю Іонівною Єртіховою 47 років¹⁰¹⁸. Для чоловіка шлюб був третім, а для жінки – другим. Другий повторний сімейний союз був зареєстрований між кріпосними селянами одного власника Іваном Сергєєвим Кардашом

¹⁰¹⁷ ДАСО. Ф. 83. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 445 зв.¹⁰¹⁸ ДАСО. Ф. 855. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 50 зв.

62 років і 40-річною Іриною Федоровою Касяною. Вінчання задеклароване шлюбним обшуком 18 травня 1855 р. Головні учасники таїнства одружилися вразі¹⁰¹⁹.

Звернемо увагу на те, що в новоутворених родинах дружини молодші від чоловіків із віковою різницею від 18 до 25 років. Жінки не перетнули межі 50-річного, позарепродуктивного віку, очевидно, ще сподівалися на дітонародження в новому шлюбі. Французький дослідник Ж. Бардет зауважує, що п'ятдесятирічним віком обмежується пологова функція жінки¹⁰²⁰ і закінчується фертильний вік¹⁰²¹. Утворення різновікових матримоніальних союзів можна пояснити нестачею вільних для одруження чоловіків тотожних або суміжних вікових груп, тому жінкам, які прагнули заміжжя та продовження роду, доводилося задовольнятися шлюбамі з літніми чоловіками.

Припустимо, що з такою мотивацією вперше виходила заміж 43-річна згадана вище Параскева за найстаршого кролевецького нареченого. Проте не можна відкидати матеріальну привабливість домогосподарств удівців. До того ж не забуваймо, що людей від 60 років за біологічним типом відносять до категорії старих, а з 65-річного віку – до осіб постпродуктивного віку¹⁰²². У реєстраційних джерелах як зазвичай наголошували на їхній непрацеспроможності. На схилі літ більшість з овдовілих чоловіків прагнули бути доглянутими. Змінюваність соціальної позиції жінок і чоловіків з настанням старості, на думку

¹⁰¹⁹ ДАСО. Ф. 865. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 114 зв.¹⁰²⁰ Bardet J. Urodzeni w kontekście płodności naturalnej. *Przeszłość demograficzna Polski. Materiały i studia*. Wrocław : Wydawnictwo Historyczne Poznań. Wrocław, 2002. № 23. S. 7.¹⁰²¹ Фертильний (репродуктивний) вік – період в житті жінки, протягом якого вона здатна до виношування та народження дитини. Як правило, під репродуктивним віком розуміється для жінок вік 15 до 44–49 років. Райзберг Б. А. Сучасний соціокономічний словник. М., 2012. С. 76.¹⁰²² Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии ... С. 23.

польського дослідника Ц. Кукля, потребувала опікування ними родин або локальних притулків¹⁰²³.

На відміну від найстарших наречених-повторношлюбників, фемінна таблиця значно коротша. Останньою віковою групою, представленою в ній, є 50–54 роки. Така ситуація, очевидно, пов'язана з особливим 50-річним позагенеративним віком жінки, коли більшість жінок втрачала здатність народжувати дітей. Польський дослідник М. Копчинський указує на те, що у цьому віці наступала жіноча старість, принаймні на 10 років раніше, ніж чоловіча¹⁰²⁴. Інша дослідниця К. Гурна подібно виокремлює початок похилого віку жінок із 50 років¹⁰²⁵. Через таку фізіологічну особливість жінок у вікових межах названої групи було обмаль, лише дві. Найстаршою нареченою-повторношлюбницею виявилася королевецька 53-річна вдова за першим чоловіком, селянка поміщика Миколи Балабіна Ірина Іванівна Клименкова. Вона 8 лютого 1842 р. вийшла заміж за кріпосного селянина згаданого власника, тотожного з нею віком, вдівцем за другою дружиною Мойсея Ієремією Вегерею¹⁰²⁶. На межі фертильності виявилася й інша вдова – 50-річна козачка Стефанида Федорова Савченкова. Наречена 2 червня 1843 р. побралася з однолітком-удівцем козацького походження Віталієм Миколаєвим Запорожцем¹⁰²⁷.

¹⁰²³ Kuklo C. Gospodarstwo domowe osób starszego pokolenia w miastach na ziemiach polskich w epoce późnofeudalnej. *Kwartalnik historii kultury materialnej*. Warszawa, 2010. S. 122.

¹⁰²⁴ Korpczyński M. Starość nie radość? Ludzie starzy na wsi kujawskiej schyłku XVIII stulecia. *Zapiski historyczne. Poświęcone historii pomorza i krajów bałtyckich*. Toruń, 1996. S. 51.

¹⁰²⁵ Górna K. Śmierć «ze starości» – o ludziach starych i długowiecznych na podstawie wybranych metryk śląskich z XVIII i pierwszej połowy XIX wieku. *Przeszłość demograficzna Polski. Materiały i studia*. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2010. № 29. S. 72.

¹⁰²⁶ ДАСО. Ф. 1187. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 82.

¹⁰²⁷ ДАСО. Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 69 зв. – 70.

Дані вікових груп обох таблиць створюють можливості для історико-порівняльного аналізу вікових особливостей наречених-повторношлюбників за статеву ознакою. У першій віковій групі 20–24 років чисельно переважали вдови (13,6 %) на відміну від чоловіків (8,5 %). Різниця – 5,1 %. Подібні тенденції зберігаються й у наступних трьох групах. Жінок-повторношлюбниць (26,2 %) більше вийшло заміж у віці 25–29 років у порівнянні з чоловіками цього сімейного статусу (18,7 %). Відсоткова перевага становила 7,5 %. У вікових межах 30–34 років жіноча матримоніальна активність була наявною з різницею у 5,8 % (25,1 % проти 19,3 %).

На нашу думку, таку ситуацію можна пояснити декількома чинниками. По-перше, незаміжні жінки, вже апіорі, виходили заміж в середньому на 2 роки раніше, ніж неодружені чоловіки, зрозуміло, що й в повторношлюбності вони були лідерами. По-друге, опинившись у статусі вдівства, молоді жінки репродуктивного віку поспішали утворити новий сімейний союз, передусім з метою дітонародження. По-третє, маскулінну меншість можна пояснити можливим недообліком, адже значна частина чоловіків обирала собі нових дружин із інших населених пунктів. Відповідно до шлюбних вимог того часу, вінчання проходили в церквах, парафіянками яких були жінки-наречені, що ускладнює виявлення таких шлюбів в рідних парафіях чоловіків-мігрантів. Такі повторні шлюби недаремно називають втраченими¹⁰²⁸.

У наступних вікових групах 35–39 років, 45–49 років ситуація змінюється на користь маскулінності: 18,4 % проти 15,7 %, 11,5 % проти 4,2 %. Вікові маскуліно-фемінні розбіжності становили 2,7 % та 7,3 %. Така матримоніальна активність чоловіків на відміну від жінок була пов'язана з високою жіночою смертністю, зокрема під час пологів, адже таких жінок можна вважати

¹⁰²⁸ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии ... С. 144–145.

пізньопологовими. Овдовілі, ще продуктивного віку чоловіки, як зазвичай, недовго перебували в самотності, адже діти від попереднього шлюбу та хатня домашня робота вимагали жіночого догляду, тобто нового одруження та можливого народження дітей від інших дружин.

Лише у віковій категорії обох статей 40–44 років чоловічі показники (13,8%) з різницею в 0,3% були майже тотожними з жіночими даними (14,1%). Таку відмінність можна пояснити загальними тенденціями, характерними для людської популяції. З сорокарічного віку в статевіковому співвідношенні тимчасово переважали чоловіки, хоча в літньому віці знову кількісно випереджали жінки¹⁰²⁹. Припускаємо, що для цієї вікової групи аналізованої української спільноти було характерне тотожне кількісне співвідношення представників обох статей. Цей вік можна вважати переломним для жінки, адже вона переходила у фазу закінчення фертильності, а у жінок, які пізно народжували, зростала пологова смертність. Натомість кількісно чоловіки вікової групи 40–44 років, очевидно, переважали жінок.

Наречені-вдови, які були старшими за сорок років, за народними прикметами втрачали жіночу привабливість і тому не мали великого попиту на шлюбному ринку. Проте відомий письменник М. Гоголь у своєму творі «Вечера на хуторі близ Диканьки» (1829–1832 рр.) описує вдову Солоху як жінку, яка вступила в межовий період закінчення фертильності, але в той же час була досвідченою, нібито гралася чоловіками¹⁰³⁰.

У наступних вікових групах 50–54 років, 55–59 років, 60–64 років, 65–69 років спостерігаємо незначну маскуліну шлюбну активність: 7,5%, 1,3%, 0,3%, 0,7%. Жінки, які, як уже зазначено вище, були представлені лише віковою групою 50–54 років (1,1%),

¹⁰²⁹ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии ... С. 27–29.

¹⁰³⁰ Гоголь Н. В. Вечера на хуторі близ Диканьки: Повести, изданные Пасичником Рудым Паньком. [Худож. В. И. Жерибор]. Харків : Прапор, 1982. С. 97.

із закінченням репродуктивного віку втрачали шанси як на перше, так і на повторне одруження. Порівняно з жінками чоловіки продовжували користуватися попитом на шлюбному ринку.

Отже, проведений аналіз вікових даних наречених обох статей дав змогу виявити певні статеві особливості повторношлюбності. Кількісну перевагу в одну третину вдівців (305), які утворили нові сімейні союзи, на відміну від жінок (191), можливо пояснити декількома чинниками. Доволі частим явищем для вдівців було недотримання шестимісячного жалобного терміну після смерті дружин, коли наявність дітей і необхідність упорядкування господарського життя власного домогосподарства диктували вимогу швидкого повторного одруження. До того ж чоловікам було дещо легше знайти нову дружину для сімейного життя з-поміж незаміжніх жінок. У той же час не всякий неодружений чоловік погоджувався одружитися на вдові з дітьми. Дж. Гаджнал наголошує на тому, що чоловіки одружувалися в будь-якому випадку, а відсоток жінок, які виходили заміж, визначався наявністю чоловіків¹⁰³¹.

Виявлено наймолодших осіб-повторношлюбників обох статей – це 20-річні. Найстаршими з-поміж наречених були вдова 53 років і вдівець 67 років, що вказує на відсутність попиту на наречених-удів, починаючи з 50-річного позарепродуктивного віку. На противагу жінкам, чоловіки майже до 70-річного віку одружувалися повторно. У наречених-чоловіків пізнього шлюбного віку наречені-жінки були молодшими на 18–25 років. Історико-порівняльний аналіз вікових особливостей осіб обох статей, які уклали нові шлюби, продемонстрував окремі відмінності. Зокрема вдови-повторношлюбниці кількісно переважали у віці від 20 до 34 років. Лише у віковій групі 40–44 років статевікове співвідношення наречених було майже тотожним. У групі 35–39 років і з 45-річного й до 70-річного віку чисельно більшу матримоніальну активність виявили вдівці-повторношлюбники. Натомість вдови, починаючи з 40-річного віку

¹⁰³¹ Хаджнал Д. Европейский тип брачности в ретроспективе ... С. 58.

й до закінчення фертильного періоду (50 років), демонстрували спад шлюбної мобільності. Головними причинами вважаємо неспроможність до дітонародження й високу пологову смертність жінок пізнього фертильного віку. В аналізованих джерелах не виявлено порушень граничного віку для шлюбів: наречених чоловіків і жінок старших відповідно 80 років та 60 років.

❖❖❖ 5.5. Сезонна динаміка матримоніальних союзів

Утворення нових родин, проведення відповідних обрядів в Україні в середині XIX ст. узгоджувались з певними народними традиціями, віруваннями та забобонами, церковним календарем, настанням певних періодів в сільськогосподарському річному циклі, що й зумовило певну сезонність в укладенні шлюбів¹⁰³²

Тому в нашому дослідженні на основі даних окремих населених пунктів сільського та міського соціуму простежимо особливості сезонної шлюбності. Базою будуть книги церковних обшуків восьми парафій населення Лівобережжя України, які разом склали дані за чверть століття – з 1836 по 1860 р.¹⁰³³ Ці джерела дають змогу відслідкувати дні, місяці та пори року,

¹⁰³² Матушенко В. Б. Сучасне весілля в контексті української обрядової культури : монографія. К. : ВД «Стилос», 2009. С. 37; Олуэн Хафтон. Женщины, труд и семья. История женщин на Западе: в 5 т. Т. III : Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения. Под общ. ред. Ж. Дюби и М. Перро; под ред. Н. Земон Дэвис и А. Фарж; пер. с англ.; науч. ред. перевода Н. Л. Пушкирева. СПб. : Алетейя, 2008. С. 41.

¹⁰³³ ДАСО. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–90; Ф. 834. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 1–53; Ф. 834. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 1–108; Ф. 844. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–83; Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1–73; Ф. 855. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 1–91; Ф. 865. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1–136; Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–118; Спр. 27. Арк. 1–26; Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–121; Ф. 1187. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1–180.

обрані молодятами для проведення церемонії вінчання, у відповідних населених пунктах.

Ці показники були зведені в єдину таблицю 27, у котрій відображено загальну кількість шлюбів і порізно чисельність перших і повторних шлюбів. Відповідно до різних місяців року та визначеного періоду (1836–1860 рр.) було обраховано числові та відсоткові дані перших і повторних матримоніальних союзів. Ці дані представлені у таблиці 28 та для кращої візуалізації сезонності шлюбів у лінійній діаграмі (див. рис. 15).

Аналізуючи загальну динаміку сезонності шлюбів, помітна тенденція дотриманості населенням православного календаря вінчань. Загалом за чверть століття в означеному соціумі було зареєстровано 1372 сімейних союзи. Дані таблиць 27 та 28, та діаграми дають підстави стверджувати, що лише в чотирьох місяцях (червні, липні, серпні, вересні) з незначною різницею переважали повторні шлюби. В усіх інших – більшість сімейних союзів представлені подружніми парами, які уклали шлюб уперше. Це зумовлено кількісною перевагою більше ніж утричі першошлюбників – 1009 (73,5%), у порівнянні з повторношлюбниками – 363 (26,5%). У сезонності місяців першовінчаних наречених популярними були січень – 349 (25,4%), жовтень – 188 (13,7%), листопад – 152 (11,1%), лютий – 129 (9,4%), травень – 106 (7,7%) та квітень – 60 (4,3%). Малочисельними такі сімейні союзи були в червні – 10 (0,7%), липні – 9 (0,6%), вересні – 6 (0,5%). У трьох місяцях узагалі першошлюбників не виявлено – березні, серпні та грудні.

Подібну ситуацію виявлено і під час аналізу повторної шлюбності. Найбільше число таких матримоніальних союзів було зареєстровано у січні – 83 (6,1%), жовтні – 72 (5,3%), квітні та листопаді майже однаково – 38 і 39 (по 2,8%), лютому – 30 (2,2%). Лише літні місяці, червень – 14 (1,0%), липень – 15 (1,1%), серпень – 2 (0,2%), та осінній вересень – 14 (1,0%), демонстрували незначну кількісну перевагу в порівнянні з першими шлюбами.

Таблиця 27 – Сезонні коливання шлюбності в православних парафіях Лівобережжя України (за матеріалами церковних обшуків 1836–1860 рр.)

Місяці року	Перші / повторні шлюби	Вовківці	Кролевець 1	Кролевець 2	Мельня	Миколаївка	Реутинці	Суми	Хижки	Разом		
										1	П	С
Січень	1	40	30	72	49	27	33	35	63	349	-	432
	п	3	9	18	9	2	11	10	21	-	83	
Лютий	1	11	22	13	28	9	18	6	22	129	-	159
	п	-	5	8	6	2	3	2	4	-	30	
Березень	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	п	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Квітень	1	14	7	12	6	3	12	4	2	60	-	98
	п	10	4	9	3	3	3	1	5	-	38	
Травень	1	23	10	26	10	4	8	17	8	106	-	162
	п	5	13	10	6	2	4	5	11	-	56	
Червень	1	1	3	4	-	-	2	-	-	10	-	24
	п	4	2	2	3	1	1	-	1	-	14	
Липень	1	1	2	1	-	-	1	4	-	9	-	24
	п	2	3	5	-	-	1	3	1	-	15	
Серпень	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
	п	-	2	-	-	-	-	-	-	-	2	
Вересень	1	1	1	-	1	-	1	2	-	6	-	20
	п	-	2	-	5	2	2	2	1	-	14	
Жовтень	1	31	32	25	15	5	33	18	29	188	-	260
	п	5	14	10	10	-	13	10	10	-	72	
Листопад	1	18	41	14	12	3	20	16	28	152	-	191
	п	6	5	7	3	3	5	1	9	-	39	
Грудень	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	п	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Разом										1009	363	
		175	207	236	166	66	171	136	215			

*Примітка. 1. 1 – перші, п – повторні, с – сума перших і повторних шлюбів, Кролевець 1 – Варваринська церква, Кролевець 2 – Покровська церква. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Таблиця 28 – Загальні показники сезонної шлюбності за матеріалами церковних обшуків 1836–1860 рр.

Шлюби	Місяці											Шлюби разом		
	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень	Перші	Повторні
Перші	349	129	-	60	106	10	9	-	6	188	152	-	1009	-
%	25,4	9,4	-	4,3	7,7	0,7	0,6	-	0,5	13,7	11,1	-	73,5	-
Повт.	83	30	-	38	56	14	15	2	14	72	39	-	-	363
%	6,1	2,2	-	2,8	4,1	1,0	1,1	0,2	1,0	5,3	2,8	-	-	26,5
Разом	432	159	-	98	162	24	24	2	20	260	191	-	1372	
Разом %	31,5	11,6	-	7,1	11,8	1,7	1,7	0,2	1,5	19,0	13,9	-	100	

*Примітка. 1. Повт. – повторні. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Розглядаючи загальну сезонність шлюбів, бачимо, що найбільша кількість одружень відбувалася в зимовий час – 591 (43,1%). Відзначався популярністю січень. Упродовж 25-річного досліджуваного періоду в цьому місяці виявлено 432 (31,5%) шлюбні реєстрації. Показовий січневий вінчальний спалах не підтверджував тезу про народний забобон. Адже вважалося: якщо святкувати весілля у другому місяці зими, можливе раннє овдовіння¹⁰³⁴. Поступався лютий – 159 (11,6%). Зменшення числа сімейних союзів пов'язане зі щорічними календарними коливаннями днів Великого посту (Чотиридесятниці), а також заборонами проведення вінчань за тиждень до і тиждень опісля нього¹⁰³⁵.

Значна кількість одружень проходила також восени – 471 (34,3%). Загалом осінньо-зимова популярність вінчань пояснювалася періодом «м'ясоїда», коли закінчувалися сезонні польові роботи, збирали врожай, зростала домашня птиця та інша худоба. Саме тоді знаходився час для відпочинку та святкування громадою: «Діждем до осені, то будуть у нас кундосини (весілля)»¹⁰³⁶. Очевидно, найбільше осінніх шлюбів святкували від Покрови (14 жовтня) до Пилипівського посту (14 листопада)¹⁰³⁷, адже в жовтні виявлено 260 (19,0%) реєстрацій, а в листопаді – 191 (13,9%). Цікаво, що за народними повір'ями саме весільні пари останнього осіннього місяця мали перспективи до заможного подружнього життя¹⁰³⁸. Найменше сімейних союзів було укладено у вересні – 20 (1,5%). Вереснева малочисельність зумовлена переважно строгими постами 10, 11, 26

¹⁰³⁴ Маховська С. Традиційні весільні прикмети і заборони на Слобожанщині в першій половині ХХ століття ... С. 108.

¹⁰³⁵ Календарь венчаний православной церкви. URL: <http://www.abc-people.com/event/crush-ven.htm>

¹⁰³⁶ Українські народні прислів'я та приказки ... С. 636.

¹⁰³⁷ Дати постів указані за діючим Григоріанським календарем, перехід на який відбувся лише у 1918 р.

¹⁰³⁸ Маховська С. Традиційні весільні прикмети і заборони на Слобожанщині в першій половині ХХ століття ... С. 108.

та 27 числа, які присвячені Усікновенню голови Івана Хрестителя¹⁰³⁹, а також занятістю населення збором урожаю.

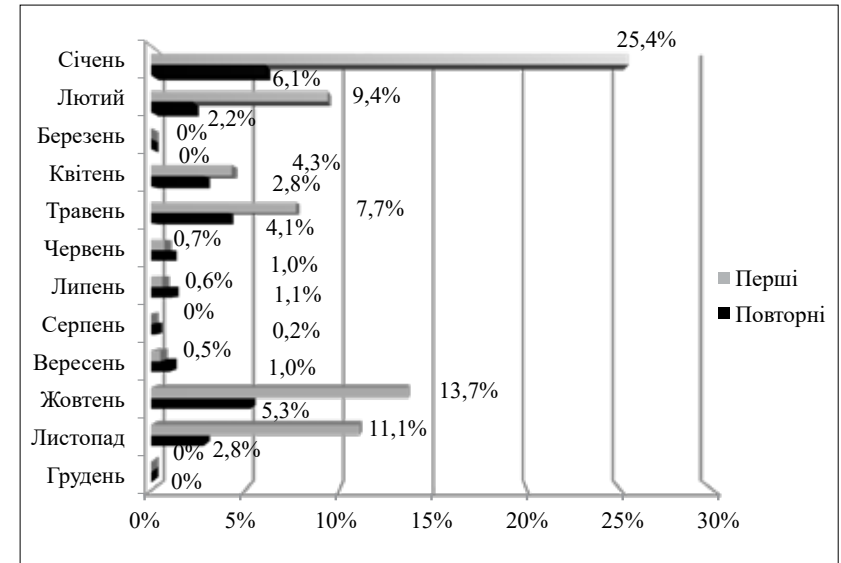

Рисунок 15 – Загальні показники сезонності шлюбності за церковними обшуками 1836–1860 рр.

Припускаємо, що на процес вибору дати вінчання неабиякий вплив мали неврожайні роки, недорід, які відтермінували проведення весільного обряду. Це підтверджували народні висловлювання: «Нащо мені женитися, нащо жінку брати, – не вродила сочевиця, нічим жінку годувати» або ж «Чужим пивом весілля не одбудеш»¹⁰⁴⁰. Як відомо, власне весільний обряд тривав щонайменше три дні, а то й тиждень¹⁰⁴¹. Недаремно

¹⁰³⁹ Календарь венчаний православной церкви. URL: <http://www.abc-people.com/event/crush-ven.htm>

¹⁰⁴⁰ Українські народні прислів'я та приказки ... С. 633, 636.

¹⁰⁴¹ Поезія українського весілля: бібліогр. покажч. [Уклад. С. Настенко; ред.: С. Чачко, В. Кучерява. Н. Лінкевич]; Держ. Б-ка України для юнацтва.

в народному прислів'ї наголошувалося: «Весілля три дні, а злидні довіку»¹⁰⁴². Відстежувалися також «нечисті» жіночі дні, оскільки за українськими звичаями заборонялося в такому фізіологічному стані дівчині / вдові йти під вінець¹⁰⁴³.

Весняні місяці малочисельні в кількісних показниках шлюбності – 260 (19,0 %). Це пояснювалося суворим Великим постом, який тривав у березневі та квітневі місяці. Тому перший місяць весни був узагалі без шлюбних реєстрацій. Щоправда, у попередніх наших дослідженнях, проведених за матеріалами метричних книг Успенської (1741–1763 рр.) та Миколаївської (1764–1786 рр.) церков м. Сорочинці Миргородського полку, виявлено два березневих вінчання (0,4 %) в загальній чисельності одружень – 475 (100 %) ¹⁰⁴⁴.

Утім потрібно враховувати, що у XVIII ст., на противагу XIX ст., очевидно, вінчання в церкві й весілля часто відбувалися не в один день, а через певний проміжок часу. Більше того, молоді могли починати спільне сімейне життя відокремлено, проживаючи в осібних будинках до весілля. Саме такі народні звичаї викликали синодальний указ 16 жовтня 1744 р., за яким опісля вінчання наречений і наречена повинні були жити разом¹⁰⁴⁵. За невиконання цієї шлюбної вимоги порушники в 60-х роках XVIII ст. повинні були каратися засланням у монастир¹⁰⁴⁶.

Київ. [Б. в.], 2016. С. 5; Борисенко В. К. Українське весілля: Традиції і сучасність ... С. 28.

¹⁰⁴² Українські народні прислів'я та приказки ... С. 636.

¹⁰⁴³ Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. 3-тє вид, доп. і перероб. Київ : Інтелектуальна книга, 2014. С. 65.

¹⁰⁴⁴ Бороденко Е. А. Повторное замужество овдовевших женщин Левобережной Украины (на материалах метрических книг XVIII века). *Историческая демография. Научный журнал*. 2014. № 2 (14). С. 6.

¹⁰⁴⁵ Борисенко В. К. Українське весілля: Традиції і сучасність ... С. 57; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XII. С. 246.

¹⁰⁴⁶ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания ... С. 585–596.

Подібно, невелика кількість подружніх пар вінчалася й у квітні – 98 (7,1%), незначно більше в останньому весняному місяці – 162 (11,8%). Узагалі травневі весілля проводилися з обережністю, оскільки могли викликати поневіряння й хвилювання, а в народі говорилося: «Хто в маї вінчається, буде вік маяться»¹⁰⁴⁷. Проте останній місяць весни радував населення квітучими садками та зазвичай потеплінням, що загалом піднімало настрої населенню та сприяло проведенню пишної весільної церемонії.

Не таким святковим виглядало літо, позаяк ця пора переповнена сільськогосподарськими роботами, тому вільного часу для підготовки й проведення вінчальних обрядів практично не було. З представленої таблиці 28 та діаграми (див. рис. 15) бачимо, що з усіх шлюбів літньої пори – 50 (3,6%), переважали повторні реєстрації – 31 (2,3%), які які, мабуть, здебільшого проходили з меншими урочистостями, частуваннями та не потребували особливих матеріальних витрат.

Так, 10 червня 1842 р. в Покровській церкві с. Реутинці 37-річний удівець за першим шлюбом Гаврило Антонович Антоненко, служивий матрос 37 флотського екіпажу, одружився з Тетяною Яковлевою 42 років, яка була відпущена на волю дружиною губернського секретаря Оленою Забиленою. Зауважимо, що для Тетяни це був перший шлюб¹⁰⁴⁸. Допускаємо, що жінка могла бути служницею названої дворянки й познайомитися з нареченим за сприяння своєї господині. Окрім того, Тетяна була ще в репродуктивному віці, періоді ризику жіночої самотності. Очевидно, що вона поспішала не втратити свій шанс: вийти заміж за пристойного шлюбного кандидата та встигнути виконати головне призначення жінки – народити дітей, а отже, урочистості були вельми неважливими.

¹⁰⁴⁷ Українські народні прислів'я та приказки ... С. 638; Маховська С. Традиційні весільні прикмети і заборони на Слобожанщині в першій половині XX століття. *Народна творчість та етнологія*. 2011. № 6. С. 108.

¹⁰⁴⁸ ДАСО. Ф. 844. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 62.

Інше вінчання відбулося 9 липня 1852 р. в Покровській церкві м. Кролевець. У цей день уклав перший шлюб дячок с. Галки Тимофій Іванович Раїч 26 років із удовою померлого унтер-офіцера Хавронією Степанівною Івченковою. Щоправда, для 29-річної самотньої жінки це був вже третій сімейний союз¹⁰⁴⁹. Отже, неюнацький вік обох наречених і повторна шлюбність одного з-поміж них, напевно, не сприяли проведенню пишних весільних святкувань, які проходили в непопулярний для таїнства вінчання літній час.

Попри те, що червневі місяці за народним повір'ям передбачали майбутнє щасливе сімейне життя, вінчання були поодинокими. Подібно й липневі місяці, які були обмежені другим великим постом – Петровським, що починався в понеділок, через тиждень опісля Дня Святої Трійці, та закінчувався в День Петра і Павла (12 липня). У різні роки залежно від дати святкування Великодня він міг тривати різні терміни – від 8 до 42 днів. Зрозуміло, що календарні коливання впливали на кількісні показники шлюбності двох літніх місяців. Так, у червнево-липневі дні було зафіксовано однаково невелику кількість матримоніальних союзів – по 24 (1,7 %).

У серпні взагалі виявлено тільки дві подружні пари (0,2 %), вінчальна церемонія яких відбулася у Варваринській церкві м. Кролевець. В одному з випадків 27 серпня 1848 р. вдруге одружився 48-річний удівець Йосиф Дем'янович Казенко. На час укладання шлюбу чоловік служив боцманом у флотському екіпажі, тому наречений додав квиток-дозвіл на шлюб із описом його біографічних даних, зовнішнього вигляду та підписаний старшими за рангом морськими офіцерами. Йосиф брав за дружину на 23 роки молодшу за себе 25-річну доньку померлого кролевецького міщанина Дар'ю Миронівну Доманюк¹⁰⁵⁰. У згаданих сорочинських метриках XVIII ст. за 45 досліджуваних років

подібно виявлено одне серпнєве вінчання, до того ж повторношлюбників. Не забуваймо, що серпень переобтяжений сільсько-господарськими роботами, тому святкування матримоніальних союзів простолюдом вважалося, мабуть, несвоєчасним¹⁰⁵¹.

Сезонні показники кількості шлюбів у польському м. Губін демонстрували схожу ілюстрацію. Упродовж 1802–1850 рр. найбільше сімейних союзів зареєстровано взимку (29,6 %) та восени (27,2 %). Поступалася весна (23,1 %). Найменше було влітку (20,1 %). З-поміж місяців лідерами були січень, лютий і листопад¹⁰⁵². За дослідженнями сезонної шлюбності в п'яти міських і дев'яти сільських польських парафій XVI–XVIII ст. аналогічно домінували два зимові місяці (лютий, січень), а також один осінній (листопад). Щоправда, малочисельні вінчання були зафіксовані в тих місяцях, у яких на українських землях таїнства шлюбу практично не реєструвалися. Це березень і грудень¹⁰⁵³. Якнайперше це пояснюється відмінністю святкування католицького і православного Різдва, іншими святково-календарними зміщеннями відповідно до григоріанського та юліанського літочислення.

Далі проаналізуємо соціальну стратифікацію 50 (100 %) подружніх пар, вінчання яких відбулося влітку. Помічено, що значна частка з них представлена обома нареченими, які належали до однойменних соціальних прошарків. Адже був поширений принцип соціальної ендогамії, за якої обранця найчастіше шукали в колі рівного собі за походженням і статками. Це робилося для того, щоб у майбутній сім'ї чоловік та жінка були рівноправними та ніхто не мав підстав для докорів¹⁰⁵⁴. Так, до поміщицьких селян належало 16 (32,0 %) наречених,

¹⁰⁵¹ Бороденко Е. А. Повторное замужество овдовевших женщин Левобережной Украины (на материалах метрических книг XVIII века) ... С. 6–7.

¹⁰⁵² Kurowska H. Gubin i jego miesycańcy ... S. 128–129.

¹⁰⁵³ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiogowej... S. 298–299.

¹⁰⁵⁴ Українське народознавство : навч. посіб. ; за ред. С. П. Павлюка; передмова М.Г. Жулинського. 3-тє вид., випр. Київ : Знання, 2006. С. 198.

¹⁰⁴⁹ ДАСО. Ф. 1187. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 167.

¹⁰⁵⁰ ДАСО. Ф. 834. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 48.

подібно 3 (6,0 %) – казенних селян, 9 (18 %) – козаків, 3 (6,0 %) – міщан. В інших випадках нові сім'ї склалися з представників різних соціальних прошарків. Зокрема 4 (8,0 %) матримоніальних союзів були зафіксовані між міщанами і козаками, 2 (4,0 %) – козаками із солдатками. Усі інші були представлені поодинокими випадками. Наприклад, шлюб уклали рядовий солдат із селянкою, паламар (служитель православної церкви) із козачкою, казенний селянин із цеховою дівкою або ж казенний селянин із солдатською донькою.

Привертають увагу подружні пари, які можна віднести до привілейованих прошарків тогочасного суспільства. Вони зі своїми статками, очевидно, не чекали нового врожаю та вінчалися в літній час. Так, 21 липня 1846 р. в Іллінській церкві м. Суми було зареєстровано шлюб «холостого» 27-річного служилого дворянина Григорія Олександровича Лукеніна з донькою померлого прапорщика «девицею» Єфросинією Петрівною Турчининовою 26 років¹⁰⁵⁵. В іншому випадку 5 червня 1853 р. унтер-офіцер Драгунського Його Імператорської Величності спадкоємця цесаревича полку Тихон Савельєвич Луговий 37 років у Покровській церкві м. Кролевець одружився зі звільненою від кріпосної залежності 19-річною незаміжною з с. Білки Марією Єфимовою Мацаковою¹⁰⁵⁶.

У с. Вовківці 10 липня 1838 р. було укладено союз двох першошлюбників: 21-річного Василя Івановича Андрієвського з м. Веприк, який закінчив навчання в семінарії, з донькою вовківського священника Марією Павловою Трояновською 17 років. Нареченому було видано дозвіл на шлюб від Полтавської духовної консисторії від 1 грудня 1837 р. за № 9311¹⁰⁵⁷. Представлені приклади наводять на думку про те, що на вибір дня вінчання впливали також різні установи, які

уповноважені були видавати дозвільні документи на шлюб. Щоправда, у наведеному прикладі наречений отримав дозвіл за півроку до весілля, а одружився, напевно, лише після закінчення навчання або ж під час літніх канікул.

На завершення виокремимо загальні висновки. Так, матеріали шлюбних обшуків окремих парафій сільського та міського населення Лівобережжя України дали змогу вивчити загальні показники динаміки сезонності шлюбів у 1836–1860 рр., а також окремо перших і повторних вінчань. З 1372 матримоніальних союзів найбільше було першошлюбників – 73,5 %, повторношлюбники поступалися – 26,5 %. У загальній сезонності сімейних союзів популярність мали зима (43,1 %) та осінь (34,3 %). З-поміж місяців-лідерів у кількісній більшості вінчань відзначилися січень, жовтень та листопад. Не часто таїнства шлюбу відбувалися весною (19,0 %) і зовсім незначне число (3,6 %) сімейних союзів було зареєстровано влітку. Порівнюючи перші та повторні шлюби з'ясувалося, що загалом перші переважали в усіх місяцях, однак у літніх і осінньому вересневому більше було зареєстровано повторних шлюбів.

¹⁰⁵⁵ ДАСО. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 48 зв. – 49.

¹⁰⁵⁶ ДАСО. Ф. 1187. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 177.

¹⁰⁵⁷ ДАСО. Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 12.

VI. ВІДХИЛЕННЯ ВІД СТАНДАРТНОЇ МОДЕЛІ ШЛЮБУ ТА ДЕВІАЦІЇ

❖ 6.1. «Божжа вдова» як релігійна модель ідеальної поведінки самотньої жінки

Дослідники української ранньомодерної історії давно звернули увагу на те, що в тогочасній документації фігурують здебільшого чоловіки. Жінка лише іноді «визирає» через шпарини судових справ, тестаментів тощо, однак у тих же ревізіях чи компутах вона фігурує тільки в якості вдови. Удівство за сприятливого збігу обставин робило жінку власницею майна, повноправною господинею та повністю дієздатною особою, що для жінки в тогочасному патріархальному суспільстві було майже неможливим. Число вдів було доволі значним унаслідок високої смертності чоловіків. Винятковість цієї категорії самотньої жінки проявлялася в доволі суперечливому ставленні суспільства до неї, яке формувалося згідно норм християнського віровчення, народних традицій та її власної поведінки. Відтак, у даному дослідженні спробуємо з'ясувати окремі соціорелігійні та гендерні аспекти, а саме: трактування статусу вдови відповідно до норм християнського віровчення, ставлення українського ранньомодерного суспільства до таких осіб, котрі, за дослідженнями В. Маслійчука, вже апіорі належали до групи ризику в сенсі сексуальних та інших девіацій¹⁰⁵⁸.

¹⁰⁵⁸ Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2007. Вип. 7. С. . 243-263; Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. Київ – Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2008. 128 с.

«Удовою» в народів Центрально-Східної Європи здавна вважали жінку, яка продовжувала жити безшлюбно після смерті чоловіка¹⁰⁵⁹. Удівство – стан, який народна традиція оцінювала як соціально неповноцінний, тобто соціальну роль жінки-вдови розглядали як відхилення, девіацію стосовно соціокультурної норми – заміжньої жінки¹⁰⁶⁰. У народній традиції вдівство вважалося Божим приреченням на самотність та великим нещастям: *«Вдовіти – горе терпіти», «Тепер її і кури заклюють», «Краще сім разів горіти, чим раз овдовіти»*¹⁰⁶¹.

Своєрідним містком між народним та «книжним» сприйняттям удови можна вважати погляди, закарбовані у віршах-роздумах мандрівного ченця Климентія: *«І так безмужно живуть / Бог их сохранияет: і падають в гріхи таких то не попускаєт. / Дай же Боже і вдовам за їх терпеніє: тут – нагороду, а там – душам спасеніє»*¹⁰⁶². Священник не дарма просив у Бога заступництва вдовам, адже у Священному Писанні йдеться якраз про це: *«Господь обороняє прихидьків, сироту та вдовицю підтримує, а дорогу безбожних викривлює!» (Пс. 146:9)*¹⁰⁶³.

Інші біблійні рядки також повчають людей не чинити шкоди, не гнобити, не кривдити вдів, оскільки така поведінка буде каратися: *«Жодної вдови та сироти не будеш гнобити. Якщо ж ти справді гнобитимеш їх, то коли вони, кличучи, кликатимуть до Мене, то конче почую їхній зойк і розпалиться гнів Мій, і повбиваю вас мечем, і стануть жінки ваші вдовами,*

¹⁰⁵⁹ Толковый словарь живаго великорускаго языка. Владимира Даля. Второе издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. Т. I. А-З. Издание книгопродавца-топографа М. О. Вольфа. С.-Петербург, Гостиный дворъ, № № 17 и 18, Москва, Кузнецкий мостъ, д. Третьякова, 1880. С. 175.

¹⁰⁶⁰ Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – поч. XX ст.). Львів : Інститут народознавства НАН України, 2008. С. 211.

¹⁰⁶¹ Українські народні прислів'я та приказки ... С. 165.

¹⁰⁶² Климентій Зіновійв. Вірші ... С. 99.

¹⁰⁶³ Біблія або книги святого письма Старого й Нового Заповіту...

а діти ваші сиротами» (Вих. 22:24)¹⁰⁶⁴. Вплив цих християнських тез на суспільну думку можна простежити ще у філософських творах часів Київської Русі. У «Слові про Закон та Благодать» митрополита Іларіона зустрічаємо опис управлінських якостей великого князя Володимира Святославовича, який був уславлений численними милостями, разуючою щедрістю до бідних: сиріт, хворих і боржників, удів і всіх, хто потребував допомоги¹⁰⁶⁵. У «Повчанні дітям» Володимира Мономаха серед настанов майбутнім поколінням читаємо: «Заступайтесь за обіженого, давайте розраду сироті, оправдайте вдовицю»¹⁰⁶⁶.

Подібний стан речей був притаманний і більш пізній епосі. Зокрема, аналізуючи православні тексти XIV–XV ст., російська дослідниця Н. Пушкарьова з'ясувала, що в них велика увага приділяється шанобливому ставленню до жінок похилого віку, особливо до вдів¹⁰⁶⁷. Дотримання такої праведної поведінки винагороджувалося Божою ласкою, адже в Писанні говорилося: «Не будете тиснути чужинця, сироту та вдову...то зроблю, що ви пробуватимете на цім місці, у краю, що його дав я вашим батькам відвіку навіки!» (Єр.7:6-7)¹⁰⁶⁸.

Дуалістичне ставлення до вдів – упереджене народне та заступницьке християнське, впливало на зміну поведінки та життєвих стратегій самотньої жінки. Її життя від часу перетворення на вдову і до смерті в ідеалі мало визначатися чотирма основними християнськими обов'язками: моральністю в поведінці, облаштуванням дому та вихованням дітей,

відданістю релігійним практикам і здійсненню добрих учинків¹⁰⁶⁹. Проте виконання цих християнських норм корегувалося й новою роллю вдови – вона знову опинялася у стані «нареченої», тобто перебувала в пошуку нового шлюбного партнера. Більша частина таких жінок прагнула уникнути самотності, повторно уклавши шлюб, а інша – могла спробувати знайти заспокоєння в релігії. Основним психологічним чинником релігійності польський психолог, священник Ю. Макселон, вважає страх у різних його проявах¹⁰⁷⁰. Зрозуміло, що страх впливав і на поведінку вдови, оскільки вона опинялася у складних життєвих обставинах, у стані морального неспокою та прагнула захисту Всевишнього. Церква могла запропонувати тут не так вже й багато: заспокоєння в молитві; зверненні до Бога / святих із проханням про дарування всіляких благ, заступництва та відвернення зла; напучування від священника¹⁰⁷¹. Недарма молитву називають «їжею і життям душі», а православ'я розглядає цю форму спілкування як «бесіду з Богом»¹⁰⁷².

У релігійних творах досліджуваної доби артикулювалися два полярні «стилі життя» вдів. Перший був уособленням жіночої гідності, працьовитості та побожності неодмінно вів до статусу «Божої вдови» та до служіння церкві. Другий же міг бути порочним і неправедним, породженням «вдови диявола». Така самотня жінка за покликом плоті, необхідністю утримання своїх дітей та з інших обставин прагнула до пошуків чоловіка-партнера, причому не обов'язково в рамках

¹⁰⁶⁴ Біблія або книги святого письма Старого й Нового Заповіту...

¹⁰⁶⁵ Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать. Давня українська література. Хрестоматія. К., 1992. С. 195-214, 626-628.

¹⁰⁶⁶ Повчання ; [Володимира Мономаха за Лаврентіївським списком] І зборник. URL: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar09.htm>

¹⁰⁶⁷ Пушкарева Н. Л. Семья, женщина, сексуальная этика в православии и католицизме: перспективы сравнительного подхода. *Этнографическое обозрение*. 1995. № 3. С. 63.

¹⁰⁶⁸ Біблія або книги святого письма Старого й Нового Заповіту ...

¹⁰⁶⁹ Puqacewicz I. Wizerunek dobrej wdowy w opiniach Ojców Kościoła i moralistów w epoce wczesnonowożytnej. *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV-XX wieku: struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze* ; [pod redakcją C. Kukło]. War-wa : Wydawnictwo DIG, 2008. S. 252.

¹⁰⁷⁰ Московец В. П. Психология религии : посібник. К. : Академвидав, 2004. С. 157.

¹⁰⁷¹ Релігієзнавчий словник ; [за ред. А. Колодного і Б. Лобовика]. К. : Четверта хвиля, 1996. С. 200.

¹⁰⁷² Кислюк К. В., Кучер О. М. Релігієзнавство : навч. посібник для студентів вузів. К. : Кондор, 2004. С. 284.

узакононого шлюбу¹⁰⁷³. Останній варіант поведінки на практиці призводив до різних видів девіацій, адже саме життя самотніх жінок в сексуальному плані перетворювало їх на конкуренток заміжнім жінкам¹⁰⁷⁴.

Поведінка «Божої вдови» визнавалася церквою справжньою, гідною, оскільки зростала її побожність у дотриманні ідеальних християнських постулатів. Можливо, деякі вдови своїми праведними вчинками прагнули хоча б наблизитися до цього статусу, через молодий вік і наявність дітей не могли стати істинними «Божими вдовицями», які потребували захисту від церкви. За християнським віровченням, ідеальною «Божою вдовою» вважалася жінка, яка залишилася після смерті чоловіка зовсім одна, без дітей і внуків. Така жінка-одиначка покладалася тільки на Господа, позаяк стояла осторонь від практичної домашньої роботи та весь свій вільний час присвячувала молитві й благочестивим подвигам. До істинної «Божої вдови», яка потребувала утримання церкви, зараховували самотню бездітну жінку за певних умов: вона повинна була мати лише один шлюб, уславитися добродіємністю та бути старішою за шістьдесят років, неспроможною заробляти собі на прожиття¹⁰⁷⁵.

Про таких літніх удів у матеріалах Румянцевського опису 1765–1769 рр. зазвичай повідомлялося: «*дряхлые, работают не могут*»¹⁰⁷⁶. Таких істинних удів або дівок, які заради богомилля

¹⁰⁷³ Puqacewicz I. Wizerunek dobrej wdowy w opiniach Ojców Kościoła i moralistów w epoce wczesnonowożytnej. *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku: struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*; [pod redakcją C. Kuklo]. War-wa : Wydawnictwo DIG, 2008. S. 252–254.

¹⁰⁷⁴ Волошин Ю. Жінка-вдова в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису Малоросії). *Київська старовина*. 2011. № 1. С. 13; Сердюк І. Вдівці і вдови у Рум'янцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз). *Краєзнавство*. 2008. № 1–4. С. 175.

¹⁰⁷⁵ Толковая Библия или комментарий на все книги Св. Писания Ветхого и Нового Заветов; [под ред. А. П. Лопухиной]. Петербург, 1913. С. 385–406. URL: <http://mystudies.narod.ru/library/1/lopuhin/bible/timothy1.html>

¹⁰⁷⁶ ЦДІАУК. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 526. Арк. 12 зв.

відмовлялися від шлюбу, ще називали «Христовими нареченими»¹⁰⁷⁷. Вони повинні були прославляти свого Нареченого, безперестанку очищувати себе словом та мудрістю, щоб чистими вічно співіснувати з Чистим¹⁰⁷⁸. Обов'язком такої вдови, згідно з повчаннями святителя Василя Великого, було перебування вдень і вночі у постійних молитвах і постах¹⁰⁷⁹. Отже, створювався особливий тип «мирських відлюдниць, що цноту свою заповідали Христу»¹⁰⁸⁰. Проте це не були екзальтовані релігійні фанатки, які прагнули до постриження за віру. Переважно то були жінки, які цілком свідомо «уславлувалися» в миру, а не в монастирі. Однією з причин такого усамітнення жінок поза монастирями дослідник С. Горський називав те, що в XVIII ст. обителі перетворилися на своєрідні жіночі в'язниці з недоброю славою. Тому більшість жінок не бажала бути відлюдницями навіть тоді, коли все їхнє попереднє життя виявилось зламаним та порятунок в молитві ставав необхідністю¹⁰⁸¹.

Ті самотні жінки, які ставали церковними утриманками, або мирськими відлюдницями, напевно, становили чи не найактивнішу частину релігійних громад, виконували багато доручень із фінансування та оздоблення храму, співали в церковних хорах, організували парафіяльні святкування, опікувалися добродіємністю при церквах тощо. Таку ситуацію спостерігаємо не тільки на Лівобережжі, чи то в Україні загалом, але і в сусідніх слов'янських землях. Зокрема, із студії польського історика Ц. Кукля відомо, що самотні полячки другої половини XVIII ст.,

¹⁰⁷⁷ Толковый словарь живого великорусского языка. Владимира Даля. Второе издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. Т. II. Издание книгопродавца-топографа М. О. Вольфа. С.-Петербург, Гостиный дворъ, № № 17 и 18, Москва, Кузнецкий мостъ, д. Третьякова, 1881. С. 509.

¹⁰⁷⁸ Григорий Богослов. Собрание творений ... С. 202–205.

¹⁰⁷⁹ Святитель Василий Великий. Беседы; [Библиотека Святых отцов и Учителей Церкви]. Беседа 1. О посте 1-я; Нравственные правила. Правило 74. URL: http://azbyka.ru/otechnik/Vasilij_Velikij/beseda_01.shtml

¹⁰⁸⁰ Горский С. Русская женщина XVIII века. Москва : Книгоиздательство «Дело», 1912. С. 92.

¹⁰⁸¹ Горский С. Русская женщина XVIII века. ... С. 92.

які на схилі життя залишилися поза структурами родини, також знаходили заспокоєння, вступаючи до релігійних братств¹⁰⁸².

Деякі «Божі вдовиці» взагалі відмовлялися від мирського життя та обирали інший шлях – чернецтво. Вони приймали обітницю безшлюбності, послуху і нестяжання, присвячували себе богомілью. Щоправда, постригтися у монахині могли не всі вдови, а тільки ті, які досягли шістдесятилітнього віку, а також за умови, що їхні діти були вже повнолітніми та не потребували батьківської турботи¹⁰⁸³.

Канонічні образи «Христових наречених», у їх повсякденні, закарбовано в «Життях святих» – головній праці українського церковного мислителя та філософа XVII–XVIII ст. Дмитра Туптала (Ростовського)¹⁰⁸⁴.

Наблизитися до статусу «Божої вдови» могли й інші, молодші за шістдесят років особи, які проживали зі своїми сім'ями, однак суворо дотримувалися норм християнського віровчення та релігійних практик. Свідченням удової набожності було суворе дотримання постів, сповіді та причастя, часті подання милостині та відвідування богослужінь. У своїх записках про Україну XVII ст. П. Шевальє наголошував, що в українців «*пости частіші та суворіші від наших, оскільки, сповідуючи грецьку релігію, утримуються не лише від м'яса, але також від масла, молока, сиру, яєць та навіть від риби і живляться тільки капустою, буряками, грибами та іншими овочами. Серед них є такі побожні, що споживають лише хліб та воду, за винятком все ж субот і неділь*»¹⁰⁸⁵. Цей особливий час посту людина приділяла Богові,

¹⁰⁸² Kuklo С. Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne. Białystok : Wyd-wo Uniwersytetu w Białymstoku, 1996. S. 209.

¹⁰⁸³ Цатурова М. К. Русское семейное право XVI–XVIII вв ... С. 76.

¹⁰⁸⁴ Дмитро Туптало. Життя святих ; [Переклад Валерій Шевчук] Львів : Видавництво «Свічадо», 2008. Т. VI. С. 75–79, 91–101, 177–178. URL: <http://www.TrueChristianity.Info/>

¹⁰⁸⁵ Шевал'є П. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію.

присвячувала молитвам, читанню Священного Писання, міркуванням про гріхи, сповідям, відвідуванням храму. За трактуванням «отця церкви» Василя Великого, той, хто не поститься, не потрапляє до раю¹⁰⁸⁶.

У мемуарах іноземців-сучасників знаходимо свідчення про те, що занадто велика набожність у деяких людей, зокрема дотримання 40-денного посту перед Великоднем, в окремих випадках призводила до згубних наслідків. Так, англійський інженер, капітан Д. Перрі у своїх записках 1698–1715 рр., що стосувалися його перебування в східнослов'янських землях, зазначав, що справою більш богоугодною було померти, витримуючи піст, ніж підкріпити свої сили вживанням яєць або м'яса та врятувати своє життя¹⁰⁸⁷. Про строгість у дотриманні селянством посту також зазначав український поет XVIII ст. І. Некрашевич. За його твердженням, порушенням посту вважалася й крапля сироватки, що потрапляла на уста¹⁰⁸⁸. За такої богоугодності, на думку іноземців, не враховувалися ні вік, ні слабкість здоров'я, що призводило до сильного поширення хвороб та зростання смертності населення¹⁰⁸⁹.

Іншими невід'ємними ритуальними складниками поведінки вдови, видимими елементами християнських таїнств, були обряди сповіді та причастя (євхаристії). Вдова повинна

Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби ; [упоряд. Т. Гошко]. Львів : Вид-во Укр-го Католиц. університету, 2011. С. 492–493.

¹⁰⁸⁶ Святитель Василий Великий. Беседы ; [Библиотека Святых отцов и Учителей Церкви]. Беседа 1. О посте 1-я; Нравственные правила. Правило 74. URL: http://azbyka.ru/otechnik/Vasilij_Velikij/beseda_01.shtml

¹⁰⁸⁷ Трегубов С. Религиозный бытъ русских и состояние духовенства въ XVIII в. по мемуарамъ иностранцевъ. Киевъ : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1884. С. 64.

¹⁰⁸⁸ Кістянівська Н. Твори Івана Некрашевича українського письменника XVIII ст. (Розвідка й тексти). Київ : Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. С. XXII.

¹⁰⁸⁹ Трегубов С. Религиозный бытъ русских и состояние духовенства въ XVIII в. по мемуарамъ иностранцевъ. Киевъ : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1884. С. 63–65.

була осмислити гріховність окремих своїх учинків, визнати їх, а також покаятися священнику, особі, яка наділена правом прощати гріховні діяння від імені Бога¹⁰⁹⁰. Визнання своїх гріхів і покаєння мали знищити докази людської провини, адже сповідь стирає пам'ять про гріх¹⁰⁹¹. Прикметно, що за указом митрополита Тимофія Щербацького 1749 р. віруючі зобов'язані були сповідуватися тільки своєму парафіяльному священнику, проте інколи за умов надання письмового дозволу від нього вони могли допускатися до цього обряду в іншій парафіяльній церкві. У разі відсутності у дні Великого посту в межах парафії така особа обов'язково після повернення повинна була здійснити це таїнство повторно¹⁰⁹². Проте чітке дотримання означених вимог мало ймовірно.

Процедура сповіді, за наказом духовної влади, повинна була проходити «поодиноці», утім таке нововведення не завжди позитивно схвалювала сільська громада. Іноді, навпаки, викликало неприязнь, нерозуміння та породжувало конфлікти між селянами й священниками через те, що останній відмічав усіх, хто не з'являвся на сповідь, а потім їх могли штрафувати¹⁰⁹³. Так, у творі «Замисл на попа» І. Некрашевича парафіяни нарікають на панотця: *«Нехай би він перестав тілко мудровати, щоби*

¹⁰⁹⁰ Московець В. П. Психологія релігії: посібник. К.: Академвидав, 2004. С. 79.

¹⁰⁹¹ Гуревич А. Я. Избранные труды. Культура средневековой Европы СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2007. С. 390-391.

¹⁰⁹² Романова О. Сповідь у житті православних мирян Лівобережної України (30–70-і рр. XVIII ст.): дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. Київ, 2009. С. 155.

¹⁰⁹³ Відповідно до указу Синоду від 30 вересня 1765 р. «О штрафах и наказаниях за небытие на исповеди и у святого причастия» штрафом каралися люди, які не були на сповіді більше трьох років. У випадку неплатоспроможності «за помещиковых же и владельческих людей и крестьян, кои за неисповедь положенных штрафов сами платить будут не в состоянии, взыскивать те штрафы с помещиков их и владельцев, а в небытность оных, с приказщиков и старост». Миненко Н. А. Культура русских крестьян Зауралья. XVII – первой половины XIX в. М.: Наука, 1991. С. 163; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XVII. С. 346.

*так по одинцю все, всіх нас сповідати»*¹⁰⁹⁴. Про деяких парафіян, які не виконували християнський обов'язок парохі подавали донесення у вищі духовні інстанції. Зокрема, представник кліру одного з храмів Данило Базилевич скаржився у Роменське духовне правління на парафіянок Марію Яківну, дружину Пантелеймона Сареева, та Євдокію Тоскерову Івана Йосифова, які в 1762 р. не були на сповіді¹⁰⁹⁵.

В інших рядках згаданий вище поет наголошував на тому, що головним допуском мирянина до сповіді було знання молитви «Отче наш», а для причастя – святої Трійці, а основними питаннями до жінки на сповіді у представника парафіяльного кліру, були: *«Їздила ль когда везди ворожки іскати... Шутки кощунніе ль ти в весіллях творила, іль і більше чим, скажи, і как ти грішила?»*¹⁰⁹⁶. Зокрема, відповідаючи на подібні запитання, вдови свідомо повинні були визнати свої гріхи та отримати прощення.

Можна впевнено стверджувати, що взагалі-то жінки були більш схильними до саморефлексії та щирості під час цього таїнства, у порівнянні з чоловіками. До того ж рушійними мотивами для вдів, що спонукали їх до сповіді, можна вважати вже існуючу самотність як покарання за неспокутовані гріхи, а також страх смерті без покаєння. На думку Т. Тентлера, головними принципами середньовічної системи організації таїнства сповіді були: примусити таким чином людей, в тому числі й самотніх жінок, сповідуватися священнику, підкорятися моральності, законам і каятися свідомо, щоб совість викликала почуття провини¹⁰⁹⁷. Окрім сповіді, іншим обов'язковим таїнством ставало причастя освяченими хлібом і вином після літургій.

¹⁰⁹⁴ Кістянівська Н. Твори Івана Некрашевича українського письменника XVIII ст. (Розвідка й тексти). Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. С. XXII.

¹⁰⁹⁵ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 618. Арк. 1.

¹⁰⁹⁶ Українська література XVIII ст.; [укл. О. В. Мишанич]. К.: Наукова думка, 1983. С. 242.

¹⁰⁹⁷ Душин О. Э. Исповедь и совесть в западноевропейской культуре XIII–XVI вв. СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2005. С. 22–23.

Більшість самотніх жінок виконувала свій християнський, сповідальний обов'язок, особливо з наближенням старості. Зокрема, О. Романова, аналізуючи сімейний стан «грішників» цього періоду, тобто осіб, які не з'явилися в Святу Чотиридесятницю на сповідь і причастя, доводить, що вдови та незаміжні жінки були досить релігійнослухняними¹⁰⁹⁸. Таку дисциплінованість обох категорій самотніх жінок можна пояснити сімейною невлаштованістю, відсутністю долі, адже, як вважалося, самотність – це Боже покарання за гріхи. Попри все, вдови, особливо молоді, прагнули молитвами, покаєнням та евхаристією отримати прощення та, можливо, знову влаштувати своє сімейне життя.

Аналізуючи поведінку вдови щодо дотримання релігійних практик, також слід враховувати періодичність відвідання нею богослужінь, які здійснювалися урочисто в храмі у супроводі церковного співу, читання Євангелія тощо. Це, відповідно до православних традицій, впливало на гріховність або праведність особи. Зокрема, в есхатологічному апокрифі, поширеному в українських землях у XIV–XVIII ст., «Хождение Богородиці по мукам» зазначалося таке: ті лінивці, які «до церкви на молитви і на празники урочистіє, яко то на воскресеніє Христово, і на рождество Христово, і на крещеніє, яко мертвії лежали, а до церкви вставати не хотіли» каралися «вогнем»¹⁰⁹⁹. Припускаємо, що саме такі набожні самотні жінки, дотримуючись праведної поведінки та боячись Божого покарання, могли бути частими відвідувачками православних храмів, оскільки саме там знаходили душевний спокій, спілкування з однодумцями та шукали підтримки Всевишнього.

¹⁰⁹⁸ Романова О. Образ «грішника» за матеріалами сповідних розписів Київської митрополії 1730–1760-х рр. *Український історичний журнал*. Київ : «Дієз продукт», 2012. № 1. С. 55–56.

¹⁰⁹⁹ Хождение Богородиці по мукам. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби ; [упоряд. Т. Гошко]. Львів : Вид-во Укр-го Католиц. університету, 2011. С. 499.

Ще однією справою, за якою оцінювалися діяння вдів, було милосердя та надання милостині нужденним людям. Одним із головних догматів християнського віровчення вважається віра в небесну винагороду за боговгодні вчинки на землі¹¹⁰⁰. Відомий «отець церкви» (патрист) Іоанн Златоуст визнавав, що милосердна поведінка була проявом удовиної мудрості¹¹⁰¹. Так само народна мораль учила благодійності: «Хто бідному дає, той вдесятеро придбає»¹¹⁰².

Окремими критеріями, за якими суспільство оцінювало вдову, були її господарська та педагогічна діяльність у вихованні дітей. Покладені на жінку християнським віровченням обов'язки повинні були характеризувати її як добру господиню, а також справедливу матір. Смерть годувальника призводила родину до складної економічної ситуації, зокрема в побуті багатодітної родини, адже майже єдиним джерелом утримання сім'ї був робочий процес, продуманий та спланований ще раніше померлим чоловіком¹¹⁰³. Опісля його смерті, доволі часто вдовам, особливо за малолітства дітей, доводилося керувати домогосподарством самотужки. І від того, як буде організована співпраця самотніх жінок і дітей, залежало їхнє матеріальне благополуччя.

Винятково важливим питанням було виховання дітей відповідно до норм християнської моралі. У Посланні Павла до Тимофія зустрічаємо повчання правильному родинному вихованню вдовиних

¹¹⁰⁰ Релігієзнавство : навчальний посібник для студентів ВНЗ [В. Л. Петрушенко, О. П. Петрушенко, М. П. Скалецький та ін.]. Львів : «Новий Світ-2000», 2006. С. 160.

¹¹⁰¹ Творения Святого отца нашего Иоанна Златоуста архиепископа Константинопольского Т. 3. Кн. 1. Беседа 30. URL: http://www.ispovednik.ru/zlatoust/Z03_1/t03_1.htm

¹¹⁰² Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми ; [упоряд. М. М. Пазяк]. К. : Наук. Думка, 1991. С. 78.

¹¹⁰³ Kwapulińska P. Rodzina w parafii kochłowieckiej w XIX wieku. *Śląskie studia demograficzne. Rodzina* ; [pod redakcją Zbigniewa Kwaśnego]. Т. 5. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2001. S. 152.

дітей: «А як має вдовиця яка дітей чи внучат, нехай учаться перше побожно шанувати родину свою, і віддячуватися батькам, бо це Богові вгодно» (1Тим. 5:4)¹¹⁰⁴. Від того, як будуть виховані вдовині діти, залежало її життя на старість. Саме у виховному процесі вдова повинна була проявити всю свою жіночу мудрість, бо, як в народі говорилося, – «що посієш, те пожнеш». Загалом можна відзначити досить високий рівень відповідальності батьків за своїх дітей у досліджувану добу¹¹⁰⁵. Натомість діти сприяли психологічному видужанню самотньої жінки після пережитої втрати чоловіка. Вірогідно, багато з них починали нове життя саме в ім'я дітей.

Щоправда, не завжди був зворотній результат, на який розраховували самотні жінки. Бували випадки, коли вдовині діти не шанували свою матір та припускалися невдячної та злочинної поведінки. Приклад цьому знаходимо у скарзі вдови генерального хорунжого Івана Сулими, Марії Полуботківни, гетьману Апостола на сина Івана від 1728 р. Із документа зрозуміло, що розбещений син розорив родинний маєток і зовсім не поважав свою хвору та калічну матір. Вона від нього «утиски і грабітельства ізносила терпенієм», а також побої, якими їй «не малоє увечча сдєлав»¹¹⁰⁶.

За такі проступки окремою статтею I Литовського Статуту (1529 р.) передбачалося таке покарання: за побиття дітьми матері або батька останні мали право позбавити неблагондійну дитину спадщини, але за умови відсутності вже складеного письмового заповіту¹¹⁰⁷. Помітно, що великий вплив на

¹¹⁰⁴ Біблія або книги святого письма Старого й Нового Заповіту...

¹¹⁰⁵ Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2007. Вип. 7. С. 252.

¹¹⁰⁶ Жалоба вдови генерального хоружаго Івана Сулими, Марьи Полуботковны, гетьману Апостола на сына Івана. 1728 г. Сулимовській архивъ. Фамильныя бумаги Сулимъ, Скорупъ и Войцеховичей. XVII–XVIII в. Съ пятью портретами ; [под ред А. Лазаревскаго]. Київъ : Тип. К. Н. Милевскаго, Прорезная улица, домъ Эрнста, 1884. С. 55–56.

¹¹⁰⁷ Кривоший О. Материзна. Жінка в правовій культурі українського народу IX – перша половина XVII ст. Запоріжжя : «Поліграф», 2001. С. 69–70.

успішність виховного процесу вдів щодо їх дітей відігравали розпушта чи навіть злочинна діяльність самих матерів, яка змалку вчила дітей аморальним і девіантним вчинкам. Напевне, вже сам статус самотньої жінки зобов'язував її контролювати свою поведінку та бути прикладом праведності для своїх дітей.

Християнські настанови у захисті вдів не завжди дотримувалися й загалом у суспільстві. Свідченням нетолерантного ставлення до вдів були численні судові справи за спадщину померлого чоловіка, з боку його родичів чи сусідів, які іноді тяглися довгі десятиліття, а також позовні заяви до суду про пограбування самотніх жінок, скривдження їхніх дітей, передусім дівчат. Прикладом може слугувати справа вдови Зіновії Василівни Яковичевої на діверів свого померлого чоловіка – лубенського полкового осавула, за майнові права на його маєток. Розгляд цієї справи тягнувся, з перервами, упродовж 43 років (1739–1782)¹¹⁰⁸. Також до нас дійшов реєстр майна пограбованої розбійниками вдови протопопа Євстафії з м. Старі Млини від 1777 р. У неї було викрадено чотириста рублів у срібній монеті, дев'ять тисяч золотом, попівський одяг (7 ряс), 48 рублів церковних грошей, золотий хрест та інші цінні речі¹¹⁰⁹.

Зі схожою ситуацією в 1778 р. зіткнулася Ксенія – вдова калінінського священника Данила Нікітіна, який помер за три роки до цього. Самотня жінка обвинувачувала нового калінінського пароха Петра Холодовича, який пограбував її, забравши частину грошей та іншого майна¹¹¹⁰. Подібно священник Миколаївської церкви м. Ромни Романовський у 1767 р. скоїв пограбування майна козачки Ганни Мосенкової¹¹¹¹.

За матеріалами іншої судової справи у 1732 р., правопорушники відшкодовували грошима за нанесені тілесні ушкодження та

¹¹⁰⁸ ДАПО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1431. Арк. 1–20; Спр. 2649. Арк. 1; Спр. 2652. Арк. 1–65.

¹¹⁰⁹ ДАПО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 445. Арк. 1–2.

¹¹¹⁰ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 1292. Арк. 1–4.

¹¹¹¹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 881. Арк. 1–38.

завдане безчестя мешканці м. Короп Ганні Лятошисі та її доньці¹¹¹². Частими були випадки крадіжок у овдовілих жінок великої рогатої худоби або коней. Зокрема, в 1755 р. вдова бунчукового товариша Яготинської сотні Анастасія Маленевська звернулася до суду із заявою про крадіжку в неї коня священником Мартином Куклярським¹¹¹³. Подібним злочином у 1789 р. відзначилися Макар Карпенко та Єфим Галушка з с. Білошапки Пирятинського повіту. Чоловіків звинувачено в крадіжках худоби в козачки Параскеви Носкової та інших односельців¹¹¹⁴. Бували випадки, коли скривджені та зневірені самотні жінки закінчували життя самогубством¹¹¹⁵.

Як бачимо, майнові суперечки вдів з дітьми та близькими родичами померлого чоловіка були доволі частим явищем. Тоді заповіді Божі в підтримці й захисті вдів ставали другорядними або й взагалі забувалися. Нагальним завданням для родичів ставало відвоювання всього майна вдови або його значної частки. У більшості випадків рідня користувалася пригніченим станом удови, яка не завжди готова була боротися за свої майнові права в судових установах. Злодії навіть не боялися божої кари за крадіжку церковних атрибутів. Як бачимо, представники парафіяльного духовенства доволі часто виступали в ролі грабіжників і кривдників.

Загалом, напевно, із метою захисту та уникнення у майбутньому подібних колізій, у родинних колах духовних осіб була поширена практика одружувати доньок на студентах-випускниках духовних колегій із наступним успадкуванням останніми сану парафіяльного священника¹¹¹⁶.

Прояви толерантного суспільного ставлення до овдовілих, незаміжніх жінок та їхніх дітей також мали місце. Зокрема,

¹¹¹² ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 4073. Арк. 1–5.

¹¹¹³ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 305. Арк. 1–68.

¹¹¹⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1029. Арк. 1–4.

¹¹¹⁵ ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 12527. Арк. 1–40.

¹¹¹⁶ ДАХО. Ф. 40. Оп. 11. Спр. 637. Арк. 1–6; Оп. 15. Спр. 559. Арк. 1–2; ДАЧО. Ф. 676. Оп. 2. Спр. 291. Арк. 1–4.

у кінці XVIII ст. помітні заходи з організації опікунських органів¹¹¹⁷. Надання медичної допомоги, для прикладу, у 1765 р. Францем Вульфом в богоугодних закладах м. Переяслав¹¹¹⁸. Дружини духовних осіб, офіцерів, державних служилих після смерті чоловіків отримували право на прожиток, своєрідну пенсію¹¹¹⁹ тощо.

Підсумовуючи, хотілося б зауважити, що ставлення традиційного українського суспільства до вдів, з одного боку, було упередженим, а з іншого – коригувалося християнськими, заступницькими поученнями. Деякі вдови за власною волею та з морально-психологічних, матеріальних причин змінювали свою поведінкову стратегію. Вважали, що зразкове облаштування дому, виховання дітей у дусі християнської етики та моралі, праведність у поведінці, зростання набожності, строге дотримання релігійних практик сприятиме наближенню їх до статусу «Божої вдови». Втім не можна говорити про поширений релігійний фанатизм серед таких самотніх осіб.

❖ 6.2. Історико-демографічний портрет черниць

«Христові наречені», інокіні, черниці, затворниці – по-різному можна іменувати тих жінок ранньомодерного часу, які вбачали сенс свого життєвого шляху в служінні Богу. Звісно ж, ступінь набожності людей в ті часи формувалася індивідуально, відповідно до статевовікових, психологічних, станових, сімейних, територіальних відмінностей, стану здоров'я та

¹¹¹⁷ ДАСО. Ф. 996. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1–82; Спр. 9. Арк. 1–20; Спр. 379. Арк. 1–30.

¹¹¹⁸ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 508. Арк. 1–9.

¹¹¹⁹ ЦДІАУК. Ф. 127. Оп. 1043. Спр. 62. Арк. 1–18; ДАСО. Ф. 749. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 1–2.

освіченості людини й т. ін. Російський дослідник О. Каменський зазначав, що міра релігійної захопленості особи, цього періоду, визначалася самою людиною¹¹²⁰. Богомольним був той, хто хотів таким бути, – так можна повідати про людей доіндустріальної епохи. Не буде перебільшенням сказати, що аскетичні ідеї приваблювали жінок тієї доби інколи навіть більше ніж чоловіків¹¹²¹. Це зрозуміло, адже відхід в монастир часто був чи не єдиною можливістю розірвати замкнене коло визначеної їм суспільством гендерної ролі. Одні з них (напівмонахині) віддавали життя Всевишньому в миру, а інші, черниці, присягалися обітницям бідності, покірності, цнотливості та самовиховання в обителі. Саме жіночі монастирі, як своєрідні «інститути удосконалення» та усамітнення ранньомодерної епохи, мотивували нашу дослідницьку зацікавленість¹¹²².

У рамках дослідження цього сюжету ми спробуємо порушити одвічне питання про мотиви жіночого самозречення від мирського життя та відмови від виконання головної феміної функції – материнства. На прикладі монахинь дівочого Ладинського Свято-Покровського монастиря проаналізуємо такі історико-демографічні характеристики тамтешнього жіноцтва, як їх кількість, специфіку ім'янаречення, географію походження, стану, вікову та сімейну належність. Крім цього, ми звернемося до окремих спонук подібної жіночої маргіналізації, зокрема, проаналізуємо особні ситуації, включно із обставинами побутового, особистісного життя, переживань, страждань, життєвих пошуків жінок.

¹¹²⁰ Каменский А. Б. От Петра I до Павла I. Реформы в России XVIII века. Опыт целостного анализа. Москва : ООО «Новое литературное обозрение», 1999. С. 362.

¹¹²¹ Шашков С. С. Историческая судьба женщины, детоубийство и проституция. С.-Петербург : ВЪ тип-і Ф.С. Сущинскаго, 1872. С. 166.

¹¹²² Элиша Шульте ван Кессель. Девственница и матери между небом и землей. История женщин на Западе : в 5 т. Т. III : Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения ; под общ. ред. Ж. Дюби и М. Перро ; под ред. Н. Земон Дэвис и А. Фарж ; пер. с англ. ; науч. ред. перевода Н. Л. Пушкарева. СПб. : Алетей, 2008. С. 129, 152, 165.

Пізнати окремі аспекти жіночого чернецтва стало можливим завдяки відомостям актової монастирської документації, судових справ, художньої літератури та матеріалів усної народної творчості. Найбільш унікальні дані історико-демографічного характеру про ім'я, вік, територіальне походження, сімейний стан, особливості здоров'я, стану належність, грамотність, час прийняття у монастир, постриження, місце набуття чернечого сану («в мантию»), працеспроможність, вид побутових робіт монахинь і мимохідь указані причини «шлюбу з Христом» репрезентовано у «Відомості про послушниць і монахинь дівочого Ладинського Свято-Покровського монастиря за 1771 р.», збереженій у ЦДІАУК. Ця книга, власне, й становитиме основу нашої тематичної розвідки в межах означеного параграфа¹¹²³.

За припущеннями В. Ластовського, названий монастир у 1730-х роках міг бути під владою єпископа Переяславсько-Бориспільської єпархії¹¹²⁴. Щоправда, вже станом на 1760-і рр. він перебував у складі Київської єпархії та у підпорядкуванні чоловічого Густинського Свято-Троїцького монастиря¹¹²⁵.

Зазначений обліковий документ було створено відповідно до частини вимог форми-зразка «О сочинении мужеским и девичьим монастырям и пустыням ведомостей» 1767 р.¹¹²⁶ Подібна звітна документація подавалася монастирями згідно з розпорядженням «Відомства православного сповідання» Російської імперії. Цим адміністративним терміном, у широкому сенсі, називали Святійший Синод та його канцелярію. Відповідно до постанови від 21 січня 1765 р. у Комісію по церковним маєткам кожні півроку повинні були подаватися дані

¹¹²³ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 798. Арк. 1–16.

¹¹²⁴ Ластовський В. В. Православна церква у суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія) : монографія. Черкаси : Черкаський інститут управління, 2002. С. 47.

¹¹²⁵ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания ... С. 591.

¹¹²⁶ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XVI. С. 150.

про кількість штатних і позаштатних монахинь і монахів щодо можливості їх утримання¹¹²⁷.

У дівочому Ладинському Свято-Покровському монастирі станом на 1771 р. рахувалося 43 жінки. Всі вони мали особні імена, які отримали при постриженні, та лише четверо монахинь було з однотипним ім'янареченням – по дві Надії та Марфи. Деякі носили доволі рідкісні, як для «миру», власні імена: Євлантія, Макарія, Анісія, Єлефарія, Матрида, Патфима, Феоктиста, Полінарія, Магдалена, Пулаерія, Марсена, Євстахія, Панкратія, Євагрія, Інокентія тощо. На жаль, відомості про одну з-поміж них, невідому нам на ім'я, повною мірою неможливо дослідити в зв'язку з пошкодженням аркуша. Майже всі черниці (41) вказали на свою українську етнічну належність, лише одна – на російську. Географія походження українок доволі широка: лише п'ять монахинь були уродженками села Ладиного, що неподалік від м. Прилук. Найбільше ж було таких, що походили з населених пунктів Лубенського (14), Прилуцького (12), інші, по декілька осіб – Миргородського, Ніжинського, Стародубського, Полтавського, Чернігівського полків і Слобідсько-Української губернії. Ще одна черниця – 44-річна Єфросинія, прибула до обителі в 1766 р. з м. Києва із свідцтвом від ігумені Феодори Київського Флорівського монастиря¹¹²⁸.

Стосовно соціальних верств, до яких належали ці жінки, можемо сказати наступне: найбільше було таких осіб, що походили «з козацького роду» – 22 (54%), 12 (29%) відносилися до посполитих, 4 (10%) названі «роду обивательського»¹¹²⁹, 2 (5%) – міщанського, 1 (2%) – духовного. Станову належність двох черниць не з'ясовано: 53-річної Маргарити з «Великоросії» (звідки саме у документі не вказано), та тієї, яку було зареєстровано на пошкодженій частині тексту.

¹¹²⁷ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания ... С. 262, 264.

¹¹²⁸ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 798. Арк. 6 зв. – 7.

¹¹²⁹ Словник української мови: в 11 т. ; [АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда]. Т. 5. К. : Наукова думка, 1970–1980. 1974. С. 499–500.

Практично дві третини з 42 штатних монастирських жінок, а це 31 особа (74%), за свого мирського життя були незаміжніми («холостими»), ще 11 – вдовами (26%). Наймолодшою «Христовою нареченою», яка ніколи не брала шлюб, виявилася 34-річна козачка Надія. Вона була взята в обитель «к изучению русской грамоты» у 9-літньому віці, проте залишилась надовго і в 24 роки прийняла чернечий сан. Найстарішою «холостою» була 86-річна інокія Марина з козацького роду. Її можна назвати старожилом монастиря, адже прийшла вона в обитель ще в 1709 р. в 24-річному віці, а постриглася при досягненні 41-річчя. З-поміж удовиць молодшою репрезентовано Харитину 40 років із м. Стародуб, яка на четвертий рік перебування в монастирі, у 37-річному віці, прийняла чернецтво. Іншу – Варвару, 78-літню вдову з м. Чернух Лубенського полку, яка вже й не пам'ятала, коли саме опинилася в духовному закладі, можна вважати найстаршою. Вона вже 35 років як перебувала «в мантії»¹¹³⁰. Обидві вдовиці так само належали до козацького прошарку.

Тож, як бачимо, переважна більшість жінок, що прийняли постриг, у джерелі позначені «холостими». Усі вони були старші 30-річного віку, а значна частина з них взагалі потрапляла до групи «ризиків жіночої самотності»¹¹³¹. Очевидно, у таких осіб шанси знайти собі неодруженого чоловіка були незначними, а за вдівців виходити заміж не всі хотіли через різні народні передостороги та забобони¹¹³². Про таких в народі говорили: «Буду сивіти, як вівця, а не піду за вдівця» або ж «Сиділа дівка та

¹¹³⁰ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 798. Арк. 2а зв., 4 зв., 8, 12.

¹¹³¹ Бороденко О. Незаміжні жінки Гетьманщини другої половини XVIII століття (історико-демографічний аспект на прикладі облікових джерел сіл Полтавського полку). *Історична пам'ять*. Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2012. Вип. 27. С. 62.

¹¹³² Бороденко Е. А. Повторное замужество овдовевших женщин Левобережной Украины (на материалах метрических книг XVIII века). *Историческая демография. Научный журнал*. 2014. № 2 (14). С. 5.

й висиділа дідька»¹¹³³. Деякі з них мислили фатально, вважаючи, що «вийти заміж доля Божя не судила»¹¹³⁴. Натомість, у традиціях патріархально-патерналістського суспільства позашлюбні, бездітні жінки не мали самостійної значущості. Їхній маргінальний соціальний статус викликав у громади дуалістичне сприйняття. Нібито співчуття, а одночасно й неприйняття, осуд, очікування від таких жінок можливих проявів асоціальної, девіантної поведінки. Вибір ними пожиттєвого дівочтва був також зумовлений острахом перед можливою смертю під час пологів, особливо в молодих літах. Цілком можливо, що вони керувалися твердженням про те, що зобов'язання жінки вступати в сексуальні відносини і народжувати в муках – символізувало рабство, у той же час «невинність» могла надати свободу¹¹³⁵.

Таблиця 29 – Особливості вікової та шлюбної структури черниць дівочого Ладинського Свято-Покровського монастиря

Вікові групи	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70-74	75-79	80-84	85-89	Разом
Сімейний стан													
Незаміжні	1	3	6	4	10	3	-	3	-	-	-	1	31
Удови	-	-	1	2	1	1	1	3	-	2	-	-	11
Разом	1	3	7	6	11	4	1	6	-	2	-	1	42

*Примітка. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел

Аналізуючи вікові особливості черниць, відмітимо те, що більшість – 32 (76%), становили жінки працездатного віку. 3-поміж них 17 (41%) осіб (14 незаміжніх і 3 вдови) перебували в продуктивному віці (від 15 до 45–49 років), вповні

могли мати сім'ю, виношувати та народжувати дітей, але, очевидно, через свої переконання, слабкість здоров'я або ж життєві колізії віддали себе «шлюбу з Христом» (див. табл. 29, рис. 16). Загалом 17 (41%) незаміжніх жінок можна вважати старими дівами, оскільки вони фігурували старшими 50 років і ніколи не були та не могли бути, відповідно до свого статусу, заміжніми: десять осіб – у віковій групі 50–54 років, три – 55–59 років, так само – 65–69 років та одна черниця – 85–89 років¹¹³⁶.

Такий віковий склад монахинь пояснювався умовами прийняття в чернецтво, регламентованими актовим документом 1722 р. Всі, хто бажали «усамітніся», повинні були походити з населених пунктів місцевої єпархії та перевірятися на наявність чинних шлюбів, боргів, відсутність переслідування судом тощо. Кріпосним селянкам дозволялося йти в чернецтво тільки після пред'явлення відпускних листів від своїх поміщиків. За наявності живого чоловіка жінка могла подати прохання про розлучення до Синоду з метою переходу в чернецтво. Якщо ж подружжя, за обоюсторонньою згодою, вирішило усамітнитися в монастирі, то бралися до уваги наявність / відсутність у них дітей і вік дружини (їй повинно було бути не менше 50–60 років)¹¹³⁷.

Відповідно до статті 81 «Уставу Духовних Консисторій» 1841 р. консисторія дещо ширше регламентувала умови постриження в чернецтво. Певний час збиралися відомості про достойність бажуючої особи на довічне усамітнення: кількість років від народження, час перебування в монастирі «на иску», свідчення про поведінку людини, відсутність перешкод у цивільному відомстві, наявність вільних місць у тій обителі, в якій планувала залишитися особа, чи іншій, але в межах єпархії. Потім дозвіл на постриження очікувався від Святійшого Синоду¹¹³⁸.

¹¹³³ Українські народні прислів'я та приказки ... С. 639.

¹¹³⁴ ЦДІАУК. Ф. 127. Оп. 1043. Спр. 39. Арк. 4.

¹¹³⁵ Элиша Шульте ван Кессель. Девственницы и матери между небом и землей...

¹¹³⁶ Бороденко О. Незаміжні жінки Гетьманщини другої половини XVIII століття ...

¹¹³⁷ ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. VI. С. 708–709.

¹¹³⁸ ПСЗРИ. Собраніе второе. Т. VI. Ч. I. С. 232.

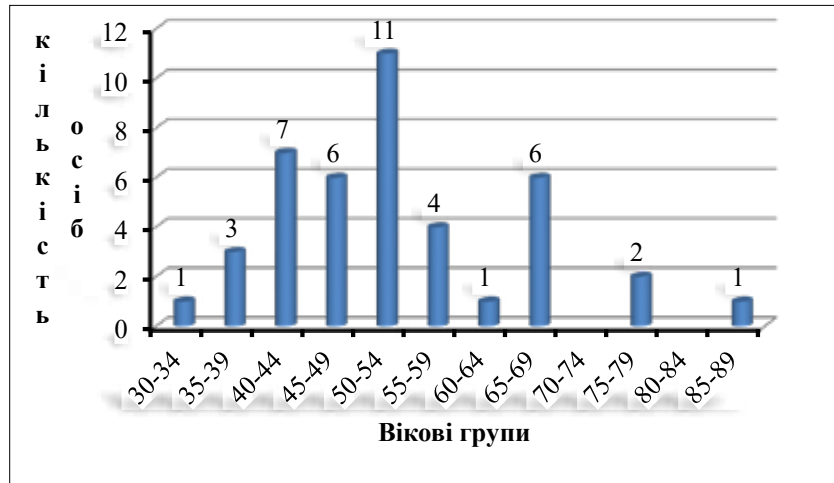

Рисунок 16 – Вікові особливості черниць

Удів у духовному закладі знаходилося небагато – 11 (26 %) жінок. Їхнє перебування передусім було пов'язане з православними настановами. Перевага надавалася вдовам опісля 60 років, а молодших удовиць могли, напевно, приймати «в мантію» за особливих життєвих обставин: відсутності дітей і родичів, одношлюбності, через хвороби, непрацездатності або навпаки – бажання працювати «во славу Божу» (монастирі завжди потребували роботящих жіночих рук) тощо. Наприклад, одна з них, 66-річна Надія, була неспроможна до будь-якої роботи через «падучу хворобу» (епілепсію)¹¹³⁹. Ще четверо вдів були «слабкі здоров'ям» у зв'язку з похилим віком, натомість 69-річна Антонія задекларована здоровою, здатною до економічного служіння, навіть керувала монастирським хутором. Усі інші так само реєструвалися здоровими¹¹⁴⁰.

¹¹³⁹ Словник української мови: у 11 т. ; [І. К. Білодід, А. А. Бурячок та ін.]. Т. 2. (Г-Ж). К. : Наук. думка, 1971. С. 483.

¹¹⁴⁰ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 798. Арк. 10 зв., 13 зв.

Представлена вікова гістограма, яка візуалізує кількісні показники всіх черниць, демонструє значну частку жінок позарепродуктивної групи: 50–54 років – це 11 (26 %) осіб та 6 (14 %) – категорії літніх людей, 65–69 років. Подібно у фертильному віці були семеро (17 %) чорнорясниць 40–44 років і шестеро (14 %) – 44–49 років.

Особливості постригу встановлено в 42 із штатних черниць. Загалом під послушницею розуміємо особу, яка готується прийняти чернечий постриг і проходить випробувальний термін, виконуючи визначені обов'язки під час церковних служб і в монастирському господарстві. Лише одна, уже згадана «російського походження» Маргарита, вдова грека, яка перебувала в обителі з 1758 р., мабуть, не була пострижена, оскільки даних про це не зазначено. Усі інші жінки прийняли чернечий сан. Ця посвята супроводжувалася обрядом «постригу»¹¹⁴¹, тобто постриженням волосся на голові, переважно у формі хреста.

Більшість із них були прийнятні «в мантію» ігуменом Йосифом або архімандритом Митрофаном, а окремі – ігуменами Кирилом або Леонтієм з сусіднього чоловічого Густинського Свято-Троїцького монастиря. Виняток становили тільки дві монахині «козацького роду». Перша – колишня жителька м. Прилук, донька сотника Стефана Стороженка 37-річна Устина була прийнята «в мантію» у 1758 р. ігуменом Єфремом у «Свято-Онуфріївському закордонному монастирі» (припускаємо, йдеться про той, що був у м. Жаботині, у межах Речі Посполитої), коли їй було близько 18 років. Друга, найстарша за віком, 86-річна черниця Марина з м. Миргород – тим же таки ігуменом Єфремом у Полтавській (мабуть, Хрестовоздвиженській) чоловічій обителі десь у 50–51-річному віці. Далі зазначалося про те, що постриження відбувалося за указами Преосвящених митрополитів

¹¹⁴¹ Шевченко В. М. Словник-довідник з релігієзнавства. К. : Наук. думка, 2004. С. 280.

Київських Іоасафа Краковського, Рафаїла Зборовського, Тимофія Щербацького або ж Арсенія Могилянського¹¹⁴².

Прийняттю «в мантию» передувала певна процедура. Спочатку послушниця подавала клопотання до «Імператорської Величності» та духовної консисторії, в якому пояснювала причини бажання «духовного усамітнення», вказувала на територіальне і соціальне походження, особливості родинного життя, вік, стан здоров'я, відсутність боргових зобов'язань, несудимість, шлюбний статус (на чернечий сан могли претендувати тільки вдовиці-одношлюбниці)¹¹⁴³. У подібний спосіб характеризувалася кожна особа в описі штатних черниць дівочого Ладинського Свято-Покровського монастиря: «в преступленнях подозрениях штрафах никаких не была ныне под штрафом не состоит»¹¹⁴⁴.

Потім ці дані перевірялися: наприклад, про свою тещу – Параскеву Бажанову, яка сподівалася на постриг у Корецькому Воскресенському жіночому монастирі, свідчив її зять, відставний полковник. Зокрема, він зазначав, що «вона точно вдова, вже 16 років, живе у доньки, боргів за собою не має і під судом ніколи не була... має намір завершити життя у чернецтві». Упродовж 1799–1800 рр. чекали імператорського наказу, після чого Волинська духовна консисторія отримала указ про прийняття вдовиці в жіночу обитель¹¹⁴⁵. Подібне ж рішення 1776 р. про постриження в монахині послушниць дівочого Чигиринського монастиря надав намісник Київської митрополії Мельхиседек¹¹⁴⁶. За неправильне постриження духовні особи, які його здійснили, і пострижені переслідувалися

в адміністративно-дисциплінарному порядку. Так, у 1777 р. було притягнуто до відповідальності черницю Марію Коховську із Ржименецького Преображенського монастиря¹¹⁴⁷.

Іноді донесення на послушниць оформлювали ігумені монастирів, позаяк жінки були неграмотними. Так, одночасно три посполиті послушниці родом «із Польської області» просилися в чернецтво Чигиринського дівочого закордонного Свято-Троїцького монастиря. Клопотання про кожен з них було побудоване за указаним вище принципом. З-поміж них була одна вдова – 59-річна Марія Лебедева, яка жила самотньо «при дитяті» вже 25 років, і 3,5 роки «при монастирі». Інша – Пелагія Яковлева, котра мала 35 років, з яких уже 4 роки чекала на постриження. Третя – 32-річна Зиновія Максимівна третій рік перебувала в послушництві. Обидві «мужа в роду» не мали.

На завершення справи про набуття чернечого сану відбувався обряд постригу, зазвичай в одному із сусідніх чоловічих монастирів. Про це ігуменя подавала рапорт в місцеву духовну консисторію, у нашому випадку – в Київську. Після дозволу звідти, 25 березня 1780 р., «при свідках чесних і гідних», було імянаречено удову Марію – Минодору, а дівок, Пелагію – Митродору, Зиновію ж – Нимфидору¹¹⁴⁸. Такий добір імен був не випадковим, оскільки саме на березневі дні Чотиридесятниці припадає ушанування святих дівиць, рідних сестер названих такими іменами. Вони походили з Віфінії (Малої Азії) 305–311 рр., відрізнялися особливим благочестям, зберегли цнотливість, прагнули не контактувати зі світом і принесли себе в дар Пресвятій Трійці¹¹⁴⁹. Сам акт посвячення згаданих трьох жінок «в мантию» відбувся 10 квітня 1780 р. Він був

¹¹⁴² ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 798. Арк. 2 зв, 8 зв.

¹¹⁴³ Толковая Библия или комментарий на все книги Св. Писания Ветхого и Нового Заветов; [под ред. А. П. Лопухиной]. Петербург: 1913. С. 385–406. URL: <http://mystudies.narod.ru/library/1/lopuhin/bible/timothy1.html>

¹¹⁴⁴ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 798. Арк. 14 зв.

¹¹⁴⁵ ЦДІАУК. Ф. 2227. Оп. 1. Спр. 337. Арк. 3–13.

¹¹⁴⁶ ІР НБУВ. Ф. XVIII. Спр. 6196. Арк. 1–2.

¹¹⁴⁷ ІР НБУВ. Ф. 160. Спр. 1081. Арк. 1–16.

¹¹⁴⁸ ЦДІАУК. Ф. 127. Оп. 1043. Спр. 39. Арк. 2–6.

¹¹⁴⁹ Чтение житий святых Дмитрия Ростовского на каждый день. 21 марта 2018 / 08 марта 2018. URL: <https://idrp.ru/content/article/zhitiya-svyatih-lib1035/>

відправлений ігуменом Віссаріоном зі Свято-Миколаївського Пустинного Медведівського монастиря¹¹⁵⁰.

У біографічних даних «усамітнених» жінок помітна різниця в термінах між прибуттям у монастир і набуттям чернецтва. Як правило, вона становить декілька років. Справа в тому, що, відповідно до духовних правил, новоприбулих людей упродовж трьох років, без архієрейського благословення, не повинні були постригати¹¹⁵¹. Майже половина всіх монахинь – 20 (48%), досліджуваного нами дівочого монастиря вказали на те, що вони не знали або, очевидно, не пам'ятали час і обставин прибуття до духовного закладу, оскільки це було ще за їхнього малолітства. Окремі з них, як-от незаміжні 40-річна Магдалена або 50-річна Феоктиста спочатку жили при наставницях-монахинях до повноліття, а пізніше були пострижені. Обидві потрапили в обитель задля вивчення грамоти.

Найбільша часова різниця між приходом у монастир, тобто від послушниці до прийняття «в мантію», становила 17–18 років. Такими були випадки вже згаданої Марини та 69-річної овдової Антонії. Найменша розбіжність у часі, очевидно, на кілька місяців або ж до року, встановлена у двох удовиць: 76-річної Мотрони, колишньої дружини ладинського ієрея Сави Михайлова, 64-річної Олександри, вдови значкового товариша Андрія Романовича. Обидві опинилися в монастирі в 1768 р. і цього ж року прийняли сан.

Питання про те, чи можна віднести їх до ідеальних «Божих удів», які за християнським віровченням мали лише один шлюб, успашилися добродіями та залишилися після смерті чоловіків зовсім самотніми, без дітей та онуків, очевидно, не має вичерпної відповіді. Утім іншим християнським вимогам вони відповідали: обидві старші шістдесяті років, «слабкі здоров'ям», до господарських робіт і служіння нездатні через старість.

Про Олександру додатково було зауважено, що вона з 1770 р. страждає «*по пристаренію лет почесной болезнью*» (вірогідно, склерозом). Подібною була й 65-річна вдова бунчукового товариша Миколи Троцького, походженням з с. Голубівка Прилуцької сотні. Вона потрапила до монастиря в 1767 р., а в наступному році вже була пострижена¹¹⁵². Всі зазначені особи вже не могли заробляти собі на прожиття та потребували утримання, тож для швидкого набуття ними чернецтва перепон не було. Окрім того, вони походили із заможних родин, і ми думаємо, що ті могли пожертвувати певний матеріальний внесок на їхнє життєве утримання в обителі, чи ще якимось відзначитися добродіями.

Подібний випадок зустрічаємо в одній із справ Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії за 1746 р., коли дозволу вступити в чернецтво дівочого Коробовського монастиря просила Євдокія Прохоровнича. У «*доношенні*» від 24 червня вона пояснювала своє прохання так: «*наближаючись до смерті, явилось мені здавна омріяне бажання вік свій у чернецтві скінчити, через що про ваш святійший дозвіл молю...*». Щоправда, наприкінці подання вказала на жертву монастирю: «*власних моїх коштів обіцяно ... дати рублів тридцять*». Тому вже досить швидко імператорським указом від 19 серпня того ж року та розпорядженням єпископа Никодима Переяславсько-Бориспільської консисторії було дозволено її перебування в келіях названого монастиря¹¹⁵³.

Друга – Феодосія, дещо молодша вдова померлого військового товариша Семена Андрієвського, що мешкала у відомстві Басанської протопопії, у 1780 р. просила дозволу в єпископа Іларіона Переяславського і Бориспільського приєднатись до черниць дівочого Благовіщенського Коробовського Золотоніського монастиря: «*відчуваючи слабкість мого здоров'я, через що виходити за другого чоловіка вкрай не бажаю*». Як видно з тексту,

¹¹⁵⁰ ЦДІАУК. Ф. 127. Оп. 1043. Спр. 39. Арк. 6 зв.

¹¹⁵¹ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VI. С. 708–709.

¹¹⁵² ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 798. Арк. 11 зв. – 12.

¹¹⁵³ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 2–4.

ця жінка перебувала на межі закінчення фертильного віку – 49 років, і була неспроможною виконати головне фемінне призначення – народити дітей, тому ставала в шлюбному сенсі неперспективною. Певну роль могла відіграти й належність її роду до «духовного звання» – вона фігурувала донькою померлого парафіяльного священника Іоанна Рясевича¹¹⁵⁴.

Стан здоров'я, взагалі, був важливим фактором щодо визначення своєї долі жінками: усамітнитися в обителі чи жити в миру. Тільки 29 (69%) осіб указали, що вони «здорові й ніякими хворобами не понівечені». Натомість, інші – 13 (31%) були хворими, неспроможними до послушницьких робіт. Шестеро зареєстровані «слабкими за кількістю прожитих років», оскільки їм було за 60 років (2 вдови та 4 незаміжніх). Четверо страждали «падуchoю» і не пам'ятали, крім однієї, обставин і часу появи у монастирі. Ще двоє «холостих» були хворими «чехоточною болезню» (туберкульозом). Одна з них – Устина, 37 років, донька прилуцького сотника Стефана Стороженка, була вже третій рік «вкрай слабка», а інша – 50-річна Інокентія, захворіла в монастирі, незадовго до часу створення документа. Ще одна черниця, 40-річна Мистрида, вказала, що прийшла в монастир у 1764 р. «через своє каліцтво»¹¹⁵⁵. На подібну ж причину приходу вказувала названа вище послушниця Свято-Троїцького Чигиринського монастиря Марія Лебедева: «як наслідок тривалої хвороби, що сталася зі мною минулого року, обіцяла я покинути мирське життя та стати черницею...»¹¹⁵⁶.

Вплив фізичної неспроможності на вибір життєвого шляху простежувався в одній із судових справ 1766 р. про подружжя Іванових. Ще молодим хлопцем Мартин хворів «на ноги та інші члени», тому мав бажання «приняти чин монастирський». А про дружину Уляну повідомляв, що та також із дитинства була немічною, однак він не знав про ті її хвороби, коли брав

¹¹⁵⁴ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1416. Арк. 2.

¹¹⁵⁵ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 798. Арк. 4, 8 зв., 11 зв., 14 зв.

¹¹⁵⁶ ЦДІАУК. Ф. 127. Оп. 1043. Спр. 39. Арк. 3.

за себе. За шість років аскетичного шлюбу, без статевих відносин, їхні хвороби помножилися, дітей не було і тому вони разом прийняли постриг. Саме за це потім Мартина судили, оскільки, за християнськими нормами, їх подружжя офіційно не розлучилося, обидва були ще досить молодими за віком і тому повинні були жити разом до смерті¹¹⁵⁷.

Якщо за наявності фізичних недугів люди усамітнювалися в обитель добровільно, то за наявності виразних психічних розладів, «несведомых» / «не присовершенном разуме» жінок, так само як і чоловіків, засилали примусово¹¹⁵⁸. Як-от, така собі «навіжена дівка, що чинила різні бешкети та людям образи» була відправлена 1763 р. з м. Глухів в дівочий Мутинський монастир¹¹⁵⁹. Подібно, сенатським указом від 23 липня 1742 р. декларувалася необхідність прийняття літніх і «в розумі пошкоджених» колодників і колодниць монастирями для лікування та покарання¹¹⁶⁰.

Отже, наявність каліцтв, невиліковних хвороб і слабкостей здоров'я в старості впливали на прийняття рішення жінками про зречення мирського життя. Проте навіжених, агресивних людей, колодниць відправляли до монастирів примусово. Та ж таки хворобливість викликала страх перед можливою смертю, боязнь померти непокаяною, що, мабуть, було чи не одним із головних психологічних чинників релігійності. Жінки прагнули знайти в монастирі прихисток для заспокоєння душі, лікування молитвою, позбутися мирських гріхів і присвятити себе служінню Богу. Утім, не будемо відкидати й їхні прагматичні міркування, оскільки, усамітнюючись у монастирі, вони забезпечували собі відносно безбідне майбутнє¹¹⁶¹.

¹¹⁵⁷ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 566. Арк. 1–6.

¹¹⁵⁸ ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 2745. Арк. 3.

¹¹⁵⁹ ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 2581. Арк. 1–2.

¹¹⁶⁰ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XI. С. 630.

¹¹⁶¹ Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст. : монографія в 2 ч. Полтава : РВВ ПУЕТ, 2010. Ч. II. С. 494.

За поданням Генеральної військової канцелярії у 1754 р. колодниць Агафію Давидиху та Анну Кулящиху з Батурина, які приховали відомості про своїх позашлюбних дітей, а також Настю Давидівну, котра вбила свою незаконнонароджену дитину, було відправлено на покарання у жіночий Новомлинський монастир¹¹⁶². Збірка рапортів настоятелів монастирів і духовних правління Переяславської єпархії за 1795–1796 рр. про перебування у їх відомствах колодників, яким призначено епитимію, вказує на випадки заслання осіб, покараних за асоціальну поведінку¹¹⁶³. Так само промеморія спостерігача Києво-Печерської лаври від 1778 р. указує на декількох парафіян, направлених у обитель для відбування епитимії¹¹⁶⁴. Або ж 45-річна вдова-монахиня Анастасія потрапила до ладинської обители в 1764 р. відповідно до указу з гродського Лубенського суду на дворічне покаяння за блудодіяння, а вже в 1768 р. була пострижена¹¹⁶⁵. Як бачимо, в інших випадках жінки потрапляли до чернечих закладів за скоєні злочини або ж асоціальну поведінку.

На однорічну епитимію та виконання «чорних» робіт у такі духовні установи направлялися й жінки-чаклунки. Таким особам після каяття дозволялося бути присутніми на церковних славослов'ях, молитвах і сповідуватися в період чотирьох строгих постів¹¹⁶⁶. Подібно, наприкінці XVIII ст. у монастир потрапляли жінки-дворянки за жорстоке поводження зі своїми селянами¹¹⁶⁷.

Були й інші причини чернецтва. За умовами указу 1739 р. у монастирі примусово відправляли юродивих, які просили

милоstinю, там їх повинні були утримувати «як необхідно»¹¹⁶⁸. Малолітні особи (до 17 років) також могли потрапляти до чернечих закладів за скоєні тяжкі злочини, наприклад, учинення пожежі або вбивства. Вони звільнялися від тілесних тортур, смертної кари й інших покарань і примусово відправлялися в монастир для перевиховання¹¹⁶⁹.

Превалювання маскулітності, чоловічого диктату в сімейних взаєминах, батьківської зверхності над дітьми часом породжували примусову передачу своєї дитини до обители з метою навчання у зв'язку з матеріальною скрутою або ж релігійними переконаннями батьків. До зони ризику релігійної маргіналізації насамперед потрапляли багатодітні та монобатьківські родини (такі, що склалися з одного дорослого, матері чи то батька, і дітей¹¹⁷⁰). Порівняні нами економічні параметри добробуту вдовиних домогосподарств із домовими спільнотами сільського населення загалом, очолюваними чоловіками, засвідчили, що перші були біднішими, менш забезпеченими земельним фондом і худобою¹¹⁷¹. Саме в монобатьківських сім'ях часто виникала фінансова неспроможність щодо утримання дітей.

Нерідкими були й ситуації, коли деякі опікуни тим самим позбавлялися неугодних їм родичів, передусім осиротілих, і прагнули заволодіти їхнім майном. Так, в актовому документі 1722 р. йдеться про «душепагубный» звичай, коли осіб

¹¹⁶⁸ Діанинъ А. Малороссы́йское духовенство во второй половине XVIII века (по пунктамъ малоросійського духовенства, представленнымъ въ екатерининскую комиссію для составленія новаго уложенія). Київ : Тип. И. И. Горбунова, 1904. С. 86.

¹¹⁶⁹ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XI. С. 641; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XII. С. 175.

¹¹⁷⁰ Воронин Г. Л., Янак А. Л. Монородительские семьи: их типы и социальный портрет одинокого родителя. *Женщина в российском обществе*. 2018. № 1 (86). С. 55.

¹¹⁷¹ Бороденко О. А. Самотня жінка в сільському соціумі Гетьманщини другої половини XVIII ст.: історико-демографічний аналіз (на прикладі Полтавського полку) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя : 2014. С. 174.

¹¹⁶² ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11876. Арк. 1–13.

¹¹⁶³ ЦДІАУК. Ф. 127. Оп. 1043. Спр. 118. Арк. 1–25.

¹¹⁶⁴ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 1338. Арк. 1–2.

¹¹⁶⁵ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 798. Арк. 16.

¹¹⁶⁶ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания ... С. 547.

¹¹⁶⁷ Маррезе М. Л. Бабье царство: Дворянки и владение имуществом в России (1700–1861) ... С. 302.

під опікою, нездатних до самостійного ухвалення рішень, примушували до постригу або не давали дозволу на одруження. Зазначалося, що в таких випадках «батьки в тому гріху винні будуть», оскільки діти їхні «не худоба безмовна» та мають повне право брати участь у вирішенні свого майбутнього життя¹¹⁷².

Виявлені випадки примусового усамітнення в монастирях розслідувалися, а винні особи повинні були каратися. Відповідно до статті № 2078 «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных» Російської імперії (1845 р.), батьки, яких викрито в примусі своїх дітей до постриження в чернецтво, каралися ув'язненням на час від шести місяців до двох років і церковним покаанням¹¹⁷³.

У досліджуваних нами матеріалах Ладинського дівочого монастиря, осіб узятих колись «у навчання» або «для виправлення поведінки», було одинадцять із числа штатних осіб. Дев'ять із них не пам'ятали часу прибуття до обителі. Припускаємо, що з-поміж тих жінок могли бути також сироти, байстрючки та безхатченки. Потрапляючи в обитель ще малолітніми і проживаючи в келіях разом зі своїми наставницями-монахинями, вони вчилися християнської мудрості аж до повноліття та часто потім вже не хотіли повертатися у мирське життя або ж просто не мали куди йти. Загалом, 17 (41 %) осіб у досліджуваному монастирі можна вважати освіченими, бо вони володіли грамотою. Усі ж інші зазначені як такі, що «наукам і мистецтвам та руській грамоті ненавчені»¹¹⁷⁴. Скільки було неповнолітніх дівчат-школярів на час перепису в реєстрі не позначено, так само як колодниць і психічнохворих.

Насильницьке залучення дівчат до черниць, бувало, призводило й до курйозних випадків, коли жінки в різний спосіб прагнули звільнитися від сану чорного духовенства¹¹⁷⁵. Так, донька

судді Дмитрія Дарагана Дар'я прийняла постриг у дівочому Коробовському монастирі під ім'ям Євпраксії в 16 років не за власним бажанням, а за наказом своєї померлої матері Ганни. В обителі перебувала тільки один рік, а потім разом із жителем м. Київ, сином військового товариша Андрієм Богдановичем, утекла закордон, у Білу Церкву, де вийшла заміж 1761 р. і народила хлопчика. Перед вінчанням, сповідуючись священнику Іоанну, вона зізналася «как на духу о монашестве»¹¹⁷⁶.

Або ж інша цікава історія. Її героїнею була 36-річна монахиня Надія, у миру Домнікія, міщанського походження з м. Прилуки, яка жила з батьками до 20 років, однак потім тітка-черниця Арсенія з дівочого Коробовського монастиря «за довольствием родителей ее взяла ее оный монастырь для обучения». Після закінчення трирічного навчання Домнікія-Надія повернулася до батьків і навіть була заручена проти її бажання з сином полкового прилуцького хорунжого Семеном Пергатівським. Тільки-но про це дізналася тітка Арсенія, вона прибула до своїх родичів й умовила племінницю та її батьків змінити рішення – прийняти постриг. Щоправда, як виявлялося згодом, цей крок був хибним. Уже кілька років потому черниця Надія обвинувачувалася в позашлюбному співжитті, народженні доньки, хрещеної Агрипиною (невдовзі померлої) та пияцтві¹¹⁷⁷.

У таких випадках, очевидно, відбувалося зречення чернецтва. Загалом упродовж трирічного терміну послушництва, дозволялося самовільно відмовлятися від прийняття мантії та покидати обитель¹¹⁷⁸. Зняття сану за духовними правилами 1841 р. було можливим лише на прохання, у зв'язку з особливими обставинами і за дозволом Святійшого Синоду¹¹⁷⁹.

¹¹⁷² ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VI. С. 709.

¹¹⁷³ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XX. Ч. I. С. 972.

¹¹⁷⁴ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 798. Арк. 15.

¹¹⁷⁵ Горский С. Русская женщина XVIII века. Москва : Книгоиздательство «Дело», 1912. С. 91.

¹¹⁷⁶ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 362. Арк. 10–12.

¹¹⁷⁷ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 611. Арк. 11–12.

¹¹⁷⁸ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VI. С. 710.

¹¹⁷⁹ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XVI. Ч. I. С. 233.

Як бачимо, інколи батьки або ж родичі неповнолітніх дівчат нехтували їхніми уподобаннями, мріями, втручалися в їхній особистісний простір, обмежуючи свободу вибору поведінкових стратегій, диктуючи власне світобачення майбутності. Таким скеровуванням феміннорольової соціалізації дівцям нав'язувався усамітнений спосіб життя в чернечому духовному закладі. Саме від подібних примусових кроків упереджував поет-чернець Климентій: *«Бо правда то, же в чернцах вічная неволя / а свіцким во всіх речах совершенна воля... / а як вступить в чернецтво то будет невольник... / Тилко ж кгда хочет, нехай здрав в чин той вступаєт...»*¹¹⁸⁰. Загалом у реєстрі досліджуваного монастиря 28 жінок указали на перебування у духовному закладі «з доброї волі».

Підсумовуючи, зазначимо, що деякі з представниць жіночої статі опинялися в обителях через складні життєві ситуації, які не завжди могли здолати самотужки, перебороти свої страхи, хвороби, уникнути спокуси. Деякі, навпаки, вбачали в монастирях прихистки душевного спокою та індивідуального вдосконалення, де могли зреалізувати свої здібності, у тому числі й творчі. У чернечих обителях заохочувалися заняття художніми промислами, передусім писання ікон, шиття, кружівництво, прядіння, плетіння тощо¹¹⁸¹.

❖ 6.3. Пияцтво та його руйнівний вплив на поведінкові стратегії

Християнські норми у всі часи навчали людей праведної поведінки, тобто наслідування Божим заповідям: «не кради», «не вбий», «не вчини перелюбу» тощо. При цьому такі фактори

¹¹⁸⁰ Климентій Зіновійв. Вірші ... С. 92–93.

¹¹⁸¹ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VI. С. 710.

як соціальний статус, матеріальний стан і соціокультурні особливості впливали на поведінкові стратегії населення Гетьманщини XVIII ст. загалом і жінок зокрема. Вони ж могли породжувати їхні асоціальні прояви. Осередками такої девіантності часто ставали «шинкові хати», або просто – шинки. У рамках пропонованого дослідження ми не могли обійти увагою цю маловивчену в українській історіографії проблему. При цьому було здійснено авторську інтерпретацію маловідомих, навіть маргінальних сюжетів, які лише зрідка потрапляли у коло спеціальних наукових дискурсів. Й це при тому, що традиція вживання спиртних напоїв та похідний від неї алкоголізм були чинниками, які суттєво впливали на сферу сімейно-шлюбних відносин.

Писемні документальні джерела ранньомодерної епохи стримані у записках позитивних сторін шинкарства, особливо щодо розкриття святково-обрядової сфери життя простоліду. Це не дивно, адже застілля були швидкоплинними та рідко потребували фіксації їхніх подробиць у документах. Переважно, таку інформацію ми можемо віднайти в усних джерелах, художньо-літературних пам'ятках і матеріалах особового походження. Специфіка дослідження вмотивувала авторку використати для розкриття цього тематичного сюжету доволі розлогу джерельну базу: матеріали Компуту Миргородського полку 1723 р., ревізії 1726 р., Генерального (Румянцевського) опису Лівобережної України 1765–1769 рр., осібних сіл Полтавського полку та полкового міста, законодавчих актів, судово-слідчої та директивно-розпорядчої документації, українського фольклору, художньої та мемуарної літератури тощо.

Побіжно зауважимо, що потрібно з обережністю ставитися до інтерпретацій понять «асоціальності» та «девіантності», адже те, що аморальне для нас інколи було повсякденною практикою для людей ранньомодерної епохи. Лише шляхом дослідницьких доведень ми можемо відобразити стурбованість суспільства зростанням нестандартних поведінкових проявів людності.

Для початку з'ясуємо, яку хату називали «шинковою». «Кбрчмю» (можливі обидва варіанти наголосу) або «шинком» (від нім. *schenke*) – у тогочасній Україні називалася будівля або заїзд, де продавали спиртні напої. Завідувачами таких закладів були корчмарі (шинкарі), робота яких вважалася не зовсім пристойною для «добрих людей»¹¹⁸². Загалом ставлення українського простолюдю до шинкових хат було дуалістичним. Насамперед вони були своєрідними розважальними центрами певних територіальних громад і несли необхідну «порцію» позитиву, адже, окрім народних святкувань, вечорниць, «маскерадов»¹¹⁸³, родинних зустрічей, візитів до церков та ярмарок, й інших релаксійних заходів в житті пересічного українця майже не було. У народі говорили: «До неба високо, до царя далеко, а до шинку близько»¹¹⁸⁴.

За свідченнями очевидців, у ті часи до шинків приходили цілими родинами. Ще в XVII ст. французький інженер і воєнний картограф Гійом Левассер де Боплан у своєму «Описі України» змалював нам деталі вільного проведення часу українцями: «Існує звичай у селах цього краю, що в неділю та свята селяни разом із жінками та дітьми збираються по обіді до корчми; там вони проводять решту дня за частуванням»¹¹⁸⁵. Чернець Климентій у своїх віршах теж схвально ставився до винокурного промислу та шинкування, наголошуючи на тому, що він «для веселості людської, а не для причини злої або теж нелюдської»¹¹⁸⁶.

Цьому сприяло й те, що корчми існували в містах і багатьох селах. Зокрема, аналізуючи матеріали «Компюта Миргородського полку» 1723 р., дізнаємося про те, що в дворах сотенної старшини у м. Миргороді та поза його межами

знаходилося 17 шинкових дворів, а також 22 – в окремих сотнях: у Власовській – 1, Городиській – 2, Кременчуцькій – 2, Сорочинській – 10, Хорольській – 5, Шишацькій – 2. В інших – корчемних хат не зазначено. Загалом у Миргородському полку було зареєстровано 39 шинкових дворів¹¹⁸⁷.

У матеріалах Румянцевського опису стосовно окремих сіл Полтавського полку відзначено поодинокі корчемні двори в селах Стасовцях, Трибах і Жуках. Щоправда, за однією з попередніх ревізій – 1726 р., в останньому населеному пункті було зафіксовано два панських шинки, а також «шенки державческіе»¹¹⁸⁸. У переписних джерелах їх позначали, як «шинкові бездворі хати». Отже, як бачимо, впродовж XVIII ст. кількість шинків у населених пунктах змінювалася. Важливу роль, очевидно, відігравала зручність розташування місця закладу. Більшість із них будувалися на шляхах сполучення: наприклад, відомий трибовський шинок знаходився по дорозі в Полтаву, на території маєтку генерального обозного Семена Васильовича Кочубея¹¹⁸⁹.

Більш докладну інформацію про корчми можна дізнатися, для прикладу, із названих вище переписних книг села Диканьки 1765–1769 рр. У володіннях статського радника Павла Васильовича Кочубея було двоє шинків, які знаходилися порізно на двох вулицях. Перший – на Личковій, мабуть, прозваний так через господаря шинка Микити Личка. Інший такий осередок був на вулиці Білоусовій, у якому Петро Победренко продавав «чарками квас та вино господне»¹¹⁹⁰. У козачій частині села, імовірно, були ще хати для розваг, принаймні

¹¹⁸² Словник української мови: у 11 т. ; [І. К. Білодід, А. А. Бурячок та ін.]. Т. 4. (І-М). К. : Наук. думка, 1973. С. 302.

¹¹⁸³ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXII. С. 684.

¹¹⁸⁴ Українські народні прислів'я та приказки ... С. 499.

¹¹⁸⁵ Боплан, Гійом Левассер де. Опис України ... С. 74.

¹¹⁸⁶ Климентій Зіновійв. Вірші ... С. 145.

¹¹⁸⁷ Швидько Г. К. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. Дніпропетровськ : Національний гірничий університет, 2004. С. 314–331.

¹¹⁸⁸ Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII–XVIII ст.): [Текст] упоряд. коментарі, вступ, стаття – Мокляк В.О. ; Полтав. краєзнавч. музей. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2012. Т. III: Компюти та ревізії Полтавського полку. Ревізія 1723 р. Ревізія 1726 р. С. 117, 126.

¹¹⁸⁹ ЦДІАУК. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 520. Арк. 33.

¹¹⁹⁰ ЦДІАУК. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 252. Арк. 119–120.

одна. Про таку дізнаємося зі «сказки» вдови-козачки Параскевії Декненової, яка вказала на додатковий заробіток промислом – «шинкуванієм горячим вином»¹¹⁹¹.

Супротивно сільській місцевості полкові міста Гетьманщини позначені значно більшою чисельністю корчемних хат. Зокрема, розвиненим шинкарством у місцевій торгівельно-промисловій інфраструктурі 1767 р. з-поміж інших виділялося м. Переяслав: 29 шинкових комор, які переважно розташовувалися на базарі, та 35 будинків, у яких, очевидно, мав місце цей промисел¹¹⁹². Окрім постійних шинків, коли було треба, під час ярмарку та інших народних зборів будувалися тимчасові шинки-ятки¹¹⁹³.

Укладачами «Румянцевської ревізії» було інформативно репрезентовано розвиток гуральництва м. Полтави. Так, у ньому в 1765–1766 рр. був зареєстрований «будинок» в кварталі полтавської соборної церкви Успіння Пресвятої Богородиці, де шинкував такий собі Григорій. На вулиці Воскресенській у дворі відставного товариша Ігната Давидовича також був власницький шинок, у якому він перепродував вино, пиво і мед. Подібно на вулиці Пилипівській у домогосподарстві кавалера, графа Олексія Григоровича Розумовського з чотирнадцяти хат на подвір'ї у двох діяли корчми, які орендувалися полтавським купцем Мироном Широком щорічно за 12 рублів¹¹⁹⁴. Осібний

промисел мав лавник Полтавського магістрату Григорій Новомлинський, який продавав куфами¹¹⁹⁵ та відрами¹¹⁹⁶ вино, яке він скуповував на різних ярмарках і торгах. Схожим перепродажем продуктів винокуріння займалися купці Василь Лукашенко, Павло Гордієнко, Іван Сузенко, Ємельян і Матвій Киценки, які до того ж реалізовували товар «дрібним торгом» – чарками, що, мабуть, приваблювало в їхні двори любителів підняття настрою¹¹⁹⁷. Подібною ж спекуляцією уславився двір півного імператорської церковної капели Гаврила Романова, який збував виноградне та гаряче вино, пиво і мед відрами, квартами і чарками¹¹⁹⁸. Щоправда, вино він скуповував у лівобережному регіоні на ярмарках куфами, пиво – у броварнях готове, а мед виробляв у домогосподарстві з купованого меду і хмелю. Інші купці – Петро Бобров та Осип Павленко, разом із бакалією, возили з Криму виноградне вино, яким і торгували оптом¹¹⁹⁹.

Кожний більш-менш заможній господар прагнув побудувати на своїй землі винокурню і, звичайно, був зацікавлений у збуті своєї продукції на ярмарках або в корчмах. Такого власника називали «гуральник»¹²⁰⁰. Загалом за фіскальним реєстром у Полтаві та в найближчих селах зафіксовані чотири винокурні та винокурний завод, які виробляли спирт, горілку

¹¹⁹⁵ Куфа = 40 «государевих» відер. Сидоренко О. Ф. Исторична метрологія Лівобережної України XVIII ст. Київ : «Наукова думка», 1975. С. 158.

¹¹⁹⁶ Відро = 20 кварт = 24840 г води; відро російське, «государеве» = 12420 г, відро київське = 10 кварт = 8570 г води, полтавське відро вдвічі менше за російське. Сидоренко О. Ф. Исторична метрологія Лівобережної України XVIII ст. Київ : «Наукова думка», 1975. С. 63, 158.

¹¹⁹⁷ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. ; [упор., вступ. ст. і ком. Ю. Волошина]. К. : Наш час, 2012. С. 56, 75, 86, 88, 94, 96.

¹¹⁹⁸ Кварта = 1242 г, кварта київська = 857 г води. Сидоренко О. Ф. Исторична метрологія Лівобережної України XVIII ст. Київ : «Наукова думка», 1975. С. 63, 158.

¹¹⁹⁹ Місто Полтава в Румянцевському описі ... С. 73, 83, 133–135.

¹²⁰⁰ Словарь украинского языка. У 4-х т. ; [упоряд. Б. Грінченко]. Т. I. Репринт. Вид. К. : «Лексикон», 1996. С. 340.

¹¹⁹¹ ЦДІАУК. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 526. Арк. 203.

¹¹⁹² Лоха В. Етносоціальна структура міщан Переяслава за «Ревізькою книгою Переяславського полку 1726 р.», Генеральним (Румянцевським) описом Малоросії 1765–1769 рр.» та іншими джерелами. *Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький : 2014. Вип. 34. С. 15.

¹¹⁹³ Тищенко М. Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII ст. Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. № 12. Випуск третій, за редакцією Голови Комісії академіка Н. П. Василенка. Київ : друкарня Української Академії Наук, 1927. С. 173, 201.

¹¹⁹⁴ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. ; [упор., вступ. ст. і ком. Ю. Волошина]. К. : Наш час, 2012. С. 67, 141, 279.

з цукрових та крохмальних речовин. Останнє горілчане виробництво, так званий завод, утримували Іван, Осип і Федір Буцкі в урочищі Ровнях¹²⁰¹. Ще в трьох домогосподарствах зафіксовано «ленбики для передвоєня вина в водку», тобто – перегінні кубки, що виробляли з браги чи вина спиртові напої більш високої градусності. Окремо у фіскальному джерелі були названі дві «винниці», які були нічим іншим, як тими ж таки винокурнями¹²⁰².

Неможливо не згадати й про записані укладачами полтавських реєстрів пивоварні та солодовні. Зокрема, пивоварень або броварень у полковому місті було три, у п'яти дворах були наявні солодовні, які, як відомо, виробляли солод, тобто продукцію штучного пророщування зерен хлібних злаків, що містила активні ферменти і використовувалася під час виготовлення пива, спирту, дріжджів, квасу тощо¹²⁰³. Загалом усе це вказує на очевидну поширеність в Полтаві та найближчих селах, пивоварного промислу та популярність корчемних хат у сільських і передусім міських громадах.

Правом займатися гуральництвом довгий час користувалися шляхетство, козацтво, а також біле й чорне духовенство. Іноді, як-от у 1735 р., ієромонахи вимагали від намісників монастирів постачати у ці духовні установи свіже пиво і мед¹²⁰⁴. Утім указом 1757 р. та універсалом К. Розумовського 1761 р. було заборонено курити вино «всім посполитого звання людям, як-от: міщанам, посадським, розкольникам, мужикам,

а особливо попам і всім іншим таким різночинцям, від яких ніякої служби не передбачається»¹²⁰⁵. Ці заходи призводили до винищення попівських шинків і гуралень, оскільки, згідно з «Уставом про винокуріння» від 24 серпня 1765 р., незаконослухняних священно- і церковнослужителів позбавляли сану та не дозволяли проводити треби¹²⁰⁶. Щоправда, це право, хоча і з обмеженнями, збереглося за монастирями. Чинниками, що спонукали до впровадження таких дій, були шкідливі впливи гуральництва на розвиток інших народних промислів, ремесел і народну мораль¹²⁰⁷.

Проте було у них і зовсім інше, відмінне «обличчя», сповнене потворною девіантністю їхніх відвідувачів – представників як жіночої, так і чоловічої статі. «Неспокійне» життя шинків та їхніх відвідувачів здавна турбувало управлінські органи різних держав, до складу яких входили українські землі. Адже саме у таких «вільних» будинках рясним цвітом ширилися лайки, пияцтво, злодійство, блуд, азартні ігри, закладання речей, суперечки та бійки. Ще у III Литовському Статуті (1588 р.) зазначалося, що «в таких корчмах покутних», де вівся продаж пива, меду та горілки, звичними речами були «забойства, злодійства, розбій та іншіє многіє збитки»¹²⁰⁸.

Прикметно, що велике значення мала міра та частота вживання людьми продуктів винокуріння. Наймовірніше, що в Гетьманщині внормувати розпивання алкогольних напоїв прагнули ще «Статтями об'їзжим головам» (19 березня

¹²⁰¹ Словник української мови: у 11 т. ; [І. К. Білодід, А. А. Бурячок та ін.]. Т. 2. (Г-Ж). К. : Наук. думка, 1971. С. 195; Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. ; [упор., вступ. ст. і ком. Ю. Волошина]. К. : Наш час, 2012. С. 60–61.

¹²⁰² Місто Полтава в Румянцевському описі ... С. 307, 403, 425, 499–500.; Словарь украинского языка. У 4-х т. ; [упоряд. Б. Грінченко]. Т. I ... С. 173.

¹²⁰³ Словник української мови: у 11 т. ; [І. К. Білодід, А. А. Бурячок та ін.]. Т. 9. (П-С). К. : Наук. думка, 1974. С. 445; Місто Полтава в Румянцевському описі ... С. 63, 100, 185, 420, 421, 424, 481.

¹²⁰⁴ ЦДІАУК. Ф. 2007. Оп. 1. Спр. 119. Арк. 6.

¹²⁰⁵ Діанинъ А. Малороссийское духовенство во второй половине XVIII века (по пунктамъ малоросійського духовенства, представленнымъ въ екатерининскую комиссію для составления новаго уложенія). Київъ : Тип. И. И. Горбунова, 1904. С. 36–38.

¹²⁰⁶ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповеданія ... С. 302.

¹²⁰⁷ Діанинъ А. Малороссийское духовенство во второй половине XVIII века... С. 36–38.

¹²⁰⁸ Статут Великого княжества Литовского 1588 года ... Р. 14, Арт. 33.

1689 р.): «аби пили помірно та чесно, для веселощів та аби прикрасити труднощі подорожі, а не на згубу своєї душі»¹²⁰⁹.

Народні гуляння з уживанням продукції винокуріння, почасти практикувалися після закінчення церковної служби. Недаремно в народі жартували: «Рушаймо до шинку, коли в церкві тісно»¹²¹⁰. Аби перешкодити цьому, у 1743 р. російський Сенат, за вказівками Синоду, заборонив продавати горілку під час літургії та хресних ходів¹²¹¹.

Відповідно до «Цивільних законів» 1832 р., з п'ятикою з-поміж населення продовжували боротися. На поліцейські органи покладалося завдання спостерігати, щоби п'яних ніде не було, а тих людей, які «хиталися», відсилати під стражу. За порушення цивільних норм поведінки призначалися штрафні стягнення. Поміщицьких селян карали господарі, управителі їхніх маєтків або земський суд. Злочини, здійснені в стані алкогольного сп'яніння, не звільнювали особу від покарання¹²¹².

Один із характерних випадків: злослів'ям, крадіжками, грабіжницьким нападом у 1750 р. «уславилися» школярі роменської Вознесенської церкви, які в нічний час здійснили набіг на будинок отамана Івана Несторовича та вчинили побиття «дівки Агафії»¹²¹³. Або ж, у 1774 р. ієреї псковський Василь Трофімов і бацманівський Федір Савецький скаржилися у Роменське духовне правління на те, що в нічний час почастишали голоси, які виконували «скверные и срамословные пеня». Коли ж 6 серпня інший священник Трохим хотів, щоб дотриматися указів, навести порядок і викоренити непристойну поведінку мирян, то козаки натовпом виступили проти нього, підтягли

¹²⁰⁹ Гольцев В. Законодательство и нравы въ России XVIII века. Москва : Типографія А. И. Мамонтова и К°, 1886. С. 99.

¹²¹⁰ Українські народні прислів'я та приказки ... С. 502.

¹²¹¹ Гольцев В. Законодательство и нравы въ России ... С. 99–100.

¹²¹² Указатель алфавитный къ Своду законов Россійской Имперіи ... С. 727.

¹²¹³ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 168. Арк. 1–4.

до цвинтаря, штовхали, за груди хапали, ображали так, що той ледве врятувався та залишився живим¹²¹⁴.

Тому окремі укази від 25 січня 1744 р., 29 листопада 1753 р. та 26 липня 1763 р. були скоординовані проти поширення «бранних, поносных (безчестных и укорительных) слов», а отже, спрямовані на викоренення їхнього вжитку серед люду¹²¹⁵. Свідченням цьому є особні судові справи, у контексті обвинувачень яких фігурували зловживання матюками¹²¹⁶.

«Добрі наміри» Сенату були спрямовані також проти поширення різних азартних ігор на гроші, будь-які речі чи то пожитки: насамперед у карти, на більярді та гри в банк. Це було задекларовано низкою указів від 17 грудня 1717 р., 23 січня 1733 р., 11 березня 1747 р., 21 липня 1763 р., 14 жовтня 1764 р., 30 січня 1766 р., 10 березня 1766 р., 16 жовтня 1786 р.¹²¹⁷. «Карти і пиття не доводять до пуття», – застерігала й народна мудрість¹²¹⁸. Прикладом зростання грального запалу був випадок, коли в 1753 р. мешканець м. Ямпіль Ніжинського полку Наум Кісіль звернувся до суду з вимогою повернути йому гроші, програні його сином Василем в більярдній грі в кофейні грека Юрія Гажія в Глухові¹²¹⁹. А інший – чернігівський, городничий Микола Костянтинович обміняв у бунчукового товариша Михайла Борковського більярд на сіно, що врешті призвело до розгляду їхньої суперечки в судовому порядку¹²²⁰. Бувало, що «борги честі» за чоловіка навіть після його смерті віддавала

¹²¹⁴ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 1105. Арк. 1.

¹²¹⁵ ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. XII. С. 21; ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. XIII. С. 934; ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. XVI. С. 320.

¹²¹⁶ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 1–93; Спр. 459. Арк. 1–55.

¹²¹⁷ ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. V. С. 525; ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. IX. С. 20; ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. XII. С. 21; ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. XIII. С. 934; ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. XVI. С. 310; ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. XVII. С. 551, 606; ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. XXII. С. 684.

¹²¹⁸ Українські народні прислів'я та приказки ... С. 497.

¹²¹⁹ ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11610. Арк. 1.

¹²²⁰ ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 16350. Арк. 2–3.

дружина. Такою в 1761р. була Васса Рупська з с. Гаврилівка¹²²¹. Зрозуміло, що такі недешеві заботи могли собі дозволити тільки найзаможніші або ті, хто в місцях скупчення людей займався їх організацією, а це насамперед шинкарі.

Зважаючи на «видимі грубі народні устої», які мали місце у шинках, спеціальним указом від 31 грудня 1737 р. усі корчемні справи передавали до відомства Поліцмейстерської канцелярії¹²²². Зауважимо, що загальноімперські поліцейські органи в Гетьманщині майже не були представлені, оскільки, з одного боку, норми поведінки в домодерному суспільстві регулювалися традицією¹²²³, з іншого ж, правозахисну функцію в населених пунктах виконувала козака міліція (компанійці, сердюки)¹²²⁴. За порядком у православних громадах передусім спостерігали представники парафіяльного кліру.

Здебільшого криміногенні ситуації траплялися саме в містах. Підтвердженням цієї тези може слугувати донесення жителів Глухова від 7 липня 1738 р., у якому наголошувалося на необхідності об'єднання солдат із метою патрулювання міста через нічні збіговиська в приватних шинках¹²²⁵.

Прикметно, що були спроби й державного регулювання шинкарства. Свідченням цього є сенатський указ про час, встановлений для продажу вина в шинках, від 12 січня 1765 р. Ним було змінено час продажу спиртних напоїв влітку: з 9-ї ранку й до 19-ї години – «от выстрела до выстрела ж пушечного». Узимку «кабаки» повинні були працювати з 7 години до 18-ї години¹²²⁶. Такий графік роботи шинків мав стримувати зростання девіантної поведінки їхніх відвідувачів,

¹²²¹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 527. Арк. 7.

¹²²² ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. X. С. 380–382.

¹²²³ Місто Полтава в Румянцевському описі ... С. 17.

¹²²⁴ Багалеї Д. Генеральная опись Малороссии. *Кіевская Старина*. Киев, 1883. № 11. С. 427.

¹²²⁵ ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 6663. Арк. 1.

¹²²⁶ ПСЗРИ. Собраніе первое. Т. XVII. С. 5.

передусім жінок, які іноді на рівні з чоловіками вдавалися до активного вживання алкоголю. Утім не завжди це давало позитивний результат.

Спробуємо на конкретних прикладах показати згубний вплив пияцтва на жіноцтво та їхні сім'ї. Зокрема, в одній з українських пісень, записаних П. Чубинським, йшлося про жінку, яка «пішла до шинкарки: водки напилася»¹²²⁷. Доволі типову історію самотньої жінки-п'яниці наводить етнограф О. Левицький: вдовиця Вовчиха після смерті чоловіка досить швидко опустилася як морально, так й матеріально, її будинок перетворився на покривлену халупу, яку сусіди нарекли «хаткою на курячій ніжці», а «всі статки пішли за вітром»¹²²⁸. Такі випадки надуживання спиртним, особливо серед самотніх, знедолених жінок, були непоодинокими. Зрозуміло, що пияцтвом вони прагнули загасити біль жіночої самотності, а їхні односельці, відстоюючи честь сім'ї, роду, у свою чергу, засуджували недбайливість, пияцтво, гультайство та неповагу до рідних¹²²⁹.

Названі людські вади були одними із чинників, які фігурували в судових справах про сімейні суперечки, для прикладу, на розлучення. Таким було прохання Івана Подвального – підданого переяславського полковника, про розірвання шлюбу з його дружиною Мариною, яка обвинувачувалася в позашлюбному співжитті, пияцтві та втечах від нього. Для чоловіка це був другий шлюб, до того ж між подружжям була суттєва різниця у віці. Разом вони прожили три роки, проте жінка не

¹²²⁷ Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русской край, снаряженной императорским русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отдѣлъ. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ. Т. V: Песни любовные, семейныя, бытовая и шуточные. СПб., 1874. С. 677.

¹²²⁸ Левицький О. Суд над матерями-злочиницями в давній Україні. Правник. Орган Українського Правничого Товариства в Києві. К., Ч. II. 1918. С. 11–12.

¹²²⁹ Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу: історико-етнографічний нарис. К.: «Наукова думка», 1966. С. 38.

хотіла жити за християнськими настановами. Своє рішення Іван пояснив асоціальними проявами у поведінці дружини, тим, що, *«занурившись пристрашно у пияцтво та забувши про страх Божий, тікає від мене та, за своєю несамовитістю, блудить із багатьма»*. Тут же він наводив конкретний приклад: однієї неділі Марину було помічено ним у шинку, де відбулося її *«блудодєяние»* з іншим відвідувачем – Іваном Мартосом. Через десять тижнів після викриття перелюбу жінка втекла від законного чоловіка й перебувала в бігах¹²³⁰.

Або ж як в іншій ситуації Ірина Медведовна з с. Деньгі скаржилася на свого другого чоловіка Кіндрата Дротенка за садизм. За її показами, він, *«втративши подібність людську, пиячив і вимагав тілесного злягання вдень і вночі, змушуючи до того побиттям та тортурами»*¹²³¹. Тяжкий злочин було скоєно десь близько 1758 р. козаком Переяславського полку Іваном Махном: перебуваючи в стані сильного сп'яніння, він убив ударом чобота в скроню свою дружину Ірину, яка образила його¹²³². Отже, пиятика доволі часто була каталізатором сімейних конфліктів і злочинності, позаяк одна девіація породжувала іншу, адже *«горілка багато шкоди робить: вона і розум затьміває і на зле штовхає»*¹²³³.

Пияцтво особливо бентежило урядовців, коли ним зловживали духовні особи. На це прямо вказують численні судові справи. Так, у 1766 р. жителі с. Чопилок були вражені зловживанням спиртними напоями у дні посту парафіяльним священником¹²³⁴. Про таких, як він, насмішкувато говорили: *«Піп про піст говоре, сам собі свиню коле», «У попа піст, а в зубах курячий хвіст»*¹²³⁵.

Також, в осібній судовій справі Яблоновського сотенного правління обвинувачувався священник Григорій Андреев, який напідпитку проводив церковну службу, а після її закінчення з непристойними намірами пішов до будинку вдови Ксенії Самойленкової. Із своїм сином Мусієм і паламарем Ковтуненком він вдерся в хату останньої, викрикував сороміцькі речі, сильно побив вдову та її доньку Агафію, а на останок ще й викрав з подвір'я єдиного вола, що коштував 7 карбованців¹²³⁶.

Заплямованими пияцтвом були й представники чорного духовенства. Зокрема, у 1757 р. окремі черниці Золотоніського дівочого монастиря обвинувачувалися в позашлюбному співжитті та пияцтві. Анастасія, одна з них, без дозволу старших відлучалася щоденно з монастиря до містечка, де без готівки брала в борг спиртні напої у шинкаря Андрія Чотки. Так само й інша обвинувачена монахиня Надія ходила в населений пункт на базар і полюбляла заходити до корчми, у якій *«горілку попивала»*. Цікаво, що у процесі розгляду справи з'ясувалося, що ігуменя Тавіра, яка скаржилася на них, також небезгрішна, позаяк *«в ночь гуляет и пьянствует смертно»*¹²³⁷. Уже в 1764 р. згадана вище ігуменя Тавіра дівочого Золотоніського монастиря скаржилася на другу ігуменю Параскеву за розтрату монастирських коштів і втечу¹²³⁸. Інша ж духовна особа, монах Золотоніського Красногірського монастиря Вільямін, отримала в 1780 р. єпитимію за пияцтво і втечу з монастиря¹²³⁹. На межі позбавлення чернечого сану *«за праздность, пьянство, блудодєяния»* опинилася й монахиня Коробовського дівочого монастиря Тетяна Осипівна¹²⁴⁰.

¹²³⁰ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1221. Арк. 1–5.

¹²³¹ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1377. Арк. 1–3.

¹²³² ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 1885. Арк. 6.

¹²³³ Українські народні прислів'я та приказки ... С. 497.

¹²³⁴ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 575. Арк. 2.

¹²³⁵ Українські народні прислів'я та приказки ... С. 224.

¹²³⁶ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 676. Арк. 1–2.

¹²³⁷ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 611. Арк. 13 зв.

¹²³⁸ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 1–39.

¹²³⁹ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1421. Арк. 1–7.

¹²⁴⁰ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 504. Арк. 1–13.

Не дивно, що й колодники, яких засилали до духовних закладів із метою перевиховання та відбування покарання за скоєні злочини, бувало, удавалися до пияцтва та гультьяйства. Таким був засланий на двадцятирічне церковне покаяння до Красногірського Золотоніського монастиря за згвалтування доньки Феодосії відставний капрал Молдавського гусарського полку Михайло Бобровський, який уже через чотири роки звернувся з клопотанням про помилування. Проте ігумен Іосил рапортом від 25 липня 1778 р. повідомляв, що цей гусар, порушуючи епитимію, багаторазово прикладався до чарки в монастирі, таємно вночі відходив у найближчі села пиячити та блудити, звідки повертався «с боевыми знаками» (тобто, відлупцьований)¹²⁴¹.

Саме в монастирях, очевидно, й лікували від алкогольної залежності. Так, 1769 р. у такий «лікувальний заклад», за сприяння статського радника Григорія Теплова був направлений придворний служитель¹²⁴². В іншому випадку з метою позбавлення від цієї згубної звички в 1777 р. до Мотронинського монастиря було відіслано ієродиякона Прова¹²⁴³. Щоправда, як ми бачимо, чернечі заклади не завжди справлялися зі своєю лікувально-виховною місією. Не зважаючи на спроби законодавчими актами та народною мораллю унормувати споживання алкоголю, поширеність спиртних напоїв та їх відносно вільний продаж призводили до випадків частого їх вжитку людьми, що іноді мало негативні наслідки.

Шинкарство було поширеним явищем також і серед населення російських старообрядницьких слобод на території Гетьманщини, у яких не практикувалася повна заборона на алкоголь, а лише

¹²⁴¹ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 749. Арк. 1–2, 54–55.

¹²⁴² ЦДІАУК. Ф. 220. Оп. 1. Спр. 448. Арк. 1–3; Спр. 449. Арк. 1; Спр. 453. Арк. 1–2.

¹²⁴³ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1154. Арк. 1–3.

дотримувалася досить сувора обмеженість його споживання¹²⁴⁴. У порівнянні з ними в українських селах не було чітко визначених норм розпивання спиртних напоїв, що, у свою чергу, сприяло розбещеності сільських мешканців. Саме про безмірне пияцтво зазначав президент Другої Малоросійської колегії П. Румянцев, вважаючи, що через це простий народ втрачав не тільки працелюбність чи то пристойну поведінку, але й саме життя та здоров'я своє, через супутні нещасні випадки та хвороби¹²⁴⁵. Подібним же стан речей представляв і прусський дипломат І. Фоккеродт, автор записок про Російську імперію першої половини XVIII ст.: «...не траплялося жодного свята, аби не звозили до поліції велику кількість або просто п'яних, або ж таких, що поснули та замерзли насмерть»¹²⁴⁶.

На українських землях, усупереч загальноприйнятим народним звичаям, очевидно, вважали неправомірною поведінку скоріше неконтрольованого, перебільшеного споживання продуктів винокуріння. Адже народна мораль повчала: «Не то п'яниця, що не, а то, що впивається» або ж «Пий, та ума не пропий»¹²⁴⁷. За висловленням В. Маслійчука, на кінець XVIII ст. девіацією радше було утримання від уживання алкоголю, так як до спиртного українці привчалися змалку, адже «горілка» (водка) у малороссов в большому употреблені: ее пьют не только мужчины, но и женщины, и даже дети¹²⁴⁸.

¹²⁴⁴ Волошин Ю. Суперечки в «государевих описних малоросійських розкольніцьких слободах»: анатомія одного конфлікту XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2007. Вип. 2. С. 274.

¹²⁴⁵ Записка о усмотренныхъ въ Малой Россіи недостаткахъ и неустройствахъ, о исправленіи которыхъ Малоросійской коллегии трактовать должно. Авсеенко В. Г. Малороссія въ 1767 году. Эпизод изъ історіи XVIII столетія. По неизвестнымъ источникамъ. Київ : Въ университетской типографіи, 1864. С. 142–143.

¹²⁴⁶ Трегубов С. Религіозный бытъ русскихъ и состояніе духовенства въ XVIII в. по мемуарамъ иностранцевъ. Київ : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1884. С. 68.

¹²⁴⁷ Українські народні прислів'я та приказки ... С. 507, 511.

¹²⁴⁸ Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80–90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва). *Соціум*.

Виявлені згубні звички людей потрактовувалися як «розпутна поведінка» та цивільним законодавством 1832 р. кваліфікувалися відповідно до станової належності та скоєного правопорушення. Окремі судові справи про розпутну поведінку озаглавлювалися відповідно до соціальної належності обвинуваченого. Як-от, «справа за обвинуваченням тимчасово відпущеного рядового Хитрика в розпутній поведінці» або так само міщанина Ігнатія Манюка 1870 р.¹²⁴⁹

Окремо розглядалися справи про розпутну поведінку: 1) дворян, чиновників та канцелярських служителів; 2) осіб, позбавлених духовного звання; 3) купців і міщан; 4) селян казенних та удільних; 5) поміщицьких селян і дворових людей та інших соціальних категорій. Виокремлювали особливі правила у відносинах дітей розпутної поведінки і, відповідно, правах їхніх батьків. Справжніми проблемами окремих сімей були: участь у заборонених іграх, марнотратство, блуд, пияцтво тощо. Для прикладу, дворяни, які виявили себе «в непотребстві», могли виключатися з дворянських спільнот: так, у 1854 р. Брацлавським повітовим судом було вилучено зі складу дворян Олександра Янкевича у зв'язку з його позашлюбним проживанням із дворянкою Сташевською¹²⁵⁰.

Підсумовуючи, не можна категорично негативно висловлюватися про шинкові будинки, оскільки вони несли необхідне спілкування між людьми, а також були місцями народних гулянь і святкувань. Проте з іншого боку, їх можна вважати осередками кулачних боїв, пияцтва, ігроманії, різної злочинності та розпусти. Корчми знаходилися в багатьох населених пунктах, здебільшого містах, а їхня кількість упродовж років могла

Альманах соціальної історії. Київ, 2005. Вип. 5. С. 199–201; Росія. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей ; [подъ ред. В.П. Семенова и В.И. Ламанского]. Т. VII. С.-Петербургъ : Изд. А.Ф. Девриена, 1908. С. 109.

¹²⁴⁹ ДАВО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 690. Арк. 1–22; Спр. 693. Арк. 1–22.

¹²⁵⁰ ДАВО. Ф. 473. Оп. 2. Спр. 127. Арк. 1–24.

змінюватися. Право займатися шинкарством мали привілейовані стани суспільства. Окремі сенатські укази прагнули регулювати їхню діяльність, графік роботи, обмежити зростання звичок людності до азартних ігор, уживання «бранних слів» і неконтрольованого розпивання спиртних напоїв.

❖ 6.4. Прояви девіантності шлюбної поведінки та статеві перверсії

Серед інших аспектів історії ранньомодерного українського суспільства актуальним і майже недослідженим на сьогодні залишається питання асоціальності та девіантності жінок. Серед проявів «нечистих», аморальних дій самотнього жіноцтва Гетьманщини XVIII ст. можна виокремити розпусту та чаклунство. Розглядаючи їх, ми звернемо увагу й на перверсії поведінки, притаманні особам протилежної статі, чоловікам.

Складність дослідження гендерних особливостей поведінки в Лівобережній Україні ранньомодерного часу полягає у відсутності чітких документальних даних, які б відображали свідому зацікавленість очевидців в аналізі повсякденного життя жінки. Зважаючи на відсутність такої джерельної бази, у дослідженні нами було враховано опосередковані свідчення різних типів джерел, які торкалися передусім проблеми жіноцтва. Зокрема, цінний історико-демографічний матеріал представлено в облікових джерелах фіскального характеру: Генеральному описі Лівобережної України 1765–1769 рр., у першу чергу окремих сіл Полтавського полку. Важливу інформацію щодо особливостей державного регулювання розпутної поведінки жінок надають актові джерела та судово-слідча документація. Цікавими є й спостереження та особисті враження сучасників ранньомодерного

українського суспільства, їхні пізніші ремінісценції, представлені у творах художньої літератури XVIII ст.

Проведений аналіз згаданих вище джерел дав змогу виокремити серед «жінок самотнього статусу»: вдову, солдатку, незаміжню та жінку з невизначеним сімейним станом¹²⁵¹. Суспільство часто сприймало їх як найбільш схильних до протиправних, аморальних, нестандартних дій представниць жіночої статі. Такі жінки, залишаючись без чоловіків на довготривалий час, не завжди витримували випробовування самотністю, вдаючись до розпутства та інших девіацій, чим викликали осуд, негативізм із боку сільської громади. У суспільному баченні побутувала думка про них як «гулящих».

Питання інтимної сторони життя жінки завжди турбувало церкву, яка прагнула не допускати вольностей жінок ні в якій галузі, у тому числі й в сексуальній сфері. В очах християнських проповідників доби Середньовіччя жінка була втіленням всіляких спокус, які вабили чоловіка в безодню плотського гріха. Статеві відносини вважалися рівнозначні гріху, лише народження дитини могло виправдати цю провину. Статевий акт відсторонював людину від Бога, повчали церковні авторитети, тому через неможливість подавити цю сферу людського життя необхідно було встановити строгий контроль, посіяти в свідомості думку про гріховність та налякати всілякими карами¹²⁵².

Новий Час, особливо XVIII століття, у якому «старина з новизною перемішалася», усе змінили. Саме тоді, на думку Н. Пушкарьової¹²⁵³ та А. Щапова¹²⁵⁴, поведінка жінки стала більш розкутою та незалежною. Дослідник С. Шашков взагалі вважав,

що впродовж XVI, XVII і особливо XVIII ст. поступово руйнувався традиційний шлюб, який змінювався відносною свободою статевих зносин¹²⁵⁵. Утім поширювати це твердження на всю Європу навряд чи можливо, оскільки її східна частина, у тому числі й українські землі, все ще залишались своєрідним острівцем консерватизму. Зокрема, дослідниця І. Ворончук висловлює думку про те, що внутрішньосімейні стосунки в XVI–XVII ст. були патріархальними та доволі суворими¹²⁵⁶.

Подібні «нові віяння» в повсякденному житті простолюду відзначав президент Другої Малоросійської колегії П. Румянцев у своїй «Записці» щодо недоліків, помічених на підпорядкованій йому території. Він зауважував, що чимало народу воліє не обтяжувати себе господарством, веде життя безпутне й веселе, здобуваючи кошти за рахунок різних сумнівних занять¹²⁵⁷. На «несвятенність» жінок ранньомодерного часу вказує також у своїй студії український дослідник В. Маслійчук¹²⁵⁸. Гадаємо, що в тому суспільстві такі прояви сексуальної свободи були більш характерні для вищих, розбещених багатством станів. Селянство продовжувало викривати та публічно карати самотніх жінок за блуд.

Наприклад, за порушення сьомої Божої заповіді удову Оксану Верещиху, жительку одного з малоросійських сіл, запідозрену в незаконному зв'язку з писарем, роздягли наголо, спершу прикували ланцюгами до стовпа, а потім вели по вулиці з музикою, били різками, кулаками та пили горілку. А на голову Верещихи наділи солом'яний вінок із будяками та ще й примушували її танцювати¹²⁵⁹. Подібні способи покарання були широко

¹²⁵¹ Бороденко О. А. Самотня жінка в сільському соціумі ... С. 27–29.

¹²⁵² Гуревич А. Я. Избранные труды. Культура средневековой Европы. СПб. : Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2007. С. 129.

¹²⁵³ Пушкарева Н. Л. Русская женщина в семье и обществе X–XX вв.: этапы истории. *Этнографическое обозрение*. 1994. № 3. С. 4–5.

¹²⁵⁴ Щапов А. П. Сочинения в трех томах. Т. III. С.-Петербург : Издание М. В. Пирожкова, 1908. С. 578–579.

¹²⁵⁵ Шашков С. С. Историческія судьбы женщины, детоубійство и проституція ... С. 219–221.

¹²⁵⁶ Ворончук І. О. Населення Волині ... С. 85.

¹²⁵⁷ Авсеенко В. Г. Малороссія въ 1767 году. Эпизод изъ истории XVIII столетия. По неизвестным источникам. Киевъ : Въ университетской типографіи, 1864. С. 150.

¹²⁵⁸ Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки ... С. 198.

¹²⁵⁹ Коваль К. Историческое развитие быта женщины, брака и семьи. ... С. 109.

розповсюдженими на більшості українських етнічних земель. Згідно з «Правами, за якими судиться малоросійський народ» удіві або дівчині передбачалося публічне покарання за блуд різками або батогоми¹²⁶⁰. Відмітимо, що блудниць-одиначок у польських селах карали дещо по-іншому. Зокрема, за порушення норм сексуальної моралі жінці загрожували тілесні покарання, штрафи, вигнання з громади, якщо вона не виправиться або не укладе шлюб¹²⁶¹.

Часто бувало й таке, що покарання здійснювала не громада, а офіційні інстанції. У справі жительки м. Полтава Агафії Янихи як блудниці рішення ухвалив служитель Леонтій Суржанський в Малоросійській військовій канцелярії у м. Глухів, куди жінку привезли під караулом. Агафію було звільнено 26–27 квітня 1727 р. з в'язниці на поруки з умовою «статечно, а не розпусно жити»¹²⁶².

Проте подібні покарання були не настільки жорстокими у порівнянні із тими, які передбачалися заміжнім жінкам за шлюбну зраду. За чинними правовими нормами їм загрожувала смерть. Так, заміжня жінка згадувалася в слідчому документі 1728 р., віднайденому в «Сулимівському архіві». У ньому бунчуковий товариш Федір Заборовський скаржився на свою дружину Феодосію Петрівну, уроджену Войцехович, яка прижила дитину від блудодійства. Чоловік вимагав суду для своєї дружини¹²⁶³. Невідомо, яке рішення було ухвалене в цій справі, хоча за нормами III Литовського Статуту 1588 р. жінка, яка, маючи законного чоловіка, з чужими одруженими або неодруженими

чоловіками тілесно злягалася, каралася разом із перелюбником на смерть – «обоє горлом карані бути мають»¹²⁶⁴.

Подібне ж покарання за шлюбну зраду зустрічаємо і в «Правах, за якими судиться малоросійський народ»: «Якщо б чоловік заскочив кого-небудь із своєю дружиною під час прелюбодіяння, ... і коли у суді не по зlobі, а правдиво докаже разом із свідками під присягою, або ж заскочені у перелюбстві самі признаються, то їх обох скарати на смерть через відсічення голови»¹²⁶⁵. Отже, подружня зрада каралася жорстокіше аніж розпуста самотньої жінки. Припускаємо, що, найімовірніше, в українських сільських громадах такі розправи над перелюбниками навіть у XVII ст. були винятком: не всі чоловіки прагнули виносити на громадське обговорення своє особисте життя та й не завжди могли довести гріховну провину своїх дружин.

Аналогічні покарання за перелюб були типовими для ранньомодерної Європи загалом. Наприклад, в Англії під час Англійської Революції було ухвалено закон 1650 р., який передбачав покарання заміжньої жінки за шлюбну зраду повішанням разом із своїм коханцем¹²⁶⁶. Утім, якщо одружений чоловік вступав у сексуальний зв'язок із незаміжною жінкою, то йому передбачалося пом'якшене покарання: три місяці у в'язниці і дотримання добродесної поведінки впродовж наступного року. Лише наприкінці XVIII ст. в Англії були зроблені спроби декриміналізації перелюбів жінок, які відтоді каралися штрафом, а не тюрмою чи смертю¹²⁶⁷.

¹²⁶⁴ Статут Великого князства Литовського 1588 года. Подг. О. Лицкевич. [Електрон. версія]. Мн., 2002–2003. URL: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>. Р. 14. Арт. 30.

¹²⁶⁵ Права, за якими судиться малоросійський народ. Витяги. Кривоший О. Материзна. Жінка в правовій культурі українського народу IX – перша половина XVII ст. 3. : «Поліграф», 2001. С. 74.

¹²⁶⁶ Roderick Phillips. The family and state. Encyclopedia of European social history. From 1350 to 2000. Volume 4. [Peter N. Stearns]. Charles Scribner's Sons, 2001. P. 138.

¹²⁶⁷ Roderick G. Phillips. Sex, lat, and the state. Encyclopedia of European social history. From 1350 to 2000. Volume 4. [Peter N. Stearns]. Charles Scribner's Sons, 2001. P. 303.

¹²⁶⁰ Права, за якими судиться малоросійський народ. Изданные под ред. и с приложением исследования о сем своде и о законах, действовавших в Малороссии, проф. А. Ф. Кистяковского. Гл. 23. Арт. 2. П. 4.

¹²⁶¹ Корзо М. Контроль за соблюдением норм сексуальной морали ... С. 167.

¹²⁶² ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 2513. Арк. 1–5.

¹²⁶³ Сулимівський архів. Фамільныя бумаги Сулимъ, Скорупъ и Войцеховичей. XVII–XVIII в. Съ пятью портретами. Под ред. А. Лазаревского. Киевъ : Тип. К. Н. Милевскаго, 1884. С. 267.

Доволі цікавим був допит, зафіксований у матеріалах Срібненської сотенної канцелярії Прилуцького полку, від 8 жовтня 1742 р. Йшлося про незаконне співжиття Пріські Костирківни, наймички срібнянського священника Йосифа Данилова, з господарем. Двадцятилітня дівчина, батьки якої померли, наймалася до багатьох людей. Чергового разу вона була прийнята за служницю на рік до зазначеного попа та мала з ним «тілесний гріх». Через рік, коли, за її словами, вони вже проживали «як чоловік і дружина», вона завагітніла. Жінка перебувала на четвертому місяці вагітності, коли блудливий піп наказав іншому своєму наймиту вивезти її в сусіднє село Блотницю і там залишити. На судовому засіданні священник своєї провини не визнавав, оскільки вважав, що *«панянство її не ним, попом, було спорчено»*, адже ще в молодих роках вона була розбещена Ільком Дорошенком, жителем села, у якому проживав її батько¹²⁶⁸. Отже, гріховної, блудної поведінки припустилася не тільки молода дівка, але й священник, який особисто порушував заповіді Божі та демонстрував аморальність.

У Глухівському духовному правлінні 1770 р. розглядалася справа іншого священника з с. Некрасовка Василя Власова про прижиття ним незаконнародженої дитини з власною служницею Марією Сердюченко¹²⁶⁹.

Відповідно до статей цивільного законодавства 1832 р., чоловік, який увів в оману незаміжню дівчину, повинен на ній одружитися та забезпечити її утримання. Гвалтівник же підлягав ув'язненню та церковному покаянню¹²⁷⁰.

Зустрівся нам у судовій практиці Київського повітового суду за 1844 р. випадок співжиття ченця Печерської лаври з 15-річною дівчиною¹²⁷¹. Упродовж десяти років (1858–1868)

¹²⁶⁸ Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). Підг. В. А. Передрієнко. К.: «Наукова думка», 1976. С. 300–301.

¹²⁶⁹ ДАСО. Ф. 624. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1–12.

¹²⁷⁰ Указатель алфавитный къ Своду законов Россійской Имперіи ... С. 43.

¹²⁷¹ ДАКО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 647. Арк. 1–52.

Брацлавським повітовим судом Подільської губернії розглядалася судова справа поміщика В. Бетковського, якого обвинувачували у згвалтуванні кріпосних дівчат¹²⁷².

Утім не відкидаємо й іншого розвитку подій. Допускаємо такі життєві колізії, коли жінка-наймичка корисливо послуговувалася небайдужістю до неї господаря. Тому задля вищого заробітку, кращого життя та прогонування своїх дітей (у випадку із удовою) вона могла скористатися сексуальною прихильністю до неї її роботодавця або ж вдавалася до поширених тоді чаклунських практик, як-от селянка Марина Гістова із Кременця, що прагнула різними чарами схилити до себе свого господаря¹²⁷³.

Проте, якщо деякі жінки вдавалися до блуду через збіг обставин, то для інших це був промисел. Здавна осередками розпутства вважалися шинки. Климентій Зіновійв про жінок *«в корчемних гостініцах блудно живущих»* писав: *«...ініе до корчми больш за тим і прихожають... Не так для напитку як для тоєї то справи... Уже ж окаяніци престаньте того хліба!»*¹²⁷⁴.

Про такий «жіночий хліб», на який підводили молодих дівчат. звдниці, згадано також у поемі «Енеїда» 1798 р. І. Котляревського: *«На гріх дівок що підводили, І сим учились промишлять...»*¹²⁷⁵. Заробіток за християнськими нормами сприймали як великий гріх, оскільки він не передбачав дітонародження, а метою була матеріальна нажива.

¹²⁷² ДАВО. Ф. 473. Оп. 3. Спр. 103. Арк. 1–97.

¹²⁷³ Показанія свидетелей, уличающія крестьянку Марину Гистую въ томъ, что она, посредствомъ чародійства желала снискать себе расположе- ніе господъ своихъ. 10 іюня, 1730. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русскій край, снаряженной императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отдель. Материалы и изследования, собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ. Т. I, изданный подъ наблюдениемъ чл.-сотр. И. А. Гильтебрандта. С.Петербургъ, 1872. С. 397.

¹²⁷⁴ Климентій Зіновійв. Вірші ... С. 103–104.

¹²⁷⁵ Сердюк І. Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. С. 97.

Можна погодитися з С. Шашковим, що до блудних дій жінок могли спонукати: крайня бідність, жебрацтво та голод; втрата батьків і матерів, вигнання з родинного дому; повна самотність і безпорадність; необхідність утримання престарілих і слабких здоров'ям батьків; старші доньки у сім'ях, які не мали ні батька, ні матері та утримували своїх малолітніх сестер і братів, а іноді племінників і племінниць; овдовілі або покинуті чоловіками жінки, які вимушені кормити багаточисленне сімейство; ті, що прийшли до шинків, особливо з метою заробітку; привезені та покинуті солдатами, офіцерами або іншими чоловіками; наймички, розбещені своїми господарями, а потім вигнані¹²⁷⁶.

Отже, значну частину серед повій представляли самотні особи. Можна дещо виправдати такий заробіток в українських містах і навіть виявити певні позитивні моменти для суспільства в розпутній поведінці: проституція була необхідна в соціумі з високою часткою неодружених чоловіків або заробітчани, які залишили дружин вдома, а самі тривалий час перебували в місті; повії зменшували напругу, пов'язану, наприклад, з перебуванням у населеному пункті військових на постой¹²⁷⁷.

За християнським віровченням блудниці повинні були зазнати покарання в загробному житті. В апокрифі «Хождение Богородиці по мукам» наголошувалося, що розпутниці карались пеклом. Подібний же опис їхньої долі в потойбічному світі зустрічаємо в І. Котляревського в «Енеїді»: «Були і тії там панянки, / Що наряджались напоказ. / Мандрьохи, хльорки і дїптянки, / Що продають себе на час»¹²⁷⁸.

Інше покарання доводилося відбувати розпутницям в реальному житті. Для таких жінок православною церквою призначалася епитимія – від 3 до 9 років, хоча зазначені терміни могли

¹²⁷⁶ Шашков С. С. Историческія судьбы женщины, детоубійство и проституція. ... С. 517.

¹²⁷⁷ Сердюк І. Полкових городов обивателі ... С. 148.

¹²⁷⁸ Котляревський І. Енеїда. ... С. 95.

бути зменшені з огляду на ступінь розкаяння грішниці¹²⁷⁹. Стосовно ж дій цивільної влади, вкажемо що за іменним указом імператриці Катерини II від 4 травня 1765 р. передбачалося «удів і дівок, які ще не в старих літах, та перебувають у неробстві та блуді, відсилати на поселення у визначені місця, за караулом»¹²⁸⁰. Отже, відмітимо, що в указі звернуто увагу саме на самотніх жінок-блудниць, які, вочевидь, переважали в цьому промислі.

Окрім покарання церковного та світського, блуд тягнув за собою й репутаційні втрати. У віршованих рядках Климентія Зіновіїва зустрічаємо застереження від зв'язку з такими гулящими особами: «А так братіє прошу вас, в корчмах не кохаємо, / але паче в своїх ся домах удоваляємо. / Бо которий чоловік до корчем не биваїть / того от безчестія і сам Бог сохрanyaєт»¹²⁸¹.

Окрім безчестя, чоловіки могли ще й наразитися на різні венеричні хвороби. Мабуть, найпоширенішою була «французька хвороба» (сифіліс). Саме з такою хворобою укладач Румянцевського опису с. Жуки Полтавського полку позначив трьох осіб. Одним із них був 30-річний неодружений козак Наум із сім'ї 80-річного Олексія Онищенка. Іншими венерично-хворими були дві заміжні жінки: 35-літня Варвара Андреева, мати шістьох дітей, дружина 40-річного козака Терентія Супруненка, «вся в ранах, через що й робити не може», та козачка Марія Семенова, 38 років, мати двох дітей¹²⁸².

Звернімо увагу на те, що у всіх випадках хворі козацького походження. Неодружений Наум міг бути відвідувачем таких неблагопристойних будинків під час військових походів, а дві одружені козачки, очевидно, могли вдаватися до розпутних дій в часи відсутності чоловіків. Напевно, подібною хворобою недужала 50-річна наймичка в маєтку Івана Кованьки с. Рибці

¹²⁷⁹ Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини ... С. 361.

¹²⁸⁰ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XVII. С. 129.

¹²⁸¹ Климентій Зіновійв. Вірші ... С. 197.

¹²⁸² ЦДІАУК. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 221. Арк. 18, 19, 71.

Полтавського полку Устина Нечерська, яка мала трьох дітей до 14 років і лице якої було в ранах. Сімейний стан жінки не визначений¹²⁸³.

Зауважимо також, що поширення венеричних хвороб серйозно непокоїло уряд Катерини II. Демонстрацією цього був сенатський указ від 20 травня 1763 р. Він був спрямований на виявлення жінок, передусім удів, солдатських дружин або їхніх дочок з «прилипчивою» хворобою. Передбачалося їх примусове лікування державним коштом та відправлення на поселення в Нерчинськ. Для солдатських дружин був можливий варіант видання їх чоловікам із розпискою про їхнє утримання та недопущення «непотребства». Інших, поміщицьких жінок-розпутниць, передавали під панський нагляд із лікуванням. Проте, якщо чоловіки або поміщики відмовлялися від таких жінок, тоді їх примусово відправляли на поселення¹²⁸⁴.

Припускаємо, що такими дружинами, яких взяли під розписку чоловіки, могли бути дві згадані вище венерично-хворі козачки. Як бачимо, в указі якнайперше згадано категорії самотніх жінок. Утім, наскільки ретельно виконувалися ці вимоги в реальному житті, ми можемо лише здогадуватися.

Здавна тяжким кримінальним злочином для представників чоловічої статі вважалося зґвалтування жінки. Різні архівні установи майорять наявністю судових справ названого злочинця. Показовою була справа за скаргою старосанжарської жительки, підпомічникової вдови Степаниди Следихи з Полтавського полку про зґвалтування її доньки Євдокії від 28 червня 1733 р. Вона вказала, що нібито господар їх Григорій Афанасійв «страхом и битием, ласкательством и обманом, давши копейку денег девство ее растлил»¹²⁸⁵.

¹²⁸³ ЦДІАУК. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 511. Арк. 48.

¹²⁸⁴ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XVI. С. 258.

¹²⁸⁵ Слідство за скаргою старосанжарської жительки, вдови Степаниди Следихи з Полтавського полку про зґвалтування її доньки Євдокії від 28 червня 1733 р. *Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. Матеріали*

Подібний же випадок зустрічаємо в матеріалах справи 1766-го року про скаргу Мотрони Горстичної на зґвалтування її доньки ієреєм Кирилом Мечиславським, що збереглася у архівних документах Пирятинського духовного правління. Згаданий причетник силоміць узяв дівчину, а коли її вагітність стала помітною, то вмовляв казати всім, що то із нею зробили солдати-москалі чи то школярі¹²⁸⁶. Ще в одному свідченні була зґвалтована безпосередньо овдовіла жінка Буковська із сестрою Пелагією жителями с. Давидівка¹²⁸⁷.

Вельми поширеними були групові насильства. Так, у зґвалтуванні доньки вдови Пелагії Георгіївни 1736 р. обвинувачували п'ятьох чоловіків сотенної Глухівської ратуші: Івана Наумовича, Козму Іващикова, Андрія Новодубовського, Данила Снужиди, Сидора Незвіреного, Софрона Самондіна та Йосифа Залчинина. Вони вночі напали на дім удови, зґвалтували її дочку та пограбували чимало хатнього скарбу¹²⁸⁸. Подібна справа 1777 р. про здійснене гвалтівне насилля отаманів Білецьких щодо жінки Катерини Федусевої розглядалася у Прилуцькому міському суді. За жінку заступилися та подали позов місцевий ієрей Леонтій Липовий з дружиною та сусіди¹²⁸⁹. У Прилуцькому міському магістраті 1791 р. розглядалася справа про гвалтівне правопорушення, зчинене п'ятьма чоловіками проти міщанки Пелагії Бажанової¹²⁹⁰. 14-літня Мотрона, донька міщанської вдови Євдокії Лесинкової, 1800 р. була «силоміць розбещена» міщанськими синами Олексієм Дячковським, Іваном Пилуненим, Семеном Волковим і Петром Копачевським. За рішенням суду було наказано Дячковському

сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України. ; [підг. В. А. Передрієнко]. К. : «Наукова думка», 1976. С. 260–261.

¹²⁸⁶ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 2, 4 зв.

¹²⁸⁷ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 839. Арк. 1.

¹²⁸⁸ ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 5696. Арк. 1–2.

¹²⁸⁹ ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 1214. Арк. 4.

¹²⁹⁰ ЦДІАУК. Ф. 1957. Оп. 1. Спр. 360. Арк. 5.

одружитися на дівчині. Усіх чотирьох окремішно побили 30 ударами палиць¹²⁹¹.

Як бачимо, у деяких випадках гвалтівниками були представники непривілейованих верств населення, а в інших – впливові за соціальним статусом особи. Доволі часто правопорушниками ставали представники парафіяльного кліру. Це зайвий раз демонструвало, що священники не завжди були прикладом моральності та культури поведінки для пастви, указувало на безпорадність удів, їхню неспроможність у захисті своїх незаймих дочок.

Загалом не просто читати та аналізувати справи про зґвалтування жінок істориків, яка завдяки чуттєвому рівню пізнання переймається всією трагічністю ситуації, але в той же час намагається не втратити об'єктивний контроль в інтерпретації, оцінці сюжету. Утім ще складніше говорити про «крайні» для тих часів чоловічі пороки. Такими були содомія, зоофілія, педофілія тощо.

Зокрема, починаючи з 28 липня й до 13 жовтня 1736 р., у Прилуцькій канцелярії розглядалася судова справа про мужолозтво командира, наказного сотника Варвинської сотні Павла Ладинського з козаками Прилуцького полку під час будівництва Української лінії¹²⁹². У 1830–1831 рр. показовою була інша судова справа про скаргу селян на свого поміщика Маленду за жорстоке поводження з ними та примус до «содомського гриху»¹²⁹³. Чоловіки звинувачені в педерастії «за згодою», згідно з цивільним законодавством 1832 р., підлягали покаранню батогами та засланням на поселення. Натомість особи, які при цьому вчинили насильство (зґвалтування), підлягали покаранню батогами і каторжною роботою¹²⁹⁴.

¹²⁹¹ ЦДІАУК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 65.

¹²⁹² ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 5470. Арк. 1–17.

¹²⁹³ ЦДІАУК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 582. Арк. 1–40.

¹²⁹⁴ Указатель алфавитный къ Своду законов Россійской Имперіи ... С. 481.

В іншій життєвій ілюстрації секунд-майор Михайло Бернадний 14 липня 1780 р. склав рапорт у Київський гродський суд за показами двох жінок, які стали свідками «смешавшемся скверно со скотом» пастуха корів Печерської лаври Дмитра Ємельянова Бубровського¹²⁹⁵. За скотолозтво був покараний засланням у Сибір кріпосний селянин Максименко (розгляд справи тривав із 19 квітня 1854 р. до 8 березня 1855 р.)¹²⁹⁶. Особи, викриті в скотолозтві, згідно з законодавством 1832 р., підлягали позбавленню станових прав, покаранню батогами та засланням на поселення¹²⁹⁷.

Окрім вже згаданих судових справ, повітові суди Подільської та Київської губерній 40–60-х років XIX ст. повідомляють про чимало випадків зґвалтування чоловіками неповнолітніх дітей. Серед насильників були представники різних соціальних верств, але знову ж таки вирізняються священники. Так, Левицький, будучи особою парафіяльного кліру с. Макарова, поглумився над 15-річною дівчиною¹²⁹⁸. Страшні психологічні та фізичні травми на сексуальному ґрунті були нанесені Ананієм Бартилевичем семилітній дівчинці Бачинській, шестилітній дівчині – односторонцем Глинським, одинадцятилітній – селянином Устином Бевзюком тощо¹²⁹⁹. Зустрічалися випадки групових зґвалтувань малолітніх дітей. Так, над неповнолітньою Марією Олексієнко поглумилася група хлопців¹³⁰⁰. Не уникали морального та фізичного насильства над несформованою особистістю і малолітні хлопці: 14-літній підліток Задорожнюк був зґвалтований двома шляхтичами – Інклязем Францем і Бражайзинським Андрієм¹³⁰¹.

¹²⁹⁵ ЦДІАУК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 9702. Арк. 1–3.

¹²⁹⁶ ДАКО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 1099. 1–6.

¹²⁹⁷ Указатель алфавитный къ Своду законов Россійской Имперіи ... С. 793.

¹²⁹⁸ ДАВО. Ф. 222. Оп. 4. Спр. 26. Арк. 1–45

¹²⁹⁹ ДАВО. Ф. 470. Оп. 3. Спр. 210. Арк. 1–111; Ф. 471. Оп. 5. Спр. 92. Арк. 1–49; ДАКО. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 276. Арк. 1–26.

¹³⁰⁰ ДАВО. Ф. 470. Оп. 3. Спр. 225. Арк. 1–111.

¹³⁰¹ ДАВО. Ф. 222. Оп. 4. Спр. 90. Арк. 1–93.

Іншим проявом нестандартної поведінки, передусім жіночої, за християнським віровченням, мабуть, найбільше пов'язаним із Нечистим, було чаклунство. Західноєвропейські статистичні дані XIV–XVII ст. підтверджують, що об'єктом звинувачень у відьомстві, імовірно або реальному, ставали здебільшого жінки (78–91 %) ¹³⁰². Такі дії можуть бути трактовані як злочинні, адже, за визначенням М. Фуко, злочинність – це одна із форм беззаконня, зовсім інший, небезпечний і часто ворожий світ ¹³⁰³.

Законодавством Російської імперії 1832 р. заборонялися брехливі передбачення, чародійство та обман, які ґрунтувалися на забобонах. Парафіяльні священники повинні були відвертати вірян від марновірних обрядів, а місцева поліція не допускати подібних проявів ¹³⁰⁴.

Доволі часто до магічних практик жінки вдавалися задля прискорення першого або ж повторного заміжжя. У Священному писанні для молодих удовиць другий шлюб вважався корисним та бажаним, щоб *«родили дітей, домом рядили, не давали противникові ані жодного поводу для лихомовства. Бо вже дехто пішли слідом за сатаною»* (1Тим. 5:14–15) ¹³⁰⁵. Остання фраза натякала на ритуали, за допомогою яких намагались влаштувати своє подружнє життя. Подекуди магічні практики українців набували широкого застосування та ставали частиною щоденного побуту ¹³⁰⁶. Бували випадки, коли незаміжні дівчата

накладали прокляття на смерть колишнім нареченим, як, наприклад, міщанка із Кам'янця Олена Козицька у 1733 р. ¹³⁰⁷

Свого часу дослідниця В. Потапова висловлювала думку, що церква здавна вважала жінку джерелом гріха і всілякого зла, тому неодноразово висувала обвинувачення у відьомстві та в поєднанні з дияволом ¹³⁰⁸. У часи Середньовіччя жінка, на погляд християнських проповідників, була знаряддям диявола, яке використовувалося у якості нечистого засобу спокушання та погибелі людини ¹³⁰⁹. Відомий дослідник традиційного суспільства П. Берк зазначав, що відьма як еретичка та богохульниця була *«у змові з дияволом»* ¹³¹⁰. За визначенням Салмана Жана-Мишеля, чаклунство – це не що інше, як війна статей, коли з одного боку знаходяться агресивні відьми, а з іншого – чоловіки, репродуктивні властивості яких знаходяться під загрозою ¹³¹¹.

Питання, кого ж вважали відьмами й до сьогодні залишається доволі суперечливим і дискусійним. У своїй студії К. Диса припускає, що ними могли бути: селянки, які повстали проти утисків, загадкові жінки – хранительки й жриці стародавнього культу плодючості, еретички, безневинні жертви підступних владик, істерички, наркоманки, цілительки,

¹³⁰² Салман Жан-Мишель. Ведьмы. История женщин на Западе : в 5 т. Т. III : Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения ; под общ. ред. Ж. Дюби и М. Перро ; под ред. Н. Земон Дэвис и А. Фарж ; пер. с англ. ; науч. ред. перевода Н. Л. Пушкирева. СПб. : Алетея, 2008. С. 461.

¹³⁰³ Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці ; [пер. з фран. П. Тарашук]. К. : Основа, 1998. С. 349–351.

¹³⁰⁴ Указатель алфавитный къ Своду законов Россійской Имперіи ... С. 924.

¹³⁰⁵ Біблія або книги святого письма Старого й Нового Заповіту ...

¹³⁰⁶ Адамус Т. Магічні практики на території Гетьманщини та на підросійських землях України у XVIII ст. *Краєзнавство*. Київ : Вид-во «Телесик», 2010. № 3. С. 61.

¹³⁰⁷ «Жалоба мещанки Екатерины Гломбовичевой на мещанку Елену Козицкую о томъ, что последняя, въ досаде, что ея женихъ изменилъ ей и женился на Гломбовской, прокляла его и темъ причинила ему смертельную болезнь, похваляясь притомъ, что онъ скоро умретъ». 17 мая, 1733. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русский край, снаряженной императорским русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отделъ. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ. Т. I, изданный подъ наблюдениемъ чл.-сотр. И. А. Гильдебрандта. С. Петербургъ, 1872. С. 404–405.

¹³⁰⁸ Потапова В. А. Отношение религии к женщине. Ставропольское книжное издательство, 1954. С. 14.

¹³⁰⁹ Гуревич А. Я. Избранные труды. ... С. 448.

¹³¹⁰ Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі ; [пер. з англ. О. Гриценка та ін.]. Київ : УЦКД, 2001. С. 181.

¹³¹¹ Салман Жан-Мишель. Ведьмы. ... С. 464.

акушерки, екстрасенси, волоцюжки¹³¹². Можливо, як вважає П. Берк, на відьом люди переносили свої власні приховані «нечестиві пристрасті і прагнення»¹³¹³. Подібні відгуки та боже покарання за таку девіантну поведінку жінок зустрічаємо у віршованих рядках Климентія Зіновієва: *«І всякая ворожка з бесом накладаєт / І уставочно єдин помисл з ним гадаєт... / А вгадати бестії негди не вгадають / тільки многіх на світі людей ошуківають. / І на погибель собі вічну плату беруть / Покуль їх тие ж дябли до пекла попруть»*¹³¹⁴. Таку ж думку віддзеркалює народне українське прислів'я: *«Ворожка з бісом накладає»*¹³¹⁵. Натомість українська дослідниця О. Кісь зауважує, що відьма не є істотою суто демонічною, адже її двоїста природа визначає її одночасну причетність до двох світів: людського (вона – реальна особа, мешканка села) та потойбічного (вона ж – знаряддя й агент деструктивних, лиходійних сил потойбічного світу)¹³¹⁶.

Загалом, на українських землях за чаклунство карали по-різному. Докладніше каральні заходи описує дослідниця К. Диса¹³¹⁷. Згідно з указом Белгородської єпархії 1731 р. за чародійство повинні були бити кнутом, *«а инные поважности и смертью казнены будут»*¹³¹⁸. За цивільним законодавством Російської імперії 1832 р. винні в чаклунстві, інших обманах, оголошених

¹³¹² Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття. Київ : Видавництво «Часопис «Критика»», 2008. С. 12.

¹³¹³ Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі ; [пер. з анг. О. Гриценка та ін.]. Київ : УЦКД, 2001. С. 180.

¹³¹⁴ Климентій Зіновійв. Вірші ... С. 102.

¹³¹⁵ Словарь украинского языка. У 4-х т. ; [упоряд. Б. Грінченко]. Т. I. Репринт. Вид. К. : «Лексикон», 1996. С. 255.

¹³¹⁶ Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі ... С. 221.

¹³¹⁷ Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття. Київ : Видавництво «Часопис «Критика»», 2008. 302 с.

¹³¹⁸ ЦДІАУК. Ф. 2009. Оп. 1. Спр. 362. Арк. 1–5.

на свою користь дивах, так само, як і «кликуші» (брехливі провісники), каралися кримінальним судом¹³¹⁹.

Наведемо кілька найбільш промовистих випадків XVIII – початку XIX ст., на які ми натрапили. Так, різні методи допитів і тортур описано у справі Уляни Шабалинської з с. Обмачів (1719 р.), яка злочинними діями прагнула уникнути сплати боргових зобов'язань чоловіка перед іншими людьми¹³²⁰. Інколи таких осіб спалювали, як-от жительку м. Красилів стодвадцятилітню бабцю Пріську Каплунку, запідозрену в розповсюдженні морової язви¹³²¹. Одинадцять чоловіків с. Обухів самовільно вчинили покарання баби Вівді Москаленчихи, яка нібито чинила проти односельців різні чаклунські дії. Спочатку жінку похилого віку повалили на землю, вибиваючи зізнання, а потім спалили. За скоєний злочин чоловіків було притягнуто до кримінальної відповідальності. Розгляд справи відбувався впродовж 1754–1755 рр.¹³²² Також 1765 р. мешканку володін поміщика Михайловського с. Журавка Мотрону Ливину городничий Годуновський та ієромонах Йосиф звинувачували в чародійстві, адже начебто вона вплинула на недорід хліба в сусідів і смерть окремих людей¹³²³. В іншій справі позовником виступив парафіяльний священник Фома Корж з с. Деньгі, який, посилаючись на указ 1772 р., вимагав розслідування та законного покарання батогом за чародійство декількох жінок, які нібито накликали

¹³¹⁹ Указатель алфавитный къ Своду законов Россійской Имперіи ... С. 924.

¹³²⁰ ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 136. Арк. 1–15.

¹³²¹ Показанія свидетелей, собранныя Дубенскимъ магистратомъ в сожженіи жителями местечка Красилова стодвадцатилетней старухи Проськи Каплунки, заподозренной въ томъ, что она распространила моровую язву. 15 марта, 1720. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западнорусскій край, снаряженной императорским русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отделъ. Материалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ. Т. I, изданный подъ наблюденіемъ чл.-сотр. И. А. Гильтебрандта. С. Петербургъ, 1872. С. 393–394.

¹³²² ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 12670. Арк. 1–86.

¹³²³ ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 535. Арк. 1–13.

засуху в 1799 р. Проти них очевидці під присягою давали свідчення, але рішенням Переяславського суду було погоджено встановити за жінками лише спостереження¹³²⁴.

Бувало, карали фізично, побиттям або накладанням публічної епитимії. Як-от, одну кам'янецьку жінку Феську Чумакивну за чародійство приговорили до ста ударів палицями¹³²⁵. Іншу жительку с. Круподеренці Уляну Зінченкову в 1783 р. було звинувачено в чародійстві. При жінці віднайшли сушену ящірку, обв'язану волоссям циганки для лікування її від хвороби, названої «трясовщицей» (імовірно хвороба Паркінсона). Рапортом духовного правління чаклунку було покарано публічним церковним покаяттям із прикладом для інших, щоб кожний чесний мирянин начувався від такої омани¹³²⁶. Ілюстрацією жіночого чаклунства може слугувати випадок, описаний у судовій справі Малоросійського совісного суду за 1807–1808 рр. У ворожбі було звинувачено козачку Роменського повіту с. Оксютенці Ірину Пятчинкову, яку покарали засланням. За час слідства жінка встигла вийти заміж, тому покарання не було виконане, однак з умовою, щоб «вона в майбутньому на подібні вчинки не наважувалася»¹³²⁷.

Отже, звертаючись до магічних практик з метою пошуку нового шлюбного партнера або за інших причин, жінки демонстрували нестандартну для великого загалу, гріховну, відповідно до християнського віровчення, поведінку, яка передбачала покарання «вогнем» у потойбічному світі. Зрозуміло, що

¹³²⁴ ЦДДАУК. Ф. 1336. Оп. 4. Спр. 3327. Арк. 1–7.

¹³²⁵ Приговоръ Каменецкаго магистрата, присуждающій мещанку Феську Чумакову подвергнуть за чародейство телесному наказанію ста ударами. 22 ноября, 1729. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русскій край, снаряженной императорским русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отделъ. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ. Т. I, изданный подъ наблюдениемъ чл.-сотр. И. А. Гильтебрандта. С. Петербургъ, 1872. С. 396–397.

¹³²⁶ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 797. Арк. 1–4.

¹³²⁷ ДАПО. Ф. 76. Спр. 1. Арк. 74–76; спр. 2. Арк. 4, 94.

в більшості випадків до таких дій жінки вдавалися, не витримуючи випробовування самотністю. Утім український дослідник К. Рахно вважає, що моральне падіння таких жінок-відьом було не тільки результатом зовнішніх, сторонніх впливів, які традиційно зображували українські класики, а й наслідком їхньої зіпсованості¹³²⁸.

Очевидно, більша частина овдовілих жінок всі свої прагнення спрямовувала на нове влаштування своєї долі. Відповідно до християнських тез уже сам гендерний статус жінки визначав її як служницю диявола або іншої нечесті. Вона вважалася відьмою, язичницею вже за своєю природою, а християнські проповідники здавна ототожнювали жінку зі зняряддям диявола, яке використовується нечистим як засіб зваблення¹³²⁹.

Підбиваючи підсумки, хотілося б зауважити, що до розпусних дій передусім були схильні самотні жінки: удови, козачки, особи з нез'ясованим шлюбним станом, незаміжні, але також і заміжні жінки. Блудна поведінка жінок не визнавалася суспільством, такі жінки засуджувалися та каралися сільською громадою, церквою та державними органами. Натомість, чоловіки, окрім безчинства від зв'язку з повіями, могли наражатися на різного роду венеричні захворювання. Представники чоловічої статі переслідувалися та каралися відповідно до чинного законодавства за тяжкі сексуальні пороки: гвалтування жінок, мужолозтво, скотолозтво й педофілію.

¹³²⁸ Рахно К. Українське відьмацтво як продукт еволюції гендерних відносин. *Український керамологічний журнал*. 2004. № 2–3. С. 29.

¹³²⁹ Гуревич А. Я. Избранные труды. С. 129, 148.

ВИСНОВКИ

З'ясування сучасного стану наукової розробки проблеми дало змогу встановити той факт, що певним історіографічним періодам та тематичним студіям відповідали: 1) процеси засвоєння певних джерельних комплексів; 2) політико-ідеологічні кон'юнктури; 3) зміни дослідницької парадигми у площині гуманітаристики. Ґрунтовний аналіз історіографічного доробку попередників дає нам змогу констатувати фрагментарність досліджень з історії шлюбно-сімейної сфери православного населення Лівобережної України другої половини XVIII – першої половини XIX ст., наявність численних лакун, помилок і викривлень. Встановлено, що на сьогодні відсутні узагальнювальні праці, в яких би комплексно було досліджено зазначену проблему. Відтак, наукову роботу було скомпоновано, зважаючи на раціональне поєднання надбань вивчених праць вітчизняних і зарубіжних авторів XIX–XXI ст., різножанрову джерельну базу та інноваційні методологічні підходи. Фокуси історіописання у ній спрямовано в дослідницькі поля історичної демографії, історії повсякдення, локальної соціальної історії, історії жінок тощо.

Вивчення специфічних умов студійованої епохи у тому числі характер адміністрування українських земель з боку Російської імперії, употужнений продукуванням управлінських актів, дали змогу встановити той факт, що посилення державного контролю над українським селянством та козацтвом активізувало процеси поширення тих видів писемних джерел, які відображали особливості внутрішнього устрою та характер соціальних відносин українського населення. Зокрема, опікування російських церковних органів процесами укладення шлюбів і родинним життям зумовило запровадження метричних,

шлюбно-обшукових і сповідних книг та їхню імперську уніфікацію. Саме ці документи і стали основою джерельної бази дослідження, оскільки в них наявний широкий спектр історико-демографічних, генеалогічних, антропомічних, квантитативних та інших даних про українське населення Лівобережної України впродовж досліджуваного часу.

Специфіка розгляданої проблематики зумовила необхідність формування такого методологічного інструментарію, який би базувався на міждисциплінарних підходах. Сукупність прийомів і підходів було репрезентовано загальнонауковими, спеціально-історичними та конкретно-проблемними методами характерними для низки суміжних наук, що й дало можливість актуалізувати потужний інформативний потенціал джерел, апробувати їх на матеріалах, які стосуються сімейно-шлюбної сфери життя православних громад Лівобережної України другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

Вже з першої половини XVIII ст., згідно з імперськими новаціями, обряду вінчання передувала процедура дошлюбного розслідування життя наречених на предмет дотримання визначених християнським ученням та цивільним законодавством матримоніальних вимог. У процесі з'ясування механізмів контролю з боку офіційної державної церкви за шлюбною сферою встановлено, що головним документом-допуском на шлюб були церковні обшуки. На підтвердження непорушності чинних вимог до майбутнього вінчання наречених представниками парафіяльного кліру затребувалися дозвільні листи-свідоцтва. Законність проведеного таїнства шлюбу засвідчували метричні книги та церковні обшуки. Формуляри та текстова частина записів шлюбно-підтверджувальної церковної документації, відповідно до політики уніфікації українського діловодства із загальноімперським простором ділових паперів, змінювалися впродовж другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Досконаліших форм церковно-облікова документація набула вже у 30-х роках XIX ст. Подібні трансформації пояснюються заснуванням

у цей час мережі губернських статистичних комітетів, до яких місцеве церковне начальство подавало щорічні зведені відомості з церковних актів із відображенням змін показників головних демографічних процесів людності.

Дані використаних історичних джерел засвідчили той факт, що таїнство шлюбу було для тогочасного православного українства моральним імперативом, унаслідок якого утворювалася сім'я, тобто первинний колектив соціуму, члени якого були поєднані взаємними почуттями, моральними та матеріальними обов'язками. Крім цього, шлюб у реаліях другої половини XVIII – першої половини XIX ст. був життєвою необхідністю, особливо для жінок. Вижити самотній жінці в соціально-економічних умовах патріархального соціуму було доволі складно. Змалку соціалізація дівчат була спрямована на виконання головної жіночої функції – дітонародження. Залишатися поза межами шлюбу було непопулярним, девіантним явищем.

Науково підтверджено той факт, що, відповідно до настанов офіційної церкви та цивільної імперської адміністрації, православні парафіяльні громади стали своєрідними осередками контролю за шлюбною мобільністю українського населення. Наречені повинні були вінчатися в храмах рідних парафій, передусім тих, мирянкою яких була наречена. Лише за умов надання додаткових документів-дозволів допускалися вінчання в церквах нерідних нареченим парафій. Реєстраційні записи в церковній документації певним чином позначали прописку з указаним місцем постійного проживання людини. У разі переїзду новоприбулих осіб записували в парафіяльній документації нових громад під час відвідування ними церкви, дотримання обрядів сповіді та євхаристії.

Фактично відбулося закріплення українського населення за окремими парафіяльними громадами. Саме їм було надано право контролювати шлюбну мобільність людей насамперед із метою попередження незаконних вінчань і народжень. Така роль православних громад одночасно викривала й інші

зловоденні суспільні проблеми досліджуваного періоду, котрі мали значний вплив на матримоніальну сферу: жебрацтво, розпуста, злочинність, незаконні вінчання й дітонародження, дітозгубництво, розпад сімей унаслідок від'їзду одного з подружньої пари на заробітки або продажу кріпосних селян тощо.

У такий спосіб імперія відстоювала передусім власні фіскальні інтереси, намагаючись тримати під контролем представників податних станів ще й за допомогою церкви. Надмірний контроль держави та церкви за міграціями українського населення породжували протидію у вигляді фальшування листів-дозволів на переміщення осіб та появу асоціальних, маргінальних елементів з числа втікачів.

Утворення матримоніальних союзів відбувалося за певною процедурою і супроводжувалося низкою відповідних вимог, які багато в чому й визначали їхню чинність. Серед таких вимог значну роль відігравала згода батьків та опікунів на створення родини дітьми, котра до 60-х років XIX ст. була закріплена законодавчо, але без уживання будь-яких методів примусу в разі прийняття такого рішення особами, які самостійно утворювали сімейний союз. Проте ще більшу значущість мала соціально-майнова залежність дітей від батьківської волі.

Було встановлено, що незаконними вважались шлюби, укладені вчетверте, шляхом насильства або божевілля одного чи обох наречених, бігамістів, тобто багатоженців, розлучених, які без дозволу церкви знов вінчались, неповнолітніми або літніми жінками, чоловіками з порушенням гранично допустимого шлюбного віку. Також не визнавалися матримоніальні союзи близьких кровних або духовних родичів, осіб чернечого сану, повторні шлюби ієреїв і дияконів, православних із нехристиянами. Шлюби між представниками інших християнських конфесій допускалися із певними обмеженнями щодо конфесійної належності майбутніх дітей такого подружжя.

Також у досліджуваний період відбувались значні зміни в шлюбозрозлучних практиках, що було зумовлено наступом

імперської церкви на шлюбні звичаї українського народу. Так, у попередній період існувало двадцять шість причин для припинення шлюбу. Насадження ж українському населенню шлюбозлучних правил російської церкви призвело до їхнього скорочення до кількох пунктів. Так, серед легітимних умов розірвання подружнього союзу залишився перелюб та чоловіча «неспроможність», яка продовжувалась більше трьох років. Ще дія сімейного поєднання припинялася в разі п'ятирічної відсутності одного з подружжя. Хоча для солдаток із 1812 р. термін очікування зниклого чоловіка був збільшений до 7 років. Починаючи з 1841 р., жодні терміни відсутності не бралися судом до уваги, лише документальне підтвердження смерті офіцера чи солдата давало змогу дружині військового повторно укласти шлюб. У той же час імперська влада запровадила нову підставу для розлучень – засудження до позбавлення волі або заслання одного з подружжя в Сибір.

Попри те, що у суспільстві гостро існувала проблема насильства в родинях, ще й у першій половині XIX ст. такі дії не вважалися приводом до розлучення. В умовах панування патріархально-патерналістського суспільства жінка, у правовому полі матримоніальних відносин, була фактично беззахисною.

Проведене на квантитативних показниках шлюбної когорти с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії першої половини XIX ст. дослідження дало змогу визначити спільні для Лівобережної України основні шлюбно-локаційні типи новостворених родин. Серед них переважали патрилокальні родини, мало ж було родин матрилокального та неолокального типів, які зустрічались у всіх соціальних прошарках. Так, було встановлено, що шлюбна локація сімей пов'язана з демографічними процесами, передусім заселеністю, структурними та типологічними змінами домових спільнот, а також природними процесами в родинному середовищі, зокрема дітонародженням, особними одруженнями або смертністю її членів. Також на переміщення сімей впливали і соціально-економічні процеси,

котрі відбувалися в сільській громаді, зміна професійних занять подружніх партнерів тощо. Тому локація окремих родин не була сталою і могла змінюватись під тиском названих чинників і відповідно до розвитку сімей.

Серед основних факторів, які зумовлювали особливості матримоніальних когорт на Лівобережній Україні досліджуваного періоду та спричиняли можливий вибір нареченої з-поміж місцевих або ж прибулих із інших населених пунктів претендентів, слід назвати чинні матримоніальні вимоги, кількісні показники населення в окремих поселеннях із відповідною статевіковою структурою мешканців. У той же час наявність тісних кровно-родинних і духовних зв'язків між жителями невеликих населених пунктів змушувала їх шукати шлюбних партнерів деінде. Саме тому і зустрічались випадки, коли в територіальній громаді з невеликою кількістю жителів в шлюбній когорті майже порівну були представлені і місцеві чоловіки-наречені, і мігранти, а в селі з більшою кількістю населення і більш широкими можливостями вибору наречених частка чоловіків-мігрантів не перевищувала одної третини від загальної кількості чоловіків, які взяли там шлюб.

Слід зазначити, що на формування та функціонування шлюбно-ринкових відносин у населених пунктах Лівобережжя, як і у випадку визначення особливостей матримоніальних когорт, впливали загальна кількість населення, частка шлюбно-придатної частини громади, соціокультурні настанови, соціально-економічні умови та економіко-географічне розташування територіальної громади: наближеність до повітових міст, наявність стовпових доріг тощо. Наведені чинники сприяли комунікаціям із представниками інших містечок і селищ. Також у ході дослідження було виокремлено певні функції шлюбного ринку: регулювальну, стимулювальну, розподільчу, локаційну, інтеграційну, інформативну, посередницьку, санаційну, комунікативну.

Можна стверджувати, що у визначений період в матримоніальній сфері подекуди траплялись шлюби між представниками

різних соціальних станів. В основі шлюбної міжстанової мобільності лежало те, що в родинах станова належність жінок, крім дворянок, і дітей визначалася за чоловіком. Крім того, її соціальна структура українського суспільства ускладнилась. Поруч з традиційними станами вже фіксувались різночинці.

Особливо рухливими в міжстаново-матримоніальному аспекті виявлено представників козацтва та духовної верстви. Поступалися їм військові, дворяни, але найменш активними були селяни, різночинці та міщани.

Середній вік наречених, які вперше брали шлюб упродовж 1783–1800 рр., для чоловіків / жінок був визначений у 22,1 та 19,4 роки. Відповідні показники 1801–1820 рр. демонструють нам маскулінне та фемінне значення першошлюбності в межах 21,7 і 19,5 роки. Зі збільшенням шлюбного віку, відповідно до указу 1830 р., помітне зростання середньовікових показників першовінчаних осіб упродовж 1836–1860 рр.: за даними метрик – 23,8 / 21,9 роки, церковних обшуків – 23,4 / 21,5 роки. Чоловіки одружувалися в середньому на 2–3 роки пізніше на відміну від жінок. Середньовікові значення першовінчаних осіб були вищими на 1–3 роки серед міських наречених, порівняно із сільськими. Упродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. чоловіки здебільшого вінчалися після досягнення 20-річного віку. Українські жінки у 1783–1820 рр. переважно виходили заміж до 20 років, а 1836–1860 рр. – старшими за вказаний вік.

Випадки маскулінного раннього одруження (15–19 років) середини XIX ст. були малочисельними – 12,7 %. Фемінні показники вказують на незначно більшу популярність ранньовікових сімейних союзів з-поміж жінок – 30,0 %. Для представників обох статей шлюбно-віковий спалах зафіксований з 20-річного віку. 70,0 % жінок і 87,3 % чоловіків уклали матримоніальні союзи, починаючи з цього віку.

Середній вік чоловіків, які повторно уклали шлюб, кінця XVIII ст. становив 35,9 роки, на початку XIX ст. – 33,3 роки,

у середині XIX ст. – 36,4 роки. Відповідні показники вдів-наречених – 31,7 / 30,3 / 33,8 років. У п'ятирічних вікових групах відзначено високу шлюбну активність удів у віці 20–34 років. Майже тотожними виявлено показники для обох статей у вікових межах 40–44 років. У вікових групах 35–39 років та 45–69 років у статевовіковому співвідношенні кількісно переважали чоловіки. З 50-річного, позарепродуктивного, віку зустрілися поодинокі згадки про жінок, які наново вийшли заміж. Овдовілі жінки здебільшого користувалися шлюбним попитом тільки перебуваючи у фертильному віці, коли ще були спроможними до дітонародження. Натомість удівці були затребувані на шлюбному ринку навіть у літніх роках, а їхні другі дружини, зазвичай, були значно молодшими за них.

Співвідношення між різними групами шлюбного віку окресленого регіону можна екстраполювати на весь православно-український і часовий простір дослідження – другу половину XVIII – першу половину XIX ст. Загалом серед першошлюбників переважали дівчата в порівнянні з хлопцями. Овдовілі чоловіки виявили вищу активність в укладанні повторних матримоніальних союзів, на противагу самотнім жінкам цього статусу.

Було встановлено, що українці достатньо виважено підходили до визначення дня, місяця і навіть пори року вінчальної церемонії. Динаміка сезонної шлюбності залежала як від народних звичаїв українського населення та православного календаря вінчань, так і від соціально-економічних можливостей конкретної родини. Класичною «весільною» порою року слід вважати зиму, адже в зимові місяці зафіксовано 43,1 % одружень із 1372 (100 %), децю поступалася осінь – 34,3 %. Весною уклали шлюби 19,0 % наречених. Найменше вінчань відбулося влітку – 3,6 %. Місяцями-лідерами в кількісному співвідношенні сімейних союзів визначено січень, жовтень і листопад. Шлюби осіб, які вперше вінчалися, переважали у всіх місяцях. Децю більше було зареєстровано одружень повторношлюбників у літніх місяцях та одному осінньому – вересні.

Нестандартними моделями поведінки, насамперед феміної, та соціальних типажів, які їх репрезентували, ми вважаємо: 1) т. зв. «Божу вдову», яка усамітнювалася в миру; 2) екзальтовану релігійну фанатку – черницю; 3) жінку, пов'язану з Нечистим – чаклунку; 4) розпутників обох статей у різних проявах, у тому числі збочених. Відповідно до інформації з першоджерел, було визначено, що фемінна релігійна маргіналізація мала дві мотивації – добровільну та примусову. У першому випадку то був свідомий вибір жінки, у другому ж – до усамітнення в монастир її могли змушувати життєві обставини та оточення.

Розвиток гуральництва та неконтрольоване споживання спиртних напоїв населенням були певними спонуканими до асоціальних і девіантних поведінкових проявів. Найбільш поширеними з-поміж них були позашлюбні статеві відносини та подружні зради. Саме вони були головними чинниками щодо поширення венеричних хвороб серед українського населення. «Блуд» жінок засуджувався суспільством більш суворо, ніж чоловічий, а самі вони жорстко каралися сільською громадою, церквою та державними органами відповідно до звичаєвого права та чинного законодавства. Відхилення від норм сексуальної поведінки визнавалися злочинними для осіб обох статей. Переважали чоловічі злочини на сексуальному ґрунті – зґвалтування, у тому числі групові, та різноманітні статеві перверсії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

А) Неопубліковані:

Архівні матеріали

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія

Оп. 1.

1. Спр. 1030. Копии грамот Елизаветы Петровны и универсалы гетмана Разумовского генеральной войсковой канцелярии за 1754 г., 864 л.

2. Спр. 1885. Про затвердження гетьманом Кирилом Розумовським вироків у справах про вбивство козаком Басанської сотні Іваном Махном своєї дружини Ірини та про вбивство жителькою Золотоноської сотні Марією Фениковною своєї позашлюбної дитини. Почато: липень 1758 р. Закінчено: 19 березня 1759 р., 31 арк.

3. Спр. 2581. Переписка с Глуховским сотенным правлением об отправке из г. Глухова в Мутинский девичий монастырь неизвестной женщины. 29 мая 1763 г., 2 л.

4. Спр. 2745. Справа про відправлення в Пустинно-Харлампієвський Гамалієвський монастир двох божевільних затриманих без паспортів у Другій Миргородській та Устивицькій сотнях. Почато: 30 квітня 1764 р. Закінчено: 20 липня 1764 р., 11 арк.

- Оп. 3.
5. Спр. 136. Про методи допитів і тортур чарівниці Уляни Шабалинської в с. Обмачеві. Із супліки гетьману (1719 р.), 15 арк.
6. Спр. 2513. Про звільнення з ув'язнення жительки м. Полтави Агафії Янихи на поруки з умовою «статечно, а не розпусно жити». 26–27 квітня 1727 р., 5 арк.
7. Спр. 4073. Про відшкодування грішми за побиття та безчестя урядниками містечка Короп Ганни Лятошихи та її доньки. 5–14 квітня 1732 р., 5 арк.
8. Спр. 4482. Про відміну смертної кари козаці Варварі Семеновій за вбивство позашлюбної дитини, народженої її донькою. 1733–1734 рр., 45 арк.
9. Спр. 5012. Донесення Іриш Ізрайловича від 21 березня 1735 р. зі скаргою на стародубського полкового суддю Миколу Ханенка за насильне тримання його доньки. 1735 р., 3 арк.
10. Спр. 5470. Про мужолозтво командира над козаками Прилуцького полку на будівництві Української лінії, наказного сотника Варвинської сотні Павла Ладинського. Почато: 28 липня 1736 р. Закінчено: 13 жовтня 1736 р., 17 арк.
11. Спр. 5696. Оприлюднення канцелярії від 7 жовтня 1736 р. про розслідування Глухівським сотенним урядом скарги вдови Пелагії Карпенкової та жителів м. Глухів Івана Наумчича, Андрія Кожодуба та інших за захоплення речей та згвалтування. 1736 р., 2 арк.
12. Спр. 6663. Донесення жителів м. Глухів і указ Канцелярії глухівському коменданту Кишкіну про надання солдатів для нічного патрулювання у місті у зв'язку з нічними збіговиськами в приватних шинках, 4 арк.
13. Спр. 7395. Чолобитна священика містечка Воронеж Матвія Титова на козака Павла Загородного за обвинувачення у позашлюбному прижитті дитини з удовою священика Троїцької церкви Марією. 18 грудня 1739 р., 3 арк.

14. Спр. 11610. Про вимогу мешканця м. Ямполья Ніжинського полку Наума Кисіля повернути йому гроші, програні сином Василем в більярдній грі в кофейні грека Юрія Гажія в Глухові. 16–17 вересня 1753 р., 8 арк.
15. Спр. 11876. Про відправку колодниць Агафії Давидихи і Анни Кулящихи з Батурина у Новомлинський монастир, звинувачених у скриванні відомостей про незаконнонароджених дітей та про відправку Насті Давидівни за вбивство незаконнонародженої дитини. Почато: 1 березня 1753 р. Закінчено: 1 січня 1754 р., 13 арк.
16. Спр. 11901. Про засудження Пелагії Кунічківни за вбивство незаконнонародженої дитини засланням в Сибір та про відсилку на роботи в Рогорник Ілька Перебийносенка за крадіжку. 5–27 листопада 1753 р., 23 арк.
17. Спр. 12527. Про розслідування самогубства Євдокії Огієнко, яка служила козакам, у Макара Брусевича, сотника Березнівської сотні. Почато: 11 листопада 1754 р. Закінчено: 11 липня 1755 р., 40 арк.
18. Спр. 12670. Про покарання жителів с. Обухівка за спалення Вівді Москаленчихи, звинуваченої у чаклунстві. Почато: 1754 р. Закінчено: 17 січня 1755 р., 86 арк.
19. Спр. 16350. Про обмін Чернігівським городничим Миколою Константиновичем у бунчукового товариша Михайла Борковського більярду на сіно. З донесення Чернігівської полкової канцелярії від 21 листопада 1759 р., 3 арк.

Ф. 57 Генерального опису Лівобережної України. 1765–1769 рр.

Оп. 2.

20. Спр. 221. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр., 133 арк.
21. Спр. 222. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр., 97 арк.

22. Спр. 252. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр., 362 арк.

23. Спр. 255. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр., 194 арк.

24. Спр. 511. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр., 93 арк.

25. Спр. 520. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр., 344 арк.

26. Спр. 526. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр., 215 арк.

Ф. 59. Київська губерньська канцелярія

Оп. 1.

27. Спр. 9702. Дело по обвинению подданного Киево-Печерской лавры Кулибабенко Остапа в скотоложестве. Начато: 17 июля 1780 г. Окончено: 20 июля 1780 г., 3 л.

Ф. 127. Київська духовна консисторія

Оп. 152.

28. Спр. 10. По доношению Пушкаревского девичьего монастыря монахини Агафьи с ведомостью о денежных приходах и расходах по городу Киеву на 4 листах. 1757 г., 4 л.

Оп. 1015.

29. Спр. 15. Исповедная роспись церквей Роменской протопопии за 1749 г. 818 л.

Оп. 1043.

30. Спр. 25. За обвинуваченням у двоєженстві мешканки с. Куренівки Київського повіту Голубенко К. Почато 10 січня 1779 р. Закінчено: 28 серпня 1779 р., 35 арк.

31. Спр. 39. Про постриження у монахині послушниць закордонного Чигиринського жіночого монастиря Пресвятої Тройці. Почато: 20 січня 1780 р. Закінчено: 10 квітня 1780 р., 7 арк.

32. Спр. 59. Про обвинувачення мешканця с. Пріорка Київського повіту Павленко В. у багатоженстві. Почато: 20 березня 1784 р. Закінчено: 17 травня 1784 р., 8 арк.

33. Спр. 62. Про донесення попаді Дар'ї Довгополової на її прожиток. 1784 р., 18 арк.

34. Спр. 118. Рапорти настоятелів монастирів і духовних правлінь про наявність у їх відомстві колодників, яким призначено єпитимію. Почато: 26 лютого 1796 р. Закінчено: 1 березня 1796 р., 25 арк.

35. Спр. 177. Про відправку до російських єпархій монахинь Новомлинського монастиря Успіня Пресвятої Богородиці Чернігівської єпархії. 1785 р., 4 арк.

Ф. 130. Києво-Видубицький Свято-Михайлівський чоловічий монастир, м. Київ

Оп. 2.

36. Спр. 474. Рапорт наместника монастыря игумену о наказании плетьюми мальчика Никиты Плескача, находившегося на послушании за самовольную топку печки. Начато: 1773 г., 1 л.

Ф. 140. Новомлинський Успенський жіночий монастир, поблизу містечка Нові Млини Ніжинського полку, з 1782 р. Новгород-сіверського намісництва, з 1796 р. Малоросійської губернії

Оп. 2.

37. Спр. 4. Краткая справка по истории Новомлинского девичьего монастыря, опись земельных владений и монастырских подданных. 1761 г., 33 л.

Ф. 193. Київське намісницьке правління, м. Київ

Оп. 1.

38. Спр. 603. Циркуляр о наборе рекрутов, о внебрачном освидетельствовании, восьми человек, умерших якобы от колдовства. 49 л.

Ф. 220. Колекція документів, зібраних київською археологічною комісією

Оп. 1.

39. Спр. 448. Сенатор Григорій Теплов повідомляє Петербурзького архієпископа Гавріїла про відправку до нього в монастир божевільного камергера Івана Злотницького за розпорядженням Катерини II. 1769 р., 3 л.

40. Спр. 449. Сенатор Григорій Теплов повідомляє Петербурзького архімандрита Гавріїла про відправку додому, за розпорядженням Катерини II придворного служителя, що лікувався в монастирі від пияцтва. 15 липня 1769 р., 1 л.

41. Спр. 453. Сенатор Григорій Теплов повідомляє Петербурзького архімандрита Гавріїла про затримання в монастирі за розпорядженням Катерини II за пияцтво придворного служителя. 24 липня 1769 р., 2 л.

Ф. 533. Київський військовий губернатор, м. Київ

Оп. 1.

42. Спр. 35. Представления Киевского главного суда об уголовных делах: воровстве, фальшивомонетчиках, об умертвлении незаконнорожденных детей крепостными крестьянами и другое. Начато: 3 октября 1800 г., 65 л.

43. Спр. 582. По жалобе крестьян на посессора Маленду за жестокое обращение и мужеложество. Начато: 12 июня 1830 г. Окончено: 29 июля 1831 г., 40 л.

Ф. 990. Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія, м. Переяслав Переяславського полку, з 1782 р. – Київського намісництва, з 1796 р. – Малоросійської губернії. 1733–1785 рр.

Оп. 1.

44. Спр. 39. О наложении церковного наказания на жителя с. Малая Старица отставного бунчукового товарища Григория Максимовича и его жену за покос сена на земле, принадлежащей вдове священника Ульяне Леваковской, ограбление ее имущества и произнесение бранных слов. 1746–1748 гг., 93 л.

45. Спр. 57. О пострижении Евдокии Пороховнички в монахи Коробовского монастыря. 1746 г., 9 л.

46. Спр. 266. Об отсылке жены жителя с. Синеоковка Семена Гурина Марии к родителям до ее совершеннолетия. Начато: 1755 г., 3 л.

47. Спр. 305. По доношению вдовы бунчукового товарища Яготинской сотни Анастасии Маленовской на священника Мартына Куклярского за присвоение ее лошади. 1755 г., 68 л.

48. Спр. 362. О внебрачном сожителстве монахини Коробовского монастыря Евпраксии и жителя г. Киева сына войскового товарища Андрея Богдановского. 1761 г., 64 л.

49. Спр. 446. По доношению игуменьи Золотоношского монастыря Тавиры на бежавшую игуменью Параскеву за растрату монастырских денег. Начато: 1764 г., 39 л.

50. Спр. 459. По доношению вдовы сотника м. Пещан Золотоношской протопопии Анны Кандыбиной на священника Федора Завойку за присвоение принадлежащей ей коровы и произнесение бранных слов. Начато: 1764 г., 55 л.

51. Спр. 468. О вступлении во вторичный брак крестьянина дер. Бавикиной Хожунской волости Московской губернии Кирилла Антипова с послушницей Золотоношского монастыря Евдокией при жизни первой жены. Начато: 1764 г., 40 л.

52. Спр. 471. О разрешении жителю слободы Колужины Каменской наместнии Михаилу Пилипенко возвратиться к первой жене, пришедшей из татарского плена. 1764 г., 13 л.

53. Спр. 504. О лишении монашеского сана монахини Коробовского монастыря Татьяна за уход из монастыря и за внебрачное сожительство. Начато 1765 г., 13 л.

54. Спр. 508. Об оказании медицинской помощи Францем Вульфом нищим и больным, находящимся в богоугодных заведениях в г. Переяславе. Начато: 1765 г., 9 л.

55. Спр. 535. По обвинению жительницы с. Журавки Мотрены Ливиной в колдовстве. Начато: 1765 г., 13 л.

56. Спр. 566. О пострижение в монашество супругов Ивановых. Начато: 1766 г., 16 л.

57. Спр. 570. О розыске бежавшего из под ареста Никиты Шкляра, обвиняемого в двоеженстве. Начато: 1766 г., 12 л.

58. Спр. 575. Доношение казака с. Чопилок Лесенко Ивана о пьянстве священника того же села в дни поста. 1766 г., 2 л.

59. Спр. 601. О нарушении духовного регламента священника церкви с. Романовки ведомства Киево-Печерской лавры Карадашевским Иоанном, обвинявшим жителей м. Борисполя Кравца Григория и Галковны Агафьи, находившихся в родстве. Начато: 1767 г., 30 л.

60. Спр. 609. По доношению Золотошского протопопа на жителя м. Домонтова Жмудина Андрея вступившего в четвертый брак. Начато: 1767 г., 23 л.

61. Спр. 611. О внебрачном сожительстве и пьянстве монахинь Золотоношского женского монастыря Надежды и Анастасии. Начато: 1767 г. Окончено: 1768 г., 35 л.

62. Спр. 715. Об обвенчании священником церкви с. Присном Леонтием лиц, находящихся в близком родстве. Начато: 1769 г., 14 л.

63. Спр. 749. О наложении епитимии и ссылке в монастырь отставного капрала Молдавского гусарского полка Михаила Бобровского за изнасилование дочери. Начато: 1770 г., 89 л.

64. Спр. 798. Ведомость о послушниках и монахинях Святопокровского девичьего монастыря. Начато: 1771 г., 16 л.

65. Спр. 803. О проведении переписи имущества монастырей Переяславско-Бориспольской епархии; опись имущества Благовещенского Золотоношского девичьего монастыря. Начато: 1771 г., 48 л.

66. Спр. 821. О вызове в консисторию священника церкви с. Прохоровки Осиповского Моисея за совершение брачного обряда над четвероженцем. Начато 1771 г., 7 л.

67. Спр. 824. О переходе из магометанской веры в православие. Начато: 1771 г., 30 л.

68. Спр. 826. О принятии православной веры женой казака Ирклевской сотни Карнаух Марией. Начато: 1771 г., 3 л.

69. Спр. 827. О мерах борьбы с распространением чумы. Начато: 1771 г., 31 л.

70. Спр. 887. О расторжении брака жителей м. Пещаная Параскевии и Андрея Ключко и других. 1772 г., 42 л.

71. Спр. 937. По прошению игуменьи Золотоношского монастыря и иеромонаха Переяславского Вознесенского монастыря о представлении отпусков по болезни. Начато: 1773 г., 15 л.

72. Спр. 938. О розыске беглых монахов монастырей Черниговской и Переяславско-Бориспольской епархий. Начато 1773 г. 7 л.

73. Спр. 1014. О розыске бежавших монахинь из Золотоношского девичьего монастыря. Начато: 1774 г., 18 л.

74. Спр. 1035. О расторжении брака казака г. Козлова Матвиенко Григория с Бояриной Марией из-за болезни последней. Начато 1774 г., 17 л.

75. Спр. 1154. О ссылке кафедрального иеродьякона Прова в Мотрининский монастырь за пьянство. Начато: 1777 г., 3 л.

76. Спр. 1221. По прошению подданного переяславского полковника Иваненко Подвального Ивана о расторжении брака с женой Мариной, обвиняемой во внебрачном сожительстве, пьянстве и побеге. Начато: 1778 г., 5 л.

77. Спр. 1259. О побеге монахини Золотоношского Благовещенского монастыря Пелагии, ходатайствовавшей о приеме в Киево-Иорданский монастырь. Начато: 1778 г., 24 л.

78. Спр. 1286. О вызове в консисторию для допроса супругов Федора и Марии Тищенко находящихся в родстве. Начато: 1778 г., 13 л.

79. Спр. 1287. По жалобе жителя г. Хоцок Переяславской протопопии, казака Педоренко на односельчанина Крицкого Андрея за нарушение брачного контракта с его внучкой. Начат: 1778 г., 11 л.

80. Спр. 1288. По жалобе сотенного хорунжего Кардаша Матвея на священника М. Воронкова Ващенко Лукьяна за венчание его дочери с сыном казака Журбаченком Дмитрием без разрешения родителей. Начато: 1778 г., 41 л.

81. Спр. 1292. По рапорту Золотоношского наместника Максимовича Демьяна об отсутствии на исповеди и внебрачном сожительстве жительницы с. Деньги Приходковны Евфимии. Начато: 1778 г., 8 л.

82. Спр. 1377. По жалобе жительницы г. Денег Золотоношской протопопии Ирины Медведовны за садизм ее мужа Кондрата Дротенко. Начато: 1780 г., 26 л.

83. Спр. 1416. О пострижение в монахини Золотоношского монастыря вдовы войскового товарища Андреевской Феодосии. Начато: 1780 г., 7 л.

84. Спр. 1421. Дело о наложении наказания на монаха Золотоношского монастыря Венямина за пьянство и побег из монастыря. 1780 г., 7 л.

85. Спр. 1435. Рапорты духовных правлений о получении указов Консистории и подписки священников о не совершении обряда бракосочетания между лицами, находящимися в родстве и несовершеннолетними. Начато: 1780 г., 143 л.

86. Спр. 1656. О проведении дезинфекции имущества церкви с. Богачки Хорольской протопопии после смерти священника Вакулянского Герасима, подозревавшего в заболевании эпидемической болезнью. 1783–1784 гг., 35 л.

87. Спр. 1673. По обвинению полковником Лукой Лукашевским жены Агрипины в покушении на его жизнь, внебрачном сожительстве и колдовстве. Начато: 1783 г., 9 л.

88. Спр. 1716. Об отказе священника церкви г. Переяслава Радземовского Корнилия от исповедания мещанина Чешка Максима. Начато: 1784 г., 9 л.

89. Спр. 1725. О розыске жены казака с. Макиевки Пирятинского уезда Мертодовского Андрея Татьяны. Начато 1784 г., 4 л.

Оп. 2.

90. Спр. 34. Сповідні розписи церков Полтавської протопопії 1775 р., 1327 арк.

Ф. 1336. Малоросійське губернське правління, м. Чернігів

Оп. 4.

91. Спр. 3327. Об обвинении обывателей с. Денег некоторых женщин в колдовстве, вызвавшим засуху. 1799 г., 7 л.

Ф. 1721. Охтирська полкова канцелярія, м. Охтирка Охтирського полку

Оп. 1.

92. Спр. 89. О внебрачном сожительстве и убийстве родившегося ребенка с. Николки Овчаренко и Павлюковой. Начато: 1762 г. Окончено: 1763 г., 56 л.

Ф. 1957. Чернігівський губернський прокуратор, м. Чернігів

Оп. 1.

93. Спр. 279. Рапорт стряпчого Роменського повіту Зеленського про порушення секретарем Роменського повітового суду Селастеником порядку ведення справи підданої поміщика Масла О. жительки с. Кас'янівка Роменського повіту Жукової А., обвинуваченої у вбивстві позашлюбної дитини. 5–14 січня 1790 р., 4 арк.

94. Спр. 360. Справа за рапортом стряпчого Прилуцького повіту П'ятигорського П. про зволікання Прилуцьким городовим магістратом у вирішенні справи про згвалтування Горошком А. та його чотирма товаришами міщанки (Божанової П.). Начало: 7 березня 1791 р. Закінчено: 19 березня 1791 р., 5 арк.

Ф. 2007. Харківське духовне правління, м. Харків

Оп. 1.

95. Спр. 119. Список иеромонахов с требованием, чтобы наместник монастыря поставлял свежее пиво и мед в монастырь. Начато: 1735 г., 9 л.

Ф. 2009. Белгородська духовна консисторія, м. Белгород Київської губернії, з 1727 р. – Белгородської губернії, з 1779 р. – Курського намісництва, з 1796 р. – Курської губернії

Оп. 1.

96. Спр. 362. Об искоренении волшебниц и волшебников. Указ белгородского епископа. 1731 г., 5 л.

Ф. 2227. «Волинський музей». Колекція документів до історії церкви

Оп. 1.

97. Спр. 245. Скарга ченців Кутейнського чоловічого монастиря на черниць сусіднього жіночого монастиря про порушення кордонів і різні кривди в спірних маєтках Кутейня під Оршою і Піддубці. 1743 р., 1 арк.

98. Спр. 337. Про определення вдови Параскеви Бажанової у Корецький Воскресенський жіночий монастир. 1799–1806 рр., 28 арк.

99. Спр. 341. Про перехід у православ'я жителя м. Любар Машка Шайовича. Почато: 1799 р. Закінчено: 1814 р., 28 арк.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Ф. I.

100. Спр. 235. Права, по которым судится малороссийский народ. [1743]. [Глухов], 969 с.

Ф. VIII.

101. Спр. 270–527. Письма Войцеховича Андрея сыновьям Ивану, Антону и Павлу и дочери Анне Андреевичам Войцеховичам, а также Н. Войцеховича и Н. Володковской Андрею и Алексею (Войцеховичам?) 1772–1820 гг. Оригиналы и копии. 426 л.

Ф. XIII.

102. Спр. 6196. Решение наместника Киевской митрополии Мельхиседека о пострижении в монахи послушниц Чигиринского девичьего монастыря 15 января 1776 г., 2 л.

Ф. IX.

103. Спр. 19221–19244. Публикации о розыске бежавших солдат и рекрутов, ордера и рапорты о сохранности амуниции и вещей. Декабрь 1788 – апрель 1789 г. Оригиналы и копии. 37 л.

Ф. X.

104. Спр. 16921. Бужинський М. Метрика Івана Котляревського (замітка). Фотографія запису з метричної книги Успенської церкви в м. Полтава за 1768–1789 гг., 1 арк.

Ф. XXIV

105. Спр. 2262. Свидетельство о браке, выданное Любарским конвентом Жолкевскому Казтану и Пшилуской Богомиле (из Скшинских) 22 мая 1771 г. Оригинал на латинском языке, 1 л.

106. Спр. 2263. Контракт, заключенный между супругами Жолкевскими – Казтаном и Богумилой (из Скшинских) на совместное пожизненное пользование именьями 1772 г. На латинском языке, 1 л.

Ф. 53.

107. Спр. 307. Купчая на крепостную девушку Марфу Васильеву, проданную помещицей Елизаветой Матвеевой Ломоковой поручику Андрею Литвинову 22 мая 1784 г., 2 л.

Ф. 154.

108. Спр. 164. Львович Базилий, ксендз, благочестивый оратовский (род. 23.03.1766) 23 мая 1783 г. Перевод с польского языка, XIX века, 1 л.

Ф. 160.

109. Спр. 1081. Дело по доношению епископа Смоленского Парфения Синоду о неправильном пострижении в монахини Марии Коховской в Ржищевском Преображенском монастыре 1777 г., 16 л.

110. Спр. 1091. Метрическая книга Печерской форштадтской церкви Святого благочестивого князя Владимира 1776 г., 16 л.

111. Спр. 1092. Метрическая книга Печерской форштадтской церкви Святого благочестивого князя Владимира 1778 г., 13 л.

112. Спр. 1093. Метрическая книга Печерской форштадтской церкви Святого благочестивого князя Владимира 1780 г., 12 л.

113. Спр. 1094. Метрическая книга Печерской форштадтской церкви Святого благочестивого князя Владимира 1786 г., 17 л.

114. Спр. 1095. Метрическая книга Печерской форштадтской церкви Святого благочестивого князя Владимира 1795 г., 16 л.

115. Спр. 1096. Метрическая книга Печерской форштадтской церкви Святого благочестивого князя Владимира 1796 г., 18 л.

116. Спр. 1097. Описание церкви Печерской Святого благочестивого и равноапостольского князя Владимира 1802 г., 21 л.

117. Спр. 1098. Исповедная роспись и выпись Киево-Печерской Владимирской церкви о священно и церковнослужителях и их мужеска пола детях за 1818 г., 8 л.

118. Спр. 1099. Исповедная роспись Киево-Печерского монастыря Владимирской церкви 1819 г., 24 л.

119. Спр. 1100. Исповедная роспись Киево-Печерского монастыря Владимирской церкви 1821 г., 24 л.

Ф. 230.

120. Спр. 307. Журнал заседания Киевской духовной консистории о внесении исправлений в исповедную роспись Киево-Андреевской церкви. 3 ноября 1783 г., 1 л.

Ф. 301.

121. Спр. 375. Кормча. XV ст., 266 с.

122. Спр. 206 п. Де ля Фліз, Домінік П'єр. Етнографічні описи селян Київської губернії. Київ : 1854, 154 с.

Державний архів Вінницької області

Ф. 92. Михайлівська церква, с. Сорокотяжинці Брацлавського повіту Подільської губернії

Оп. 1.

123. Спр. 1. Книга для записи брачних обысковъ. Данная изъ Подольской Духовной Консиссторіи Брацлавскаго уезда села Сорокотяжниць. 1853–1863 гг., 101 л.

124. Спр. 2. Обыскная книга Свято-Михайловской церкви села Сорокотяжниц Брацлавского уезда. 1863–1880 гг., 220 л.

125. Спр. 7. Свято-Михайловская церковь с. Копожинец. Исповедная роспись. 1827 г., 45 л.

Ф. 116. Різдво-Богородицька церква, с. Криківці Брацлавського повіту Подільської губернії

Оп. 1.

126. Спр. 33. Обыскная книга Литинского уезда села Сербиновец Свято-Михайловской церкви третьего благочиннического округа. 1894–1903 гг., 108 л.

Ф. 222. Литинський повітовий суд, м. Литин Литинського повіту Подільської губернії

Оп. 1. 1800–1872 рр.

127. Спр. 53. Крепостная книга. 1 января – 31 декабря 1846 г., 79 л.

128. Спр. 690. Дело по обвинению мещанина Махнюка Игнатия в развратном образе жизни. 24 ноября 1868 г. – 30 октября 1870 г., 22 л.

129. Спр. 693. Дело по обвинению временно отпускного рядового Хитрика в развратном образе жизни. 18 февраля 1870 г. – 30 октября 1870 г., 22 л.

Оп. 3. 1796–1839 рр., 1844 р.

130. Спр. 16. Книга копий завещаний, денежных обязательств, денежных деловых расписок, брачных контрактов, свидетельств о рождении. 2 февраля 1810 г. – 7 ноября 1819 г., 389 л.

Оп. 4. 1800–1872 рр.

131. Спр. 26. Дело по обвинению священника Левицкого с. Макарова в изнасиловании 15-ти летней девочки. 4 ноября 1844 г. – 16 февраля 1849 г., 45 л.

132. Спр. 90. Дело по обвинению шляхтичей Инклязь Франца, Брожайзинского Андрея в истязании 14-летнего мальчика Задорожнюка. 13 июня 1866 г. – 9 октября 1867 г., 50 л.

Ф. 468. Ольгопольський повітовий суд, м. Ольгополь Ольгопольського повіту Подільської губернії

Оп. 1. 1803–1872 рр.

133. Спр. 748. Дело по обвинению крепостной крестьянки Полищук Евдокии за вступление в брак с крестьянином Стожининым без разрешения помещика. 4 мая 1844 г. – 21 декабря 1854 г., 17 л.

134. Спр. 768. Дело по обвинению в использовании на тяжелых работах беременной женщины Мартыниной Матрены. 26 ноября 1850 г. – 2 июня 1853 г., 126 л.

135. Спр. 903. Дело по обвинению Стрельбицкого Семена Тимофеевича и Никифорова Ивана в отсутствии прав на местожительство. 26 июля 1853 г. – 26 августа 1854 г., 4 л.

136. Спр. 939. Дело по обвинению Евдокии в отсутствии прав на местожительство. 28 июня 1857 г., 6 л.

137. Спр. 940. Дело по обвинению Войнаровского Антона, Евдокии, Марфы в отсутствии прав на местожительство. 15 июня 1857 г., 14 л.

138. Спр. 1112. Дело по обвинению Войницкого, Нахмена, Друбецкого, Шаргородского и др. в небрежном ведении метрических книг. 3 мая 1853 г. – 14 октября 1871 г., 1494 с.

139. Спр. 1651. Дело по обвинению мещанина Петренпольского Варфоломея в жестоком обращении с женой. 9 января 1862 г. – 14 декабря 1865 г., 116 л.

Ф. 470. Вінницький повітовий суд 1799–1872 рр.

Оп. 3. 1809–1872 рр.

140. Спр. 210. Дело по обвинению Бартылевича Анания о растлении семилетней девочки Бучинской. 14 марта 1865 – 16 сентября 1868 г. 111 л.

141. Спр. 225. Дело об изнасиловании девочки Алексеенко Марии группой мальчиков. 4 мая 1867 г. – 20 декабря 1869 г., 93 л.

Ф. 471. Гайсинський повітовий суд, м. Гайсин Гайсинського повіту Подільської губернії

Оп. 5. 1809–1872 рр.

142. Спр. 25. Дело по обвинению крестьянки Палярушевой Екатерины в ложном именовании себя женой солдата. 1 августа 1843 г. – 28 июня 1849 г., 105 л.

143. Спр. 89. Дело по обвинению крестьян Макогона Феофилакта и Исидора в совершении гражданского брака без церковного обряда. 10 ноября 1867 г. – 24 июня 1869 г., 28 л.

144. Спр. 92. Дело крестьянина с. Степашек Бевзюка Иустина в изнасиловании 11-летней девочки. 6 октября 1868 г. – 3 июля 1869 г., 49 л.

Ф. 472. Могилів-Подільський повітовий суд, м. Могилів-Подільський Могилів-Подільського повіту Подільської губернії

Оп. 5. 1837–1872 рр.

145. Спр. 44. Дело о расследовании и установлении родословной крестьянки Григорьевой Марии. 6 апреля 1848г. – 9 сентября 1854 г., 143 л.

Ф. 473. Брацлавський повітовий суд, м. Брацлав Брацлавського повіту Подільської губернії

Оп. 2. 1803–1872 рр.

146. Спр. 89. Дело по обвинению Марии (не помнящей родства) в отсутствии письменного вида на жительство и внебрачном сожительстве. 9 августа 1846 г. – 19 июня 1852 г., 32 л.

147. Спр. 98. Дело по обвинению ксендза Доброжанского в нарушении закона о бракосочетании. 19 августа 1848 г. – 22 июня 1854 г., 117 л.

148. Спр. 127. Дело об исключении из дворянского сословия Янкевича Александра за внебрачное сожительство с дворянкой Сташевской. 1 июня 1854 г. – 5 февраля 1858 г., 24 л.

149. Спр. 219. Дело по обвинению Лейдермана Шкляра в незаконной перемене веры православной в иудейскую. 29 июня 1867 г. – 20 июня 1870 г., 26 л.

Оп. 3. 1793–1871 рр.

150. Спр. 103. Дело по обвинению помещика Бентковского В. А. в изнасиловании крепостных девушек. 31 марта 1858 г. – 12 ноября 1868 г., 97 л.

Ф. 474. Ямпільський повітовий суд, м. Ямпіль Ямпільського повіту Подільської губернії

Оп. 1. 1794–1872 рр.

151. Спр. 1451. Дело по обвинению помещика Фокельмана в многоженстве. 4 мая 1865 г. – 2 июня 1869 г., 136 л.

152. Спр. 1452. Дело по обвинению солдатки Синицкой в незаконном сожительстве с дворянином Сосницким. 21 июля 1867 г. – 27 октября 1869 г., 60 л.

Ф. 799. Брацлавське духовне правління, м. Брацлав Брацлавського повіту Подільської губернії

Оп. 1.
153. Спр. 5а. Метрические книги за 1797 г., 380 л.
Ф. 800. Ямпільське духовне правління, м. Ямпіль Ямпільського повіту Подільської губернії

Оп. 1.
154. Спр. 1. Метрическая книга регистрации актов о рождении, браке и смерти по церкви села Юрковки за 1800 год. Начато: 1 января 1800 г. Окончено: 27 ноября 1800 г., 10 л.
155. Спр. 1а. Метрическая книга записей о родившихся, бракосочетавшихся и умерших по селу Гордиевке. Начато: 1 января 1700 г. Окончено: 31 декабря 1811 г., 31 л.

Державний архів Київської області

Ф. 227. Київський повітовий суд, м. Київ. 1782–1872 рр.

Оп. 1.
156. Спр. 78. Дело о продаже женой коллежского протоколита Неустроевой коллежскому асессору Козлову дворовой крепостной крестьянки Лукьяновой за 20 рублей. 15 июня 1786 г., 6 л.
157. Спр. 79. Прошение отставного прапорщика Толмачева об оформлении сделки по продаже крепостного крестьянина Тачинина за 25 руб. 10 сентября 1786 г., 2 л.
158. Спр. 81. Дело о продаже за 25 руб. надворному советнику Лосеву пойманной беглой крепостной крестьянки вологодского купца и фабриканта Колесова. 19 мая 1786 г., 4 л.
159. Спр. 88. Дело о покупке помещиком Таракановым крепостной крестьянки Севастьяновой за 80 руб. 14 июня 1787 г., 4 л.
160. Спр. 189. Прошение помещицы Мармион о засвидетельствовании документа «отпускной», выданного отпущенной крепостной крестьянке Михайловой. 28 февраля 1797 г., 2 л.

161. Спр. 198. Прошение помещика, прапорщика Михайлова, об оформлении сделки по продаже им крепостного крестьянина Андреева за 102 руб. 13 апреля 1797 г., 3 л.
162. Спр. 207. Свидетельство, выданное помещицей графиней Даеловской своим крепостным крестьянам, отпущенным на заработки. 11 апреля 1800 г., 3 л.
163. Спр. 243. Дело по ходатайству об освобождении от крепостной зависимости крестьянки Павловской, закрепощенной помещиком-капитаном Киртом. 3 июля 1824 г. – 7 ноября 1825 г. 36 л.
164. Спр. 291. Дело по следствию о группе крестьян, задержанных в г. Киеве за проживание по фальшивым свидетельствам. 16 апреля – 21 июня 1830 г., 88 л.
165. Спр. 300. Дело по жалобе, ходатайствовавшей об освобождении от крепостной зависимости крестьянки Зеленой за издевательства над ней ее владельца. 30 апреля 1831 г. – 7 июля 1832 г., 47 л.
166. Спр. 311. Дело по обвинению задержанного за проживание без вида на жительство (по фальшивому свидетельству) дворянина Кучиненко. Февраль 1831 г., 24 л.
167. Спр. 470. Дело об осуждении человека, не знающего своего происхождения, к телесному наказанию к ссылке в Сибирь за проживание без вида на жительство. 16 мая – 16 июня 1834 г., 8 л.
168. Спр. 647. Дело об осуждении к церковной эпитимии 15-летней девочки за сожительство с монахом Киево-Печерской лавры. 22 марта 1844 г. – 2 ноября 1854 г., 52 л.
169. Спр. 832. Дело о наказании беглой крестьянки Почтаренко 50-ю ударами розг и заключением в работный дом. 19 декабря 1849 г. – 2 октября 1851 г., 17 л.
170. Спр. 845. Дело по жалобе вдовы унтер-офицера Власенко на помещика Комарова и эконома Герасима за издевательства над ее семьей. 23 октября 1849 г. – 30 июня 1852 г., 26 л.

171. Спр. 885. Дело по обвинению крестьянки Муселкиной в проживании по чужому паспорту. 4 августа 1850 г. – 17 июня 1860 г., 12 л.

172. Спр. 1060. Дело об осуждении дворянина Подвинского к ссылке в Сибирь, лишении прав дворянства и церковном покаянии за двоебрачие. 30 января 1853 г. – 11 января 1861 г., 692 л.

173. Спр. 1099. Дело об осуждении к ссылке в Сибирь крепостного крестьянина Максименко за скотоложество. 19 апреля 1854 г. – 8 марта 1855 г. 6 л.

174. Спр. 1104. Дело по следствию о рождении крестьянкой Савенко мертвого ребенка в последствие нанесенных ей побоев коллежским советником. 31 августа 1854 г. – 13 августа 1856 г., 119 л.

Оп. 3.

175. Спр. 266. Дело о вступлении в брак против воли родителей дочери купца Батухина с дворянином Печинским. 21 мая 1867 г. – 3 сентября 1868 г., 55 л.

Ф. 1062. Київський совісний суд м. Києва. 1781–1862 рр.

Оп. 1.

176. Спр. 130. Дело о принятии христианской веры несовершеннолетним еврейским мальчиком Сасаловским. 3 сентября 1841 г. – 18 сентября 1841 г., 20 л.

177. Спр. 272. Дело по обвинению крещеного еврея Сатановского в отказе от христианской веры и переходе в иудейскую веру. 1847 г., 73 арк.

178. Спр. 276. Дело по обвинению однодворца Глинского в изнасиловании шестилетней девочки. 1847 г., 26 л.

179. Спр. 359. Дело по обвинению студента Киевского университета Гончаренко в приеме католической веры. 21 августа 1850 г. – 18 ноября 1850 г. 36 л.

Ф. 1455. Колекція документів церков Київської та Полтавської губернії. 1762–1919 рр.

Оп. 1.

180. Спр. 143. Ружинской волости, Сквирского уезда, Киевской губернии. Книга записей предбрачных обысков. 1847–1858 гг., 69 л.

181. Спр. 161. Покровская церковь, с. Войтовец Сквирского уезда, Киевской губернии. Книга записей браков. 1838–1855 гг., 94 л.

Державний архів Полтавської області

Ф. 76. Полтавського Малоросійського совісного суду, м. Полтава

Оп. 1.

182. Спр. 1. Протоколы Малороссийского Полтавского совестного суда за 1806–1807 гг. по разбору дел об оскорблении родителей детьми, воровстве, совершенном несовершеннолетними; не выплате долгов; колдовстве; отпуске помещиком Алыповым крестьян в вольные хлебопашцы и другое. Начато: 17 декабря 1806 г. Кончено: 17 декабря 1807 г., 242 л.

183. Спр. 2. Журнал Малороссийского Полтавского совестного суда за 1808 год, по разбору дел подсудимых за колдовство, воровство совершенное несовершеннолетними, об утеранных свидетельствах о рождении, увольнении от службы, запрещении привоза в Россию английских мануфактурных товаров и другим вопросам. Начато: 1 января 1808 г. Кончено: 31 декабря 1808 г., 364 л.

Ф. 222. Лубенського музею Катерини Миколаївни Скаржинської

- Оп. 1.
184. Спр. 445. Позов в Стародубовский суд вдовы священника за нападение на ее дом. 1797 г., 2 л.
185. Спр. 461. Рукописный сборник копий указов и других документов за 1714–1753 pp., писанных гонцовским дьяком Дионисием Ранским для иерея Федора. 1714–1753 гг., 46 л.
186. Спр. 495. Указы из Киевской консистории в Лубенскую протопопию о розыске раскольников, бежавших монахов, попов и других вопросах. 1758–1759 гг., 18 л.
187. Спр. 499. Указ из Киевской консистории в Лубенскую протопопию о реестре церковных книг. 1772 г., 2 л.
188. Спр. 500. Реестр краденых вещей в доме Евстафии протопопа м. Старых Млинов. 1777 г., 2 л.
189. Спр. 642. Приказ помещика своему старосте о возвращении на прежние местожительства бежавших и возвращенных мужиков. 5 октября 1746 г., 1 л.
190. Спр. 1431. Уступная запись Зиновии о захвате земель и неуплате долгов, квитанции об уплате налога за крестьян. 1743–1786 гг., 20 л.
191. Спр. 2649. Челобитная вдовы Зиновии Яковлевы о захвате имущества мужа на деверов своих умершего осула полкового Лубенского Ивана Павлова сноху его Павла и Николая Ивановых. 22 марта 1739 г., 1 л.
192. Спр. 2652. Тяжба Зиновии Васильевны Яковичевой с деверями Николаем и Павлом Яковичами из-за наследства, доставшегося ей после смерти мужа Якова Яковича, 65 л.

Ф. 706. Полтавської духовної консисторії, 1741–1926 pp.

- Оп. 4.
193. Спр. 4. Метрическая книга церковью Бориспольской протопопии за 1769–1809 годы с. Плоское Переяславского уезда, 86 л.

194. Спр. 5. Метрическая книга церковью Барышевской протопопии с 1761 года по 1806 год, с. Лукьянівка Переяславского уезда, 105 л.
195. Спр. 6. Рождество-Богородническая церковью м. Вороньков. Метрическая книга церковью Переяславского уезда за 1798–1806 г., 175 л.
196. Спр. 12. Метрическая книга церкви с. Юрковец, Бориспольской протопопии за 1799 г., 4 л.
197. Спр. 13. Покровская церковью с. Требухов. Метрическая книга церковью Переяславского уезда за 1799–1818 г., 93 л.
198. Спр. 16. Рождество-Богородническая церковью м. Вороньков. Исповедная роспись церковью Переяславского уезда за 1800 г., 55 л.
199. Спр. 24. Рождество-Богородническая церковью м. Вороньков. Исповедная роспись церковью Переяславского уезда за 1801 г., 121 л.
200. Спр. 39. Метрическая книга церковью Переяславского уезда за 1803–1826 г. с. Недря, 294 л.
201. Спр. 58. Рождество-Богородническая церковью м. Вороньков. Исповедная роспись церковью Переяславского уезда за 1806 г., 48 л.
202. Спр. 60. Троицкая церковью м. Семиполки. Метрическая книга церковью Козелецкого уезда с 1806 по 1815 г., 138 л.
203. Спр. 64. Рождество-Богородническая церковью м. Вороньков. Исповедная роспись церковью Переяславского уезда за 1807 г., 92 л.
204. Спр. 65. Метрическая книга церковью Переяславского уезда за 1807–1815 год. с. Усовка, 114 л.
205. Спр. 66. Рождество-Богородническая церковью м. Вороньков. Метрическая книга церковью Переяславского уезда за 1807–1815 год., 175 л.
206. Спр. 94. Николаевская церковью с. Войтова. Метрическая книга церковью Переяславского уезда за 1813–1833 г., 265 л.
207. Спр. 111. Рождество-Богородническая церковью м. Вороньков. Метрическая книга церковью Переяславского уезда за 1817–1828 г. – 205 л.

208. Спр. 112. Метрическая книга церкви с. Юрковец, Бориспольской протопопии за 1799 г., 4 л.

209. Спр. 134. Михайловская церковь м. Вороньков. Метрическая книга церковей Переяславского уезда за 1822–1827 год., 205 л.

210. Спр. 142. Рождество-Богородническая церковь. Книга брачных обысков церкви г. Вороньков Переяславского повета за 1823–1837 г., 130 л.

211. Спр. 195. Рождество-Богородническая церковь м. Вороньков. Метрическая книга церковей Переяславского уезда за 1829–1839 г., 338 л.

Ф. 801. Пирятинського духовного правління, м. Пирятин, 1745–1865 рр.

Оп. 1.

212. Спр. 132. Дело по доношению казака села Яцын Данила Киреенко о выходе его жены вторично замуж во время его отсутствия. Начато: 15 декабря 1766 г. Кончено: 16 декабря 1766 г., 7 л.

213. Спр. 133. Дело по доношению иерея города Пирятина Якубовского о незаконном обвенчании его приемником иереем Павлом Суходольским вдовы Параскевы Головнихи живущей в другом приходе. Начато: 20 марта 1766 г. Кончено: 12 апреля 1766 г., 7 л.

214. Спр. 136. Дело по доношению Мотроны Горстичной об изнасиловании ее дочери иереем Мечиславским Кириллом. Начато: 7 сентября 1766 г. Кончено: 13 сентября 1766 г., 7 л.

215. Спр. 244. Дело по обвинению писаря Федора Морозенко в троеженстве. Начато: 2 сентября 1768 г. Кончено: 17 августа 1769 г., 20 л.

216. Спр. 297. Дело по доношению священника села Гольцев Борзаковского о обвенчании без родительского благословения

дочери Шостака священником Яцевичем. Начато-кончено: 13 сентября 1771 г., 4 л.

217. Спр. 301. Дело по доношению казака села Лазорки Иваненка Григория о побеге его жены и разрешении ему вступить во второй брак. Начато: 4 января 1771 г. Кончено: 5 января 1771 г., 4 л.

218. Спр. 364. Дело по доношению жителя села Белаусовка Василия Семенюты о разрешении ему вступить во второй брак в связи с умопомешательством его первой жены. Начато: 28 октября 1773 г. Кончено: 9 декабря 1773 г., 6 л.

219. Спр. 386. Дело по доношению иерея Ианна Борзаковского о разрешении венчать крестьянина Посветина с Феодосией Колошко, муж которой исчез неизвестно куда. Начато-кончено: 12 апреля 1774 г., 1 л.

220. Спр. 482. Дело по доношению жителя села Кулажинцы Якова Бондаренко об отказе священника этого села венчать его с Пелагией Поповой. Начато-кончено: 28 мая 1775 г., 3 л.

221. Спр. 510. Дело по доношению иерея местечка Василькова Ольшанского об отказе его венчать второй раз жителя этого села Шаповала в виду того, что первая его жена проживает за границей. Начато-кончено: 20 октября 1776 г., 2 л.

222. Спр. 512. Дело о разводе со вторым мужем Пелагии Бебешковны, вышедшей второй раз замуж при живом первом муже. Начато: 28 ноября 1776 г. Кончено: 29 августа 1782 г., 37 л.

223. Спр. 513. Дело о доношении Марины Гноевой о расторжении ее брака в связи с болезнью ее мужа. Начато-кончено: 10 марта 1776 г., 2 л.

224. Спр. 557. Дело по доношению Устиньи Яковенко о запрещении ее бывшему жениху Савве Ващенко жениться на другой. Начато-кончено: 29 апреля 1777 г., 3 л.

225. Спр. 676. Промемория сотенного яблоновского правления о жалобе вдовы Ксении Самойленковой на священника Григория Андреева за нанесение ей оскорблений и кражу у нее вола. Апреля 1780 г., 2 л.

226. Спр. 796. Дело о наложении церковной епитимии на казака Максима Тихолеза за противозаконное сожительство. Начато-кончено: 17 марта 1783 г., 3 л.

227. Спр. 797. О наложении жителями на жительницу села Круподеренки Зеленкову за колдовство. Начато-кончено 1783 г., 4 л.

228. Спр. 839. Дело по доношению вдовы священника села Давыдовки Букавской об изнасиловании ее и сестры жителями села Давыдовки. Начато-кончено: 30 сентября 1785 г., 1 л.

229. Спр. 1014. Прошение казачки Евдокии Лавриненко о разрешении вступить ей во второй брак в связи с десятилетним отсутствием ее первого мужа. Начато: 12 ноября 1789 г. Кончено: 12 ноября 1789 г., 3 л.

230. Спр. 1029. Сообщение Пирятинского уездного суда о вызове в суд священника села Белошапки Лукьяна Бурковского по вопросу о воровстве Карпенко Макаром и Ефимом Галушкою лошадей у казачки Носковой Параскевы и других из села. Начато: 20 марта 1789 г. Кончено: 29 марта 1789 г., 4 л.

231. Спр. 1085. Дело о неисполнении наложенного покаяния жителем местечка Яблоньки Максимом Тихолазом за сожительство с женой сына. Начато: 13 декабря 1791 г. Кончено: 9 апреля 1793 г., 3 л.

232. Спр. 1190. Копия дела о разрешении вступить в третий брак секунд-майору Пещанскому, вторая жена которого ушла от него. 1 мая 1794 г. 3 л.

233. Спр. 1265. Дело о розыске бежавших жен. Начато: 15 апреля 1796 г. Кончено: 27 мая 1796 г., 26 л.

234. Спр. 1385. Прошение сына священника Петра Воротилина и переписка с Лубенским духовным правлением о принятии Воротилина на службу в духовное правление. Начато: 18 февраля 1799 г. Кончено: 11 марта 1799 г., 4 л.

235. Спр. 1395. Прошение крестьянки Домникии Гроздевы о разрешении ей развода с мужем крестьянином Игнатом Даценко в связи с его неспособностью к семейной жизни. Начато-кончено: 12 января 1799 г., 2 л.

236. Спр. 1474. Рапорта и ведомости приходских священников о сборе пожертвований в помощь вдовам и сиротам церковнослужителей. Начато: 3 июля 1800 г. Кончено: 3 января 1801 г., 8 л.

237. Спр. 1475. Указ благочинным о запрещении венчать вдов и девушек духовного ведомства с помещичьими крестьянами, если они не имеют увольнительных писем от сельских старост. Начато: 1 октября 1800 г. Кончено: 18 ноября 1800 г., 8 л.

238. Спр. 1476. Прошение мещанина Еселевича о разрешении ему принять христианство. Начато: 1 ноября 1800 г. Кончено: 1 ноября 1800 г., 1 л.

239. Спр. 1485. Дело о вторичном замужестве жительницы местечка Березани Грищенко Стефаниды, тайно от первого ее мужа. Начато: 15 марта 1800 г. Кончено: 17 августа 1800 г., 17 л.

240. Спр. 1625. Дело о побеге мужа. 1800 г., 7 л.

241. Спр. 2013. Манифест императора Александра I о подписании мирного трактата между Россией и Турцией в городе Бухаресте 16 мая 1812 года; указы Полтавской духовной консистории о перенесении некоторых церковных праздников; вторичном вступлении в брак солдатских жен и другим вопросам. Начато: 11 ноября 1812 г. Кончено: 30 декабря 1812 г., 85 л.

Ф.1011. Православних церков Полтавської губернії. 1722–1922 рр.

Оп. 1.

242. Спр. 135. Благовещенская церков села Тухов Миргородского уезда Полтавской губернии. Книга для записей родившихся, бракосочетавшихся и умерших. Начало: январь 1780 г. Кончено: декабрь 1829 г., 586 л.

243. Спр. 137. Крестовоздвиженская церков с. Сорочинцы Миргородского уезда Полтавской губернии. Метрическая книга

для записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших. Начато: 1 января 1788 г. Кончено: 12 июля 1816 г., 190 л.

244. Спр. 139. Крестовоздвиженская церковь с. Сорочинцы Миргородского уезда Полтавской губернии. Метрическая книга для записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших. Начато: 2 января 1807 г. Кончено: 15 декабря 1812 г., 72 л.

245. Спр. 157. Крестовоздвиженская церковь с. Ярьськи Миргородского уезда Полтавской губернии. Метрическая книга для записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших. Начато: 6 февраля 1757 г. Кончено: 1 декабря 1775 г., 66 л.

246. Спр. 158. Крестовоздвиженская церковь с. Ярьськи Миргородского уезда Полтавской губернии. Метрическая книга для записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших. Начато: 1 января 1776 г. Кончено: ноябрь 1780 г., 27 л.

247. Спр. 159. Рождественская церковь с. Ярьськи Миргородского уезда Полтавской губернии. Метрическая книга для записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших. Начато: 5 января 1781 г. Кончено: 10 декабря 1816 г., 67 л.

248. Спр. 160. Крестовоздвиженская церковь с. Ярьськи Миргородского уезда Полтавской губернии. Метрическая книга для записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших. Начато: 31 декабря 1798 г. Кончено: 25 декабря 1811 г., 142 л.

249. Спр. 161. Рождественская церковь с. Ярьськи Миргородского уезда Полтавской губернии. Метрическая книга для записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших. Начато: 1 января 1785 г. Кончено: 22 декабря 1797 г., 87 л.

250. Спр. 166. Преображенская церковь с. Сорочинцы Миргородского уезда Полтавской губернии. Метрическая книга для записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших. Начато: 1 января 1800 г. Кончено: 11 декабря 1800 г., 12 л.

251. Спр. 167. Преображенская церковь, с. Сорочинцы Миргородского уезда, Полтавской губернии. Обыскная книга со сведениями о лицах, желающих вступить в брак. Начато: 19 апреля 1803 г. Кончено: 3 февраля 1824 г., 142 л.

252. Спр. 177. Успенская церковь, с. Сорочинцы Миргородского уезда, Полтавской губернии. Метрическая книга для записей родившихся, бракосочетавшихся и умерших. Начато: 3 января 1741 г. Кончено: 20 сентября 1763 г., 71 л.

253. Спр. 178. Успенская церковь, с. Сорочинцы Миргородского уезда Полтавской губернии. Обыскная книга со сведениями о лицах желающих вступить в брак. Начато: 16 января 1816 г. Кончено: 19 сентября 1837 г., 158 л.

254. Спр. 179. Успенская церковь с. Сорочинцы Миргородского уезда Полтавской губернии. Метрическая книга для записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших. Начато: 31 января 1827 г. Кончено: 24 октября 1838 г., 214 л.

255. Спр. 180. Успенская церковь с. Сорочинцы Миргородского уезда Полтавской губернии. Метрическая книга для записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших. Начато: 2 января 1845 г. Кончено: 29 декабря 1848 г., 145 л.

256. Спр. 183. Николаевская церковь, с. Сорочинцы Миргородского уезда, Полтавской губернии. Метрическая книга для записей родившихся, бракосочетавшихся и умерших. Начато: 1 января 1764 г. Кончено: 6 декабря 1786 г., 87 л.

257. Спр. 185. Николаевская церковь с. Сорочинцы Миргородского уезда Полтавской губернии. Метрическая книга для записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших. Начато: 4 января 1828 г. Кончено: 1836 г., 90 л.

258. Спр. 187. Николаевская церковь, с. Сорочинцы Миргородского уезда Полтавской губернии. Обыскная книга со сведениями о лицах желающих вступить в брак, их вероисповедании, сословной принадлежности и другое. Начато: 30 ноября 1837 г. Кончено: 2 ноября 1851 г., 67 л.

259. Спр. 202. Покровская церковь с. Белаусовки Золотоношского уезда Полтавской губернии. Метрическая книга для записей родившихся, бракосочетавшихся и умерших. Начато: 1787 г. Кончено: 1818 г., 194 л.

Державний архів Сумської області

Ф. 71. Церква Пророка Іллі м. Суми Сумського повіту Харківської губернії

Оп. 1.

260. Спр. 2. Книга записей брачных обысков. Начато: 19 января 1816 г. Окончено: 29 января 1822 г., 320 л.

261. Спр. 3. Книга записей брачных обысков. Начато: январь 1818 г. Окончено: декабрь 1837 г., 91 л.

262. Спр. 5. Книга записей брачных обысков. Начато: 24 сентября 1843 г. Окончено: 6 ноября 1849 г., 90 л.

Ф. 78. Успенська церква с. Краснопілля Охтирського повіту Слобідсько-Української губернії

Оп. 1.

263. Спр. 1. Книга записи рожденных, бракосочетавшихся и умерших. Начато: 1 января 1776 г. Закончено: 1799 г., 194 л.

Ф. 94. Церква Іоанна Воїна с. Рогізне Стецьківської волості Сумського повіту Слобідсько-Української губернії

Оп. 1.

264. Спр. 1. Метрическая книга записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших. Начато: 1790 г. Закончено: 31 декабря 1823 г., 482 л.

Ф. 537. Троїцька церква м. Лебедин Лебединського повіту Харківської губернії

Оп. 1.

265. Спр. 4. Заручные письма, свидетельства брачных обысков бракосочетаний. Начато: 27 января 1804 г. Окончено: 11 ноября 1839 г., 137 л.

Ф. 624. Глухівське духовне правління Чернігівської духовної консисторії

Оп. 1.

266. Спр. 16. Дело по обвинению священника с. Некрасовка Василия Власова в прижитии незаконного ребенка со своей служанкой Марией Сердюченко. Начато: 24 марта 1770 г. Окончено: 19 ноября 1770 г., 12 л.

267. Спр. 20. Указ Киевской духовной консистории от 10 декабря 1778 года по делу о вступлении в третий брак казака м. Середина-Буда Леонтия Красовского. 3 л.

268. Спр. 25. Указ Киевской духовной консистории от 31 декабря 1779 года о правилах ведения церковных метрических книг. 2 л.

Ф. 630. Глухівський повітовий суд

Оп. 2.

269. Спр. 48. Предписания Черниговского губернского правления о выполнении указов Сената о разрешении ввоза вина в Киевскую губернию из Остезейского края, о порядке расторжения браков женами пропавших без вести солдат. Начато: 1855 г. Окончено: 24 июля 1855 г., 15 л.

270. Спр. 59. Уголовное дело по обвинению Величковской Варвары о непризнании своего ребенка. Начато: 15 января 1854 г. Окончено: 7 августа 1856 г., 26 л.

Ф. 745. Церкви Охтирського повіту Харківської губернії

Оп. 2.

271. Спр. 16. Метрическая книга Георгиевской церкви г. Ахтырка. 1774–1799 гг., 180 л.

272. Спр. 39. Метрическая книга г. Ахтырка. 1803–1804 гг., 69 л.

273. Спр. 42. Метрическая книга Николаевской церкви г. Ахтырка. 1849–1851 гг., 252 л.

274. Спр. 48. Метрическая книга Петропавловской церкви г. Ахтырка. 1774–1810 гг., 464 л.

Ф. 746. Охтирський повітовий суд

Оп. 1.

275. Спр. 25. Справа про вбивство своєї дружини О. Ф. Бережним. 48 арк.

276. Спр. 142. Справа М. Докініної за бродяжничество. 1848 г., 32 арк.

Оп. 2.

277. Спр. 153. Дело по рапорту Ахтырского земского суда о поступлении с Тростянца подданным Фомою Будовкою по законам за причинение жене побоев от чего она умерла. 1789 г., 24 л.

Ф. 749. Сумське духовне правління Харківської духовної консисторії

Оп. 1.

278. Спр. 129. Про виклик до Сумського повітового казначейства колишньої ігумені Анфії для отримання пенсійних грошей. Начато: 7 грудня 1803 р. Закінчено: 9 грудня 1803 р., 2 арк.

Ф. 804. Охтирське духовне правління Харківської духовної консисторії

Оп. 1.

279. Спр. 404. Дело о разъяснении прихожанам необходимости оспопрививания. Начато: 17 февраля. Окончено: сентябрь 1812 г., 25 л.

Ф. 834. Варваринська церква м. Кролевець Кролевецького повіту Чернігівської губернії

Оп. 1.

280. Спр. 3. Книга для запису шлюбних обшуків. Почато: 18 січня 1802 р. Закінчена: 30 жовтня 1827 р., 38 арк.

Оп. 2.

281. Спр. 2. Книга для запису шлюбних обшуків. Почато: 1829 р. Закінчено: 1838 р., 53 арк.

282. Спр. 4. Книга для запису шлюбних обшуків. Почато: 1839 р. Закінчено: 1857 р., 108 арк.

Ф. 839. Успенська церква с. Спаське Кролевецького повіту Чернігівської губернії

Оп. 2.

283. Спр. 1. Метрична книга для запису народжених, померлих та шлюбів. Почато: 1 січня 1774 р. Закінчено: січень 1793 р., 86 арк.

284. Спр. 2. Метрична книга для запису народжених, померлих та шлюбів. Почато: січень 1774 р. Закінчено: грудень 1795 р., 80 арк.

Ф. 844. Покровська церква с. Реутинці Кролевецького повіту Чернігівської губернії

Оп. 1.

285. Спр. 3. Книга для запису шлюбних обшуків. Почато: 16 травня 1812 р. Закінчено: 11 лютого 1845 р., 83 арк.

286. Спр. 6. Книга для запису шлюбних обшуків. Почато: листопад 1837 р. Закінчено: 24 жовтня 1854 р., 73 арк.

Ф. 853. Воскресенська церква с. Кошари Конотопського повіту Чернігівської губернії не встановлені

Оп. 1.

287. Спр. 1. Метрическая книга для записи родившихся. Начато: 1 января 1806 г. Кончено: 22 ноября 1836 г., 274 л.

288. Спр. 4. Метрична книга для запису народжених. Почато: 8 січня 1850 р. Закінчено: 24 грудня 1864 р., 400 арк.

Ф. 855. Михайлівська церква с. Мельня Конотопського повіту Чернігівської губернії

Оп. 1.

289. Спр. 41. Книга для запису шлюбних обшуків. Почато: листопад 1837 р. Закінчено: травень 1860 р., 91 арк.

Ф. 865. Червоновоздвиженська церква с. Хижки Конотопського повіту Чернігівської губернії

Оп. 1.

290. Спр. 13. Книга для запису шлюбних обшуків. Почато: листопад 1837 р. Закінчено: листопад 1857 р., 136 арк.

Ф. 960. Роменське духовне правління Полтавської духовної консисторії

Оп. 2.

291. Спр. 22. Промемория Роменской сотенной канцелярии и донесения жительницы села Репох Яценковой и бунчукового товарища Маркевича о расследовании убийства мужа упомянутой Яценковой священником Прядкой. Начато 29 мая 1744 г. Закончено 10 июня 1744 г., 4 л.

292. Спр. 131. Рапорт священника роменской Покровской церкви Терешкевича о невозможности его принудить вступивших в брак и обвенчанных в запрещенные указами время Якова Складяги и Васильевой жить порознь. Начато: 5 апреля 1749 г. Закончено: 5 апреля 1749 г., 1 л.

293. Спр. 168. Донесение атамана Нестеровича жителя г. Ромен и мнения духовного правления о расследовании гвалтованного набега школьников Роменской Вознесенской церкви в ночное время на дом атамана Нестеренка. Начато: 3 июня 1750 г. Окончено: 5 июня 1750 г., 4 л.

294. Спр. 200. Определение духовного правления донесение иерея и расписка казаков села Липового о наказании плетью Винника Якова и Иванову за блудную жизнь и расторжении первого брака Ивановой при желании оформить брак с упомянутым. Начато: 26 апреля 1751 г. Закончено: 14 мая 1751 г., 3 л.

295. Спр. 239. Мнение духовного правления, представление бунчукового товарища и показания Агрипины и ее брата Ковалевны о расследовании и жестоком наказании плетью упомянутых Ковалевых за вступление во второй брак Агрипины Ковалевой при жизни ее первого мужа и о расторжении второго брака. Начато: 18 мая 1752 г. Закончено: 1752 г., 6 л.

296. Спр. 527. Донесение иерея с. Гавриловки Андрея Яковлева о том, что вещи Вассы Рупской, отобранные за долг ее умершего мужа в Гавриловской церкви и что они находятся в целостности. Начато 14 декабря 1760 г. Закончено 11 января 1761 г., 7 л.

297. Спр. 618. Донесение священника о неуполнении христианского долга прихожанками Марией Сергеевой и Евдокией Иосифовой. Начато 30 мая 1762 г., 1 л.

298. Спр. 627. Рапорт священника церкви села Бацманы Савицкого о рождении ребенка монашкой Киевского монастыря. Свидетельство двух монахинь на левом берегу Днепра. Начато 13 июля 1762 г. Закончено 11 декабря 1762 г., 4 л.

299. Спр. 634. Указ духовной консистории, донесения и рапорты священников о разрешении вступить во второй брак солдату после замужества его первой жены. Начато: 6 сентября 1762 г. Закончено: 20 июня 1763 г., 8 л.

300. Спр. 642. Известие Ичанского духовного правления о представлении сведения по расследованию связи крестьянина

Рудовщенка с его женой Евдокией до их замужества. Начато: 7 октября 1762 г. Закончено: 25 октября 1762 г., 6 л.

301. Спр. 670. Промемория с Ичанского духовного правления в том, чтобы приказали иерею с. Галок пересылать венчальные ведомости с упомянутого правления в Красный Колядин. Начато 15 апреля 1763 г., 2 л.

302. Спр. 686. Донесение иерея села Бацманов Савицкого и определение духовного правления о разрешении иерею Савицкому венчать прихожан в своем доме ввиду отсутствия церкви. Начато: 12 января 1764 г., 1 л.

303. Спр. 782. Донесение казака Матвиевского и мнение духовного правления о расследовании взимания лишней платы за исполнение треб иереем Демчинским. Начато: 28 октября 1765 г. Закончено: 15 ноября 1765 г., 6 л.

304. Спр. 804. Промемория Роменской сотенной канцелярии о предписании священнику села Бацманов Савину обвенчать казака Андрусенка с Выруховной и запрещении ему заниматься вымогательством чрезмерной платы за исполнение обряда. Начато: 10 февраля 1766 г., 2 л.

305. Спр. 853. Промемория и ордер Ичанского и Миргородского духовных правлений о подтверждении вступления в брак в селе Талалаевке жительницы города Сорочинец Мирошниковой. Начато: 6 ноября 1766 г. Закончено: 9 ноября 1766 г., 8 л.

306. Спр. 881. Следственные дела духовного правления, донесения священника роменской Николаевской церкви Романовского других лиц о расследовании заграбления священником Романовским имущества казачки Мосенковой Анны. Начато: 26 марта 1767 г. Закончено: 25 июня 1767 г., 38 л.

307. Спр. 883. Донесение казака села Талалаевки Костяченка о разрешении вступить в брак со вдовой диакона Ивановой. Начато: 13 апреля 1767 г., 2 л.

308. Спр. 927. Донесение значкового товарища и его жены Яковлевых о расторжении между ними брака ввиду блудной

жизни Яковенка Григория. Начато 15 июля 1770 г. Закончено 10 сентября 1770 г., 6 л.

309. Спр. 985. Донесение казака с. Бобрика Ивана Лещенка о возвращении иереем Покосовским наместа его, присвоенного им при ограблении сестры казака Лещенка. Начато: 7 марта 1772 г., 1 л.

310. Спр. 1017. Донесение священника с. Кропивенец Емельяна Давидовского, позывный ордер и др. документы о обвенчании священником Григорьевичем Палагеи Черненкоковой принадлежащей к другому приходу. Начато: 13 января 1773 г. Окончено: 19 января 1773 г., 6 л.

311. Спр. 1024. Донесение дворянина Богдановского о выдаче ему справки о вступлении его в брак. Начато: 19 февраля 1773 г., 3 л.

312. Спр. 1105. Рапорт иерея о появившихся хулиганских песнях в ночное время в Песковсом приходе. Начато: 8 августа 1774 г., 1 л.

313. Спр. 1115. Донесение, объявление и другие документы о обвенчании священником Зубовым с дьяком Даниловым с. Евлашев Ивона Шемяна не из его прихода. Начато: 1774 г. Окончено: 25 июня 1775 г., 5 л.

314. Спр. 1155. Донесение иерея Покровской церкви г. Ромен Григория Квитко в том, каким образом венчать юношу Данила Святненко с девицей Терещенко Ефросинией, которая раньше имела незаконнорожденного ребенка. Начато: 6 ноября 1775 г., 1 л.

315. Спр. 1206. Свидельство и распика жителей села Герасимовка о предписании священникам обвенчать казака Токарева со вдовой Науменковой. Начато: 17 февраля 1777 г., 1 л.

316. Спр. 1214. Извещение Прилуцкого городского суда и ордер Ичанского духовного правления о высылке в Прилуцкий городской суд иерея села Липового Иеремиева с женой и других лиц для расследования гвалтовного насилия Федусевой атаманами Белецкими. Начато: 3 мая 1777 г., 4 л.

317. Спр. 1227. Донесение жительницы города Ромен Волинской о нещадном избиении, издевательстве над ней и блудной жизни мужа. Начато: 29 июня 1777 г., 2 л.

318. Спр. 1245. Донесение жителя села Засулья Боевского о выдаче казачке Черноглазовой свидетельства о смерти мужа. Начато: 10 октября 1777 г., 1 л.

319. Спр. 1291. Извещение Лубенского городского суда, промемории Роменского и Константиновского сотенного правления о прохождении епитимии Варвары Сидоренковой за сожительство с мужем родной сестры. Начато: 10 мая 1778 г. Закончено: 25 мая 1778 г., 6 л.

320. Спр. 1292. Донесение вдовы Никитиной с жалобой на священника Холодовича за присвоение принадлежащей части ее дохода после смерти мужа. Начато: 14 мая 1778 г. Закончено: 4 июня 1778 г., 4 л.

321. Спр. 1324. Извещение судьи Шкляревича о посылке его подданных Агафию Татарку и казака Кислого для отбывания епитимии за незаконный брак и объяснение давал ли он согласие священнику на обвенчание их. Начато: 7 ноября 1778 г. Закончено: 11 ноября 1778 г., 5 л.

322. Спр. 1338. Промемория наблюдателя Киево-Печерской лавры о высылке ряда прихожан в монастырь для отбывания епитимии. Начато: декабрь 1778 г., 2 л.

323. Спр. 1374. Ордера Роменского духовного правления на опубликованные указы консистории по церквям Роменского уезда. Начато: 5 июня 1779 г. Закончено: 20 августа 1779 г., 44 л.

324. Спр. 1413. Копия донесения казака Роменской сотни села Малых Бубнов Скрыпченка о расследовании обвенчания его с казачкой Чернышевной священником Савицким без свидетельства о расторжении первого брака и другим вопросам и показаниям упомянутых лиц. Начато: 10 февраля 1780 г. Закончено: 9 декабря 1780 г., 16 л.

325. Спр. 1414. Донесение казака сотни Константиновской Грицаия и выписка из журнала духовного правления

о разрешении казаку Грицаю вступить во второй брак. Начато: 11 февраля 1780 г., 1 л.

326. Спр. 1539. Ведомость и рапорт священника Суздальского полка о умерших солдатах упомянутого полка и местожительстве их жен. Начато: 14 января 1783 г., 3 л.

327. Спр. 1548. Донесение жены казака города Ромен Майбородиной и верующий лист о расторжении брака с ее мужем. Начато: 27 марта 1783 г., 3 л.

328. Спр. 1563. Сообщение роменского уездного суда и донесения отдельных лиц о выдаче им справок из метрических записей. Начато: 4 января 1784 г. Закончено: 17 декабря 1784 г., 14 л.

Оп. 3.

329. Спр. 1. Исповедные ведомости церковей Роменского уезда за 1847 г., 1780 л.

330. Спр. 125. Исповедные ведомости Покровской церкви с Калиновка, Роменского уезда. 1805–1830 гг., 317 л.

331. Спр. 126. Исповедные ведомости Покровской церкви с Калиновка, Роменского уезда. 1831–1854 гг., 290 л.

332. Спр. 225. Исповедные ведомости Петропавловской церкви с Процовка, Роменского уезда. 1755–1791 гг., 288 л.

333. Спр. 226. Исповедные ведомости Петропавловской церкви с Процовка, Роменского уезда. 1792–1810 гг., 287 л.

334. Спр. 228. Исповедные ведомости Петропавловской церкви с Процовка, Роменского уезда. 1811–1835 гг., 235 л.

335. Спр. 229. Исповедные ведомости Петропавловской церкви с Процовка, Роменского уезда. 1836–1859 гг., 226 л.

336. Спр. 272. Исповедные ведомости Георгиевской церкви с Рогинец, Роменского уезда. 1799–1811 гг., 455 л.

337. Спр. 273. Исповедные ведомости Георгиевской церкви с Рогинец, Роменского уезда. 1814–1827 гг., 529 л.

338. Спр. 274. Исповедные ведомости Георгиевской церкви с Рогинец, Роменского уезда. 1828–1840 гг., 435 л.

339. Спр. 275. Исповедные ведомости Георгиевской церкви с. Рогинец, Роменского уезда. 1841–1859 гг., 381 л.
340. Спр. 516. Метрическая книга церкви Акима и Анны с. Андреевки, Роменского уезда. 1804–1808 гг., 17 л.
341. Спр. 546. Метрическая книга Покровской церкви с. Калиновки Роменского уезда. 1804–1849 гг., 106 л.
342. Спр. 529. Метрическая книга о родившихся, бракосочетавшихся и умерших Георгиевской церкви с. Галки, Роменского уезда. 1780 г. 1796 г., 126 л.
343. Спр. 537. Метрическая книга Георгиевской церкви с. Галки, Роменского уезда. 1748 г. 1848 г., 356 л.
344. Спр. 570. Метрическая книга Рождество-Богородичной церкви с. Николаевки, Роменского уезда. 1763 г. 1826 г., 539 л.
345. Спр. 571. Метрическая книга Покровской церкви с. Новицкой-Слободы, Роменского уезда. 1760 г. 1853 г., 160 л.
346. Спр. 575. Метрическая книга Петропавловской церкви с. Процовки, Роменского уезда. 1848–1856 гг., 152 л.
347. Спр. 576. Метрическая книга Петропавловской церкви с. Процовки, Роменского уезда. 1842–1849 гг., 98 л.
348. Спр. 581. Метрическая книга Георгиевской церкви с. Рогинец, Роменского уезда. 1804–1849 гг., 365 л.
349. Спр. 582. Метрическая книга о сведениях родившихся, бракосочетавшихся и умерших по Вознесенской церкви г. Ромны. 1781 г. 1826 г., 113 л.
350. Спр. 583. Метрическая книга Вознесенской церкви г. Ромны, Роменского уезда. 1784 г. 1824 г., 524 л.
351. Спр. 591. Метрическая книга Успенской церкви с. Талалаевки, Роменского уезда. 1748 г. 1853 г., 366 л.
352. Спр. 594. Метрическая книга Екатериновской церкви с. Хоружевки. 1785–1849 г., 273 л.
353. Спр. 595. Метрическая книга Михайловской церкви с. Хоружевки, Роменского уезда. 1785 г. 1849 г., 273 л.
354. Спр. 597. Метрическая книга Покровской церкви с. Хмелова Роменского уезда. Начато: 1785 г. Закончено: 1849 г., 341 л.

355. Спр. 598. Метрическая книга Рождество-Богородичной церкви м. Хмелова Роменского уезда. Начато: 1785 г. Закончено: 1849 г., 303 л.
356. Спр. 613. Метрическая книга Троицкой церкви с. Дмитревки. 1754 г. 1784 г., 56 л.
357. Спр. 615. Метрическая книга Рождество-Богородичной церкви м. Красного-Колядина. 1751 г. 1783 г., 56 л.
358. Спр. 616. Метрическая книга Николаевской церкви г. Красного-Колядина. 1754 г. 1783 г., 60 л.

Ф. 993. Роменське повітове казначейство

Оп. 1.

359. Спр. 11. Ревизские сказки о крепостных крестьянах помещиков Роменского уезда. Начато: 16 сентября 1811 г. Закончено: 24 мая 1816 г., 751 л.
360. Спр. 12. Ревизские сказки о крепостных крестьянах помещиков Роменского уезда за 1811 г., 898 л.
361. Спр. 13. Ревизские сказки о малороссийских казаках Роменского повета за 1811–1812 гг., 794 л.
362. Спр. 14. Ревизские сказки о мещанах, казенных крестьянах и казаках Роменского уезда. Начато: 25 сентября 1811 г. Закончено: 26 июля 1833 г., 1025 л.
363. Спр. 15. Ревизские сказки о купцах и мещанах гор. Ромен и гор. Глинска, о казенных крестьянах Роменского уезда. Начато: 27 сентября 1811 г. Закончено: 24 марта 1833 г., 634 л.

Ф. 996. Роменський міський сирітський суд

Оп. 1.

364. Спр. 7. Про опіку дітей міщанки Ірини Хотинської. 1797 р., 82 арк.
365. Спр. 9. Об определении к мещанке Марии Сухой опекуна. 1797 г., 20 л.

366. Спр. 379. Про призначення різних осіб опікунами. 1792 р., 30 арк.

Ф. 1036. Церква Різдва с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії

Оп. 1.

367. Спр. 3. Книга для запису шлюбних обшуків. Почато: 11 січня 1809 р. Закінчено: 25 червня 1818 р., 62 л.

368. Спр. 4. Книга обысков Николаевской церкви г. Ромны. Начато: 23 января 1816 г. Окончено: 26 января 1836 г., 43 л.

369. Спр. 5. Обыскная книга. Начато: 1819 г. Окончено: 3 января 1842 г., 118 л.

370. Спр. 27. Книга обысков. Начата 17 января 1854 г. Окончено: 16 апреля 1858 г., 34 л.

Ф. 1071. Воздвиженська церква с. Вовківці Роменського повіту Полтавської губернії

Оп. 1.

371. Спр. 3. Книга обысков. 1838–1847 гг., 121 л.

Ф. 1131. Церкви Гадяцького повіту Полтавської губернії не встановлені

Оп. 1.

372. Спр. 1. Метрическая книга Процовской Петропавловской церкви. 1840–1847 гг., 144 л.

Ф. 1187. Церкви Кролевецького повіту Чернігівської губернії

Оп. 1.

373. Спр. 10. Книга брачных обысков Покровской церкви г. Кролевец. Начато: 1834 г. Окончено: 1853 г., 180 л.

Державний архів Тернопільської області

Ф. 487. Греко-католицькі повітові управління Тернопільського краю Галицького намісництва, з 1921 року Тернопільського воєводства

Оп. 1.

374. Спр. 89. Метрическая книга с. Торское Залищецкого района за 1868–1890 гг., 120 л.

Державний архів Харківської області

Ф. 40. Харківська духовна консисторія

Оп. 11.

375. Спр. 637. Дело по прошению вдовы, священнической жены М. С. Романовской о том, чтобы оставшиеся по смерти мужа ее место утвердить за тем кто из студентов пожелает вступить в брак с дочерью ее. 22 листопада 1814 г., 6 л.

Оп. 15.

376. Спр. 126. Дело о учинении по метрическим и исповедным книгам сколько от роду М. Чернявской дочери его С. 12 февраля 1825 г., 6 л.

377. Спр. 238. Дело по прошению г. Изюма С. Варваровой о дозволении ей вступить в законный брак за ссылкой мужа в Сибирь. 13 марта 1825 г., 15 л.

378. Спр. 381. О пожаре случившемся в селе Никитовке во время коего сгорела церковная книга, находившаяся в церковного старосты. 9 мая 1825 г., 6 л.

379. Спр. 414. Дело о учинении выправки по метрическим книгам солдаткам М. Суценоквой действительно ли она венчана с Каровским. 19 мая 1825 г., 6 л.

380. Спр. 559. Дело о предложении окончившим курс богословия жениться на Е. Штаньковской. 9 июля 1825 г., 2 л.

381. Спр. 949. Дело о дозволеніи села Быковки Рождества-Богородической церкви пономарю В. Огулькову вступить в законный брак по выдаче ему для сего предмета билета. 12 октября 1825 г., 4 л.

382. Спр. 957. Дело об отказе Харьковскому жителю А. Киевцову в просьбе его о дозволеніи ему вступить в брак по причине старосте его лет. 13 октября 1825 г., 8 л.

383. Спр. 965. Дело о вступлении в брак от живой жены М. Баев с мещанкою М. Васильченковою. 5 октября 1825 г., 5 л.

384. Спр. 973. Дело по прошению Мартовской церкви пономаря М. Твердохлеба о дозволеніи ему вступить в брак, в чем ему отказано. 17 октября 1825 г., 6 л.

385. Спр. 1055. Дело о дозволеніи слободы Люботина обывательке М. Татаренской вступить второй раз в брак за ссылкой мужа. 6 ноября 1825 г., 13 л.

Оп. 17.

386. Спр. 1313. Дело по прошению промерного А. Лисоневича о повенчании О. Воронова вторым браком за отсылкой его жены в Сибирь. 21 января 1830 г., 9 л.

387. Спр. 1346. Дело о присоединении к православной вере из раскольников И. Орлову по дозволеніи вступить в брак с Е. Чемтово Ореховкова. 3 февраля 1830 г., 18 л.

388. Спр. 1563. Дело о повенчании без всяких справок Е. Третьяковой священником Азбукиным. 13 февраля 1830 г., 9 л.

Оп. 25.

389. Спр. 354. Дело о дозволеніи вступить в брак Ольховскому с девицей находящейся в родстве 6-й степени. 19 марта 1838 г., 4 л.

390. Спр. 360. Дело о расторжении брака Ф. Ивановой-Лисенковой. 19 марта 1838 г., 8 л.

Оп. 35.

391. Спр. 170. Дело 5 апреля по прошению пономаря вдовы Валковского уезда Пелагии Черниговской, о выдаче ей билета на свободный приход в г. Киев. 7 апреля 1847 г., 3 л.

Державний архів Хмельницької області

Ф. 315. Подільська духовна консисторія

Оп. 1.

392. Спр. 6795. Исповедные ведомости по церквам Каменецкого уезда за 1801 г., 1254 л.

393. Спр. 7059. Исповедные ведомости по церквам Каменецкого уезда за 1819 г., 1202 л.

394. Спр. 7599. Исповедные ведомости по церквам Каменецкого уезда за 1842 г., 1121 л.

395. Спр. 7652. Исповедные ведомости по церквам Каменецкого уезда за 1843 г., 1062 л.

396. Спр. 8817. Исповедные ведомости по церквам Каменецкого уезда за 1868 г., 1165 л.

397. Спр. 11908. Исповедные ведомости по церквам Каменецкого уезда за 1875 г., 1177 л.

Державний архів Чернігівської області

Ф. 679. Чернігівська духовна консисторія, м. Чернігів

Оп. 2.

398. Спр. 117. О незаконном обвенчании крестьянина деревни Шилинки Левашенкова с женой отданного в солдаты крестьянкой Петровой. 1802–1807 гг., 50 л.

399. Спр. 137. О принятии православия мещанкой еврейкой м. Новой Басани Михайловичевой. 1802 г., 12 л.

400. Спр. 291. О разрешении подканцелярису Ноздровскому вступить в брак с дочерью священника с. Ядлевки Пушинского и занять его место. 1804 г., 4 л.

401. Спр. 315. О разрешении Журовскому вступить в брак с дочерью брата его крестного отца. 1806 г., 4 л.

402. Спр. 331. О причислении деревни Дробышев к Чулатовскому приходу. Начато: 23 марта 1807 г. Окончено: 18 октября 1807 г., 3 л.

403. Спр. 334. О причислении отставного корнета м. Броваров к Троицкому Броварскому приходу. Начато: 28 марта 1807 г. Кончено: 1 октября 1807 г., 10 л.

404. Спр. 356. О наложении штрафа на Чернацкий причт за неправильное ведение метрических книг. 1807 г., 6 л.

405. Спр. 361. Рапорт Мглинского духовного правления о незаконном обвенчании малолетнего крестьянина с. Анулич Филиппова с совершеннолетней крестьянкой Минаевой. 1807 г., 3 л.

406. Спр. 363. О незаконном обвенчании несовершеннолетнего крестьянина с. Кочугуровка Степаненко. 1807 г., 47 л.

407. Спр. 460. О священнике с. Лучкович, Стародубского повета Шемеревиче обвиняемом в обвенчании крестьянки д. Неструева Чемерисовой с казаком с. Печеник Рубцовым без разрешения помещика. Начато: 17 февраля 1810 г. Окончено: 15 ноября 1810 г., 28 л.

408. Спр. 4676. О прикреплении пехотного полка принца Прусского к какой-либо церкви г. Чернигова. Начато: 12 ноября 1845 г. Окончено: 6 октября 1846 г., 14 л.

409. Спр. 4801. О выдаче дочери поручика Адамовича метрического свидетельства для подтверждения дворянского происхождения. 1847–1849 гг., 6 л.

Оп. 14.

410. Спр. 1060. Донесение Прилукской Полковой канцелярии на жителя с. Иваница Максима Петровича Дьяченко, что тот женился третий раз при жизни двух первых жен. 11 июня. 1776 г., 4 л.

Б) Опубликовані:

411. Авсеенко В. Г. Малороссія въ 1767 году. Эпизод изъ истории XVIII столетия. По неизвестным источникам. Кіевъ : Въ университетской типографіи, 1864. 152 с.

412. Адресъ-календарь и справочная книжка Полтавскій губерніи на 1901 годъ. Составленъ Д. А. Иваненко, Секретаремъ Полтавскаго Статистическаго Комитета. Полтава : Паров. Тип. Д. Н. Подземскаго, 1901. 600 с.

413. Адресъ-календарь и справочная книжка Полтавскій губерніи на 1903 годъ. Изданіе Полтавскаго Губерскаго Статистическаго Комитета. Полтава : Типо-Литографія Губерскаго Правленія, 1903. 598 с.

414. Адресъ-календарь и справочная книжка Полтавскій губерніи на 1903 годъ. Изданіе Полтавскаго Губерскаго Статистическаго Комитета. Полтава : Типо-Литографія Губерскаго Правленія, арендованная Д. Н. Подземскимъ, 1904. 300 с.

415. Арндаренко Н. Записки о Полтавской губерніи, Николая Арндаренка, составленныя въ 1846 году. Въ трехъ частяхъ. Ч. I. Полтава : Въ типографіи Губернскаго Правленія, 1848. 192 с.

416. Арндаренко Н. Записки о Полтавской губерніи, Николая Арндаренка, составленныя въ 1846 году. Въ трехъ частяхъ. Ч. II. Полтава : Въ типографіи Губернскаго Правленія, 1849. 393 с.

417. Арндаренко Н. Записки о Полтавской губерніи, Николая Арндаренка, составленныя въ 1846 году. Въ трехъ частяхъ. Ч. III. Полтава : Въ типографіи Губернскаго Правленія, 1852. 434 с.

418. Архів ранньомодерної Української держави. Т. 2: Документи Ніжинського полкового суду 1736–1747 (Серія: Документи полкових та сотенних судів і канцелярій). Упорядник Іван Синяк. Київ, 2019. 416 с.

419. Багалеї Д. Генеральная опись Малороссии. *Кіевская Старина*. К., 1883. № 11. С. 402–432.

420. Багалеї Д. Займанщина в лівобережній Україні XVII і XVIII ст. *Кіевская Старина*. К., 1883. № 12. С. 560–592.

421. Базилевич І. А. Опытъ подворно-статистическаго изслѣдованія Супруновской волости. Полтава : Типографія Н. Цитуренко, 1881. 91 с.

422. Бартоломей Гроїцький про жінок і дівчат, і про нераду. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби ; [упоряд. Т. Гошко]. Львів : Вид-во Укр-го Католиц. університету, 2011. С. 422–423.

423. Біблія або книги святого письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. Українське біблійне тов-во. UKRAINIAN BIBLE United Bible Societies, 1992. 1254 с.

424. Боплан, Гійом Левассер де. Опис України. Українські козаки та їхні останні гетьмани; П. Меріме. Богдан Хмельницький ; [пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця]. Львів : Каменяр, 1990. 301 с.

425. Вдовы священнослужители. *Полтавскія епархіальныя вѣдомости*. Часть неофіціальная. 1879. № 1, 1 января. С. 14.

426. Въ какіе дни не вѣнчаются браки. *Полтавскія епархіальныя вѣдомости*. Часть офіціальная. 1871. № 24. 15 декабря. С. 935–936.

427. Военно-статистическое обозрение Россійской имперіи. Издаваемое по Высочайшему повеленію при 1-мъ отдѣленіи Департамента Генеральнаго Штаба. Т. XII. Ч. I. Харьковская губернія. Санктпетербургъ : Въ типографіи Департамента Генеральнаго Штаба, 1850. 178 с.

428. Волков Ф. Етнографическіе особенности украинскаго народа. Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ ; [под ред. проф. Ф.К. Волкова, проф. М.С. Грушевскаго, проф. М.М. Ковалевскаго, акад. Ф.Е. Корша, проф. А.Е. Крымскаго, М.И. Туганъ-Барановскаго и акад. А.А. Шахматова]. Петроградъ:

Типографія т-ва «Общественная Польза», Б. Подъяческая, 39, 1916. С. 455–647.

429. Генеральный опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Показчик населених пунктів ; [уклад. Л.А. Попова, К.Г. Ревнивцева] ; під ред. І.Л. Бутич. К. : ЦДІАК УРСР, 1959. 185 с.

430. Гоголь Н. В. Вечера на хуторѣ близ Диканьки: Повести, изданные Пасичником Рудым Паньком ; [Худож. В. И. Жерибор]. Х. : Прапор, 1982. 191 с.

431. Гольцев В. Законодательство и нравы въ Россіи XVIII века. Москва : Типографія А. И. Мамонтова и К°, 1886. 146 с.

432. Григорий Богослов. Собрание творений: в 2 томах. Т. 2. Мн : Харвест, М. : АСТ, 2000. 688 с.

433. Діанинъ А. Малороссійское духовенство во второй половине XVIII века (по пунктамъ малороссійскаго духовенства, представленнымъ въ екатерининскую комиссію для составленія новаго уложенія). Кіевъ : Тип. И. И. Горбунова, 1904. 91 с.

434. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : зб. документів. 1993. АН України. Ін-т укр. археографії та ін.; Упоряд., автор передмови та комент. В. Й. Горобець; Відп. ред. Л. А. Дубровіна. Київ : Наук. думка. 392 с.

435. Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII–XVIII ст.): [Текст] упоряд. коментарі, вступ, стаття – Мокляк В.О.; Полтав. краєзнавч. музей. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2012. Т. III: Компюти та ревізії Полтавського полку. Ревізія 1723 р. Ревізія 1726 р. 76 с.

436. Договори прихожанъ съ священниками въ Старой Малороссіи. По поводу договорнаго акта 1789 г. Оттискъ изъ журнала «Кіевская Старина». Кіевъ : Типографія Императорскаго Университета Св. Владимира Н.Т. Корчакъ-Новицкаго, 1901. 10 с.

437. До которой степени должны быть запрещены браки въ родстве отъ трехъ родовъ. *Полтавскія епархіальныя вѣдомости*. Часть неофіціальная. 1872. № 17, 1 сентября. С. 650–652.

438. Допит Пріськи Костирківни, наймички срібнянського попа Іосифа Данилова, про незаконне співжиття з господарем.

8 жовтня 1742 р. Срібненська сотенна канцелярія Прилуцького полку. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) ; [підг. В. А. Передрієнко]. К. : «Наукова думка», 1976. С. 300–301.

439. Ефименко Т. Обычное право украинскаго народа. Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ ; [под ред. проф. Ф.К. Волкова, проф. М.С. Грушевскаго, проф. М.М. Ковалевскаго, акад. Ф.Е. Корша, проф. А.Е. Крымскаго, М.И. Туганъ-Барановскаго и акад. А.А. Шахматова]. Петроградъ : Типографія т-ва «Общественная Польза», Б. Подъяческая, 39, 1916. С. 648–663.

440. Энциклопедический словарь ; [сост. Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон]: [в 86 т.]. СПб. : Типография И. А. Эфрона, 1893. Т. XI. 466 с.

441. Ефименко П. Суд над відьмами. *Кієвская Старина*. Т. 7. К., 1883. С. 374–401.

442. Еф. П. Попытка околдовать волостной судъ. *Кієвская Старина*. Мартъ, 1884. С. 508–509.

443. Залысский А. Когда и по какому поводу начали вестись исповедные ведомости. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1886. № 5. С. 171–178.

444. Записка о усмотренныхъ въ Малой Россіи недостаткахъ и неурядицахъ, о исправленіи которыхъ Малороссійской коллегии трактовать должно. Авсеенко В. Г. Малороссія въ 1767 году. Эпизод изъ исторіи XVIII столетія. По неизвестнымъ источникамъ. Кієвъ : Въ университетской типографіи, 1864. С. 137–152.

445. Затворницькій П. Церковъ святителя Николая въ селеніи Диканьке в Полтавской губерніи. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1869. № 6. С. 148.

446. Зіморевич Бартоломей. Про ухвалу львівських райців щодо жінок. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби ; [упоряд. Т. Гошко]. Львів : Вид-во Укр-го Католиц. університету, 2011. С. 403–404.

447. Жалоба вдовы генеральнаго хоружаго Ивана Сулимы, Марьи Полуботковны, гетьману Апостолу на сына Ивана. 1728 г.

Сулимовскій архивъ. Фамильныя бумаги Сулимъ, Скорупъ и Войцеховичей. XVII–XVIII в. Съ пятью портретами. ; [под ред А. Лазаревскаго]. Кієвъ : Тип. К. Н. Милевскаго, Прорезная улица, домъ Эрнста, 1884. С. 55–56.

448. Жалоба мещанки Екатерины Гломбовичевой на мещанку Елену Козицкую о томъ, что последняя, въ досаде, что ея женихъ изменилъ ей и женился на Гломбовской, прокляла его и темъ причинила ему смертельную болезнь, похваляясь притомъ, что онъ скоро умретъ. 17 мая, 1733. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русскій край, снаряженной императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отделъ. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ. Т. I, изданный подъ наблюдениемъ чл.-сотр. И.А. Гильтебрандта. С. Петербургъ, 1872. С. 404–405.

449. Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать. Давня українська література. Хрестоматія. К., 1992. С. 195–214, 626–628.

450. Кістянівська Н. Твори Івана Некрашевича українського письменника XVIII ст. (Розвідка й тексти). Київ : Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. 32 с.

451. Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. Київ : «Наукова думка», 1971. 391 с.

452. Котляревський І. Енеїда. Наталка Полтавка. Москаль-чарівник. К. : Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1987. 365 с. (Бібліотека української класики «Дніпро»).

453. Кузик Т. Про захворюваність та смертність в Запорізькій Січі (два документи із фондів ЦДІАК України). *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 9: Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень. К., 2002. С. 215–226.

454. Курдиновскій И. Село Жуки Полтавского уезда. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1869. № 19. С. 511–522.

455. Левицький О. Суд над матерями-злочинцями в давній Україні. Правник. Орган Українського Правничого Товариства в Києві. К., Ч. I. 1918. С. 11–17.

456. Левицький О. Суд над матерями-злочинцями в давній Україні. Правник. Орган Українського Правничого Товариства в Києві. К., Ч. II. 1918. С. 8–14.

457. Лихтенштедт И. Р. О причинах большой смертности дітей на первом году жизни и мерахъ къ ея отвращенію. Санктпетербургъ : Типографія И. Глазунова и К°, 1840. 149 с.

458. Лука-Мелешківська: сільська родовідна книга. Підготував до друку О. С. Петренко, 2016. – ФОП Бабій І. В. Т. I: Церковні метричні книги, дошлюбні опитування за 1796–1870. 882 с.

459. Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. Т. 1. Нежин : Типо-Литографія В.Г. Меленевскаго, 1913. 401 с.

460. Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. ; [упор., вступ. ст. і ком. Ю. Волошина]. К. : Наш час, 2012. 576 с.

461. Мисик В. О. Перлини поезії Сходу. Донецьк : Тов ВКФ «БАО», 2008. 384 с.

462. Модзалевскій, В. Л. Малоросійській родословникъ. Том первый. А.–Д. Київъ : ТипографіяТ-ва Г. Л. Фронцкевича и К. Крещатикъ, 1908. № 42. 542 с.

463. Можно ли венчать дітей безъ дозволенія родителей. *Полтавскія епархіальныя вѣдомости*. Часть офіціальная. 1871. № 17. 1 сентября. С. 656–657.

464. Мякотин В. Генеральное следствие о маетностяхъ Переяславскаго полка (1729–1731 г.). К. Д. Кавелинъ и его взгляды на русскую исторію. Исторія Малороссіи. Харьковъ : Типографія Губернскаго Правленія, 1896. 146 с.

465. Наказание крестьянами украинцами «нарушительницъ седьмой заповеди». Коваль К. Историческое развитие быта женщины, брака и семьи. Хрестоматія ; [под ред. проф. С. Я. Вольфсона]. Москва : Прометей, 1931. С. 109.

466. Несколько словъ о метрическихъ выписяхъ, требуемыхъ уставомъ о всеобщей воинской повинности. *Полтавскія епархіальныя вѣдомости*. Часть офіціальная. 1880. № 10, 15 мая. 460–468.

467. Новый классъ незаконнорожденныхъ. *Полтавскія епархіальныя вѣдомости*. Часть неофіціальная. 1878. № 24, 15 декабря. С. 1143–1144.

468. О венчаніи вдовъ нижнихъ чинові. *Полтавскія епархіальныя вѣдомости*. Часть офіціальная. 1878. № 5, 1 марта. С. 268–270.

469. О венчаніи вдовыхъ солдаток. *Полтавскія епархіальныя вѣдомости*. Часть неофіціальная. 1872. № 20, 15 октября. С. 737.

470. О невоспрещеніи вступать въ бракъ подвершимся церковной эпитимии. *Полтавскія епархіальныя вѣдомости*. Часть офіціальная. 1880. № 9, 1 мая. С. 417.

471. Опытъ изслѣдованія украинскихъ крестьянскихъ ярмарокъ. Описаніе Лубенской Покровской ярмарки. Составиль Я. П. Забѣло. Издано подъ редакціей Н. Г. Кулябко-Корецкаго. Полтава : Типо-Литографія И. А. Дохмана, 1892. 35 с.

472. О соблюденіи закона касательно хранения церковныхъ документовъ. *Полтавскія епархіальныя вѣдомости*. Часть офіціальная. 1880. № 12, 15 іюня. С. 556.

473. Отрывокъ изъ следствія по жалобе бунчуковаго товарища Федора Заборовскаго на жену свою Феодосью Петровну, рожденную Войцеховичъ, за незаконное прижитіе ребенка. 1728 г. Сулимовскій архивъ. Фамильныя бумаги Сулимъ, Скорупъ и Войцеховичей. XVII–XVIII в. Съ пятью портретами ; [под ред. А. Лазаревскаго]. Київъ : Тип. К. Н. Милевскаго, Прорезная улица, домъ Эрнста, 1884. С. 267–268.

474. Очеркъ исторіи Переяславско-Бориспольской Епархіи (1733–1785 гг.) въ связи съ общимъ ходомъ малоросійской жизни того времени. Опытъ церковно-историческаго изслѣдованія Владиміра Пархоменко. Изданіе второе, переработанное,

сь приложеніємъ новыхъ матеріаловъ. Полтава : Електр. тип. Г. Маркевича, Бульвар Котляревскаго, 1910. 33 с.

475. Памятная книга Полтавской губерніи, за 1865 годъ, изданная Полтавскимъ губерскимъ статистическимъ комитатомъ, составлена членом-секретаремъ комитета Павломъ Бодянскимъ. Полтава, 1865. Отделъ IV. 1375 с.

476. Повчання Володимира Мономаха. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатієвським списком) ; [пер. з давньоруської, післяслово, коментарі В. В. Яременка]. К. : Рад. письменник, 1990. 558 с.

477. По вопросу: могут ли быть поручителями брачующихся родители ихъ и лица женского пола. *Полтавскія епархіальныя вѣдомости*. Часть офіціальная. 1872. № 5. 1 марта. С. 204.

478. По предмету венчанія вдовыхъ солдаток. *Полтавскія епархіальныя вѣдомости*. Часть офіціальная. 1872. № 11, 1 июня. С. 413–414.

479. Поезія українського весілля : бібліогр. покажч. ; [уклад. С. Настенко ; ред. : С. Чачко, В. Кучерява. Н. Лінкевич] ; Держ. Б-ка України для юнацтва. К. : [б. в.], 2016. 29 с.

480. Показанія свидетелей, собранныя Дубенскимъ магистратомъ в сожженіи жителями местечка Красилова двадцатилетней старухи Проськи Каплунки, заподозренной въ томъ, что она распространила моровую язву. 15 марта, 1720. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русскій край, снаряженной императорским русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отделъ. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ. Т. I, изданный подъ наблюдениемъ чл.-сотр. И. А. Гильтебрандта. С. Петербургъ, 1872. С. 393–394.

481. Показанія свидетелей, уличающія крестьянку Марину Гистую въ томъ, что она, посредствомъ чародійства желала снизить себе расположение господъ своихъ. 10 июня, 1730. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русскій край, снаряженной императорским русскимъ географическимъ

обществомъ. Юго-западный отделъ. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ. Т. I, изданный подъ наблюдениемъ чл.-сотр. И.А. Гильтебрандта. С. Петербургъ, 1872. С. 397–399.

482. Полное собраніе законов Российской империи, с 1646 года [в 45 т.] (1830). (Далі – ПСЗРИ). СПб. : Тип. II Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии. Собраніе первое. Т. II. 974 с.

483. ПСЗРИ. Собраніе первое. 1830. Т. III. 690 с.

484. ПСЗРИ. Собраніе первое. 1830. Т. IV. 881 с.

485. ПСЗРИ. Собраніе первое. 1830. Т. V. 782 с.

486. ПСЗРИ. Собраніе первое. 1830. Т. VI. 815 с.

487. ПСЗРИ. Собраніе первое. 1830. Т. VII. 922 с.

488. ПСЗРИ. Собраніе первое. 1830. Т. VIII. 1014 с.

489. ПСЗРИ. Собраніе первое. 1830. Т. IX. 1022 с.

490. ПСЗРИ. Собраніе первое. 1830. Т. X. 996 с.

491. ПСЗРИ. Собраніе первое. 1830. Т. XI. 988 с.

492. ПСЗРИ. Собраніе первое. 1830. Т. XII. 960 с.

493. ПСЗРИ. Собраніе первое. 1830. Т. XIII. 960 с.

494. ПСЗРИ. Собраніе первое. 1830. Т. XVI. 1016 с.

495. ПСЗРИ. Собраніе первое. 1830. Т. XVII. 1115 с.

496. ПСЗРИ. Собраніе первое. 1830. Т. XVIII. 1031 с.

497. ПСЗРИ. Собраніе первое. 1830. Т. XIX. 1081 с.

498. ПСЗРИ. Собраніе первое. 1830. Т. XX. 1034 с.

499. ПСЗРИ. Собраніе первое. 1830. Т. XXI. 1085 с.

500. ПСЗРИ. Собраніе первое. 1830. Т. XXII. 1158 с.

501. ПСЗРИ. Собраніе первое. 1830. Т. XXIV. 869 с.

502. ПСЗРИ. Собраніе первое. 1830. Т. XXVII. 1120 с.

503. ПСЗРИ. Собраніе первое. 1830. Т. XXVIII. 1326 с.

504. ПСЗРИ. Собраніе первое. 1830. Т. XXIX. 1370 с.

505. ПСЗРИ. Собраніе первое. 1830. Т. XXXI. 942 с.

506. ПСЗРИ. Собраніе первое. 1830. Т. XXXII. 1105 с.

507. ПСЗРИ. Собраніе первое. 1830. Т. XXXIII. 1171 с.

508. ПСЗРИ. Собраніе первое. 1830. Т. XXXVIII. 1352 с.

509. ПСЗРИ. Собраніе первое. 1830. Т. XXXIX. 688 с.

510. ПСЗРИ. Собрание второе. 1830. Т. II. 1138 с.
511. ПСЗРИ. Собрание второе. 1830. Т. III. 1246 с.
512. ПСЗРИ. Собрание второе. 1831. Т. V. Ч. I. 822 с.
513. ПСЗРИ. Собрание второе. 1832. Т. VI. Ч. I. 790 с.
514. ПСЗРИ. Собрание второе. 1832. Т. VI. Приложение. Ч. I. 844 с.
515. ПСЗРИ. Собрание второе. 1835. Т. IX. Ч. 1. 891 с.
516. ПСЗРИ. Собрание второе. 1838. Т. XII. Ч. II. 1067 с.
517. ПСЗРИ. Собрание второе. 1838. Т. XIII. Ч. I. 1067 с.
518. ПСЗРИ. Собрание второе. 1840. Т. XIV. 1185 с.
519. ПСЗРИ. Собрание второе. 1841. Т. XV. Ч. I. 855 с.
520. ПСЗРИ. Собрание второе. 1842. Т. XVI. Ч. I. 924 с.
521. ПСЗРИ. Собрание второе. 1842. Т. XVI. Ч. II. 156 с.
522. ПСЗРИ. Собрание второе. 1845. Т. XIX. Ч. I. 921 с.
523. ПСЗРИ. Собрание второе. 1846. Т. XX. Ч. I. 1045 с.
524. ПСЗРИ. Собрание второе. 1846. Т. XXV. Ч. I. 762 с.
525. ПСЗРИ. Собрание второе. 1853. Т. XXVII. Ч. I, 801 с.
526. ПСЗРИ. Собрание второе. 1863. Т. XXXVI. Ч. I. 1057 с.
527. ПСЗРИ. Собрание второе. 1868. Т. XXXXI. Ч. I. 1079 с.
528. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. Царствование государыни императрицы Екатерины Второй. Санктпетербургъ : Синодальная типография, 1910. Т. I. 1762–1772 гг. 803 с.
529. Положеніе о размежеваніи Черниговской и Полтавской губерній. Санктпетербургъ : Типографія Товарищества «Общественная Польза», 1861. 85 с.
530. Права, за якими судиться малоросійський народ, Высочайшим всепресветлейшия, державнейшия Великия Государыни Императрицы Елизавет Петровны, Самодержицы Всероссийския, Ея императорского священнейшего Величества повелением из трех книг, а именно: Статута Литовского, Зерцала Саксонского и приложенных при том двух прав, також из книги Порядка, по переводе из полского и латинського языков на

российский диалект в едину книгу сведенныя, в граде Глухове, лета от Рождества Христова 1743 года. Изданные под ред. и с приложением исследования о сем своде и о законах, действовавших в Малороссии, проф. А. Ф. Кистяковского. К., 1879. 844 с.

531. Права, за якими судиться малоросійський народ. Витяги ; Кривоший О. Материзна. Жінка в правовій культурі українського народу IX – перша половина XVII ст. Запоріжжя : «Поліграф», 2001. С. 71–75.

532. Праці комісії для виучування звичаєвого права України. № 4. За редакцією проф. А. Е. Кристера, керівництво над працями Комісії. Київ : друкарня Української Академії Наук, 1925. 94 с.

533. Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. № 3. Випуск перший, за редакцією Голови Комісії академіка Н. П. Василенка. Київ : друкарня Української Академії Наук, 1925. 180 с.

534. Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. № 6. Випуск другий, за редакцією Голови Комісії академіка Н. П. Василенка. Київ : друкарня Української Академії Наук, 1926. 303 с.

535. Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. № 12. Випуск третій, за редакцією Голови Комісії академіка Н. П. Василенка. Київ : друкарня Української Академії Наук, 1927. 500 с.

536. Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. № 14. Випуск п'ятий, за редакцією Голови Комісії академіка Н. П. Василенка. Київ : друкарня Української Академії Наук, 1928. 391 с.

537. Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. № 18. Випуск шостий, за редакцією Голови Комісії академіка Н. П. Василенка. Київ : друкарня Української Академії Наук, 1929. 527 с.

538. Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. № 35. Випуск восьмий, за редакцією

Голови Комісії академіка Н. П. Василенка. Київ : друкарня Української Академії Наук, 1930. 349 с.

539. Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми ; [упоряд. М. М. Пазяк]. К. : Наук. думка, 1991. 440 с. (Укр. нар. творчість).

540. Приговоръ Каменецкаго магистрата, присуждающій мещанку Феську Чумакову подвергнуть за чародейство телесному наказанію ста ударами. 22 ноября, 1729. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русскій край, снаряженной императорским русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отделъ. Материалы и изследования, собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ. Т. I., изданный подъ наблюдениемъ чл.-сотр. И. А. Гильтебрандта. С. Петербургъ, 1872. С. 396–397.

541. Райзберг Б. А. Сучасний соціоекономічний словник. М., 2012.

542. Релігієзнавчий словник ; [за ред. А. Колодного і Б. Лобовика]. К. : Четверта хвиля, 1996. 392 с.

543. Рѣшеніе одного изъ вопросовъ относительно правильного веденія метрическихъ книгъ. *Полтавскія епархіальныя вѣдомости*. Часть офіціальная. 1881. № 18, 15 сентября. С. 897–902.

544. Рыбаковский Л. Л. Демографический понятийный словарь. Москва : ЦСП, 2003. 352 с.

545. Рклицкий М. В. Козаки Полтавского полка по матеріаламъ Румянцевской описи. В 2-х частях. Полтава : Статистическое бюро Полтавскаго губернскаго земства, 1913. 834 с.

546. Россія. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русскихъ людей ; [подъ ред. В. П. Семенова и В.И. Ламанскаго]. Т. VII. С.-Петербургъ : Изд. А. Ф. Девріена, 1908. 518 с.

547. Русов А. Статистика украинскаго населенія Европейской Россіи. Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ ; [под ред. проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевскаго, проф. М. М. Ковалевскаго, акад. Ф. Е. Корша, проф. А. Е. Крымскаго, М. И. Туганъ-Барановскаго и акад. А. А. Шахматова]. Петроградъ :

Типографія т-ва «Общественная Польза», Б. Подъяческая, 39, 1916. С. 381–406.

548. Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества. Труды Харьковскаго Предварительнаго комитета по устройству XII Археологическаго съѣзда. Изданы подъ редакціей проф. Е. К. Рѣдина. Харьковъ : Типо-Литографія «Печатное Дѣло», кн. К. Н. Гагарина, Клочковская – 5, 1902. Т. XIII. 742 с.

549. Сводъ законовъ гражданскихъ и межевыхъ. Законы Гражданскіе. Санктпетербургъ. Печатано въ Типографіи II Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи. 1832. Т. X. Ч. I. 1225 с.

550. Сводъ законовъ Россійской имперіи, изданія 1857 года. Законы о состояніяхъ. Санктпетербургъ. Печатано въ Типографіи II Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1857. Т. IX. 572 с.

551. Сводъ законовъ Россійской имперіи, изданія 1857 года. Законы Гражданскіе. Санктпетербургъ. Печатано въ Типографіи II Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи. 1857. Т. X. Ч. I. 604 с.

552. Сводъ законовъ Россійской имперіи. Всѣ 16 томовъ со всѣми относящимися къ нимъ продолженіями въ одной книгѣ. Подъ редакціей Ф. Волкова, Ю. Д. Филипова. Третье пересмотренное и дополненное изданіе. С.-Петербургъ : Изданіе товарищества «Общественная польза». 1900. Т. X. 2830 с.

553. Сементовский Н. Старина малороссійская, запорожская и донская. Санктпетербургъ, 1846. 64 с.

554. Слѣдство за скаргою старосанжарської жительки, вдови Степаниди Следихи з Полтавського полку про згвалтування її доньки Євдокії від 28 червня 1733 р. *Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України*. ; [підг. В. А. Передрієнко]. К. : «Наукова думка», 1976. С. 260–261.

555. Слѣдство у справі жительки с. Івахників Горпини Дерев'янченко, козацької вдови, що втопила у річці позашлюбну

дитину. 30 червня 1729 р. Лохвицька сотенна канцелярія Лубенського полку. *Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України.*; [підг. В. А. Передрієнко]. К.: «Наукова думка», 1976. С. 214–216.

556. Слідство у справі про смерть позашлюбної дитини дівки Гапки, дочки жителя с. Коренецької Хвеська Лавриченка. 28 листопада 1743 р. Красноколядинська сотенна канцелярія Прилуцького полку. *Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України.*; [підг. В. А. Передрієнко]. К.: «Наукова думка», 1976. С. 301–302.

557. Словарь историка; [под ред. Н. Оффенштадта при участии Г. Дюфо и Э. Мазюреля]; пер. с фр. Л. А. Пименовой. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. 222 с.

558. Словарь украинского языка. У 4-х т.; [упоряд. Б. Грінченко]. Т. I. Репринт. Вид. К.: «Лексикон», 1996. 494 с.

559. Словарь украинского языка. У 4-х т.; [упоряд. Б. Грінченко]. Т. II. Репринт. Вид. К.: «Лексикон», 1996. 573 с.

560. Словник української мови: в 11 т.; [под ред. І.К. Білодід та інші]. Т. 1. А-В. [ред. П.Й. Горецький, А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, Н.І. Швадка]. К.: Наукова думка, 1970. 799 с.

561. Словник української мови: у 11 т.; [І. К. Білодід, А. А. Бурячок та ін.]. Т. 2. (Г-Ж). К.: Наук. думка, 1971. 550 с.

562. Словник української мови: у 11 т.; [І. К. Білодід, А. А. Бурячок та ін.]. Т. 4. (І-М). К.: Наук. думка, 1973. 840 с.

563. Словник української мови: в 11 т.; [АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда]. Т. 5. К.: Наукова думка, 1970–1980. 1974. 840 с.

564. Словник української мови: у 11 т.; [І. К. Білодід, А. А. Бурячок та ін.]. Т. 9. (П-С). К.: Наук. думка, 1974. 916 с.

565. Сосенко П. Право-історичний розвиток людських імен та назв і значення метричних книг для історії права. *Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права.* № 18. Випуск шостий, за редакцією Голови Комісії

академіка Н. П. Василенка. Київ: друкарня Української Академії Наук, 1929. 527 с.

566. Списокъ населенныхъ мѣстъ по свѣдѣніямъ 1864 года. Центральнымъ Статистическимъ Комитетомъ Министерства внутреннихъ дѣлъ. Обработанъ Членомъ Статистическаго Совета Н. Штиглицомъ. Санктпетербургъ: Въ типографіи Карла Вульфа, 1869. Т. XLVI. 320 с.

567. Списокъ населенныхъ мѣстъ по свѣдѣніямъ 1864 года. Центральнымъ Статистическимъ Комитетомъ Министерства внутреннихъ дѣлъ. Обработанъ Членомъ Статистическаго Совета Н. Штиглицомъ. Санктпетербургъ: Въ типографіи Карла Вульфа, 1869. Т. XLVII. 314 с.

568. Справочная и адресная книжка г. Кременчуга на 1875 годъ съ планомъ и видами г. Кременчука и картою желѣзныхъ дорогъ Россіи. Составлена К. Сторчаковымъ и Г. Розеталемъ. Кременчугъ: Типографія Литографія Германа Розенталя, 1874. 225 с.

569. Статут Великого княжества Литовского 1529 года. Витяги. Кривоший О. Материзна. Жінка в правовій культурі українського народу IX – перша половина XVII ст. Запоріжжя: «Поліграф», 2001. С. 64–70.

570. Статут Великого князівства Литовського про жінок – 1566 р. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби; [упоряд. Т. Гошко]. Львів: Вид-во Укр-го Католиц. університету, 2011. С. 412–416.

571. Сумцов Н. Малорусскія фамильня прозванія. Кіевская Старина. Февраль, 1885. С. 215–228.

572. Тищенко М. Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII ст. *Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права.* № 12. Випуск третій, за редакцією Голови Комісії академіка Н. П. Василенка. Київ: друкарня Української Академії Наук, 1927. С. 150–202.

573. Толковый словарь русского языка: в 4 томах ; [под ред. Д. Н. Ушакова]. Т. I. М. : Гос. Ин-т «Сов.энцикл.» ; ОГИЗ, 1935. 1562 с.

574. Толковый словарь живаго великорускаго языка. Владиміра Даля. Второе издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. Т. I. А–З. Издание книгопродавца-топографа М. О. Вольфа. С.-Петербург, Гостиный дворъ, № № 17 и 18, Москва, Кузнецкій мостъ, д. Третьякова, 1880. 808 с.

575. Толковый словарь живаго великорускаго языка. Владиміра Даля. Второе издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. Т. II. И–О. Издание книгопродавца-топографа М. О. Вольфа. С.-Петербург, Гостиный дворъ, № № 17 и 18, Москва, Кузнецкій мостъ, д. Третьякова, 1881. 724 с.

576. Толковый словарь живаго великорускаго языка. Владиміра Даля. Второе издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. Т. III. П. Издание книгопродавца-топографа М. О. Вольфа. С.-Петербург, Гостиный дворъ, № № 17 и 18, Москва, Кузнецкій мостъ, д. Третьякова, 1882. 724 с.

577. Толковый словарь живаго великорускаго языка. Владиміра Даля. Второе издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. Т. IV. Р–Ижица. Издание книгопродавца-топографа М. О. Вольфа. С.-Петербург, Гостиный дворъ, № № 17 и 18, Москва, Кузнецкій мостъ, д. Третьякова, 1882. 704 с.

578. Топографическое описание Харьковскаго намѣстничества съ историческимъ предувѣдомленіемъ о бывшихъ въ сей странѣ съ древнихъ временъ перемѣнахъ, взятымъ Къ объясненію Дѣянній и Хронологій. Москва : въ Типографіи Компаніи Типографической, съ Указнаго дозволенія, 1788. 171 с.

579. Требник митрополита Петра Могили. Київ 1646. Київ : Інформаційно-видавничий центр Української православної церкви, 1996. 860 с.

580. Трегубов С. Религіозный бытъ русскихъ и состояніе духовенства въ XVIII в. по мемуарамъ иностранцевъ. Київъ : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1884. 207 с.

581. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русскій край, снаряженной императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отдѣлъ. Материалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ. Т. V: Песни любовныя, семейныя, бытовая и шуточныя. СПб., 1874.

582. Туптало Дмитро. У той таки день житіє преподобної матері нашої Параскеви. «Житія святих» ; [пер. В. Шевчука]. Львів : Видавництво «Свічадо», 2007. Т. II. С. 99–101.

583. Туптало Дмитро. У той самий день пам'ять святої мучениці Єфросинії-девиці. «Житія святих» ; [пер. В. Шевчука]. Львів : Видавництво «Свічадо», 2007. Т. V. С. 177–178.

584. Туптало Дмитро. У той самий день житіє преподобної матері нашої Марії, в чоловічому образі перейменованої Марином, і батька її – Євгенія преподобного. «Житія святих» ; [пер. В. Шевчука]. Львів : Видавництво «Свічадо», 2007. Т. VI. С. 75–78.

585. Указатель алфавитный къ Своду законовъ Россійской Имперіи. Санктпетербургъ : Въ Типографіи Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Вѣличества Канцеляріи, 1834. 1007 с.

586. Українська література XVIII ст. ; [укл. О. В. Мишанич]. К. : Наукова думка, 1983. 694 с.

587. Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ ; [под ред. проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевскаго, проф. М. М. Ковалевскаго, акад. Ф. Е. Корша, проф. А. Е. Крымскаго, М. И. Туганъ-Барановскаго и акад. А. А. Шахматова]. Петроградъ : Типографія т-ва «Общественная Польза», Б. Подъяческая, 39, 1916. 707 с.

588. Українські народні прислів'я та приказки ; [упоряд. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут]. К. : Держ. вид-во худ. літератури, 1963. 792 с.

589. Устинова И. А. Литература о Харьковской губернии (библиографический указатель). Издание Харьковского Губернского Статистического Комитета. Харьковъ : Типографія Губернского Правленія, 1886. 240 с.

590. Харьковская губернія. Списокъ населенныхъ мѣстъ по свѣдѣніямъ 1864 года. Изданъ Центральнымъ статистическимъ комитетомъ Министерства внутренних делъ. Санктпетербургъ : 1869. 210 с.

591. Хожденіє Богородиці по мукам. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби ; [упоряд. Т. Гошко]. Львів : Вид-во Укр-го Католиц. університету, 2011. С. 497–501.

592. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв. *Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права*. № 14. Випуск п'ятий, за редакцією Голови Комісії академіка Н. П. Василенка. Київ : друкарня Української Академії Наук, 1928. 391 с.

593. Шашков С. С. Историческія судьбы женщины, детоубійство и проституція. С.-Петербургъ : Въ тип-ї Ф. С. Сущинскаго, 1872. 580 с.

594. Шевал'є П. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби ; [упоряд. Т. Гошко]. Львів : Вид-во Укр-го Католиц. університету, 2011. С. 492–493.

595. Шевченко В. М. Словник-довідник з релігієзнавства. К. : Наук. думка, 2004. 560 с.

596. Шевченко Т. Кобзар. К. : Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1985. 622 с.

597. Швидько Г. К. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. Дніпропетровськ : Національний гірничий університет, 2004. 335 с.

598. Щелковъ К. П. Историческая хронологія Харьковской губернии. Харьковъ : Въ Университетской Типографіи, 1882. 380 с.

ЛІТЕРАТУРА:

599. Адамус Т. Магічні практики на території Гетьманщини та на підросійських землях України у XVIII ст. *Краєзнавство*. Київ : Вид-во «Телесик», 2010. № 3. С. 56–63.

600. Акашева А. А. Пространственный анализ данных в исторических науках. Применение геоинформационных технологий : учебно-методическое пособие. Нижний Новгород, 2011. 79 с.

601. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии ; [пер. с фр. С. Хока и Ю. Егоровой]. М. : РГГУ, 1997. 207 с.

602. Барвинскій В. Крестьяне в Левобережной Украине въ XVII–XVIII в. Харьковъ : Тип-фія М. Зильбербергъ и С-въ, 1909. 296 с.

603. Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі ; [пер. з англ. О. Гриценка та ін.]. Київ : УЦКД, 2001. 352 с.

604. Бессмертный Ю. Л. Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции. Москва : Наука, 1991. 240 с.

605. Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Київ : Видавництво Академії наук УСРС, 1963. 332 с.

606. Бок Г. История, история женщин, история полов. Gisela Bock. Geschichte, Frauengeschichte, Geschlechtergeschichte. Geschichte und Gesellschaft. 1988, Bd.14, Nr.4, P. 364–391. ; [пер. В.И. Рубцова]. THESIS, 1994. Вып. 6. С. 170–200.

607. Борисенко В. К. Українське весілля: Традиції і сучасність. К. : ВД «Стилос», 2010. 136 с.

608. Бороденко О. А. «Божа вдова» як релігійна модель поведінки самотньої жінки в Гетьманщині. *Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 195–203.

609. Бороденко Е. А. Девичья брачность в Левобережной Украине: христианские нормы и практика социума. *European*

Social Science Journal (Европейський журнал соціальних наук). Москва : АНО «Международный исследовательский институт», 2013. 12 (39). Т. II. 357–364.

610. Бороденко О. Документи-дозволи на шлюб XVIII – першої половини XIX століть: спроба аналізу. *Історична пам'ять*. Полтава : ПНПУ, 2019. Вип. 40 (1). С. 8–14.

611. Бороденко О. Історико-демографічна характеристика шлюбів сільського населення першої половини XIX ст. (на прикладі сіл Роменського повіту Полтавської губернії). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 2. Ч. II. С. 68–72.

612. Бороденко О. Незаміжні жінки Гетьманщини другої половини XVIII століття (історико-демографічний аспект на прикладі облікових джерел сіл Полтавського полку). *Історична пам'ять*. Полтава, 2012. Вип. 27. С. 60–69.

613. Бороденко О. А. Нерухоме майно вдовиних домогосподарств Гетьманщини другої половини XVIII століття (на прикладі сіл Полтавського полку). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2013. Вип. XXXVI. С. 46–50.

614. Бороденко О. Підготовка до обряду вінчання у XVIII – першій половині XIX ст. (на основі матеріалів дозвільної документації). *Українське релігієзнавство*. 2019. Вип. 87. С. 38–54.

615. Бороденко Е. А. Повторное замужество овдовевших женщин Левобережной Украины (на материалах метрических книг XVIII века). *Историческая демография. Научный журнал*. 2014. № 2 (14). С. 4–9.

616. Бороденко О. А. Розпуста як прояв девіантної поведінки самотніх жінок Гетьманщини XVIII століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2012. Вип. XXXIII. С. 17–21.

617. Бороденко О. Церковні обшуки як історичні джерела у дослідженні шлюбної проблематики першої половини XIX століття. *Емінак*. 2018. 4 (24). Т. I. С. 117–121.

618. Бороденко О. А. Шинкарство у Гетьманщині XVIII століття: вплив на поведінкові стратегії українського соціуму. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 51. С. 225–232. doi: 10.26661/swfh-2018-51-032

619. Бороденко О. А. Шлюбність та шлюбний вік у селах Полтавського полку другої половини XVIII століття. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. Т. 25. С. 245–257.

620. Бороденко О. Шлюбно-процесуальні особливості сільського соціуму в 50-х роках XIX століття (за матеріалами церковних обшуків с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії). *Історична пам'ять*. 2018. 1 (38). С. 43–50.

621. Боряк О. Баба-повитуха в контексті «полювання на відьом»: українсько-західноєвропейські паралелі. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2003. Вип. 3. С. 249–262.

622. Буряк Л. Жінка в українському соціумі: історичні студії другої половини XIX ст. – початку XX ст. *Український альманах*. Вип. 6. С. 67–72.

623. Вен П. Как пишут историю. Опыт эпистемологии. (Приложение) – Фуко совершает переворот в истории. М. : Научный мир, 2003. 394 с.

624. Волошин Ю. Жінка-вдова в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису Малоросії). *Київська старовина*. 2011. № 1. С. 13–32.

625. Волошин Ю. Конфлікти в Полтаві другої половини XVIII ст.: зміст, характер, мова. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2010. Вип. 9. С. 219–239.

626. Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). Полтава : АСМІ, 2005. 311 с.

627. Волошин Ю. Статеві та шлюбна структура населення міста Полтава в другій половині XVIII століття. *Історична пам'ять*. 2011. № 1. С. 5–24.

628. Волошин Ю. Суперечки в «государевих описних малоросійських розкольницьких слободах»: анатомія одного конфлікту XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2007. Вип. 2. С. 265–279.

629. Волошин Ю. Шлюбність і шлюбний стан старовірів Стародубського полку в другій половині XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2004. Вип. 4. С. 39–51.

630. Воронин Г. Л., Янак А. Л. Монородительские семьи: их типы и социальный портрет одинокого родителя. *Женщина в российском обществе*. 2018. № 1 (86). С. 53–66.

631. Ворончук, І. До історії приватного життя української людності ранньомодерної доби. *Українознавство*. 2018. № 1 (66). С. 82–109.

632. Ворончук І. Гродські і земські книги Волині як джерело до історії української шляхти XVI–XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія», серія «Історичні науки»*. 2019. № 28. С. 69–80.

633. Ворончук І. О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники : монографія. К., 2012. 712 с.

634. Габдрахманов П. Ш. Средневековые крестьяне и их семьи: Демографическое исследование северофранцузской деревни VIII–XI веков (по данным грамот). М. : Памятники исторической мысли, 1996. 248 с.

635. Гірц К. Інтерпретація культур: Вибрані есе. К. Гірц ; [пер. з англ. Н. Комарової]. К. : Дух і Літера, 2001. 542 с.

636. Гісцова Л. З. Сповідна книга Старокодацької Запорізької христової намістії 1766 року як джерело до вивчення

історії поселень вольностей військових. *Січеславський альманах: Зб. наук. праць з історії українського козацтва*. Вип. 2. Дніпропетровськ, 2006. С. 2–26.

637. Голикова С. В. Теоретические аспекты изучения семьи в научной литературе. *Документ. Архив. Истории. Современность: сб. науч. тр.* Вып. 9. Екатеринбург : Изд-во Урал. Ун-та, 2008. С. 226–240.

638. Горский С. Русская женщина XVIII века. Москва : Книгоиздательство «Дело», 1912. 96 с.

639. Гузенков С. Метричні книги православних церков Південної України другої половини XIX ст.: джерелознавчий нарис. К., 2011. 124 с.

640. Гуревич А. Я. Избранные труды. Культура средневековой Европы СПб. : Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2007. 544 с.

641. Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). Київ : «Радянська школа», 1958. 168 с.

642. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. *Україна крізь віки*. Т. VIII. Київ : Видавничий дім Альтернативи, 1999. 304 с.

643. Гуржій І. О., Русанов Ю. А. Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії. К. : Інститут історії України НАН України, 2017. 172 с.

644. Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.). К. : Ін-т історії України НАН України, 1994. 105 с.

645. Гуржій А. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII века. Киев: Наукова думка, 1986. 134 с.

646. Гуржій О. І., Орлик В. М. Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.). Черкаси: Ант, 2011. 196 с.

647. Гуржій О. І. Початки формування ринку вільнонайманої праці в Наддніпрянській Україні (друга половина XVII–XVIII ст.).

Україна в Центрально-східній Європі. Вип. 11. К. : Інститут історії України НАНУ, 2011. С. 219–245.

648. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ : Видавництво Академії наук УРСР, 1962. 208 с.

649. Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини) ; [відп. ред. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України]. К. : Інститут історії України, 2012. 347 с.

650. Делюмо Ж. Ужасы на Западе: [Исслед. процесса возникновения страха в странах Зап. Европы, XIV–XVII вв.: пер. с фр.]. М. : Голос, 1994. 416 с.

651. Дербина Г. Брачно-семейные отношения и статус женщин на белорусских землях по законодательству XVI века. Женщины на краю Европы ; [под ред. Е. Гаповой]. Мн. : ЕГУ, 2003. С. 24–32.

652. Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття. Київ : Видавництво «Часопис «Критика»», 2008. 302 с.

653. Дмитренко В. Шлюб і сім'я у середовищі парафіяльного духовенства другої половини XVIII століття: спроба аналізу за матеріалами сповідних розписів. *Краєзнавство*. 2009. № 1–2. С. 181–187.

654. Душин О. Э. Исповедь и совесть в западноевропейской культуре XIII–XVI вв. СПб. : Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2005. 156 с.

655. Элиша Шульте ван Кессель. Девственницы и матери между небом и землей. История женщин на Западе : в 5 т. Т. III : Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения ; под общ. ред. Ж. Дюби и М. Перро ; под ред. Н. Земон Дэвис и А. Фарж ; пер. с англ. ; науч. ред. перевода Н. Л. Пушкирева. СПб. : Алетея, 2008. С. 146–180.

656. Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпропетровськ, 2007. 380 с.

657. Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. 3-тє вид., доп. І перероб. К. : Інтелектуальна книга, 2014. 264 с.

658. История женщин на Западе: в 5 т. Т. III : Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения ; [под общ. ред. Ж. Деби и М. Перро; под ред. Н. Земон Дэвис и А. Фарж] ; пер. с англ. ; науч. ред. перевода Н. Л. Пушкирева. СПб. : Алетея, 2008. 560 с.

659. Історія релігій в Україні. Навчальний посібник. А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.; за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. К. : Т-во «Знання», КОО, 1999. 735 с.

660. Історія Української РСР в восьми томах десяти книгах ; [під ред. Г. Я. Сергієнко]. Т. II. Київ : «Наукова думка», 1979. 618 с.

661. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории : учеб. пособие ; [И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева]. М. : Российск. Гос. Гуманит. Ун-т, 1998. 702 с.

662. Казіміров Д. Козацькі родини м. Мени за Генеральним описом Лівобережної України 1765–1769 рр. *Краєзнавство*. 2011. № 4. С. 216–222.

663. Калакура Я. С. Історичне джерелознавство: підруч. для студентів іст. спец. вищ. навч. закл. Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко. К. : Либідь, 2002. 488 с.

664. Каменский А. Б. От Петра I до Павла I. Реформы в России XVIII века. Опыт целостного анализа. Москва : ООО «Новое литературное обозрение», 1999. 578 с.

665. Кісь О. Бунтівна наука: феміністська парадигма в культурній та соціальній антропології (західний досвід). *Сучасність*. 2008. № 10. С. 43–51.

666. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – поч. XX ст.). Львів : Інститут народознавства НАН України, 2008. 229 с.

667. Кісь О. Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 159–172.

668. Кись О. Українська ведьма (эскиз соціального портрета). Гендерные исследования. ХЦГИ, 2000. № 5. С. 274–285.
669. Кислюк К. В., Кучер О. М. Релігієзнавство : навч. посібник для студентів вузів. К. : Кондор, 2004. 646 с.
670. Ковальський І. Генеральний опис 1765–1769 рр. – джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні. *Український історичний журнал*. 1962. № 2. С. 97–101.
671. Ковальський І. Проведення Генерального опису в Переяславському полку. *Український історичний журнал*. 1960. № 6. С. 132–134.
672. Ковальченко І. Д. Методи исторического исследования. М. : Наука, 2003. 486 с.
673. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. К. : Основи, 1996. 317 с. (Зах. історіографія України; Вип. 2)
674. Корзо М. Контроль за соблюдением норм сексуальной морали в польской деревне XVII–XVIII вв. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2003. Вип. 2. С. 165–182.
675. Коул Энсли Дж. Снижение рождаемости в Европе со времен Французской революции до второй мировой войны. *Брачность, рождаемость, семья за три века: сб. статей* ; [под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона]. М. : Статистика, 1979. С. 71–98.
676. Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу: історико-етнографічний нарис. К. : «Наукова думка», 1966. 198 с.
677. Кривоший О. Материзна. Жінка в правовій культурі українського народу IX – перша половина XVII ст. Запоріжжя : «Поліграф», 2001. 96 с.
678. Кривоший О. Тилова повсякденність жінок козацького Запоріжжя у науковому доробку академіка Д. І. Яворницького. Межі присутності. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. Т. 25. С. 137–148.

679. Кривошея В. В., Кривошея І. І., Кривошея О. В. Неурядова старшина Гетьманщини. К. : «Стилос», 2009. 432 с.
680. Кулаковський В. М. Класове розшарування міського населення у XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1980. № 9. С. 86–93.
681. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический поход. *Брачность, рождаемость, семья за три века: сб. статей* ; [под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона]. М. : Статистика, 1979. С. 132–158.
682. Ластовський В. В. Православна церква у суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія) : монографія. Черкаси: 2002. 137 с.
683. Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. К. : Тип. унив-та Св. Владимира, 1902. 311 с.
684. Левченко В. В. Одеса і Новоросійський університет в метричних книгах: історико-джерелознавчий аспект. *Вісник ХНУ. Серія: Історія*. 2016. Вип. 52. С. 65–72.
685. Легун Ю. Класифікація джерел з генеалогії селянства: історіографія питання. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. пр.* Київ. 2006. № 13. Ч. І. С. 144–177.
686. Ле Руа Ладюри Э. Монтайю, окситанская деревня (1294–1324) / Пер. с франц. В. А. Бабинцева и Я. Ю. Старцева. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2001. 544 с.
687. Ливи Баччи Массимо. Демографическая история Европы. Серия «Становление Европы» ; [пер. с итал. А. Миролюбовой]. СПб. : «Александрия», 2010. 304 с.
688. Лоха В. Етносоціальна структура міщан Переяслава за «Ревізькою книгою Переяславського полку 1726 р.», Генеральним (Румянцевським) описом Малоросії 1765–1769 рр.» та іншими джерелами. *Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2014. Вип. 34. С. 10–19.

689. Маррезе М. Л. Бабье царство: Дворянки и владение имуществом в России (1700–1861). Авторизованный перевод с англ. Н. Лужецкой. М. : Новое литературное обозрение. 2009. 364 с.

690. Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80–90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва). *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2005. Вип. 5. С. 197–207.

691. Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. Київ – Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2008. 128 с.

692. Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2007. Вип. 7. С. 243–263.

693. Матушенко В. Б. Сучасне весілля в контексті української обрядової культури : монографія. К. : ВД «Стилос», 2009. 200 с.

694. Маховська С. Традиційні весільні прикмети і заборони на Слобожанщині в першій половині XX століття. *Народна творчість та етнологія*. 2011. № 6. С. 106–112.

695. Мегилл А. Историческая эпистемология : монография ; [пер. М. Кукарцевой, В. Катаевой, В. Тимонина]. М. : «Канон», РООИ «Реабилитация», 2007. 480 с.

696. Мільчев В. Матеріали фіскального, поліційного та церковного обліку, як джерело з соціальної історії запорізького козацтва XVIII століття. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Інститут української археографії та джерелознавства ім. МС Грушевського НАН України, 2010. С. 121–136.

697. Миненко Н. А. Культура русских крестьян Зауралья. XVII – первой половины XIX в. М. : Наука, 1991. 224 с.

698. Мірза-Авакянц М. Українська жінка в XVI–XVII ст. Полтава : «Печатне діло», 1920. 94 с.

699. Миронов Б. Н. История в цифрах. Математика в исторических исследованиях. Ленинград : «Наука», 1991. 180 с.

700. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В двух томах. Т. I. С.-Петербург : Изд-во «Дмитрий Буланин», 1999. 339 с.

701. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В двух томах. Т. II. С.-Петербург : Изд-во «Дмитрий Буланин», 1999. 583 с.

702. Миронов Б. Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVII–XIX вв.). Ленинград : Издательство «Наука», 1985. 302 с.

703. Миттерауер М., Каган А. Структура семьи в России и Центральной Европе: сравнительный анализ. *Семья, дом и узы родства в истории* ; [под ред. Т. Зоколлы, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбама]. Санкт-Петербург : Европейский университет АЛЕТЕЙЯ, 2004. 285 с.

704. Мордвінцев В. М. Метричні книги. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: Історія*. 1999. Вип. 41. С. 13–19.

705. Мордвінцев В. Сповідальні книги. *Київська старовина*. 1995. № 3. С. 84–87.

706. Мордвинцев В. М. Церковно-статистическая документация как исторический источник по изучению социального развития городов и сел Левобережной Украины в XVIII веке. Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. Тезисы докладов V Всесоюзной конференции 30 мая – 1 июня 1990 г. К. : Киевский Ордена Ленина и Ордена Октябрьской революции Государственный университет им. Т. Г. Шевченко, 1990. С. 79–81.

707. Московец В. П. Психологія релігії: Посібник. К. : Академвидав, 2004. 240 с.

708. Муромцева Ю. І. Демографія : навчальний посібник. К. : Кондор, 2006. 300 с.

709. Нижник Н.С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории. СПб: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. 172 с.

710. Норберг К. Проститутки. История женщин на Западе : в 5 т. Т. III : Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения ; под общ. ред. Ж. Дюби и М. Перро ; под ред. Н. Земон Дэвис и А. Фарж : пер. с англ. ; науч. ред. перевода Н. Л. Пушкарева. СПб. : Алетейя, 2008. С. 475–492.

711. Острась Е. С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. Донецьк, Донецький національний університет, 2003. 80 с.

712. Перковський А. Довголітні люди на Правобережній Україні в XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1966. № 2. С. 105–109.

713. Перковський А. Новые данные о населении Киева в середине XVIII в. *Вопросы истории*. 1982. № 6. С. 176–179.

714. Перковський А. О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII века. *Проблемы исторической демографии СССР. Сборник статей* [под ред. Р. Н. Пуллата]. Таллин, 1977. С. 104–111.

715. Перковський А. Структура українського поселення на Південному Правобережжі в другій половині XVIII ст. (історико-географічний нарис). *Історичні джерела та їх використання*. Вип. II. Київ : Наукова думка, 1966. С. 149–162.

716. Перковський А. Українське населення в 60–70-х роках XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1968. № 1. С. 107–111.

717. Петренко І. М. Висвітлення історії повсякденних шлюбно-сімейних відносин у працях історика Наталії Мірзи-Авакянц. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2013. Вип. XXXV. С. 310–318.

718. Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст. : монографія в 2 ч. Полтава : РВВ ПУЕТ, 2010. 581 с.

719. Петренко І. М. Шлюбно-сімейні відносини в контексті православної повсякденної культури Росії (XVIII ст.). *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 97–103.

720. Петренко І. М. Укладання четвертих шлюбів і дотримання траурних термінів в повсякденному подружньому житті мирян XVIII ст. *Пам'ять століть. Планета*. 2011. С. 67–74.

721. Пляшко Л. А. Подорож до міста XVIII ст. Київ : «Наукова думка», 1980. 152 с.

722. Полтавщина. Історичний нарис ; [керівник проекту Г. П. Грибан, редактор Г. М. Михайленко]. Полтава : Дивосвіт, 2005. 592 с.

723. Полтава. Історичний нарис ; [наукові редактори О. Б. Супруненко, М. А. Якименко, В. Є. Лобурець, В. А. Войналович та ін.]. Полтава : Полтавський літератор, 1999. 280 с.

724. Полтавіка. Полтавська Енциклопедія: у 12 томах. Релігія і церква ; [Ю. М. Варченко, А. М. Киридон, В. О. Мокляк та ін.]; за ред. О. А. Білоусько. Т. 12. Полтава : Полтавський літератор, 2009. 756 с.

725. Полтавщина: Енцикл. довід. ; [І. Л. Бутич, В. Н. Жук, М. І. Назаренко та ін.]; за ред. А. В. Кудрицького. К. : УЕ, 1992. 1024 с.

726. Потапова В. А. Отношение религии к женщине. Ставропольское книжное издательство, 1954. 28 с.

727. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. XII+996 с. (Бібліотека української краєзнавчої класики)

728. Прокоп'юк О. «Учреждение о конвой почте в Малой России...» (до історії функціонування Київської духовної консисторії у XVIII ст.). *Київська старовина*. 2007. № 4. С. 127–139.

729. Путро О. І. Генеральний опис 1765–1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. *Український історичний журнал*. Київ : Наукова думка, 1982. № 7. С. 143–147.

730. Путро О. І. До питання про еволюцію феодальних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. *Український історичний журнал*. Київ : Наукова думка, 1987. № 6. С. 86–93.

731. Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси. М. : Мысль, 1989. 286 с.

732. Пушкарева Н. Л. Русская женщина в семье и обществе X–XX вв.: этапы истории. *Этнографическое обозрение*. 1994. № 3. С. 3–15.

733. Пушкарева Н. Л. Семья, женщина, сексуальная этика в православии и католицизме: перспективы сравнительного подхода. *Этнографическое обозрение*. 1995. № 3. С. 55–69.

734. Рахно К. Українське відьмацтво як продукт еволюції гендерних відносин. *Український керамологічний журнал*. 2004. № 2–3. С. 27–33.

735. Релігієзнавство : навчальний посібник для студентів ВНЗ [В. Л. Петрушенко, О. П. Петрушенко, М. П. Скалецький та ін.]. Львів : «Новий Світ-2000», 2006. 328 с.

736. Річинський А. В. Проблеми української релігійної свідомості. Упорядники А. Колодний, О. Саган. Видання третє. Тернопіль, 2002. 448 с.

737. Романова О. «Боже не благословення» чи вигідне одруження? Штрихи до ціннісних пріоритетів козацької старшини XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2010. Вип. 9. С. 373–391.

738. Романова О. Образ «грішника» за матеріалами сповідних розписів Київської митрополії 1730–1760-х рр. *Український історичний журнал*. Київ : «Дієз продукт», 2012. № 1. С. 46–66.

739. Романова О. Сповідні книги Київської митрополії XVIII ст. Як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян. *Український історичний журнал*. 2008. № 4. С. 122–148.

740. Сакало О. Динаміка змін структури сім'ї на території Гетьманщини в другій половині XVIII століття (на прикладі

села Митченки Пирятинської першої сотні Лубенського полку). *Історична пам'ять*. 2007. № 1. С. 108–117.

741. Сакало О. Домогосподарства сільського населення Гетьманщини другої половини XVII ст.: деякі історико-демографічні аспекти (на прикладі села Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку). *Краєзнавство*. 2008. № 1–4. С. 168–174.

742. Сакало О. Населеність родин сільського духовенства Лубенського полку в другій половині XVIII ст. *Краєзнавство*. 2009. № 1–2. С. 188–195.

743. Сакало О. Типологія домогосподарств селян Лівобережжя в другій половині XVIII ст.: на прикладі села Нехристівки Курїнської сотні Лубенського полку. *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 211–213.

744. Сакало О. Типологія і структура родин сільського духовенства Лубенського полку в другій половині XVIII століття. *Краєзнавство*. 2011. № 1. С. 151–163.

745. Салман Жан-Мишель. Ведьми. История женщин на Западе : в 5 т. Т. III : Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения ; под общ. ред. Ж. Дюби и М. Перро ; под ред. Н. Земон Дэвис и А. Фарж : пер. с англ. ; науч. ред. перевода Н. Л. Пушкарева. СПб. : Алетея, 2008. С. 460–474.

746. Саух П. Ю., Магеря О. П., Пилявець Л. Б., Чуприна В. В., Басишина Л. І., Стеблина О. М. Православ'я: український вимір. К. : Кондор, 2004. 384 с.

747. Семья, дом и узы родства в истории ; [под ред. Т. Зоколлы, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбама]. Санкт-Петербург : Европейский университет АЛЕТЕЙЯ, 2004. 285 с.

748. Сердюк І. Вдівці і вдови у Рум'янцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз). *Краєзнавство*. 2008. № 1–4. С. 175–181.

749. Сердюк І. Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (за даними метричної книги Хресторождественської церкви містечка Яреськи Миргородського полку). *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 48–55.

750. Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2011. 304 с.

751. Сидоренко О. Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. Київ : «Наукова думка», 1975. 160 с.

752. Скотт Джоан Воллок. Жіноча історія. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство ; [під ред. Ліліани Гентош, Оксани Кісь]. Львів : ВНТЛ-Класика, 2003. С. 97–110.

753. Сковчиляс І. Метричні книги в Галичині першої половини XVIII ст. *Знак*. 1997. Ч. 14. С. 4–5.

754. Старченко Н. Звинувачення дружин у вбивстві чоловіків: жіноча жорстокість, чоловічі фобії чи матеріальний розрахунок родичів (Волинь останньої третини XVI ст. – першої половини XVII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2017. Вип. 13–14. С. 81–112.

755. Старченко Н. Справи про зґвалтування в шляхетському середовищі Волині (остання третина XVI ст.). *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2015. Вип. 11–12. С. 104–134.

756. Старченко Н. Шлюбна стратегія вдов і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.). *Київська старовина*. 2000. № 6. С. 58–72.

757. Старченко Н. Шлюбна стратегія вдов і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.). *Київська старовина*. 2001. № 1. С. 42–60.

758. Старченко Н. Шлюбна стратегія вдов і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.). *Київська старовина*. 2001. № 4. С. 20–43.

759. Українське народознавство: навч. посіб. За ред. С. П. Павлюка ; передмова М. Г. Жулинського. 3-тє вид., випр. К. : Знання, 2006. 568 с.

760. Україна: історія її земель та народів ; [Текст] Павло Роберт Магочій ; [пер. з англ.: Е. Гейдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорук; карти П.-Р. Магочій; покажчики Л. Ільченко; наук. ред. С. Біленький; ред. укр. вид. Л. Ільченко; відп. ред. В. Подоляк]. Ужгород : Вид-во В. Падаляка, 2012. 794 с.

761. Федорова Н. А., Каримова Л. К. Историческая демография : учебно-методическое пособие. Казань : Изд-во Казанского университета, 2012.

762. Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці ; [пер. з фран. П. Таращук]. К. : Основа, 1998. 392 с.

763. Хафтон О. Женщины, труд и семья. История женщин на Западе : в 5 т. Т. III : Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения ; под общ. ред. Ж. Дюби и М. Перро ; под ред. Н. Земон Дэвис и А. Фарж : пер. с англ. ; науч. ред. перевода Н. Л. Пушкарева. СПб. : Алетея, 2008. С. 26–58.

764. Хаджнал Д. Европейский тип брачности в ретроспективе. *Брачность, рождаемость, семья за три века: сб. статей* ; [под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона]. М. : Статистика, 1979. С. 14–71.

765. Хамитов Н. Философия одиночества. Опыт вживания в проблему. Одиночество женское и мужское. Киев : Наукова думка, 1995.

766. Цатурова М. К. Русское семейное право XVI–XVIII вв. Москва : «Юридическая литература», 1991. 111 с.

767. Шамрай С. В. Київська сотня на Гетьманщині в XVII–XVIII вв. (Історико-географічна та економічна характеристика). Біла Церква : Видавець Пшонківський О. В., 2012. 170 с.

768. Шолтичек М. Семья и домохозяйство в Центральной Европе (на примере прихода Буяков в XVIII–XIX вв.). *Историческая демография. Сборник статей* ; [под ред. М. Б. Денисенко, И. А. Троицкой]. М. : МАКС Пресс, 2008. («Демографические исследования», Вып. 14). С. 240–277.

769. Шоню П. Цивилизация классической Европы ; [пер. с фр. и послесл. В. Бабинцева]. Екатеринбург : У-Фактория, 2005. 608 с.

770. Шоню П. Цивилизация Просвещения ; [пер. с фр. И. Иткина, М. Гистер]. Екатеринбург : У-Фактория; М. : АСТ МОСКВА, 2008. 688 с.

771. Щапов А. П. Сочинения в трех томах. Т. III. С. Петербург : Издание М. В. Пирожкова, 1908. 684 с.

772. Щербинин П. Жизнь русской солдатки в XVIII–XIX веках. *Вопросы истории*. 2005. № 1. С. 79–92.
773. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ : Критика, 2007. 375 с.
774. Bardet J. Urodzeni w kontekście płodności naturalnej. *Przeszłość demograficzna Polski. Materiały i studia*. Wrocław : Wydawnictwo Historyczne Poznań – Wrocław, 2002. № 23. S. 7–19.
775. Bellingham, R. Age at marriage in the late-eighteenth century. *Local Population Studies*. Autumn 1998. № 61. P. 54–56.
776. David L. Ransel. Orphans and foundlings. *Encyclopedia of European social history*. From 1350 to 2000 ; [Peter N. Stearns]. Volume 3. Charles Scribner's Sons, 2001. P. 497–505.
777. Delimata M. Dzeicko w Polsce średniowiecznej. Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2004. 259 s.
778. Dubert I. Geografia form rodzinnych w Hiszpanii w latach 1752–1860. *Przeszłość demograficzna Polski. Materiały i studia*. Wrocław : Wydawnictwo Historyczne Poznań, 2003. № 24. S. 75–102.
779. Dyczewski L. Grupy marginalne. *Kultura grup mniejszościowych i marginalnych* ; [redakcja Leon Dyczewski]. Lublin : Wydawnictwo KUL, 2005. S. 29–45.
780. Froide A.M. Hidden women: rediscovering the single women of early modern England. *Local Population Studies*. 2002. No. 68. P. 26–42.
781. Gieysztorowa I. Niebepiczeństwa metodyczne polskich badań metrykalnych XVII–XVIII wieku. *Kwartalnik historii kultury materialnej*. Warszawa, 1971. S. 557–603.
782. Górna K. Śmierć «ze starości» – o ludziach starych i długowiecznych na podstawie wybranych metryk śląskich z XVIII i pierwszej połowy XIX wieku. *Przeszłość demograficzna Polski. Materiały i studia*. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2010. № 29. S. 69–98.
783. Henry L. Some data on natural fertility. *Eugenics Quarterly*. 1961. No. 8. P. 81–91.
784. Henry S. Shryock and Jacob S. Siegel, *Methods and Materials of Demography*. New York : Academic Press, 1976. 415 p.

785. Human Longevity, Individual Life Duration, and the Growth of the Oldest-Old Population. Edited by Jean-Marie Robine, Eileen M. Crimmins, Shiro Horiuchi and Zeng Yi. Dordrecht : Springer, 2007. 422 p.
786. Kim Kuen-Tae. Eighteenth-century Korean marriage customs: the Tanso' ng census registers. *Continuity and Change* 20 (2). *Cambridge University Press*. 2005. P. 193–209. doi:10.1017/S0268416005005527
787. Kopczyński M. Ludzie starzy w chłopskich i szlacheckich gospodarstwach domowych w Koronie u schyłku XVIII wieku. *Kwartalnik historii kultury materialnej*. Warszawa, 2010. S. 111–119.
788. Kopczyński M. Starość nie radość? Ludzie starzy na wsi kujawskiej schyłku XVIII stulecia. *Zapiski historyczne. Poświęcone historii pomorza i krajów bałtyckich*. Toruń, 1996. S. 45–63.
789. Kopczyński M. Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku. Warszawa : Wydawnictwo Krupski i S-ka, 1998. 203 s.
790. Kuchta I. Pozycja majątkowa z wdów rodów szlacheckich w XVII–XVIII wieku. *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku: struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze* ; [pod redakcją C. Kukło]. War-wa : Wydawnictwo DiG, 2008. S. 261–294.
791. Kukło C. Badania demograficzne nad staropolską rodziną mieszczańską w XVIII wieku. *Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej* ; [pod red. J. Topolskiego]. Lublin : Wydawnictwo Lubelskie, 1987. S. 343–355.
792. Kukło C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Warszawa : Wydawnictwo DiGSp. J., 2009. 521 s.
793. Kukło C. Gospodarstwo domowe osób starszego pokolenia w miastach na ziemiach polskich w epoce późnofeudalnej. *Kwartalnik historii kultury materialnej*. Warszawa, 2010. S. 121–133.
794. Kukło C. Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. *Studia demograficzno-społeczne*. Białystok : Wyd-wo Uniwersytetu w Białymstoku, 1996. 267 s.

795. Kurowska H. Gubin i jego mieszykańcy. *Studium demograficzne XVII–XIX w.* Warszawa : Biblioteka Uniwersytecka, 2010. 298 s.

796. Kwapulińska P. Rodzina w parafii kochłowieckiej w XIX wieku. *Śląskie studia demograficzne. Rodzina* ; [pod redakcją Zbigniewa Kwaśnego]. T. 5. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2001. S. 111–155.

797. Maroszek J. Wileńskie przytułki-szpitala w XVI–XVIII w. Cała historia to dzieje ludzi... *Studia z historii społecznej ofiarowane profesorowi Andrzejowi Wyczańskiemu w 80-tą rocznicę urodzin i 55-lecie pracy naukowej* ; [pod redakcją Cezarego Kukli przy współudziale Piotra Guzowskiego]. Białystok : Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2004. S. 191–218.

798. Peters C. Gender, sacrament and ritual: the making and meaning of marriage in late medieval and early modern England. *Past and present.* Number 169. P. 63–96.

799. Puqacewicz I. Wizerunek dobrej wdowy w opiniach Ojców Kościoła i moralistów w epoce wczesnonowożytnej. *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku: struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze* ; [pod redakcją C. Kuklo]. War-wa : Wydawnictwo DIG, 2008. S. 247–260.

800. Roderick G. Phillips. Sex, lat, and the state. *Encyclopedia of European social history. From 1350 to 2000* ; [Peter N. Stearns]. Volume 4. Charles Scribner's Sons, 2001. P. 301–309.

801. Roderick Phillips. The family and state. *Encyclopedia of European social history. From 1350 to 2000* ; [Peter N. Stearns]. Volume 4. Charles Scribner's Sons, 2001. S. 135–144.

802. Rzemieniecki K. Rodzina i gospodarstwo chłopskie w ziemi wieluńskiej i powiecie ostrzeszowskim w końcu XVIII wieku. *Przeszłość demograficzna Polski. Materiały i studia.* Wrocław : Wydawnictwo Historyczne Poznań – Wrocław, 2010. № 29. S. 29–68.

803. Sulej K. Mariaże magnackie w XVI–XVIII wieku na podstawie intercyz przedślubnych. *Spółeczeństwo staropolskie.* T. III. ; [pod redakcją M. Kopczyński, in.]. War-wa : Wydawnictwo DIG, 2009. S. 63–97.

804. Surdacki, M. Urzędów w XVII i XVIII wieku. Miasto – społeczeństwo – życie codzienne. Lublin : Towarzystwo naukowe kul Katolicki uniwersytet lubelski Jana Pawła II, 2007. 656 s.

805. Sierocka-Pośpiech, M. „Rynek małżeński” w Starej Warszawie w XVII wieku na podstawie rejestracji ślubów w parafii św. Jana. *Spółeczeństwo staropolskie.* T. III. Warszawa, 2009. S. 211–224.

806. Szołtysek M. Od makromodeli do mikrohistorii – gospodarstwo domowe w parafii bujakowskiej w latach 1766–1803. *Przeszłość demograficzna Polski. Materiały i studia.* Wrocław : Wydawnictwo Historyczne Poznań – Wrocław, 2004. № 25. S. 7–75.

807. Szołtysek M. Komputerowa mikrosymulacja sieci krewniczej a wzorce współmieszkania: rzecz o demograficznych uwarunkowaniach rodziny chłopskiej w okresie staropolskim. *Przeszłość Demograficzna Polski.* Vol. 37, 2015. S. 107–161. doi: 10.18276/pdp.2015.1.37-05

808. Szołtysek M. Teoria rodziny w ujęciu Petera Lasletta i The Cambridge Group – „angielska tajna broń”, jej krytycy I jej „długie trwanie”. *Przeszłość demograficzna Polski. Materiały i studia.* Wrocław : Wydawnictwo Historyczne Poznań, 2003. № 24. S. 7–48.

809. Szołtysek M., Klüsener S., Poniat R., Gruber S. The patriarchy index: A new measure of gender and generational inequalities in the past. *Cross-Cultural Research.* Volume 51, 2017. P. 228–262.

810. Wiślich T. Upodobanie Małżeństwo i związki nitformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku. Wyobrażenia społeczne i jednostkowe doświadczenia Wrocław : W-wo chromcon, 2012. 244 s.

811. Wyżga M. Rodzina chłopska w parafii Raciborowice pod Krakowem w XVII–XVIII wieku. *Spółeczeństwo staropolskie. Seria nowa.* T. III. ; [pod redakcją M. Kopczyński, in.]. War-wa : Wydawnictwo DIG, 2009. S. 245–278.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ:

812. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту / Переклад І. Огієнка. 1988. URL: [https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%91%D1%96%D0%B1%D0%BB%D1%96%D1%8F_\(%D0%9E%D0%B3%D1%96%D1%94%D0%BD%D0%BA%D0%BE\)](https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%91%D1%96%D0%B1%D0%BB%D1%96%D1%8F_(%D0%9E%D0%B3%D1%96%D1%94%D0%BD%D0%BA%D0%BE))

813. Верста. Вікіпедія. *Вільна енциклопедія*. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Верста>

814. Віл. Вікіпедія. *Вільна енциклопедія*. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Віл>

815. Гендерні особливості статевого дозрівання. URL: <https://electric.org.ua/old/copypaste/genderni-osoblyvosti-statevoho-dozrivannya.html>

816. Григорий Богослов. Собрание творений: в 2 томах. Т. 2. М. : АСТ, 2000. С. 161. URL: http://www.odinblago.ru/sv_grigoriy_t2/2_39

817. Демографический энциклопедический словарь ; [гл. ред. Д. И. Валентей]. М. : Советская энциклопедия, 1985. URL: <http://demography.academic.ru/1428:Брачность>.

818. Дмитрієнко М. Ф. Джерела історичні. *Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д*. Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К. : В-во «Наукова думка», 2004. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Dzherela_istorychni

819. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. XXIa. 1897: Нэшвилль – Опацкий. URL: https://ru.wikisource.org/w/index.php?title=%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Encyclopedicheskii_slovar_tom_21_a.djvu&page=182#filehistory

820. Игумен Иларион (Алфеев). О браке. Сайт «Азбука веры». URL: http://azbyka.ru/project/index_tree.shtml

821. Иоанн Мейендорф. Брак в Православии. Семья и регулирование рождаемости. Сайт «Азбука веры». URL: http://azbyka.ru/project/index_tree.shtml

822. Календарь венчаний православной церкви. URL: <http://www.abc-people.com/event/crush-ven.htm>

823. Кісь О. Кому в Україні потрібна жіноча історія? Historians. 8 березня 2013 р. URL: <http://www.historians.in.ua>

824. Косміна Т. Поселення, житло, забудова. Українська минувшина : ілюстрований етнографічний довідник. URL: <http://etno.uaweb.org/mynuvshyna/r01.html>

825. Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 р. *Україна модерна*. Львів, 2001. Ч. 6. URL: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um6/Statti/2-KRYKUN%20Mykola.htm>

826. Мишина Е. М. Опыт применения статистических методов и ГИС-технологий в исследовании политических репрессий. *Исторический курьер*. 2019. № 1 (3). Стаття 10. URL: <http://istkurier.ru/data/2019/ISTKURIER-2019-1-10.pdf>

827. Носевич В. Л. Демографический рост в белорусской деревне второй половины XIX – начала XX века: причины и последствия. URL: <http://www.tambovdem.ru/theses.php?id=conference.nosevich>

828. Носевич В. Л. Еще раз о Востоке и Западе: структура семьи и домохозяйства в истории Европы. URL: <http://vln.by/node/116>

829. Носевич В. Л. Многосемейное крестьянское дворохозяйство: реликт патриархального прошлого или феномен Нового времени? *Экономическая история: Ежегодник*. 2006. М. : РОССПЭН, 2006. С. 503–538. URL: <http://vln.by/node/173>

830. Особливості побудови народного житла. Мамаєва слобода. Центр народознавства. Козак Мамай. URL: <http://mamajeva-sloboda.ua/publ.php?id=39>

831. Повчання ; [Володимира Мономаха за Лаврентіївським списком] Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar09.htm>

832. Синельников А. Социально-экономические последствия трансформации семьи. *Демографические исследования*. № 6. URL: http://www.demographia.ru/articles_N/index.html?idR=5&idArt=791

833. Святитель Василий Великий. Беседы ; [Библиотека Святых отцов и Учителей Церкви]. Беседа 1. О посте 1-я;

Нравственные правила. Правило 74. URL: http://azbyka.ru/otechnik/Vasilij_Velikij/beseda_01.shtml

834. Служилые люди. *Большая российская энциклопедия* : [в 35 т.] гл. ред. Ю. С. Осипов. М. : Большая российская энциклопедия, 2004–2017. URL: https://bigenc.ru/domestic_history/text/3838607

835. Сравнительный анализ структуры крестьянских дворохозяйств Минской, Тамбовской, Калужской губерний и Алтайского горного округа (конец XVIII – первая половина XIX в.). *Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*, 2004. № 32: Материалы IX конференции АИК. Апрель 2004. Москва, 2004. С. 179–181. URL: <http://vln.by/node/120>

836. Статут Великого княжества Литовского 1588 года ; [подг. О. Лицкевич]. Мн., 2002–2003. URL: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>.

837. Творения Святого отца нашего Иоанна Златоуста архиепископа Константинопольского Т. 3. Кн. 1. Беседа 30. URL: http://www.ispovednik.ru/zlatoust/Z03_1/t03_1.htm

838. Толковая Библия или комментарий на все книги Св. Писания Ветхого и Нового Заветов ; [под ред. А. П. Лопухиной]. Петербург: 1913. С. 385–406. URL: <http://mystudies.narod.ru/library/l/loruhin/bible/timothy1.html>

839. Туптало Дмитро. Життя святих ; [переклад Валерій Шевчук] Львів : Видавництво «Свічадо», 2008. Т. I. 228 с. URL: <http://www.TrueChristianity.Info/>

840. Туптало Дмитро. Життя святих ; [переклад Валерій Шевчук] Львів : Видавництво «Свічадо», 2008. Т. II. 210 с. URL: <http://www.TrueChristianity.Info/>

841. Туптало Дмитро. Життя святих ; [переклад Валерій Шевчук] Львів : Видавництво «Свічадо», 2008. Т. III. 262 с. URL: <http://www.TrueChristianity.Info/>

842. Туптало Дмитро. Життя святих ; [переклад Валерій Шевчук] Львів : Видавництво «Свічадо», 2008. Т. IV. 294 с. URL: <http://www.TrueChristianity.Info/>

843. Туптало Дмитро. Життя святих ; [переклад Валерій Шевчук] Львів : Видавництво «Свічадо», 2008. Т. V. 280 с. URL: <http://www.TrueChristianity.Info/>

844. Туптало Дмитро. Життя святих ; [переклад Валерій Шевчук] Львів : Видавництво «Свічадо», 2008. Т. VI. 154 с. URL: <http://www.TrueChristianity.Info/>

845. Туптало Дмитро. Життя святих ; [переклад Валерій Шевчук] Львів : Видавництво «Свічадо», 2008. Т. VII. 235 с. URL: <http://www.TrueChristianity.Info/>

846. Туптало Дмитро. Життя святих ; [переклад Валерій Шевчук] Львів : Видавництво «Свічадо», 2008. Т. VIII. 177 с. URL: <http://www.TrueChristianity.Info/>

847. Туптало Дмитро. Життя святих ; [переклад Валерій Шевчук] Львів : Видавництво «Свічадо», 2008. Т. IX. 250 с. URL: <http://www.TrueChristianity.Info/>

848. Туптало Дмитро. Життя святих ; [переклад Валерій Шевчук] Львів : Видавництво «Свічадо», 2008. Т. X. 254 с. URL: <http://www.TrueChristianity.Info/>

849. Уезды Полтавской Губернии 1890 год. Категория: Старые карты. URL: <http://clubklad.ru/maps/6383/#map>

850. Чтение житий святых Дмитрия Ростовского на каждый день. 21 марта 2018 / 08 марта 2018. URL: <https://idrp.ru/content/article/zhitiya-svyatih-lib1035/>

851. Чума. Матеріал з Вікіпедії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

852. Шандра В. С. Різночинці. *Енциклопедія історії України*. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Riznochyntsi>

АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ:

853. Бороденко О. А. Самотня жінка в сільському соціумі Гетьманщини другої половини XVIII ст.: історико-демографічний аналіз (на прикладі Полтавського полку) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Держ. вищ. навч. закл. «Запорізький нац. ун-т». Запоріжжя, 2014. 20 с.

854. Гузенков С. Г. Метричні книги як джерело з історичної демографії Південної України другої половини XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Запоріжжя, 2005. 17 с.

855. Лобко Н. В. Інформаційний потенціал українських генеалогічних джерел та його використання : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2008. 17 с.

856. Перковський А. Л. Народонаселение Украины в XVIII веке : автореф. дис. ... канд. іст. наук : Специальность № 571 – история СССР. Киев, 1968. 17 с.

857. Сакало О. Є. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Полтава, 2011. 22 с.

858. Старченко Н. П. Становище жінки-шляхтянки на Волині другої половини XVI – початку XVII ст.: майновий та правовий аспекти : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2002. 20 с.

ДИСЕРТАЦІЇ:

859. Бойко А. В. Джерела з соціально-економічної історії Південної України останньої чверті XVIII ст. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Запоріжжя, 2001. 492 с.

860. Бороденко О. А. Самотня жінка в сільському соціумі Гетьманщини другої половини XVIII ст.: історико-демографічний аналіз (на прикладі Полтавського полку) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2014. 260 с.

861. Волошин Ю. В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.: історико-демографічний аналіз : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Полтава, 2006. 394 с.

862. Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII століття : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Полтава, 2010. 190 с.

863. Лабур О. В. Жіночий фактор в системі суспільних відносин в Україні (XVI–XVIII ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1998. 179 с.

864. Петренко І. М. Шлюбно-сімейні відносини в православній повсякденній культурі Росії XVIII ст. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02. Київ, 2011. 453 с.

865. Мільчев В. І. Джерела з соціальної історії запорізького козацтва XVIII століття : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Запоріжжя, 2011. 551 с.

866. Муллокандова О. М. Міжрелігійні та міжконфесійні сімейно-шлюбні відносини в авраамічних релігіях (релігієзнавчо-правові аспекти) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11. Житомир, 2016. 205 с.

867. Сакало О. Є. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Полтава, 2011. 253 с.

868. Романова О. Сповідь у житті православних мирян Лівобережної України (30–70-і рр. XVIII ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2009. 368 с.

869. Філіпова М. П. Болгари у структурі «задунайських колоністів» Бессарабії: особливості соціально-демографічного розвитку: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Одеса, 2011. 241 с.

ДОДАТКИ

Додаток А (Таблиці)

Додаток А.1 – Загальна кількість шлюбів населення Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1783–1800 рр.

Роки	Вороньків	Красно-пілля	Охтирка 1	Охтирка 2	Рогізне	Єрківці	Разом	Разом за 10 років
1783	-	7	-	-	-	-	7	71 (10,3%)
1784	-	14	-	-	-	-	14	
1785	-	4	-	-	-	-	4	
1786	-	15	-	-	-	-	15	
1787	-	6	-	-	-	-	6	
1788	-	5	-	-	-	-	5	
1789	-	20	-	-	-	-	20	
1790	-	-	-	-	-	-	-	
1791	-	35	-	-	-	-	35	
1792	-	23	-	-	-	-	23	
1793	-	30	-	-	-	-	30	
1794	-	16	26	14	8	-	64	616 (89,7%)
1795	-	18	8	7	9	-	42	
1796	-	14	32	11	19	-	76	
1797	-	22	19	10	14	-	65	
1798	22	31	13	16	13	-	95	
1799	30	32	23	19	11	12	127	
1800	29	-	20	-	10	-	59	
Разом	81	292	141	77	84	12	687 (100%)	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Петропавлівської церкви. 2. Таблиці 1–3, 10–11, 16–17, 22–23, 28–29, 34–35, 40–42 укладені автором на основі опрацьованих джерел¹³³⁰.

¹³³⁰ ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 6. Арк. 1–175; Спр. 112. Арк. 1–4; ДАСО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–194; Ф. 94. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–482; Ф. 745. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 1–180; Спр. 48. Арк. 1–464.

Додаток А.2 – Загальна кількість перших шлюбів населення Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1783–1800 рр.

Роки	Вороньків	Краснопілля	Охтирка 1	Охтирка 2	Рогізне	Єрківці	Разом	Разом за 10 років
1783	-	6	-	-	-	-	6	50 (9,1%)
1784	-	9	-	-	-	-	9	
1785	-	-	-	-	-	-	-	
1786	-	13	-	-	-	-	13	
1787	-	4	-	-	-	-	4	
1788	-	2	-	-	-	-	2	
1789	-	16	-	-	-	-	16	
1790	-	-	-	-	-	-	-	
1791	-	33	-	-	-	-	33	
1792	-	21	-	-	-	-	21	
1793	-	24	-	-	-	-	24	
1794	-	13	18	10	4	-	45	501 (90,9%)
1795	-	15	6	4	8	-	33	
1796	-	11	28	8	17	-	64	
1797	-	17	18	8	8	-	51	
1798	18	29	12	12	7	-	78	
1799	25	30	16	17	8	11	107	
1800	21	-	15	-	9	-	45	
Разом	64	243	113	59	61	11	551 (100%)	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Петропавлівської церкви. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.3 – Загальна кількість повторних шлюбів населення Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1783–1800 рр.

Роки	Вороньків	Краснопілля	Охтирка 1	Охтирка 2	Рогізне	Єрківці	Разом	Разом за 10 років
1783	-	1	-	-	-	-	1	21 (15,4%)
1784	-	5	-	-	-	-	5	
1785	-	4	-	-	-	-	4	
1786	-	2	-	-	-	-	2	
1787	-	2	-	-	-	-	2	
1788	-	3	-	-	-	-	3	
1789	-	4	-	-	-	-	4	
1790	-	-	-	-	-	-	-	
1791	-	2	-	-	-	-	2	
1792	-	2	-	-	-	-	2	
1793	-	6	-	-	-	-	6	115 (84,6%)
1794	-	3	8	4	4	-	19	
1795	-	3	2	3	1	-	9	
1796	-	3	4	3	2	-	12	
1797	-	5	1	2	6	-	14	
1798	4	2	1	4	6	-	17	
1799	5	2	7	2	3	1	20	
1800	8	-	5	-	1	-	14	
Разом	17	49	28	18	23	1	136 (100%)	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Петропавлівської церкви. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.4 – Загальна кількість шлюбів населення Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1801–1820 рр.

Роки	Вороньків	Охтирка 1	Охтирка 2	Рогізне	Разом	Разом за 10 років
1801	20	17	-	18	55	412 (74,5%)
1802	35	23	-	-	58	
1803	-	20	25	16	61	
1804	-	23	27	20	70	
1805	-	28	-	18	46	
1806	-	24	-	-	24	
1807	-	15	-	-	15	
1808	-	19	-	19	38	
1809	-	13	-	15	28	
1810	-	-	-	8	8	
1811	-	-	-	16	16	141 (25,5%)
1812	-	-	-	16	16	
1813	-	-	-	11	11	
1814	-	-	-	17	17	
1815	-	-	-	16	16	
1816	-	-	-	16	16	
1817	-	-	-	14	14	
1818	-	-	-	20	20	
1819	-	-	-	15	15	
1820	-	-	-	9	9	
Разом	55	182	52	264	553 (100%)	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Петропавлівської церкви. 2. Таблиці 4–6, 12–13, 1819, 24–25, 30–31, 36–37, 43–45 укладені автором на основі опрацьованих джерел¹³³¹.

¹³³¹ ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 6. Арк. 1–175; ДАСО. Ф. 94. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–482; Ф. 745. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 1–180; Спр. 39. Арк. 1–69; Спр. 48. Арк. 1–464.

Додаток А.5 – Загальна кількість перших шлюбів населення Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1801–1820 рр.

Роки	Вороньків	Охтирка 1	Охтирка 2	Рогізне	Разом	Разом за 10 років
	Кількість перших шлюбів за рік					
1801	17	15	-	13	45	326 (72,6%)
1802	31	23	-	-	54	
1803	-	15	22	12	49	
1804	-	19	22	16	57	
1805	-	24	-	15	39	
1806	-	18	-	-	18	
1807	-	11	-	-	11	
1808	-	13	-	13	26	
1809	-	6	-	14	20	
1810	-	-	-	7	7	
1811	-	-	-	11	11	123 (27,4%)
1812	-	-	-	11	11	
1813	-	-	-	9	9	
1814	-	-	-	14	14	
1815	-	-	-	14	14	
1816	-	-	-	13	13	
1817	-	-	-	14	14	
1818	-	-	-	20	20	
1819	-	-	-	11	11	
1820	-	-	-	6	6	
Разом	48	144	44	213	449 (100%)	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Петропавлівської церкви. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.6 – Загальна кількість повторних шлюбів населення Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1801–1820 рр.

Роки	Вороньків	Охтирка 1	Охтирка 2	Рогізне	Разом	Разом за 10 років
	Кількість повторних шлюбів за рік					
1801	3	2	-	5	10	77 (74,0%)
1802	4	-	-	-	4	
1803	-	5	3	4	12	
1804	-	4	5	4	13	
1805	-	4	-	3	7	
1806	-	6	-	-	6	
1807	-	4	-	-	4	
1808	-	6	-	6	12	
1809	-	7	-	1	8	
1810	-	-	-	1	1	
1811	-	-	-	5	5	27 (26,0%)
1812	-	-	-	5	5	
1813	-	-	-	2	2	
1814	-	-	-	3	3	
1815	-	-	-	2	2	
1816	-	-	-	3	3	
1817	-	-	-	-	-	
1818	-	-	-	-	-	
1819	-	-	-	4	4	
1820	-	-	-	3	3	
Разом	7	38	8	51	104 (100%)	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Петропавлівської церкви. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.7 – Загальна кількість шлюбів населення Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 30–50-х років XIX ст.

Роки	Вороньків	Галки	Калинівка	Новицька Слобода	Процівка	Охтирка 1	Охтирка 2	Ромни, Рогінці	Сорочинці	Талалаївка	Хоружівка	Разом	Разом за 10 років
1838	7	-	-	-	-	-	-	-	25	-	-	32	54 (8,1%)
1839	22	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	22	
1840	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1841	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	534 (79,8%)
1842	-	23	8	11	19	-	-	15	-	-	17	93	
1843	-	15	10	9	11	-	-	-	-	-	28	73	
1844	-	16	-	-	-	-	-	-	-	-	-	16	
1845	-	-	-	-	-	-	-	-	45	-	-	45	
1846	-	-	-	-	-	-	-	-	35	-	-	35	
1847	-	-	-	-	-	-	-	-	25	-	-	25	
1848	-	-	11	11	11	-	-	36	42	-	28	139	
1849	-	18	-	8	6	8	8	-	-	-	30	78	
1850	-	-	-	-	12	11	7	-	-	-	-	30	
1851	-	-	-	-	8	-	-	-	-	-	-	8	81 (12,1%)
1852	-	-	-	-	14	-	-	-	-	-	-	14	
1853	-	-	-	5	13	-	-	-	-	20	-	38	
1854	-	-	-	-	6	-	-	-	-	-	-	6	
1855	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	5	
1856	-	-	-	-	10	-	-	-	-	-	-	10	
Разом	29	72	29	44	115	19	15	51	172	20	103	669 (100%)	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Миколаївської церкви. 2. Ромни – 1843 р., Рогінці – 1848 р. 3. Таблиці 7–9, 14–15, 20–21, 26–27, 32–33, 38–39, 46–48 укладені автором на основі опрацьованих джерел¹³³².

¹³³² ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 195. Арк. 1–338; Спр. 112. Арк. 1–4; Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 1–214; Спр. 180. Арк. 1–145; ДАСО. Ф. 745. Оп. 2. Спр. 42. Арк. 1–252; Ф. 960. Оп. 3. Спр. 537. Арк. 1–356; Спр. 546. Арк. 1–106; Спр. 571. Арк. 1–160; Спр. 575. Арк. 1–152; Спр. 576. Арк. 1–98; Спр. 582. Арк. 1–113; Спр. 581. Арк. 1–365; Спр. 591. Арк. 1–366; Спр. 594. Арк. 1–273.

Додаток А.8 – Загальна кількість перших шлюбів населення Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 30–50-х років XIX ст.

Роки	Вороньків	Галки	Калинівка	Новицька Слобода	Процівка	Охтирка 1	Охтирка 2	Ромни, Рогінці	Сорочинці	Талалаївка	Хоружівка	Разом	Разом за 10 років
1838	6	-	-	-	-	-	-	-	16	-	-	22	42 (8,7%)
1839	20	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	20	
1840	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1841	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	381 (79,2%)
1842	-	21	7	5	17	-	-	14	-	-	13	77	
1843	-	10	9	6	8	-	-	-	-	-	24	57	
1844	-	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10	
1845	-	-	-	-	-	-	-	-	35	-	-	35	
1846	-	-	-	-	-	-	-	-	19	-	-	19	
1847	-	-	-	-	-	-	-	-	21	-	-	21	
1848	-	-	6	10	8	-	-	21	23	-	21	89	
1849	-	12	-	4	2	5	6	-	-	-	21	50	
1850	-	-	-	-	9	8	6	-	-	-	-	23	
1851	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	3	58 (12,1%)
1852	-	-	-	-	10	-	-	-	-	-	-	10	
1853	-	-	-	3	10	-	-	-	-	16	-	29	
1854	-	-	-	-	6	-	-	-	-	-	-	6	
1855	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	4	
1856	-	-	-	-	6	-	-	-	-	-	-	6	
Разом	26	53	22	28	83	13	12	35	114	16	79	481 (100%)	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Миколаївської церкви. 2. Ромни – 1843 р., Рогінці – 1848 р. 3. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.9 – Загальна кількість повторних шлюбів населення Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 30–50-х років XIX ст.

Роки	Вороньків	Галки	Калинівка	Новицька Слобода	Процівка	Охтирка 1	Охтирка 2	Ромни, Рогінці	Сорочинці	Талалаївка	Хоружівка	Разом	Разом за 10 років
1838	1	-	-	-	-	-	-	-	9	-	-	10	12 (6,4%)
1839	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	
1840	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1841	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1842	-	2	1	6	2	-	-	-	-	-	4	15	153 (81,4%)
1843	-	5	1	3	3	-	-	1	-	-	4	17	
1844	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	
1845	-	-	-	-	-	-	-	-	10	-	-	10	
1846	-	-	-	-	-	-	-	-	16	-	-	16	
1847	-	-	-	-	-	-	-	-	4	-	-	4	
1848	-	-	5	1	3	-	-	15	19	-	7	50	
1849	-	6	-	4	4	3	2	-	-	-	9	28	23 (12,2%)
1850	-	-	-	-	3	3	1	-	-	-	-	7	
1851	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	5	
1852	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	4	
1853	-	-	-	2	3	-	-	-	-	4	-	9	
1854	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1855	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	
1856	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	4	
Разом	3	19	7	16	32	6	3	16	58	4	24	188 (100%)	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Миколаївської церкви. 2. Ромни – 1843 р., Рогінці – 1848 р. 3. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.10 – Загальна кількість чоловіків-першошлюбників Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1783–1800 рр.

Роки	Вороньків	Краснопілля	Охтирка 1	Охтирка 2	Рогізне	Єрківці	Разом	Разом за 10 років
1783	-	6	-	-	-	-	6	51 (9,1%)
1784	-	9	-	-	-	-	9	
1785	-	-	-	-	-	-	-	
1786	-	14	-	-	-	-	14	
1787	-	4	-	-	-	-	4	
1788	-	2	-	-	-	-	2	
1789	-	16	-	-	-	-	16	
1790	-	-	-	-	-	-	-	
1791	-	33	-	-	-	-	33	
1792	-	21	-	-	-	-	21	
1793	-	25	-	-	-	-	25	512 (90,9%)
1794	-	14	18	10	4	-	46	
1795	-	16	5	6	8	-	35	
1796	-	11	28	8	17	-	64	
1797	-	19	19	8	8	-	54	
1798	18	29	12	14	7	-	80	
1799	25	31	18	17	7	11	109	
1800	21	-	15	-	9	-	45	
Разом	64	250	115	63	60	11	563 (100%)	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Петропавлівської церкви. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.11 – Загальна кількість жінок-першошлюбниць Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1783-1800 рр.

Роки	Вороньків	Краснопілля	Охтирка 1	Охтирка 2	Рогізне	Єрківці	Разом	Разом за 10 років
1783	-	6	-	-	-	-	6	53 (8,8%)
1784	-	9	-	-	-	-	9	
1785	-	-	-	-	-	-	-	
1786	-	15	-	-	-	-	15	
1787	-	4	-	-	-	-	4	
1788	-	3	-	-	-	-	3	
1789	-	16	-	-	-	-	16	
1790	-	-	-	-	-	-	-	
1791	-	34	-	-	-	-	34	
1792	-	22	-	-	-	-	22	
1793	-	27	-	-	-	-	27	
1794	-	15	24	12	4	-	55	548 (91,2%)
1795	-	15	5	7	9	-	36	
1796	-	12	29	11	18	-	70	
1797	-	19	18	10	9	-	56	
1798	20	29	11	14	10	-	84	
1799	26	30	18	18	9	11	112	
1800	25	-	17	-	10	-	52	
Разом	71	256	122	72	69	11	601 (100%)	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Петропавлівської церкви. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.12 – Загальна кількість чоловіків-першошлюбників Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1801-1820 рр.

Роки	Вороньків	Охтирка 1	Охтирка 2	Рогізне	Разом	Разом за 10 років
1801	19	15	-	13	47	340 (72,6%)
1802	32	23	-	-	55	
1803	-	16	23	13	52	
1804	-	19	23	17	59	
1805	-	24	-	15	39	
1806	-	20	-	-	20	
1807	-	12	-	-	12	
1808	-	15	-	13	28	
1809	-	7	-	14	21	
1810	-	-	-	7	7	
1811	-	-	-	11	11	128 (27,4%)
1812	-	-	-	12	12	
1813	-	-	-	10	10	
1814	-	-	-	14	14	
1815	-	-	-	15	15	
1816	-	-	-	13	13	
1817	-	-	-	14	14	
1818	-	-	-	20	20	
1819	-	-	-	13	13	
1820	-	-	-	6	6	
Разом	51	151	46	220	468 (100%)	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Петропавлівської церкви. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.13 – Загальна кількість жінок-першошлюбниць Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1801–1820 рр.

Роки	Вороньків	Охтирка 1	Охтирка 2	Рогізне	Разом	Разом за 10 років
	Кількість жінок-першошлюбниць за рік					
1801	18	16	-	16	50	350 (72,6%)
1802	33	23	-	-	56	
1803	-	17	23	14	54	
1804	-	21	24	17	62	
1805	-	24	-	15	39	
1806	-	19	-	-	19	
1807	-	11	-	-	11	
1808	-	15	-	15	30	
1809	-	8	-	14	22	
1810	-	-	-	7	7	
1811	-	-	-	12	12	132 (27,4%)
1812	-	-	-	12	12	
1813	-	-	-	10	10	
1814	-	-	-	16	16	
1815	-	-	-	15	15	
1816	-	-	-	13	13	
1817	-	-	-	14	14	
1818	-	-	-	20	20	
1819	-	-	-	14	14	
1820	-	-	-	6	6	
Разом	51	154	47	230	482 (100%)	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Петропавлівської церкви. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.14 – Загальна кількість чоловіків-первошлюбників Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 30–50-х років XIX ст.

Роки	Вороньків	Галки	Калинівка	Новицька Слобода	Процівка	Охтирка 1	Охтирка 2	Ромни, Рогінці	Сорочинці	Талалаївка	Хоружівка	Разом	Разом за 10 років
	Кількість чоловіків-первошлюбників за рік												
1838	6	-	-	-	-	-	-	-	16	-	-	22	42 (8,4%)
1839	20	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	20	
1840	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	398 (79,4%)
1841	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1842	-	21	8	5	18	-	-	14	-	-	14	80	
1843	-	11	9	6	9	-	-	-	-	-	27	62	
1844	-	11	-	-	-	-	-	-	-	-	-	11	
1845	-	-	-	-	-	-	-	-	36	-	-	36	
1846	-	-	-	-	-	-	-	-	20	-	-	20	
1847	-	-	-	-	-	-	-	-	21	-	-	21	
1848	-	-	7	9	8	-	-	21	23	-	21	89	
1849	-	12	-	7	2	5	6	-	-	-	23	55	
1850	-	-	-	-	10	8	6	-	-	-	-	24	
1851	-	-	-	-	8	-	-	-	-	-	-	3	61 (12,2%)
1852	-	-	-	-	12	-	-	-	-	-	-	12	
1853	-	-	-	3	11	-	-	-	-	17	-	31	
1854	-	-	-	-	6	-	-	-	-	-	-	6	
1855	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	3	
1856	-	-	-	-	6	-	-	-	-	-	-	6	
Разом	26	55	24	30	88	13	12	35	116	17	85	501 (100%)	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Миколаївської церкви. 2. Ромни – 1843 р., Рогінці – 1848 р. 3. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.15 – Загальна кількість жінок-первошлюбниць Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 30–50-х років XIX ст.

Роки	Вороньків	Галки	Калинівка	Новицька Слобода	Процівка	Охтирка 1	Охтирка 2	Ромни, Рогінці	Сорочинці	Талалаївка	Хоружівка	Разом	Разом За 10 років
	Кількість жінок-первошлюбниць за рік												
1838	7	-	-	-	-	-	-	-	23	-	-	30	51 (8,9%)
1839	21	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	21	
1840	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	454 (79,1%)
1841	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1842	-	22	7	9	18	-	-	14	-	-	14	84	
1843	-	11	10	7	10	-	-	-	-	-	25	63	
1844	-	12	-	-	-	-	-	-	-	-	-	12	
1845	-	-	-	-	-	-	-	-	44	-	-	44	
1846	-	-	-	-	-	-	-	-	31	-	-	31	
1847	-	-	-	-	-	-	-	-	24	-	-	24	
1848	-	-	7	9	10	-	-	26	33	-	22	107	
1849	-	13	-	5	6	7	7	-	-	-	24	62	
1850	-	-	-	-	10	10	7	-	-	-	-	27	69 (12,0%)
1851	-	-	-	-	8	-	-	-	-	-	-	8	
1852	-	-	-	-	11	-	-	-	-	-	-	11	
1853	-	-	-	5	11	-	-	-	-	17	-	33	
1854	-	-	-	-	6	-	-	-	-	-	-	6	
1855	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	4	
1856	-	-	-	-	7	-	-	-	-	-	-	7	
Разом	28	58	24	35	101	17	14	40	155	17	85	574 (100%)	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Миколаївської церкви. 2. Ромни – 1843 р., Рогінці – 1848 р. 3. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.16 – Загальна кількість чоловіків-повторношлюбників Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1783–1800 рр.

Роки	Вороньків	Краснопілля	Охтирка 1	Охтирка 2	Рогізне	Єрківці	Разом	Разом за 10 років
	Кількість чоловіків-першошлюбників за рік							
1783	-	1	-	-	-	-	1	20 (16,1%)
1784	-	5	-	-	-	-	5	
1785	-	4	-	-	-	-	4	
1786	-	1	-	-	-	-	1	
1787	-	2	-	-	-	-	2	
1788	-	3	-	-	-	-	3	
1789	-	4	-	-	-	-	4	
1790	-	-	-	-	-	-	-	
1791	-	2	-	-	-	-	2	
1792	-	2	-	-	-	-	2	
1793	-	5	-	-	-	-	5	
1794	-	2	8	4	4	-	18	
1795	-	2	2	2	1	-	7	
1796	-	3	4	3	2	-	12	
1797	-	3	-	2	6	-	11	
1798	4	2	1	2	6	-	15	
1799	5	1	5	2	4	1	18	
1800	8	-	5	-	1	-	14	
Разом	17	42	25	15	24	1	124 (100%)	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Петропавлівської церкви. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.17 – Загальна кількість жінок-повторношлюбниць Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1783–1800 рр.

Роки	Вороньків	Краснопілля	Охтирка 1	Охтирка 2	Рогізне	Єрківці	Разом	Разом за 10 років
1783	-	1	-	-	-	-	1	18 (20,9%)
1784	-	5	-	-	-	-	5	
1785	-	4	-	-	-	-	4	
1786	-	-	-	-	-	-	-	
1787	-	2	-	-	-	-	2	
1788	-	2	-	-	-	-	2	
1789	-	4	-	-	-	-	4	
1790	-	-	-	-	-	-	-	
1791	-	1	-	-	-	-	1	
1792	-	1	-	-	-	-	1	
1793	-	3	-	-	-	-	3	68 (79,1%)
1794	-	1	2	2	4	-	9	
1795	-	3	2	1	-	-	6	
1796	-	2	3	-	1	-	6	
1797	-	3	1	-	5	-	9	
1798	2	2	2	2	3	-	11	
1799	4	2	5	1	2	1	15	
1800	4	-	3	-	-	-	7	
Разом	10	36	18	6	15	1	86 (100%)	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Петропавлівської церкви. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.18 – Загальна кількість чоловіків-повторношлюбників Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1801–1820 рр.

Роки	Вороньків	Охтирка 1	Охтирка 2	Рогізне	Разом	Разом за 10 років
1801	1	2	-	5	8	63 (74,1%)
1802	3	-	-	-	3	
1803	-	4	2	3	9	
1804	-	4	4	3	11	
1805	-	4	-	3	7	
1806	-	4	-	-	4	
1807	-	3	-	-	3	
1808	-	4	-	6	10	
1809	-	6	-	1	7	
1810	-	-	-	1	1	
1811	-	-	-	5	5	
1812	-	-	-	4	4	
1813	-	-	-	1	1	
1814	-	-	-	3	3	
1815	-	-	-	1	1	
1816	-	-	-	3	3	
1817	-	-	-	-	-	
1818	-	-	-	-	-	
1819	-	-	-	2	2	
1820	-	-	-	3	3	
Разом	4	31	6	44	85 (100%)	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Петропавлівської церкви. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.19 – Загальна кількість жінок-повторношлюбниць Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1801–1820 рр.

Роки	Вороньків	Охтирка 1	Охтирка 2	Рогізне	Разом	Разом за 10 років
1801	2	1	-	2	5	53 (74,6%)
1802	2	-	-	-	2	
1803	-	3	2	2	7	
1804	-	2	3	3	8	
1805	-	4	-	3	7	
1806	-	5	-	-	5	
1807	-	4	-	-	4	
1808	-	4	-	4	8	
1809	-	5	-	1	6	
1810	-	-	-	1	1	
1811	-	-	-	4	4	18 (25,4%)
1812	-	-	-	4	4	
1813	-	-	-	1	1	
1814	-	-	-	1	1	
1815	-	-	-	1	1	
1816	-	-	-	3	3	
1817	-	-	-	-	-	
1818	-	-	-	-	-	
1819	-	-	-	1	1	
1820	-	-	-	3	3	
Разом	4	28	5	34	71 (100%)	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Петропавлівської церкви. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.20 – Загальна кількість чоловіків-повторношлюбників Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 30–50-х років XIX ст.

Роки	Вороньків	Галки	Калинівка	Новицька Слобода	Процівка	Охтирка 1	Охтирка 2	Ромни, Рогінці	Сорочинці	Талалаївка	Хоружівка	Разом	Разом за 10 років
1838	1	-	-	-	-	-	-	-	9	-	-	10	12 (7,1%)
1839	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	
1840	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1841	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	136 (81,0%)
1842	-	2	-	6	1	-	-	1	-	-	3	13	
1843	-	4	1	3	2	-	-	-	-	-	1	11	
1844	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	
1845	-	-	-	-	-	-	-	-	9	-	-	9	
1846	-	-	-	-	-	-	-	-	15	-	-	15	
1847	-	-	-	-	-	-	-	-	4	-	-	4	
1848	-	-	4	2	3	-	-	15	19	-	7	50	
1849	-	6	-	1	4	3	2	-	-	-	7	23	
1850	-	-	-	-	2	3	1	-	-	-	-	6	
1851	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	5	20 (11,9%)
1852	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	2	
1853	-	-	-	2	2	-	-	-	-	3	-	7	
1854	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1855	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	2	
1856	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	4	
Разом	3	17	5	14	27	6	3	16	56	3	18	168 (100%)	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Миколаївської церкви. 2. Ромни – 1843 р., Рогінці – 1848 р. 3. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.21 – Загальна кількість жінок-повторношлюбниць Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 30–50-х років XIX ст.

Роки	Вороньків	Галки	Калинівка	Новицька Слобода	Процівка	Охтирка 1	Охтирка 2	Ромни, Рогінці	Сорочинці	Талалаївка	Хоружівка	Разом	Разом за 10 років
1838	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	2	3 (3,2%)
1839	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
1840	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1841	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	80 (84,2%)
1842	-	1	1	2	1	-	-	1	-	-	3	9	
1843	-	4	-	2	1	-	-	-	-	-	3	10	
1844	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	
1845	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	
1846	-	-	-	-	-	-	-	-	4	-	-	4	
1847	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	
1848	-	-	4	2	1	-	-	10	9	-	6	32	
1849	-	5	-	3	-	1	1	-	-	-	6	16	
1850	-	-	-	-	2	1	-	-	-	-	-	3	
1851	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	12 (12,6%)
1852	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	3	
1853	-	-	-	-	2	-	-	-	-	3	-	5	
1854	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1855	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	
1856	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	3	
Разом	1	14	5	9	14	2	1	11	17	3	18	95 (100%)	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Миколаївської церкви. 2. Ромни – 1843 р., Рогінці – 1848 р. 3. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.22 – Середній шлюбний вік чоловіків Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1783–1800 рр.

Роки	Вороньків	Краснопілля	Охтирка 1	Охтирка 2	Рогізне	Єрківці	Разом	Разом за 10 років
1783	-	23,6	-	-	-	-	23,6	29,2
1784	-	28,5	-	-	-	-	28,5	
1785	-	42,5	-	-	-	-	42,5	
1786	-	27,1	-	-	-	-	27,1	
1787	-	27,7	-	-	-	-	27,7	
1788	-	29,2	-	-	-	-	29,2	
1789	-	25,9	-	-	-	-	25,9	
1790	-	-	-	-	-	-	-	
1791	-	20,9	-	-	-	-	20,9	
1792	-	22,0	-	-	-	-	22,0	
1793	-	25,2	-	-	-	-	25,2	
1794	-	23,5	26,5	28,6	29,8	-	27,1	24,2
1795	-	23,2	30,4	28,0	20,2	-	25,5	
1796	-	24,7	23,4	25,8	22,1	-	24,0	
1797	-	24,1	21,0	24,4	27,5	-	24,3	
1798	26,2	22,8	24,2	26,1	27,5	-	25,4	
1799	26,2	22,2	22,7	24,1	23,6	21,6	23,4	
1800	26,8	-	23,3	-	23,1	-	24,4	
Разом	26,4	25,8	24,5	26,2	24,8	21,6	26,3	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Петропавлівської церкви. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.23 – Середній шлюбний вік жінок Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1783–1800 рр.

Роки	Вороньків	Краснопілля	Охтирка 1	Охтирка 2	Рогізне	Єрківці	Разом	Разом за 10 років
1783	-	19,0	-	-	-	-	19,0	24,2
1784	-	25,9	-	-	-	-	25,9	
1785	-	34,0	-	-	-	-	34,0	
1786	-	20,6	-	-	-	-	20,6	
1787	-	21,5	-	-	-	-	21,5	
1788	-	25,8	-	-	-	-	25,8	
1789	-	22,4	-	-	-	-	22,4	
1790	-	-	-	-	-	-	-	
1791	-	18,4	-	-	-	-	18,4	
1792	-	19,1	-	-	-	-	19,1	
1793	-	21,2	-	-	-	-	21,2	20,6
1794	-	20,1	22,4	22,0	25,3	-	22,5	
1795	-	21,3	24,3	23,3	16,7	-	21,4	
1796	-	19,4	20,3	19,9	19,2	-	19,7	
1797	-	20,6	19,5	21,4	22,0	-	20,9	
1798	23,5	20,0	22,5	21,1	21,4	-	21,7	
1799	23,3	20,0	21,4	21,0	18,0	19,3	20,5	
1800	22,2	-	20,6	-	19,2	-	20,7	
Разом	23,0	21,8	21,6	21,5	20,3	19,3	22,1	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Петропавлівської церкви. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.24 – Середній шлюбний вік чоловіків Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1801–1820 рр.

Роки	Вороньків	Охтирка 1	Охтирка 2	Рогізне	Разом	Разом за 10 років
1801	24,9	23,1	-	24,5	24,2	24,3
1802	24,2	21,9	-	-	23,1	
1803	-	25,9	22,4	22,7	23,7	
1804	-	23,3	25,2	24,5	24,3	
1805	-	24,4	-	25,6	25,0	
1806	-	25,3	-	-	25,3	
1807	-	26,1	-	-	26,1	
1808	-	24,7	-	24,3	24,5	
1809	-	27,7	-	20,9	24,3	
1810	-	-	-	22,0	22,0	
1811	-	-	-	26,2	26,2	23,3
1812	-	-	-	26,1	26,1	
1813	-	-	-	23,4	23,4	
1814	-	-	-	23,4	23,4	
1815	-	-	-	22,9	22,9	
1816	-	-	-	20,9	20,9	
1817	-	-	-	21,4	21,4	
1818	-	-	-	21,4	21,4	
1819	-	-	-	22,1	22,1	
1820	-	-	-	24,8	24,8	
Разом	24,6	24,7	23,8	23,4	23,8	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Петропавлівської церкви. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.25 – Середній шлюбний вік жінок Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1801–1820 рр.

Роки	Вороньків	Охтирка 1	Охтирка 2	Рогізне	Разом	Разом за 10 років
	Середній шлюбний вік жінок					
1801	22,6	20,9	-	20,5	21,3	21,4
1802	22,3	20,2	-	-	21,3	
1803	-	23,0	20,8	20,1	21,3	
1804	-	21,7	22,2	20,2	21,4	
1805	-	21,2	-	21,2	21,2	
1806	-	22,8	-	-	22,8	
1807	-	22,0	-	-	22,0	
1808	-	22,1	-	20,9	21,5	
1809	-	24,2	-	18,7	21,5	
1810	-	-	-	19,3	19,3	
1811	-	-	-	22,1	22,1	20,5
1812	-	-	-	22,1	22,1	
1813	-	-	-	20,3	20,3	
1814	-	-	-	20,5	20,5	
1815	-	-	-	20,5	20,5	
1816	-	-	-	19,4	19,4	
1817	-	-	-	18,8	18,8	
1818	-	-	-	19,7	19,7	
1819	-	-	-	19,7	19,7	
1820	-	-	-	21,8	21,8	
Разом	22,5	22,0	21,5	20,3	20,9	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Петропавлівської церкви. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.26 – Середній шлюбний вік чоловіків Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 30–50-х років XIX ст.

Роки	Вороньків, Галки	Калинівка	Новицька Слобода	Процівка	Охтирка 1	Охтирка 2	Ромни, Рогінці	Сорочинці	Талалаївка, Хоружівка	Разом	Разом за 10 років
	Середній шлюбний вік чоловіків										
1838	26,1	-	-	-	-	-	-	28,8	-	27,5	28,8
1839	30,0	-	-	-	-	-	-	-	-	30,0	
1840	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1841	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	27,0
1842	22,1	21,1	30,6	24,1	-	-	29,5	-	22,9	25,1	
1843	25,9	21,5	30,7	26,8	-	-	-	-	21,1	25,2	
1844	26,4	-	-	-	-	-	-	-	-	26,4	
1845	-	-	-	-	-	-	-	24,9	-	24,9	
1846	-	-	-	-	-	-	-	30,5	-	30,5	
1847	-	-	-	-	-	-	-	28,2	-	28,2	
1848	-	29,9	26,8	27,0	-	-	30,6	28,6	24,0	27,8	
1849	26,7	-	26,5	31,6	30,3	28,8	-	-	23,8	28,0	
1850	-	-	-	29,8	26,5	25,0	-	-	-	27,1	
1851	-	-	-	27,6	-	-	-	-	-	27,6	26,7
1852	-	-	-	25,8	-	-	-	-	-	25,8	
1853	-	-	31,6	25,5	-	-	-	-	24,7	27,3	
1854	-	-	-	22,0	-	-	-	-	-	22,0	
1855	-	-	-	28,8	-	-	-	-	-	28,8	
1856	-	-	-	28,7	-	-	-	-	-	28,7	
Разом	26,2	24,2	29,2	27,1	28,4	26,9	30,1	28,2	23,3	27,1	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Миколаївської церкви. 2. Ромни – 1842 р., Рогінці – 1848 р. 3. Вороньків – 1838, 1839 рр., Галки – 1842, 1843, 1844, 1849 рр. 4. Талалаївка – 1853 р., Хоружівка – 1842, 1843, 1848, 1849 рр. 5. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.27 – Середній шлюбний вік жінок Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 30–50-х років XIX ст.

Роки	Вороньків, Галки	Калинівка	Новицька Слобода	Процівка	Охтирка 1	Охтирка 2	Ромни, Рогінці	Сорочинці	Талалаївка, Хоружівка	Разом	Разом за 10 років
	Середній шлюбний вік жінок										
	Середній шлюбний вік жінок										
1838	22,7	-	-	-	-	-	-	23,7	-	23,2	23,6
1839	24,0	-	-	-	-	-	-	-	-	24,0	
1840	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1841	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	23,3
1842	20,9	21,0	24,4	20,8	-	-	21,9	-	20,8	21,6	
1843	22,3	19,8	22,7	24,4	-	-	-	-	20,1	21,9	
1844	24,5	-	-	-	-	-	-	-	-	24,5	
1845	-	-	-	-	-	-	-	23,0	-	23,0	
1846	-	-	-	-	-	-	-	24,6	-	24,6	
1847	-	-	-	-	-	-	-	22,3	-	22,3	
1848	-	24,6	24,4	24,0	-	-	25,9	23,3	21,5	24,0	
1849	24,2	-	27,1	24,5	23,4	23,4	-	-	21,6	24,0	
1850	-	-	-	23,4	23,4	23,7	-	-	-	23,5	
1851	-	-	-	23,0	-	-	-	-	-	23,0	23,5
1852	-	-	-	23,3	-	-	-	-	-	23,3	
1853	-	-	21,4	24,4	-	-	-	-	22,6	22,8	
1854	-	-	-	20,7	-	-	-	-	-	20,7	
1855	-	-	-	25,6	-	-	-	-	-	25,6	
1856	-	-	-	25,5	-	-	-	-	-	25,5	
Разом	23,1	21,3	24	23,6	23,4	23,6	23,9	23,4	21,3	23,4	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Миколаївської церкви. 2. Ромни – 1842 р., Рогінці – 1848 р. 3. Вороньків – 1838, 1839 рр., Галки – 1842, 1843, 1844, 1849 рр. 4. Талалаївка – 1853 р., Хоружівка – 1842, 1843, 1848, 1849 рр. 5. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.28 – Середній вік чоловіків-першошлюбників Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1783–1800 рр.

Роки	Вороньків	Краснопілля	Охтирка 1	Охтирка 2	Рогізне	Єрківці	Разом	Разом за 10 років	
	Середній вік чоловіків-першошлюбників								
1783	-	22,2	-	-	-	-	22,2	22,8	
1784	-	20,7	-	-	-	-	20,7		
1785	-	-	-	-	-	-	-		
1786	-	26,1	-	-	-	-	26,1		
1787	-	22,3	-	-	-	-	22,3		
1788	-	24,0	-	-	-	-	24,0		
1789	-	21,7	-	-	-	-	21,7		
1790	-	-	-	-	-	-	-		
1791	-	20,2	-	-	-	-	20,2		21,7
1792	-	21,2	-	-	-	-	21,2		
1793	-	23,9	-	-	-	-	23,9		
1794	-	22,1	22,7	22,3	22,5	-	22,4		
1795	-	18,7	25,6	24,0	18,6	-	21,7		
1796	-	22,2	20,8	22,0	19,9	-	21,2		
1797	-	22,1	21,0	23,5	20,0	-	21,6		
1798	22,8	21,4	23,3	24,4	21,3	-	22,6		
1799	24,0	21,6	20,4	22,0	19,1	20,6	21,2		
1800	23,6	-	20,5	-	21,4	-	21,8		
Разом	23,5	22,0	22,0	23,0	20,4	20,6	22,1		

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Петропавлівської церкви. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.29 – Середній вік жінок-першошлюбниць Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1783–1800 рр.

Роки	Вороньків	Краснопілля	Охтирка 1	Охтирка 2	Рогізне	Єрківці	Разом	Разом за 10 років
1783	-	18,0	-	-	-	-	18,0	19,4
1784	-	19,4	-	-	-	-	19,4	
1785	-	-	-	-	-	-	-	
1786	-	20,6	-	-	-	-	20,6	
1787	-	19,5	-	-	-	-	19,5	
1788	-	20,0	-	-	-	-	20,0	
1789	-	19,0	-	-	-	-	19,0	
1790	-	-	-	-	-	-	-	
1791	-	18,2	-	-	-	-	18,2	
1792	-	18,6	-	-	-	-	18,6	
1793	-	19,7	-	-	-	-	19,7	
1794	-	19,3	21,4	19,8	18,5	-	19,8	19,3
1795	-	18,6	18,6	19,9	16,7	-	18,5	
1796	-	18,7	18,9	19,9	18,1	-	18,9	
1797	-	19,3	19,3	21,4	18,6	-	19,7	
1798	22,1	18,8	20,2	20,0	19,5	-	20,1	
1799	22,0	18,9	18,9	20,2	17,2	18,5	19,3	
1800	21,0	-	19,4	-	19,2	-	19,9	
Разом	21,7	19,1	19,5	20,2	18,3	18,5	19,4	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Петропавлівської церкви. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.30 – Середній вік чоловіків-першошлюбників Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1801–1820 рр.

Роки	Вороньків	Охтирка 1	Охтирка 2	Рогізне	Разом	Разом за 10 років
1801	23,4	21,5	-	20,5	21,8	22,2
1802	23,2	21,9	-	-	22,6	
1803	-	25,4	21,6	22,5	23,2	
1804	-	22,0	23,4	21,8	22,4	
1805	-	21,8	-	20,9	21,4	
1806	-	22,6	-	-	22,6	
1807	-	23,6	-	-	23,6	
1808	-	22,0	-	21,1	21,6	
1809	-	22,1	-	20,6	21,4	
1810	-	-	-	20,9	20,9	
1811	-	-	-	20,7	20,7	21,3
1812	-	-	-	22,9	22,9	
1813	-	-	-	22,6	22,6	
1814	-	-	-	21,5	21,5	
1815	-	-	-	22,7	22,7	
1816	-	-	-	19,0	19,0	
1817	-	-	-	21,4	21,4	
1818	-	-	-	21,4	21,4	
1819	-	-	-	21,2	21,2	
1820	-	-	-	19,7	19,7	
Разом	23,3	22,5	22,5	21,3	21,7	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Петропавлівської церкви. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.31 – Середній вік жінок-першошлюбниць Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1801-1820 рр.

Роки	Вороньків	Охтирка 1	Охтирка 2	Рогізне	Разом	Середній вік жінок-першошлюбниць	Разом за 10 років
1801	21,9	20,1	-	18,5	20,2	19,8	
1802	21,6	20,2	-	-	20,9		
1803	-	21,8	19,6	18,9	20,1		
1804	-	21,0	20,9	18,6	20,2		
1805	-	19,7	-	18,1	18,9		
1806	-	19,9	-	-	19,9		
1807	-	20,6	-	-	20,6		
1808	-	20,1	-	19,0	19,6		
1809	-	20,4	-	18,4	19,4		
1810	-	-	-	17,9	17,9		
1811	-	-	-	18,9	18,9	19,1	
1812	-	-	-	19,7	19,7		
1813	-	-	-	19,4	19,4		
1814	-	-	-	19,9	19,9		
1815	-	-	-	19,9	19,9		
1816	-	-	-	17,5	17,5		
1817	-	-	-	18,8	18,8		
1818	-	-	-	19,7	19,7		
1819	-	-	-	19,1	19,1		
1820	-	-	-	18,3	18,3		
Разом	21,8	20,4	20,3	18,9	19,5		

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Петропавлівської церкви. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.32 – Середній вік чоловіків-першошлюбників Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 30-50-х років XIX ст.

Роки	Вороньків, Галки	Калинівка	Новицька Слобода	Процівка	Охтирка 1	Охтирка 2	Ромни, Рогінці	Сорочинці	Талалаївка, Хоружівка	Разом	Середній вік чоловіків-першошлюбників	Разом за 10 років
1838	25,8	-	-	-	-	-	-	24,3	-	25,1	24,6	
1839	24,0	-	-	-	-	-	-	-	-	24,0		
1840	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
1841	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	23,9	
1842	21,1	21,1	24,6	23,1	-	-	28,4	-	21,1	23,2		
1843	21,6	21,0	25,5	25,7	-	-	-	-	21,0	23,0		
1844	20,9	-	-	-	-	-	-	-	-	20,9		
1845	-	-	-	-	-	-	-	23,4	-	23,4		
1846	-	-	-	-	-	-	-	25,5	-	25,5		
1847	-	-	-	-	-	-	-	25,9	-	25,9		
1848	-	26,6	26,3	21,1	-	-	24,3	22,0	20,1	23,4		
1849	21,8	-	24,9	31,5	25,4	23,7	-	-	21,9	24,9		
1850	-	-	-	25,4	24,5	25,2	-	-	-	25,0		
1851	-	-	-	23,7	-	-	-	-	-	23,7	23,4	
1852	-	-	-	23,5	-	-	-	-	-	23,5		
1853	-	-	26,0	25,1	-	-	-	-	23,0	24,7		
1854	-	-	-	22,0	-	-	-	-	-	22,0		
1855	-	-	-	22,3	-	-	-	-	-	22,3		
1856	-	-	-	24,0	-	-	-	-	-	24,0		
Разом	22,5	22,9	25,5	24,3	25	24,5	26,4	24,2	21,4	23,8		

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Миколаївської церкви. 2. Ромни – 1842 р., Рогінці – 1848 р. 3. Вороньків – 1838, 1839 рр., Галки – 1842, 1843, 1844, 1849 рр. 4. Талалаївка – 1853 р., Хоружівка – 1842, 1843, 1848, 1849 рр. 5. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.33 - Середній вік жінок-першошлюбниць Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 30-50-х років XIX ст.

Роки	Вороньків, Галки	Калинівка	Новицька Слобода	Процівка	Охтирка 1	Охтирка 2	Ромни, Рогінці	Сорочинці	Талалаївка, Хоружівка	Разом	Разом за 10 років
	Середній вік жінок-першошлюбниць										
1838	22,7	-	-	-	-	-	-	22,2	-	22,5	22,9
1839	23,2	-	-	-	-	-	-	-	-	23,2	
1840	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1841	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1842	20,0	20,4	22,9	20,7	-	-	21,4	21,4	19,1	20,8	21,9
1843	19,5	19,8	20,7	24,3	-	-	-	-	19,0	20,7	
1844	20,5	-	-	-	-	-	-	-	-	20,5	
1845	-	-	-	-	-	-	-	22,9	-	22,9	
1846	-	-	-	-	-	-	-	23,5	-	23,5	
1847	-	-	-	-	-	-	-	22,0	-	22,0	
1848	-	20,7	23,6	22,4	-	-	23,1	20,7	18,1	21,4	
1849	20,3	-	24,3	24,5	21,9	22,1	-	-	20,0	22,2	
1850	-	-	-	21,6	23,1	23,7	-	-	-	22,8	21,7
1851	-	-	-	23,0	-	-	-	-	-	23,0	
1852	-	-	-	21,6	-	-	-	-	-	21,6	
1853	-	-	21,4	21,9	-	-	-	-	20,9	21,4	
1854	-	-	-	20,7	-	-	-	-	-	20,7	
1855	-	-	-	22,8	-	-	-	-	-	22,8	
1856	-	-	-	20,7	-	-	-	-	-	20,7	
Разом	21,0	20,3	22,6	22,2	22,5	22,9	22,3	22,1	19,4	21,9	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Миколаївської церкви. 2. Ромни – 1842 р., Рогінці – 1848 р. 3. Вороньків – 1838, 1839 рр., Галки – 1842, 1843, 1844, 1849 рр. 4. Талалаївка – 1853 р., Хоружівка – 1842, 1843, 1848, 1849 рр. 5. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.34 - Середній вік чоловіків-повторношлюбників Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1783-1800 рр.

Роки	Вороньків	Краснопілля	Охтирка 1	Охтирка 2	Рогізне	Єрківці	Разом	Разом за 10 років	
	Середній вік чоловіків-повторношлюбників								
1783	-	32,0	-	-	-	-	32,0	37,9	
1784	-	42,6	-	-	-	-	42,6		
1785	-	42,5	-	-	-	-	42,5		
1786	-	34,0	-	-	-	-	34,0		
1787	-	38,5	-	-	-	-	38,5		
1788	-	32,7	-	-	-	-	32,7		
1789	-	42,8	-	-	-	-	42,8		
1790	-	-	-	-	-	-	-		
1791	-	33,0	-	-	-	-	33,0		34,6
1792	-	30,0	-	-	-	-	30,0		
1793	-	31,6	-	-	-	-	31,6		
1794	-	33,5	34,9	30,0	37,0	-	33,9		
1795	-	41,0	42,5	40,0	33,0	-	39,1		
1796	-	34,0	41,8	36,0	40,5	-	38,1		
1797	-	36,7	-	28,0	37,5	-	34,1		
1798	41,5	43,5	35,0	38,5	34,7	-	38,6		
1799	37,4	42,0	30,0	-	31,5	32,0	34,6		
1800	35,0	-	31,6	-	31,0	-	32,5		
Разом	38,0	36,9	36,0	34,5	35,0	32,0	35,9		

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Петропавлівської церкви. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.35 – Середній вік жінок-повторношлюбниць Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1783–1800 рр.

Роки	Вороньків	Краснопілля	Охтирка 1	Охтирка 2	Рогізне	Єрківці	Разом	Разом за 10 років
1783	-	25,0	-	-	-	-	25,0	32,0
1784	-	37,4	-	-	-	-	37,4	
1785	-	34,0	-	-	-	-	34,0	
1786	-	-	-	-	-	-	-	
1787	-	25,5	-	-	-	-	25,5	
1788	-	34,5	-	-	-	-	34,5	
1789	-	35,8	-	-	-	-	35,8	
1790	-	-	-	-	-	-	-	
1791	-	26,0	-	-	-	-	26,0	
1792	-	32,0	-	-	-	-	32,0	
1793	-	34,7	-	-	-	-	34,7	
1794	-	32,0	35,0	35,5	32,0	-	33,6	
1795	-	34,7	38,5	47,0	-	-	40,1	
1796	-	23,5	34,3	-	40,0	-	32,6	
1797	-	29,0	24,0	-	28,2	-	27,1	
1798	37,5	37,5	25,5	29,0	27,7	-	31,4	
1799	31,8	29,5	30,0	35,0	21,5	28,0	29,3	
1800	29,8	-	27,7	-	-	-	28,8	
Разом	33,0	31,4	30,7	36,6	29,9	28,0	31,7	31,5

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Петропавлівської церкви. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.36 – Середній вік чоловіків-повторношлюбників Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1801–1820 рр.

Роки	Вороньків	Охтирка 1	Охтирка 2	Рогізне	Разом	Разом за 10 років
1801	43,0	35,5	-	35,0	37,8	34,6
1802	35,0	-	-	-	35,0	
1803	-	28,6	32,0	23,0	27,9	
1804	-	29,5	39,0	39,7	36,1	
1805	-	40,0	-	49,0	44,5	
1806	-	37,0	-	-	37,0	
1807	-	36,3	-	-	36,3	
1808	-	32,2	-	31,2	31,7	
1809	-	34,2	-	25,0	29,6	
1810	-	-	-	30,0	30,0	
1811	-	-	-	38,2	38,2	31,8
1812	-	-	-	35,8	35,8	
1813	-	-	-	31,0	31,0	
1814	-	-	-	32,0	32,0	
1815	-	-	-	25,0	25,0	
1816	-	-	-	29,3	29,3	
1817	-	-	-	-	-	
1818	-	-	-	-	-	
1819	-	-	-	28,0	28,0	
1820	-	-	-	35,0	35,0	
Разом	39,0	34,2	35,5	32,5	33,3	31,8

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Петропавлівської церкви. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.37 – Середній вік жінок-повторношлюбниць Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1801–1820 рр.

Роки	Вороньків	Охтирка 1	Охтирка 2	Рогізне	Разом	Разом за 10 років
	Середній вік жінок-повторношлюбниць					
1801	28,5	35,0	-	37,0	33,5	30,6
1802	34,0	-	-	-	34,0	
1803	-	29,3	35,5	29,0	31,3	
1804	-	30,0	32,7	29,0	30,6	
1805	-	30,3	-	36,7	33,5	
1806	-	33,6	-	-	33,6	
1807	-	25,8	-	-	25,8	
1808	-	29,3	-	28,0	28,7	
1809	-	30,2	-	22,0	26,1	
1810	-	-	-	29,0	29,0	
1811	-	-	-	31,8	31,8	29,3
1812	-	-	-	29,5	29,5	
1813	-	-	-	29,0	29,0	
1814	-	-	-	30,0	30,0	
1815	-	-	-	30,0	30,0	
1816	-	-	-	28,0	28,0	
1817	-	-	-	-	-	
1818	-	-	-	-	-	
1819	-	-	-	27,0	27,0	
1820	-	-	-	28,7	28,7	
Разом	31,3	30,4	34,1	29,7	30,0	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Петропавлівської церкви. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.38 – Середній вік чоловіків-повторношлюбників Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 30–50-х років XIX ст.

Роки	Вороньків, Галки	Калинівка	Новицька Слобода	Процівка	Охтирка 1	Охтирка 2	Ромни, Рогінці	Сорочинці	Талалаївка, Хоружівка	Разом	Разом за 10 років
	Середній вік чоловіків-повторношлюбників										
1838	28,0	-	-	-	-	-	-	36,8	-	32,4	39,2
1839	46,0	-	-	-	-	-	-	-	-	46,0	
1840	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1841	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	36,1
1842	33,0	-	35,5	42,0	-	-	44,0	-	31,7	37,2	
1843	37,8	26,0	41,0	32,0	-	-	-	-	26,0	32,6	
1844	38,4	-	-	-	-	-	-	-	-	38,4	
1845	-	-	-	-	-	-	-	31,2	-	31,2	
1846	-	-	-	-	-	-	-	37,1	-	37,1	
1847	-	-	-	-	-	-	-	40,3	-	40,3	
1848	-	35,8	29,0	42,7	-	-	39,3	36,5	35,7	36,5	
1849	36,5	-	38,0	31,3	38,7	44,0	-	-	30,3	36,5	
1850	-	-	-	51,5	31,0	24,0	-	-	-	35,5	
1851	-	-	-	30,0	-	-	-	-	-	30,0	35,6
1852	-	-	-	39,5	-	-	-	-	-	39,5	
1853	-	-	40,0	27,5	-	-	-	-	34,3	33,9	
1854	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1855	-	-	-	39,0	-	-	-	-	-	39,0	
1856	-	-	-	35,8	-	-	-	-	-	35,8	
Разом	36,6	30,9	36,7	37,1	34,9	34	41,7	36,4	31,6	36,4	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Миколаївської церкви. 2. Ромни – 1842 р., Рогінці – 1848 р. 3. Вороньків – 1838, 1839 рр., Галки – 1842, 1843, 1844, 1849 рр. 4. Талалаївка – 1853 р., Хоружівка – 1842, 1843, 1848, 1849 рр. 5. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.39 – Середній вік жінок-повторношлюбниць Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 30–50-х років XIX ст.

Роки	Вороньків, Галки	Калинівка	Новицька Слобода	Процівка	Охтирка 1	Охтирка 2	Ромни, Рогінці	Сорочинці	Талалаївка, Хоружівка	Разом	Разом за 10 років
	Середній вік жінок-повторношлюбниць										
1838	-	-	-	-	-	-	-	41,0	-	41,0	40,5
1839	40,0	-	-	-	-	-	-	-	-	40,0	
1840	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	31,6
1841	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1842	39,0	-	31,0	23,0	-	-	30,0	-	28,7	30,3	
1843	30,5	-	29,5	25,0	-	-	-	-	28,7	28,4	
1844	36,5	-	-	-	-	-	-	-	-	36,5	
1845	-	-	-	-	-	-	-	27,0	-	27,0	
1846	-	-	-	-	-	-	-	38,8	-	38,8	
1847	-	-	-	-	-	-	-	29,0	-	29,0	
1848	-	31,3	28,0	40,0	-	-	33,2	33,0	33,8	33,2	
1849	34,2	-	30,0	-	34,0	32,0	-	-	28,0	31,6	
1850	-	-	-	33,0	26,0	-	-	-	-	29,5	
1851	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	35,4
1852	-	-	-	29,7	-	-	-	-	-	29,7	
1853	-	-	-	38,0	-	-	-	-	-	38,0	
1854	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1855	-	-	-	37,0	-	-	-	-	-	37,0	
1856	-	-	-	36,7	-	-	-	-	-	36,7	
Разом	36,0	31,3	29,6	32,8	30,0	32,0	31,6	33,8	29,8	33,8	

*Примітка. 1. Охтирка 1, Охтирка 2 – враховано записи двох причтів Миколаївської церкви. 2. Ромни – 1842 р., Рогінець – 1848 р. 3. Вороньків – 1838, 1839 рр., Галки – 1842, 1843, 1844, 1849 рр. 4. Талалаївка – 1853 р., Хоружівка – 1842, 1843, 1848, 1849 рр. 5. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.40 – Кількість шлюбів і шлюбний вік чоловіків Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1783–1800 рр.

Роки	Загальна кількість шлюбів	Середній шлюбний вік	Середній шлюбний вік за 10 років / кількість шлюбів		Середній вік укладання першого шлюбу		Середній вік укладання першого шлюбу за 10 років / кількість шлюбів		Кількість повторних шлюбів	Середній вік укладання повторного шлюбу	Середній вік укладання повторного шлюбу за 10 років / кількість шлюбів
			Кількість перших шлюбів	Середній вік укладання першого шлюбу	Кількість повторних шлюбів	Середній вік укладання повторного шлюбу					
1783	7	23,6	6	22,2	22,8 / 50 (9,1 %)	1	32,0	37,9 / 21 (15,4 %)			
1784	14	28,5	9	20,7		5	42,6				
1785	4	42,5	-	-		4	42,5				
1786	15	27,1	13	26,1		2	34,0				
1787	6	27,7	4	22,3		2	38,5				
1788	5	29,2	2	24,0		3	32,7				
1789	20	25,9	16	21,7		4	42,8				
1790	-	-	-	-		-	-				
1791	35	20,9	33	20,2		2	33,0		34,6 / 115 (84,6 %)		
1792	23	22,0	21	21,2		2	30,0				
1793	30	25,2	24	23,9	6	31,6					
1794	64	27,1	45	22,4	19	33,9					
1795	42	25,5	33	21,7	9	39,1					
1796	76	24,0	64	21,2	12	38,1					
1797	65	24,3	51	21,6	14	34,1					
1798	95	25,4	78	22,6	17	38,6					
1799	127	23,4	107	21,2	20	34,6					
1800	59	24,4	45	21,8	14	32,5					
Разом	687	26,3	551	22,1	136	35,9					
Разом %	100		80,2		19,8						

*Примітка. 1. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.41 – Кількість шлюбів і шлюбний вік жінок Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1783–1800 рр.

Роки	Загальна кількість шлюбів	Середній шлюбний вік	Середній шлюбний вік за 10 років / кількість шлюбів	Кількість перших шлюбів	Середній вік укладання першого шлюбу	Середній вік укладання першого шлюбу за 10 років / кількість шлюбів	Кількість повторних шлюбів	Середній вік укладання повторного шлюбу	Середній вік укладання повторного шлюбу за 10 років / кількість шлюбів
1783	7	19,0	24,2 / 71 (10,3 %)	6	18,0	19,4 / 50 (9,1 %)	1	25,0	32,0 / 21 (15,4 %)
1784	14	25,9		9	19,4		5	37,4	
1785	4	34,0		-	-		4	34,0	
1786	15	20,6		13	20,6		2	-	
1787	6	21,5		4	19,5		2	25,5	
1788	5	25,8		2	20,0		3	34,5	
1789	20	22,4		16	19,0		4	35,8	
1790	-	-		-	-		-	-	
1791	35	18,4		33	18,2		2	26,0	
1792	23	19,1		21	18,6		2	32,0	
1793	30	21,2	24	19,7	6	34,7			
1794	64	22,5	45	19,8	19	33,6			
1795	42	21,4	33	18,5	9	40,1			
1796	76	19,7	64	18,9	12	32,6			
1797	65	20,9	51	19,7	14	27,1			
1798	95	21,7	78	20,1	17	31,4			
1799	127	20,5	107	19,3	20	29,3			
1800	59	20,7	45	19,9	14	28,8			
Разом	687	22,1	551	19,4	136	31,7			
Разом %	100		80,2		19,8				

*Примітка. 1. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.42 – Кількість шлюбів і шлюбний вік чоловіків і жінок Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1783–1800 рр.

Роки	Загальна кількість шлюбів	Середній шлюбний вік чоловіків	Середній шлюбний вік жінок	Кількість перших шлюбів	Середній вік укладання першого шлюбу чоловіками	Середній вік укладання першого шлюбу жінками
1783	7	23,6	19,0	6	22,2	18,0
1784	14	28,5	25,9	9	20,7	19,4
1785	4	42,5	34,0	-	-	-
1786	15	27,1	20,6	13	26,1	20,6
1787	6	27,7	21,5	4	22,3	19,5
1788	5	29,2	25,8	2	24,0	20,0
1789	20	25,9	22,4	16	21,7	19,0
1790	-	-	-	-	-	-
1791	35	20,9	18,4	33	20,2	18,2
1792	23	22,0	19,1	21	21,2	18,6
1793	30	25,2	21,2	24	23,9	19,7
1794	64	27,1	22,5	45	22,4	19,8
1795	42	25,5	21,4	33	21,7	18,5
1796	76	24,0	19,7	64	21,2	18,9
1797	65	24,3	20,9	51	21,6	19,7
1798	95	25,4	21,7	78	22,6	20,1
1799	127	23,4	20,5	107	21,2	19,3
1800	59	24,4	20,7	45	21,8	19,9
Разом	687	26,3	22,1	551	22,1	19,4
Разом %		100			80,2	

*Примітка. 1. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.43 – Кількість шлюбів і шлюбний вік чоловіків Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1801-1820 рр.

Роки	Загальна кількість шлюбів	Середній шлюбний вік	Середній шлюбний вік за 10 років / кількість шлюбів	Кількість перших шлюбів	Середній вік укладання першого шлюбу	Середній вік укладання першого шлюбу за 10 років / кількість шлюбів	Кількість повторних шлюбів	Середній вік укладання повторного шлюбу	Середній вік укладання повторного шлюбу за 10 років / кількість шлюбів
1801	55	24,2	24,3 / 412 (74,5%)	45	21,8	22,2 / 326 (72,6%)	10	37,8	34,6 / 77 (74,0%)
1802	58	23,1		54	22,6		4	35,0	
1803	61	23,7		49	23,2		12	27,9	
1804	70	24,3		57	22,4		13	36,1	
1805	46	25,0		39	21,4		7	44,5	
1806	24	25,3		18	22,6		6	37,0	
1807	15	26,1		11	23,6		4	36,3	
1808	38	24,5		26	21,6		12	31,7	
1809	28	24,3		20	21,4		8	29,6	
1810	8	22,0		7	20,9		1	30,0	
1811	16	26,2	23,3 / 141 (25,5%)	11	20,7	21,3 / 123 (27,4%)	5	38,2	31,8 / 27 (26,0%)
1812	16	26,1		11	22,9		5	35,8	
1813	11	23,4		9	22,6		2	31,0	
1814	17	23,4		14	21,5		3	32,0	
1815	16	22,9		14	22,7		2	25,0	
1816	16	20,9		13	19,0		3	29,3	
1817	14	21,4		14	21,4		-	-	
1818	20	21,4		20	21,4		-	-	
1819	15	22,1		11	21,2		4	28,0	
1820	9	24,8		6	19,7		3	35,0	
Разом	553	23,8	449	21,7	104	33,3			
Разом %	100		81,2		18,8				

*Примітка. 1. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.44 – Кількість шлюбів і шлюбний вік жінок Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1801-1820 рр.

Роки	Загальна кількість шлюбів	Середній шлюбний вік	Середній шлюбний вік за 10 років / кількість шлюбів	Кількість перших шлюбів	Середній вік укладання першого шлюбу	Середній вік укладання першого шлюбу за 10 років / кількість шлюбів	Кількість повторних шлюбів	Середній вік укладання повторного шлюбу	Середній вік укладання повторного шлюбу за 10 років / кількість шлюбів
1801	55	21,3	21,4 / 412 (74,5%)	45	20,2	19,8 / 326 (72,6%)	10	33,5	30,6 / 77 (74,0%)
1802	58	21,3		54	20,9		4	34,0	
1803	61	21,3		49	20,1		12	31,3	
1804	70	21,4		57	20,2		13	30,6	
1805	46	21,2		39	18,9		7	33,5	
1806	24	22,8		18	19,9		6	33,6	
1807	15	22,0		11	20,6		4	25,8	
1808	38	21,5		26	19,6		12	28,7	
1809	28	21,5		20	19,4		8	26,1	
1810	8	19,3		7	17,9		1	29,0	
1811	16	22,1	20,5 / 141 (25,5%)	11	18,9	19,1 / 123 (27,4%)	5	31,8	29,3 / 27 (26,0%)
1812	16	22,1		11	19,7		5	29,5	
1813	11	20,3		9	19,4		2	29,0	
1814	17	20,5		14	19,9		3	30,0	
1815	16	20,5		14	19,9		2	30,0	
1816	16	19,4		13	17,5		3	28,0	
1817	14	18,8		14	18,8		-	-	
1818	20	19,7		20	19,7		-	-	
1819	15	19,7		11	19,1		4	27,0	
1820	9	21,8		6	18,3		3	28,7	
Разом	553	20,9	449	19,5	104	30,0			
Разом %	100		81,2		18,8				

*Примітка. 1. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.45 – Кількість шлюбів і шлюбний вік чоловіків і жінок Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 1801–1820 рр.

Роки	Загальна кількість шлюбів	Середній шлюбний вік чоловіків	Середній шлюбний вік жінок	Кількість перших шлюбів	Середній вік укладання першого шлюбу чоловіками	Середній вік укладання першого шлюбу жінками
1801	55	24,2	21,3	45	21,8	20,2
1802	58	23,1	21,3	54	22,6	20,9
1803	61	23,7	21,3	49	23,2	20,1
1804	70	24,3	21,4	57	22,4	20,2
1805	46	25,0	21,2	39	21,4	18,9
1806	24	25,3	22,8	18	22,6	19,9
1807	15	26,1	22,0	11	23,6	20,6
1808	38	24,5	21,5	26	21,6	19,6
1809	28	24,3	21,5	20	21,4	19,4
1810	8	22,0	19,3	7	20,9	17,9
1811	16	26,2	22,1	11	20,7	18,9
1812	16	26,1	22,1	11	22,9	19,7
1813	11	23,4	20,3	9	22,6	19,4
1814	17	23,4	20,5	14	21,5	19,9
1815	16	22,9	20,5	14	22,7	19,9
1816	16	20,9	19,4	13	19,0	17,5
1817	14	21,4	18,8	14	21,4	18,8
1818	20	21,4	19,7	20	21,4	19,7
1819	15	22,1	19,7	11	21,2	19,1
1820	9	24,8	21,8	6	19,7	18,3
Разом	553	23,8	20,9	449	21,7	19,5
Разом %	100		81,2			

*Примітка. 1. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.46 – Кількість шлюбів і шлюбний вік чоловіків Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 30–50-х років XIX ст.

Роки	Загальна кількість шлюбів	Середній шлюбний вік	Середній шлюбний вік за 10 років / кількість шлюбів		Кількість перших шлюбів	Середній вік укладання першого шлюбу	Середній вік укладання першого шлюбу за 10 років / кількість шлюбів	Кількість повторних шлюбів		Середній вік укладання повторного шлюбу за 10 років / кількість шлюбів
			Середній шлюбний вік за 10 років / кількість шлюбів	Кількість перших шлюбів				Середній вік укладання першого шлюбу	Кількість повторних шлюбів	
1838	32	27,5	28,8/54 (8,1%)	22	25,1	24,6/42 (8,7%)	10	32,4	39,2/12 (6,4%)	
1839	22	30,0		20	24,0		2	46,0		
1840	-	-		-	-		-	-		
1841	-	-	27,0 / 534 (79,8%)	-	-	23,9 / 381 (79,2%)	-	-	36,1 / 153 (81,4%)	
1842	93	25,1		77	23,2		15	37,2		
1843	73	25,2		57	23,0		17	32,6		
1844	16	26,4		10	20,9		6	38,4		
1845	45	24,9		35	23,4		10	31,2		
1846	35	30,5		19	25,5		16	37,1		
1847	25	28,2		21	25,9		4	40,3		
1848	139	27,8		89	23,4		50	36,5		
1849	78	28,0		50	24,9		28	36,5		
1850	30	27,1		23	25,0		7	35,5		
1851	8	27,6	3	23,7	5	30,0				
1852	14	25,8	10	23,5	4	39,5				
1853	38	27,3	29	24,7	9	33,9				
1854	6	22,0	6	22,0	-	-				
1855	5	28,8	4	22,3	1	39,0				
1856	10	28,7	6	24,0	4	35,8				
Разом	669	27,1	481	23,8	188	36,4				
Разом %	100		71,9		28,1					

*Примітка. 1. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.47 – Кількість шлюбів і шлюбний вік жінок Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 30–50-х років XIX ст.

Роки	Загальна кількість шлюбів	Середній шлюбний вік	Середній шлюбний вік за 10 років / кількість шлюбів	Кількість перших шлюбів	Середній вік укладання першого шлюбу	Середній вік укладання першого шлюбу за 10 років / кількість шлюбів	Кількість повторних шлюбів	Середній вік укладання повторного шлюбу	Середній вік укладання повторного шлюбу за 10 років / кількість шлюбів
1838	32	23,2	23,6/54 (8,1%)	22	22,5	22,9/42 (8,7%)	10	41,0	40,5/12 (6,4%)
1839	22	24,0		20	23,2		2	40,0	
1840	-	-		-	-		-	-	
1841	-	-	23,3 / 534 (79,8%)	-	-	21,9 / 381 (79,2%)	-	-	31,6 / 153 (81,4%)
1842	93	21,6		77	20,8		15	30,3	
1843	73	21,9		57	20,7		17	28,4	
1844	16	24,5		10	20,5		6	36,5	
1845	45	23,0		35	22,9		10	27,0	
1846	35	24,6		19	23,5		16	38,8	
1847	25	22,3		21	22,0		4	29,0	
1848	139	24,0		89	21,4		50	33,2	
1849	78	24,0		50	22,2		28	31,6	
1850	30	23,5		23	22,8		7	29,5	
1851	8	23,0	23,5 / 81 (12,1%)	3	23,0	21,7 / 8 (12,1%)	5	-	35,4 / 23 (12,2%)
1852	14	23,3		10	21,6		4	29,7	
1853	38	22,8		29	21,4		9	38,0	
1854	6	20,7		6	20,7		-	-	
1855	5	25,6		4	22,8		1	37,0	
1856	10	25,5		6	20,7		4	36,7	
Разом	669	23,4	481	21,9	188	33,8			
Разом %	100		71,9		28,1				

*Примітка. 1. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.48 – Кількість шлюбів і шлюбний вік чоловіків і жінок Лівобережжя України за матеріалами метричних книг 30–50-х років XIX ст.

Роки	Загальна кількість шлюбів	Середній шлюбний вік чоловіків	Середній шлюбний вік жінок	Кількість перших шлюбів	Середній вік укладання першого шлюбу чоловіками	Середній вік укладання першого шлюбу жінками
1838	32	27,5	23,2	22	25,1	22,5
1839	22	30,0	24,0	20	24,0	23,2
1840	-	-	-	-	-	-
1841	-	-	-	-	-	-
1842	93	25,1	21,6	77	23,2	20,8
1843	73	25,2	21,9	57	23,0	20,7
1844	16	26,4	24,5	10	20,9	20,5
1845	45	24,9	23,0	35	23,4	22,9
1846	35	30,5	24,6	19	25,5	23,5
1847	25	28,2	22,3	21	25,9	22,0
1848	139	27,8	24,0	89	23,4	21,4
1849	78	28,0	24,0	50	24,9	22,2
1850	30	27,1	23,5	23	25,0	22,8
1851	8	27,6	23,0	3	23,7	23,0
1852	14	25,8	23,3	10	23,5	21,6
1853	38	27,3	22,8	29	24,7	21,4
1854	6	22,0	20,7	6	22,0	20,7
1855	5	28,8	25,6	4	22,3	22,8
1856	10	28,7	25,5	6	24,0	20,7
Разом	669	27,1	23,4	481	23,8	21,9
Разом %		100			71,9	

*Примітка. 1. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.49 – Кількість шлюбів населення Лівобережжя України за матеріалами шлюбних обшуків 30–50-х років XIX ст.

Роки	Вовківці	Кролевець 1.	Кролевець 2	Мельня	Миколаївка	Реутинці	Суми	Хижки	Разом	Разом за 10 років
1836	-	11	-	-	-	2	-	-	13	134 (9,8%)
1837	-	9	-	-	-	5	-	-	14	
1838	18	9	-	-	2	1	-	-	30	
1839	14	5	12	-	11	1	-	-	43	
1840	6	4	12	-	4	3	-	5	34	
1841	18	13	10	-	3	6	-	19	69	842 (61,4%)
1842	20	8	10	-	-	15	-	12	65	
1843	27	4	15	-	-	6	12	12	76	
1844	21	1	10	-	-	10	13	9	64	
1845	23	10	20	-	-	14	20	15	102	
1846	15	9	7	11	-	7	24	13	86	
1847	13	12	21	5	-	17	22	9	99	
1848	-	12	26	23	-	19	28	13	121	
1849	-	11	20	12	-	9	17	11	80	
1850	-	20	18	10	-	15	-	17	80	
1851	-	19	18	16	-	5	-	10	68	396 (28,8%)
1852	-	5	11	4	-	13	-	11	44	
1853	-	11	26	5	-	15	-	7	64	
1854	-	8	-	5	9	8	-	14	44	
1855	-	5	-	13	4	-	-	11	33	
1856	-	10	-	11	12	-	-	13	46	
1857	-	11	-	15	16	-	-	14	56	
1858	-	-	-	13	5	-	-	-	18	
1859	-	-	-	10	-	-	-	-	10	
1860	-	-	-	13	-	-	-	-	13	
Разом	175	207	236	166	66	171	136	215	1372 (100%)	

*Примітка. 1. Кролевець 1 – Варваринська церква, Кролевець 2 – Покровська церква.
2. Таблиці 49–60 оброблено на основі опрацьованих джерел¹³³³.

¹³³³ ДАСО. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–90; Ф. 834. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 1–53; Спр. 4. Арк. 1–108; Ф. 844. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–83; Спр. 6. Арк. 1–73; Ф. 855. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 1–91; Ф. 865. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1–136; Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–118; Спр. 27. Арк. 1–26; Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–121; Ф. 1187. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1–180.

Додаток А.50 – Кількість перших шлюбів населення Лівобережжя України за матеріалами шлюбних обшуків 30–50-х років XIX ст.

Роки	Вовківці	Кролевець 1	Кролевець 2	Мельня	Миколаївка	Реутинці	Суми	Хижки	Разом	Разом за 10 років
1836	-	7	-	-	-	2	-	-	9	96 (9,5%)
1837	-	6	-	-	-	5	-	-	11	
1838	17	8	-	-	1	1	-	-	27	
1839	11	5	9	-	6	1	-	-	32	
1840	2	2	7	-	2	1	-	3	17	
1841	13	8	8	-	3	5	-	16	53	626 (62,0%)
1842	19	6	7	-	-	11	-	10	53	
1843	24	3	10	-	-	4	9	9	59	
1844	18	1	9	-	-	9	11	7	55	
1845	17	7	10	-	-	14	18	14	80	
1846	12	7	5	10	-	7	21	6	68	
1847	7	10	18	4	-	14	16	8	77	
1848	-	4	21	15	-	12	18	7	77	
1849	-	8	12	9	-	4	9	4	46	
1850	-	15	13	7	-	11	-	12	58	
1851	-	14	10	10	-	4	-	6	44	
1852	-	4	7	3	-	7	-	6	27	
1853	-	9	21	4	-	12	-	6	52	
1854	-	6	-	3	8	4	-	10	31	
1855	-	1	-	10	1	-	-	9	21	
1856	-	10	-	9	11	-	-	9	39	
1857	-	7	-	11	14	-	-	10	42	
1858	-	-	-	10	5	-	-	-	15	
1859	-	-	-	6	-	-	-	-	6	
1860	-	-	-	10	-	-	-	-	10	
Разом	140	148	167	121	51	128	102	152	1009 (100%)	

*Примітка. 1. Кролевець 1 – Варваринська церква, Кролевець 2 – Покровська церква.
2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.51 – Кількість повторних шлюбів населення Лівобережжя України за матеріалами шлюбних обшуків 30–50-х років XIX ст.

Роки	Вовківці	Кролевець 1	Кролевець 2	Мельня	Миколаївка	Реутинці	Суми	Хижки	Разом	Разом за 10 років
1836	-	4	-	-	-	-	-	-	4	38 (10,5%)
1837	-	3	-	-	-	-	-	-	3	
1838	1	1	-	-	1	-	-	-	3	
1839	3	-	3	-	5	-	-	-	11	
1840	4	2	5	-	2	2	-	2	17	
1841	4	5	2	-	-	1	-	3	15	216 (59,5%)
1842	2	2	3	-	-	4	-	2	13	
1843	3	1	5	-	-	2	3	3	17	
1844	3	-	1	-	-	1	2	2	9	
1845	6	3	10	-	-	-	2	1	22	
1846	3	2	2	1	-	-	3	7	18	
1847	6	2	3	1	-	3	6	1	22	
1848	-	8	5	8	-	7	10	6	44	
1849	-	3	8	3	-	5	8	7	34	
1850	-	5	5	3	-	4	-	5	22	
1851	-	5	8	6	-	1	-	4	24	109 (30,0%)
1852	-	1	4	1	-	6	-	5	17	
1853	-	2	5	1	-	3	-	1	12	
1854	-	2	-	2	1	4	-	4	13	
1855	-	4	-	3	3	-	-	2	12	
1856	-	-	-	2	1	-	-	4	7	
1857	-	4	-	4	2	-	-	4	14	
1858	-	-	-	3	-	-	-	-	3	
1859	-	-	-	4	-	-	-	-	4	
1860	-	-	-	3	-	-	-	-	3	
Разом	35	59	69	45	15	43	34	63	363 (100%)	

*Примітка. 1. Кролевець 1 – Варваринська церква, Кролевець 2 – Покровська церква.
2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.52 – Кількість чоловіків-першошлюбників Лівобережжя України за матеріалами шлюбних обшуків 30–50-х років XIX ст.

Роки	Вовківці	Кролевець 1	Кролевець 2	Мельня	Миколаївка	Реутинці	Суми	Хижки	Разом
1836	-	7	-	-	-	2	-	-	9
1837	-	8	-	-	-	5	-	-	13
1838	18	8	-	-	1	1	-	-	28
1839	12	5	11	-	7	1	-	-	36
1840	4	3	9	-	3	3	-	3	25
1841	15	9	8	-	3	5	-	17	57
1842	18	6	7	-	-	12	-	10	53
1843	25	3	10	-	-	4	11	9	62
1844	18	1	9	-	-	9	11	7	55
1845	17	8	13	-	-	14	19	15	86
1846	12	7	5	10	-	7	23	8	72
1847	7	11	18	4	-	15	18	8	81
1848	-	5	22	15	-	12	19	8	81
1849	-	8	13	9	-	6	9	4	49
1850	-	17	16	7	-	13	-	14	67
1851	-	14	11	11	-	4	-	6	46
1852	-	4	9	3	-	9	-	6	31
1853	-	10	21	4	-	13	-	6	54
1854	-	6	-	2	8	4	-	10	30
1855	-	1	-	10	1	-	-	7	19
1856	-	8	-	9	11	-	-	9	37
1857	-	7	-	12	14	-	-	10	43
1858	-	-	-	10	5	-	-	-	15
1859	-	-	-	8	-	-	-	-	8
1860	-	-	-	10	-	-	-	-	10
Разом	146	156	182	124	53	139	110	157	1067

*Примітка. 1. Кролевець 1 – Варваринська церква, Кролевець 2 – Покровська церква.
2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.53 – Кількість жінок-першошлюбниць Лівобережжя України за матеріалами шлюбних обшуків 30–50-х років XIX ст.

Роки	Вовківці	Кролевець 1	Кролевець 2	Мельня	Миколаївка	Реутинці	Суми	Хижки	Разом
1836	-	10	-	-	-	2	-	-	12
1837	-	7	-	-	-	5	-	-	12
1838	17	9	-	-	2	1	-	-	29
1839	12	5	10	-	8	1	-	-	36
1840	3	3	9	-	1	1	-	4	21
1841	14	11	8	-	3	6	-	17	59
1842	19	7	9	-	-	14	-	10	59
1843	24	3	13	-	-	6	10	12	68
1844	21	1	9	-	-	9	13	9	62
1845	19	9	15	-	-	14	19	14	90
1846	14	8	6	11	-	7	22	10	78
1847	12	11	21	4	-	16	18	9	91
1848	-	9	22	21	-	16	23	8	99
1849	-	9	13	10	-	7	13	8	60
1850	-	16	14	7	-	12	-	13	62
1851	-	17	13	11	-	5	-	8	54
1852	-	4	8	3	-	11	-	10	36
1853	-	9	25	4	-	14	-	6	58
1854	-	8	-	3	8	8	-	12	39
1855	-	5	-	13	3	-	-	8	29
1856	-	10	-	9	12	-	-	11	42
1857	-	8	-	12	15	-	-	12	47
1858	-	-	-	12	5	-	-	-	17
1859	-	-	-	8	-	-	-	-	8
1860	-	-	-	13	-	-	-	-	13
Разом	155	179	195	141	57	155	118	181	1181

*Примітка. Кролевець 1 – Варваринська церква, Кролевець 2 – Покровська церква.
2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.54 – Кількість чоловіків-повторношлюбників Лівобережжя України за матеріалами шлюбних обшуків 30–50-х років XIX ст.

Роки	Вовківці	Кролевець 1	Кролевець 2	Мельня	Миколаївка	Реутинці	Суми	Хижки	Разом
1836	-	4	-	-	-	-	-	-	4
1837	-	1	-	-	-	-	-	-	1
1838	-	1	-	-	1	-	-	-	2
1839	2	-	1	-	4	-	-	-	7
1840	2	1	3	-	1	-	-	2	9
1841	3	4	2	-	-	1	-	2	12
1842	2	2	3	-	-	3	-	2	12
1843	2	1	5	-	-	2	1	3	14
1844	3	-	1	-	-	1	2	2	9
1845	6	2	7	-	-	-	1	-	16
1846	3	2	2	1	-	-	1	5	14
1847	6	1	3	1	-	2	4	1	18
1848	-	7	4	8	-	7	9	5	40
1849	-	3	7	3	-	3	8	7	31
1850	-	3	2	3	-	2	-	3	13
1851	-	5	7	5	-	1	-	4	22
1852	-	1	2	1	-	4	-	5	13
1853	-	1	5	1	-	2	-	1	10
1854	-	2	-	3	1	4	-	4	14
1855	-	4	-	3	3	-	-	4	14
1856	-	2	-	2	1	-	-	4	9
1857	-	4	-	3	2	-	-	4	13
1858	-	-	-	3	-	-	-	-	3
1859	-	-	-	2	-	-	-	-	2
1860	-	-	-	3	-	-	-	-	3
Разом	29	51	54	42	13	32	26	58	305

*Примітка. 1. Кролевець 1 – Варваринська церква, Кролевець 2 – Покровська церква.
2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.55 – Кількість жінок-повторношлюбниць Лівобережжя України за матеріалами шлюбних обшуків 30–50-х років XIX ст.

Роки	Вовківці	Кролевець 1	Кролевець 2	Мельня	Миколаївка	Реутинці	Суми	Хижки	Разом
1836	-	1	-	-	-	-	-	-	1
1837	-	2	-	-	-	-	-	-	2
1838	1	-	-	-	-	-	-	-	1
1839	2	-	2	-	3	-	-	-	7
1840	3	1	3	-	3	2	-	1	13
1841	4	2	2	-	-	-	-	2	10
1842	1	1	1	-	-	1	-	2	6
1843	3	1	2	-	-	-	2	-	8
1844	-	-	1	-	-	1	-	-	2
1845	4	1	5	-	-	-	1	1	12
1846	1	1	1	-	-	-	2	3	8
1847	1	1	-	1	-	1	4	-	8
1848	-	3	4	2	-	3	5	5	22
1849	-	2	7	2	-	2	4	3	20
1850	-	4	4	3	-	3	-	4	18
1851	-	2	5	5	-	-	-	2	14
1852	-	1	3	1	-	2	-	1	8
1853	-	2	1	1	-	1	-	1	6
1854	-	-	-	2	1	-	-	2	5
1855	-	-	-	-	1	-	-	3	4
1856	-	-	-	2	-	-	-	2	4
1857	-	3	-	3	1	-	-	2	9
1858	-	-	-	1	-	-	-	-	1
1859	-	-	-	2	-	-	-	-	2
1860	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Разом	20	28	41	25	9	16	18	34	191

*Примітка. 1. Кролевець 1 – Варваринська церква, Кролевець 2 – Покровська церква. 2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.56 – Середній шлюбний вік чоловічого населення Лівобережжя України за матеріалами церковних обшуків 30–50-х років XIX ст.

Роки	Вовківці	Кролевець 1	Кролевець 2	Мельня	Миколаївка	Реутинці	Суми	Хижки	μ	μ за 10 років
1836	-	27,7	-	-	-	27,5	-	-	27,6	26,0
1837	-	29,4	-	-	-	21,0	-	-	25,2	
1838	19,9	25,0	-	-	32,5	19,0	-	-	24,1	
1839	25,1	23,0	22,7	-	25,7	32,0	-	-	25,7	
1840	30,2	26,3	27,3	-	29,8	25,7	-	24,4	27,3	
1841	26,9	30,2	24,9	-	21,7	29,7	-	26,0	26,6	
1842	23,0	29,6	25,5	-	-	27,4	-	23,6	25,8	
1843	24,0	32,8	26,9	-	-	24,2	28,2	23,7	26,6	
1844	22,3	24,0	23,3	-	-	25,7	26,5	24,8	24,4	
1845	24,9	25,5	28,4	-	-	23,1	25,4	20,5	24,6	
1846	25,1	23,6	27,7	22,9	-	21,9	26,6	25,4	24,7	
1847	32,4	28,2	25,6	27,8	-	23,7	29,5	22,9	27,2	
1848	-	30,9	25,7	24,8	-	25,3	28,4	26,8	27,0	
1849	-	25,4	30,5	23,8	-	29,2	33,8	25,4	28,0	
1850	-	26,7	25,6	26,9	-	22,4	-	26,7	25,7	
1851	-	27,2	26,4	28,9	-	24,4	-	25,3	26,4	
1852	-	26,2	27,9	25,3	-	28,6	-	26,0	26,8	
1853	-	27,4	25,3	29,4	-	22,9	-	29,6	26,9	
1854	-	27,1	-	40,6	26,2	27,5	-	24,8	29,2	
1855	-	41,0	-	23,1	33,3	-	-	29,4	31,7	
1856	-	24,5	-	24,8	25,5	-	-	25,9	25,2	
1857	-	27,5	-	27,9	24,5	-	-	27,0	26,7	
1858	-	-	-	27,9	20,4	-	-	-	24,2	
1859	-	-	-	25,0	-	-	-	-	25,0	
1860	-	-	-	22,9	-	-	-	-	22,9	
μ	25,4	27,7	26,2	26,8	26,6	25,3	28,3	25,5	26,2	26,5

*Примітка. 1. μ – середнє значення шлюбного віку. 2. Кролевець 1 – Варваринська церква, Кролевець 2 – Покровська церква. 3. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.57 – Середній шлюбний вік жіночого населення Лівобережжя України за матеріалами церковних обшуків 30–50-х років XIX ст.

Роки	Вовківці	Кролевець 1	Кролевець 2	Мельня	Миколаївка	Реутинці	Суми	Хижки	μ	μ за 10 років
1836	-	23,8	-	-	-	25,0	-	-	24,4	22,8
1837	-	27,0	-	-	-	18,2	-	-	22,6	
1838	19,1	21,8	-	-	23,5	17,0	-	-	20,4	
1839	21,1	22,0	23,4	-	22,6	22,0	-	-	22,2	
1840	27,7	25,8	21,7	-	26,5	24,3	-	20,4	24,4	
1841	23,1	23,7	22,4	-	18,7	21,0	-	22,2	21,9	
1842	20,7	25,3	23,3	-	-	23,3	-	21,8	22,9	
1843	22,4	26,5	22,5	-	-	19,2	21,9	22,1	22,4	
1844	20,1	22,0	22,3	-	-	22,3	20,7	22,9	21,7	
1845	22,2	23,1	22,7	-	-	21,4	21,7	21,5	22,1	
1846	22,8	23,6	23,6	20,6	-	20,4	22,5	24,7	22,6	
1847	24,5	23,0	20,2	23,8	-	23,1	24,7	22,0	23,0	
1848	-	24,8	22,4	21,6	-	21,4	24,6	24,4	23,2	
1849	-	23,7	24,2	23,8	-	25,6	25,3	22,1	24,1	
1850	-	24,5	22,6	24,6	-	21,3	-	24,4	23,5	
1851	-	23,0	20,2	25,3	-	22,0	-	22,5	22,6	
1852	-	26,0	23,5	21,8	-	23,7	-	23,9	23,8	
1853	-	23,4	20,2	24,6	-	20,3	-	22,6	22,2	
1854	-	22,6	-	30,0	24,1	22,3	-	22,3	24,3	
1855	-	29,2	-	21,3	27,0	-	-	25,8	25,8	
1856	-	23,9	-	22,6	21,7	-	-	23,6	23,0	
1857	-	24,0	-	21,9	24,4	-	-	23,1	23,4	
1858	-	-	-	24,8	21,4	-	-	-	23,1	
1859	-	-	-	22,2	-	-	-	-	22,2	
1860	-	-	-	19,8	-	-	-	-	19,8	
μ	22,4	24,2	22,4	23,2	23,3	21,8	23,1	22,9	22,9	

*Примітка. 1. μ – середнє значення шлюбного віку. 2. Кролевець 1 – Варваринська церква, Кролевець 2 – Покровська церква. 3. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.58 – Середній вік чоловіків-першошлюбників Лівобережжя України за матеріалами шлюбних обшуків 30–50-х років XIX ст.

Роки	Вовківці	Кролевець 1	Кролевець 2	Мельня	Миколаївка	Реутинці	Суми	Хижки	μ	μ за 10 років
1836	-	23,0	-	-	-	27,5	-	-	25,3	24,7
1837	-	24,8	-	-	-	21,0	-	-	22,9	
1838	19,9	24,9	-	-	35,0	19,0	-	-	24,7	
1839	23,6	23,0	22,4	-	23,0	32,0	-	-	24,8	
1840	27,3	27,0	24,7	-	29,7	25,7	-	19,7	25,7	
1841	24,8	25,6	21,8	-	21,7	26,8	-	24,6	24,2	
1842	22,3	25,0	20,9	-	-	24,1	-	22,2	22,9	
1843	22,2	29,7	23,3	-	-	22,0	28,5	20,8	24,4	
1844	21,6	24,0	21,9	-	-	24,0	24,5	23,0	23,2	
1845	21,0	24,5	23,3	-	-	23,1	25,4	20,5	23,0	
1846	22,5	23,3	21,4	21,0	-	21,9	25,8	22,0	22,6	
1847	26,4	27,1	24,3	23,5	-	23,2	27,3	22,4	24,9	
1848	-	24,8	22,9	22,5	-	22,0	23,6	21,3	22,9	
1849	-	21,1	25,7	22,7	-	25,2	24,7	22,5	23,7	
1850	-	24,1	24,1	21,9	-	21,5	-	23,2	23,0	
1851	-	22,9	21,6	22,5	-	21,8	-	21,5	22,1	
1852	-	25,5	24,3	19,3	-	25,6	-	23,1	23,6	
1853	-	25,3	23,8	24,5	-	22,5	-	25,2	24,3	
1854	-	22,5	-	20,0	23,4	21,3	-	21,2	21,7	
1855	-	29,0	-	22,5	20,0	-	-	20,1	22,9	
1856	-	23,4	-	21,1	24,0	-	-	21,1	22,4	
1857	-	23,4	-	24,3	23,4	-	-	23,3	23,6	
1858	-	-	-	22,5	20,4	-	-	-	21,5	
1859	-	-	-	23,6	-	-	-	-	23,6	
1860	-	-	-	21,0	-	-	-	-	21,0	
μ	23,1	24,7	23,1	22,2	24,5	23,7	25,6	22,1	23,4	

*Примітка. 1. μ – середнє значення шлюбного віку. 2. Кролевець 1 – Варваринська церква, Кролевець 2 – Покровська церква. 3. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.58 – Середній вік жінок-першошлюбниць Лівобережжя України за матеріалами шлюбних обшуків 30–50-х років XIX ст.

Роки	Вовківці	Кролевець 1	Кролевець 2	Мельня	Миколаївка	Реутинці	Суми	Хижки	μ	μ за 10 років
1836	-	22,0	-	-	-	25,0	-	-	23,5	21,4
1837	-	24,6	-	-	-	18,2	-	-	21,4	
1838	18,5	21,8	-	-	23,5	17,0	-	-	20,2	
1839	19,8	22,0	21,6	-	19,8	22,0	-	-	21,1	
1840	22,7	21,0	19,6	-	18,0	25,0	-	19,3	20,9	
1841	19,9	22,2	19,9	-	18,7	21,0	-	20,9	20,4	21,4
1842	20,5	23,1	20,0	-	-	23,4	-	20,6	21,5	
1843	20,3	26,0	20,6	-	-	19,2	21,8	22,1	21,7	
1844	20,1	22,0	20,9	-	-	20,9	20,7	22,9	21,3	
1845	20,9	23,4	20,6	-	-	21,4	21,7	21,2	21,5	
1846	22,1	22,8	20,8	20,6	-	20,4	22,1	23,1	21,7	
1847	22,6	22,4	20,2	20,0	-	22,8	23,4	22,0	21,9	
1848	-	23,3	19,9	20,4	-	20,7	22,7	21,6	21,4	
1849	-	20,0	19,6	22,4	-	23,4	22,5	20,9	21,5	
1850	-	22,9	19,9	20,1	-	20,7	-	21,9	21,1	
1851	-	21,8	20,2	19,4	-	22,0	-	21,5	21,0	21,6
1852	-	23,5	20,4	19,3	-	22,7	-	23,1	21,8	
1853	-	22,0	19,4	20,0	-	19,5	-	20,7	20,3	
1854	-	22,6	-	21,0	22,9	22,3	-	21,3	22,0	
1855	-	29,2	-	21,3	23,7	-	-	20,8	23,8	
1856	-	23,9	-	21,1	21,7	-	-	20,6	21,8	
1857	-	23,6	-	20,3	23,7	-	-	21,2	22,2	
1858	-	-	-	23,5	21,4	-	-	-	22,5	
1859	-	-	-	21,1	-	-	-	-	21,1	
1860	-	-	-	19,8	-	-	-	-	19,8	
μ	20,7	23,0	22,2	20,7	21,5	21,5	22,1	21,4	21,5	

*Примітка. 1. μ – середнє значення шлюбного віку. 2. Кролевець 1 – Варваринська церква, Кролевець 2 – Покровська церква. 3. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.59 – Середній вік чоловіків-повторношлюбників Лівобережжя України за матеріалами церковних обшуків 30–50-х років XIX ст.

Роки	Вовківці	Кролевець 1	Кролевець 2	Мельня	Миколаївка	Реутинці	Суми	Хижки	μ	μ за 10 років
1836	-	34,5	-	-	-	-	-	-	34,5	38,4
1837	-	67,0	-	-	-	-	-	-	67,0	
1838	-	26,0	-	-	30,0	-	-	-	28,0	
1839	34,5	-	26,0	-	33,0	-	-	-	31,1	
1840	36,0	24,0	35,3	-	30,0	-	-	31,5	31,4	
1841	37,7	40,5	37,5	-	-	44,0	-	38,0	39,5	35,5
1842	29,0	43,5	36,3	-	-	40,7	-	32,5	36,4	
1843	46,0	42,0	34,0	-	-	28,0	25,0	32,3	34,6	
1844	26,3	-	36,0	-	-	41,0	37,5	31,0	34,4	
1845	32,7	29,5	37,7	-	-	-	25,0	-	31,2	
1846	35,3	24,5	43,5	42,0	-	-	46,0	30,8	37,0	
1847	26,4	40,0	33,3	45,0	-	27,5	39,0	27,0	34,0	
1848	-	35,3	41,3	29,3	-	30,9	38,4	35,6	35,1	
1849	-	36,7	39,4	27,3	-	37,3	44,0	27,0	35,3	
1850	-	41,0	37,5	38,7	-	28,5	-	42,7	37,7	
1851	-	39,2	34,0	43,2	-	35,0	-	31,0	36,5	
1852	-	29,0	44,0	43,0	-	35,5	-	31,0	36,5	
1853	-	48,0	31,8	48,0	-	25,0	-	51,0	40,8	
1854	-	41,0	-	54,3	36,0	33,8	-	33,8	39,8	
1855	-	44,0	-	25,0	37,7	-	-	44,0	37,7	
1856	-	29,5	-	41,5	42,0	-	-	36,8	37,5	
1857	-	34,8	-	42,3	32,0	-	-	36,3	36,4	
1858	-	-	-	45,7	-	-	-	-	45,7	
1859	-	-	-	30,5	-	-	-	-	30,5	
1860	-	-	-	29,3	-	-	-	-	29,3	
μ	33,8	37,5	36,5	39,0	34,4	33,9	36,4	34,8	36,7	

*Примітка. 1. μ – середнє значення шлюбного віку. 2. Кролевець 1 – Варваринська церква, Кролевець 2 – Покровська церква. 3. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.60 – Середній вік жінок-повторношлюбниць Лівобережжя України за матеріалами церковних обшуків 30–50-х років XIX ст.

Роки	Вовківці	Кролевець 1	Кролевець 2	Мельня	Миколаївка	Реутинці	Суми	Хижки	μ	μ за 10 років
	Середній вік жінок-повторношлюбниць									
1836	-	42,0	-	-	-	-	-	-	42,0	33,4
1837	-	35,5	-	-	-	-	-	-	35,5	
1838	29,0	-	-	-	-	-	-	-	29,0	
1839	29,0	-	32,5	-	30,0	-	-	-	30,5	
1840	32,7	40,0	28,0	-	29,3	24,0	-	25,0	29,8	32,0
1841	34,3	32,0	32,5	-	-	-	-	33,5	33,1	
1842	23,0	40,0	53,0	-	-	22,0	-	27,5	33,1	
1843	39,3	28,0	35,0	-	-	-	22,5	-	31,2	
1844	-	-	35,0	-	-	35,0	-	-	35,0	
1845	28,5	20,0	29,0	-	-	-	22,0	25,0	24,9	
1846	33,0	30,0	40,0	-	-	-	28,0	30,0	32,2	
1847	47,0	30,0	-	39,0	-	30,0	30,8	-	35,4	
1848	-	29,3	36,3	34,0	-	25,3	33,4	28,8	31,2	
1849	-	40,5	32,7	30,5	-	33,0	34,3	25,3	32,7	
1850	-	31,0	32,3	35,0	-	23,7	-	32,8	31,0	
1851	-	33,0	27,2	38,4	-	22,0	-	26,5	29,4	
1852	-	36,0	31,7	29,0	-	29,0	-	32,0	31,5	
1853	-	29,5	40,0	43,0	-	32,0	-	34,0	35,7	
1854	-	-	-	43,5	34,0	-	-	28,5	35,3	
1855	-	-	-	21,3	37,0	-	-	39,3	32,5	
1856	-	-	-	29,5	-	-	-	40,0	34,8	
1857	-	25,0	-	28,3	35,0	-	-	34,5	30,7	
1858	-	-	-	40,0	-	-	-	-	40,0	
1859	-	-	-	26,5	-	-	-	-	26,5	
1860	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
μ	32,9	32,6	34,7	33,7	33,1	27,6	28,5	30,9	32,6	

*Примітка. 1. μ – середнє значення шлюбного віку. 2. Кролевець 1 – Варваринська церква, Кролевець 2 – Покровська церква. 3. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.61 – Середній вік чоловіків і жінок Лівобережжя України, які повторно брали шлюб, за матеріалами метричних книг і церковних обшуків 30–50-х років XIX ст.

Роки	Загальна кількість шлюбів	Кількість повторних шлюбів	Середній вік укладання повторного шлюбу чоловіків	Середній вік укладання повторного шлюбу жінок	Загальна кількість шлюбів	Кількість повторних шлюбів	Середній вік укладання повторного шлюбу чоловіків	Середній вік укладання повторного шлюбу жінок
	за метричними книгами				за церковними обшуками			
1836	-	-	-	-	13	4	34,5	42,0
1837	-	-	-	-	14	3	67,0	35,5
1838	32	10	32,4	41,0	30	3	28,0	29,0
1839	22	2	46,0	40,0	43	11	31,1	30,5
1840	-	-	-	-	34	17	31,4	29,8
1841	-	-	-	-	69	15	39,5	33,1
1842	93	15	37,2	30,3	65	13	36,4	33,1
1843	73	17	32,6	28,4	76	17	34,6	31,2
1844	16	6	38,4	36,5	64	9	34,4	35,0
1845	45	10	31,2	27,0	102	22	31,2	24,9
1846	35	16	37,1	38,8	86	18	37,0	32,2
1847	25	4	40,3	29,0	99	22	34,0	35,4
1848	139	50	36,5	33,2	121	44	35,1	31,2
1849	78	28	36,5	31,6	80	34	35,3	32,7
1850	30	7	35,5	29,5	80	22	37,7	31,0
1851	8	5	30,0	-	68	24	36,5	29,4
1852	14	4	39,5	29,7	44	17	36,5	31,5
1853	38	9	33,9	38,0	64	12	40,8	35,7
1854	6	-	-	-	44	13	39,8	35,3
1855	5	1	39,0	37,0	33	12	37,7	32,5
1856	10	4	35,8	36,7	46	7	37,5	34,8
1857	-	-	-	-	56	14	36,4	30,7
1858	-	-	-	-	18	3	45,7	40,0
1859	-	-	-	-	10	4	30,5	26,5
1860	-	-	-	-	13	3	29,3	-
Разом	669	188	36,4	33,8	1372	363	36,7	32,6
Разом %	100		28,1		100		26,5	

*Примітка. 1. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.62 – Територіальне походження чоловіків-наречених с. Вовківці Роменського повіту Полтавської губернії за 1838–1847 рр.

Населений пункт	Роки											
	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	Разом	Разом (%)
с. Басівка	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	0,6
с. Беседівка	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	0,6
х. Великий	-	3	2	-	-	-	-	-	-	-	5	2,8
с. Великі Будки	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	3	1,7
м. Веприк	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,6
с. Вовківці	15	7	1	14	14	19	15	18	10	11	124	70,9
с. Герасимівка	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	0,6
с. Засулля	-	-	-	1	-	1	-	-	1	-	3	1,7
с. Кулишівка	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	0,6
с. Коровенці	-	-	1	1	3	3	4	2	2	1	17	9,7
с. Криничі	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	0,6
х. Недвинського	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	0,6
м. Недригайлів	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	0,6
с. Миколаївка	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	0,6
х. Малий	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	0,6
х. Милош	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2	1,1
с. Оксютенці	-	-	-	-	-	1	-	1	1	-	3	1,7
с. Пустовійтівка	1	-	-	1	1	-	1	-	-	-	4	2,2
м. Сміле	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,6
с. Томашівка	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	2	1,1
м. Хмелів	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	0,6
Разом	18	14	6	18	20	27	23	15	13	175	100	
Разом(%)	10,3	8,0	3,4	10,3	11,4	15,4	12,0	13,2	8,6	7,4	100	

*Примітка. 1. Скорочення: д. – «деревня», с. – село, м. – місто, містечко, х. – хутір.
2. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел.

Додаток А.63 – Кількість шлюбів і шлюбний вік чоловіків Правобережжя України за матеріалами метричних книг кінця XVIII – початку XIX ст.

Роки	Загальна кількість шлюбів	Середній шлюбний вік	Кількість перших шлюбів	Кількість першошлюбників	Середній вік укладання першого шлюбу	Кількість повторних шлюбів	Кількість повторношлюбників	Середній вік укладання повторного шлюбу
1797	316 100 %	25,7	252 79,8 %	260 82,3 %	23,2	64 20,2 %	56 17,7 %	37,3
1803–1809	20 100 %	26,3	15 75,0 %	16 80,0 %	24,2	5 25,0 %	4 20,0 %	34,5
Разом	336	26,0	267	276	23,7	69	60	35,9
Разом %	100 %		79,5 %	82,1 %		20,5 %	17,9 %	

*Примітка. 1. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел. 2. 1797 р. – дані обраховано за матеріалами метричної книги Брацлавської єпархії Вінницької протопопії Подільської губернії. Разом 72 православних парафій. У 6 церковних відомостях вік наречених не позначено. Усі обрахування проведено за даними 66 парафій, у яких кількість шлюбних пар варіювалася від 1 до 9 за рік. 3. 1803–1809 рр. – дані обраховано за матеріалами метричної книги с. Гордіївка Подільської губернії (назва церкви не зазначена)¹³³⁴.

Додаток А.64 – Кількість шлюбів і шлюбний вік жінок Правобережжя України за матеріалами метричних книг кінця XVIII – початку XIX ст.

Роки	Загальна кількість шлюбів	Середній шлюбний вік	Кількість перших шлюбів	Кількість першошлюбниць	Середній вік укладання першого шлюбу	Кількість повторних шлюбів	Кількість повторношлюбниць	Середній вік укладання повторного шлюбу
1797	316 100 %	23,2	252 79,7 %	273 86,4 %	18,2	64 20,3 %	43 13,6 %	31,6
1803–1809	20 100 %	20,1	15 75,0 %	18 90,0 %	19,3	5 25,0 %	2 10,0 %	27,0
Разом	336	21,7	267	291	18,8	69	45	29,3
Разом %	100 %		79,5 %	86,6 %		20,5 %	13,4 %	

*Примітка. 1. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел. 2. 1797 р. – дані обраховано за матеріалами метричної книги Брацлавської єпархії Вінницької протопопії Подільської губернії. Разом 72 православних парафій. У 6 церковних відомостях вік наречених не позначено. Усі обрахунки проведено за даними 66 парафій, у яких кількість шлюбних пар варіювалася від 1 до 9 за рік. 3. 1803–1809 рр. – дані обраховано за матеріалами метричної книги с. Гордіївка Подільської губернії (назва церкви не зазначена)¹³³⁵.

Додаток А.65 – Кількість шлюбів і шлюбний вік чоловіків Правобережжя України за матеріалами церковних обшуків середини XIX ст.

Роки	Загальна кількість шлюбів	Середній шлюбний вік	Кількість перших шлюбів	Кількість першошлюбників	Середній вік укладання першого шлюбу	Кількість повторних шлюбів	Кількість повторношлюбників	Середній вік укладання повторного шлюбу
1853–1863	98 100 %	26,9	66 67,3 %	71 72,4 %	22,6	32 32,7 %	28 28,6 %	37,4
1847–1858	136 100 %	26,5	97 71,3 %	101 74,3 %	24,3	39 28,7 %	35 25,7 %	32,9
1840–1854	185 100 %	25,6	143 77,3 %	151 81,6 %	23,5	42 22,7 %	34 18,4 %	35,2
Разом	419	26,3	306	323	23,5	113	97	35,2
Разом %	100 %		73,0 %	77,0 %		27,0 %	23,0 %	

*Примітка. 1. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел. 2. 1853–1863 рр. – дані обраховано за матеріалами церковних обшуків Михайлівської церкви с. Сорокотятинці Брацлавського повіту Подільської губернії. 3. 1847–1858 рр. – дані обраховано за матеріалами церковних обшуків Параскеївської церкви с. Баламутівка Сквирського повіту Київської губернії. 4. 1840–1854 рр. – дані обраховано за матеріалами церковних обшуків Покровської церкви с. Війтівці Сквирського повіту Київської губернії¹³³⁶.

¹³³⁵ ДАВО. Ф. 799. Оп. 1. Спр. 5а. 380 арк.; Ф. 800. Оп. 1. Спр. 1. 10 арк.

¹³³⁶ ДАВО. Ф. 92. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–101; ДАКО. Ф. 1455. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 1–69; Спр. 161. Арк. 1–94.

Додаток А.66 – Кількість шлюбів і шлюбний вік жінок Правобережжя України за матеріалами церковних обшуків середини XIX ст.

Роки	Загальна кількість шлюбів	Середній шлюбний вік	Кількість перших шлюбів	Кількість першопшлюбниць	Середній вік укладання першого шлюбу	Кількість повторних шлюбів	Кількість повторношлюбниць	Середній вік укладання повторного шлюбу
1853–1863	98 100 %	26,9	66 67,3 %	84 85,7 %	19,7	32 32,7 %	14 14,3 %	36,0
1847–1858	136 100 %	20,8	97 71,3 %	123 90,4 %	19,8	39 28,7 %	13 9,6 %	30,1
1840–1854	185 100 %	20,5	143 77,3 %	161 87,0 %	19,1	42 22,7 %	24 13,0 %	30,3
Разом	419	22,7	306	368	19,5	113	51	32,1
Разом %	100 %		73,0 %	87,8 %		27,0 %	12,2 %	

*Примітка. 1. Таблиця укладена автором на основі опрацьованих джерел. 2. 1853–1863 рр. – дані обраховано за матеріалами церковних обшуків Михайлівської церкви с. Сорочкотяжниця Брацлавського повіту Подільської губернії. 3. 1847–1858 рр. – дані обраховано за матеріалами церковних обшуків Параскеївської церкви с. Баламутівка Сквирського повіту Київської губернії. 4. 1840–1854 рр. – дані обраховано за матеріалами церковних обшуків Покровської церкви с. Війтівці Сквирського повіту Київської губернії¹³³⁷.

¹³³⁷ ДАВО. Ф. 92. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–101; ДАКО. Ф. 1455. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 1–69; Спр. 161. Арк. 1–94.

Додаток Б
Фотодокумент 1 – Мапа Роменського повіту Полтавської губернії другої половини XIX ст.

Примітка: – напрямок руху наречених-мігрантів, – с. Миколаївка¹³³⁸.

¹³³⁸ Уезды Полтавской Губернии 1890 год. Категория: Старые карты. – Электронный ресурс: <http://clubklad.ru/maps/6383/#map>

Наукове видання

Олена Бороденко

**ШЛЮБ І РОДИНА ПРАВОСЛАВНОГО
НАСЕЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ –
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТЬ:
СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ**

Монографія

Обкладинка: використано репродукцію Михайла Дмитренка,
робота з серії «Різдво», 1967 рік

Верстка – Ю. С. Семенченко

Підписано до друку 31.08.2020 р. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Cambria. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 36,15. Наклад 100. Замовлення № 0121-14.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво та виготовлення – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (048) 709 38 69
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.